

АНДЕРС АСЛУНД

УКРАЇНА

ЯК УКРАЇНА ПЕРЕЙШЛА ДО РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ ТА ДЕМОКРАТІЇ

Андерс Аслунд

Україна

Як Україна перейшла до ринкової економіки та демократії

Інші книги Андерса Аслунда

Приватні підприємства у Східній Європі, 1985

Боротьба Горбачова за економічну реформу, 1989

Пост-комуністичні економічні революції: наскільки великим є вибух? 1992

Як Росія перетворилася на країну з ринковою економікою, 1995

Будуючи капіталізм: Трансформація колишнього советського блоку, 2002

Як будувався капіталізм: трансформація у країнах Центральної та Східної Європи, Росії та Середньої Азії, 2007

Російська капіталістична революція: чому з ринковою реформою вийшло, а з демократією – ні, 2007

ЯК УКРАЇНА ПЕРЕЙШЛА ДО РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ ТА ДЕМОКРАТІЇ

АНДЕРС АСЛУНД

ІНСТИТУТ МІЖНАРОДНОЇ ЕКОНОМІКИ ПІТЕРСЕНА
УОШИНґТОН

БЕРЕЗЕНЬ 2009

Андерс Аслунд був тісно пов'язаний з Україною та її економічними реформами ще з 1985р., випустивши на цю тему чимало публікацій. Він сміливо передрік розпад совєцької комуністичної системи у своїй книзі «Боротьба Горбачова за економічні реформи» (1989р.). Він працював економічним консультантом в українському уряді з 1994р. по 1997р., був одним із засновників Київської школи економіки та залишається її спів-головою. 2004-го року він співгололював у Комісії Блакитної стрічки ООН по Україні «Пропозиції для Президента: Нова хвиля реформ».

Він є автором дев'яти книг, у тому числі книги «Російська капіталістична революція: чому ринкові реформи перемогли, а демократія – ні» (2007р.), котру було оголошено видатною науковою працею-вибором року-2008, а також «Як будувався капіталізм: трансформація Центральної та Східної Європи, Росії та Центральної Азії» (2007р.), котру журнал *The Economist* назвав однією з найкращих книжок 2007р. Він також був спів-редактором праці «Економічна реформа в Україні: незавершений порядок денний» (2000р.) та «Революція в помаранчевих тонах» (2006р.).

Доктор Аслунд розпочав діяльність в Інституті Міжнародної Економіки Петерсона у якості старшого наукового співробітника 2006 року. Він був директором російської та євразійської програм Фонду Карнегі за міжнародний мир; був засновуючим директором Стокгольмського Інституту перехідних економік; захистив докторську дисертацію в Оксфордському Університеті.

ІНСТИТУТ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ ПІТЕРА ДЖ.ПЕТЕРСОНА
1750 Массачусетс Авеню, Уошингтон, Округ Колумбія
20036-1903(202)328-9000 ФАКС: (202)659-3225,
www.petersoninstitute.org

К.Фред Бергстен, Директор

Едвард Тюрін, Видавничий, маркетинговий та інтернет-директор

Фото на обкладинці: © Гліб Гаранич/Reuters/Corbis; ера/Corbis; Сергій Долженко/ера/Corbis

Авторські права © 2009 Інститут Світової Економіки Пітера Дж.Петерсона. Усі права застережено. Жоден фрагмент цієї книги не може бути використано, у будь-який формі чи будь-якими засобами, електронними чи механічними, включаючи ксерокопіювання, запис чи через системи зберігання й розповсюдження інформації, без дозволу Інституту.

Авторські права на український переклад © 2014 Валерій Дротенко

Для передруку/отримання дозволів на копіювання, зконтакуйте, будь ласка, з клієнською службою APS у Copyright Clearance Center, Inc., за адресою 222 Роузвуд Драйв, Данверс, Массачусетс 01923, або ж за електронною адресою info@copyright.com

Оригінал надруковано у Сполучених Штатах Америки

11 10 09 5 4 3 2 1

Дані Каталогу публікації Бібліотеки Конгресу США

Андерс Аслунд, 1952–

Як Україна перейшла до ринкової економіки та демократії / Андерс Аслунд.

1. Україна–Економічна політика–1991-
2. Україна–Економічні умови–1991–
3. Демократизація–Україна–I.

НС340.19.A85 2009

330.9477—dc22

2008052694

У даній публікації висловлюється точка зору її автора. Це видання є частиною загальної програми Інституту, як затверджено Радою Директорів, хоча їй необов'язково відображати точки зору окремих членів Ради чи Наглядового Комітету

*Присвячується
подружжю Ханса і Меріт Раусінг*

Зміст

Передмова	1
Від перекладача.....	3
Мовні зауваги щодо перекладу	4
Надання переваги безособовому звороту	5
Звукове чергування з метою дотримання милозвучності	5
Скорочення	6
Позначення року.....	6
«Советський», а не «Радянський» Союз	6
Подяки	7
Вступ	10
Основні ідеї книги.....	10
Не революція, а національне визволення й незалежність	10
Головною метою України було державотворення	11
Україна зробила основну ставку на збереження миру	11
Довга затримка у проведенні економічних реформ призвела до гіперінфляції, надмірного збагачення збирачів ренти та падіння виробництва.....	12
Президентів Кучмі у середині 1990-х вдалося здійснити приватизацію та домогтися фінансової стабілізації, але не зростання	12
Реформи Віктора Ющенка у 2000р. перевели Україну від ренто-збирання до високих темпів зростання та довшеної ринкової економіки	13
Конкурентна олігархія спричинила високе зростання та плюралізм.....	14
Помаранчева революція уособила український демократичний прорив.....	14
Чи рухається Україна до парламентаристської системи?	15
Україна повертається до Заходу.....	16
Як побудовано цю книгу	17
Україна: нація, історія та советські реформи.....	19
Гідний, але трагічний національний спадок	19
Пробудження суспільства за Горбачова	23
Вплив советських економічних реформ та кризи	30
Леонід Кравчук: націєтворення та гіперінфляція, 1991-94	35
Національна незалежність.....	37
Кравчук як Президент	39
Звільнення від Росії	41
Звільнення України від ядерної зброї.....	44
Велика змова нових політичних сил України	46

Бездумна націоналістична економічна політика.....	48
Прем'єр-міністр Кучма: обірвана реформа.....	50
Прем'єр-міністр Звягільський: безсоромне рентоздирництво	51
Гіперінфляція та економічна катастрофа.....	53
Рентоздирництво як єдиний сенс української економічної політики часів ранньої незалежності	59
Крим: загроза сепаратизму	60
Кравчук: батько нації.....	61
Реформи Леоніда Кучми, 1994-1996рр.	63
Парламентські вибори, весна 1994р.....	66
Президентські вибори, червень-липень 1994р.	69
Кучма проголошує радикальні економічні реформи	71
Фінансова стабілізація та лібералізація	75
Грошова реформа, вересень 1996р.	78
Приватизація зрушає з мертвого місця	80
Ухвалення нової Конституції, червень 1996р.	84
Розворот в економічній політиці.....	87
Обмежена, але ефективна міжнародна підтримка.....	89
Кучма врятував свою країну	90
Стагнація Кучми, 1996-99	92
Надмірності Лазаренка	93
Передчасно обірвана програма економічного зростання Пинзеника	96
Пустовойтенко: Пасивний лояліст.....	98
Зовнішня політика Кучми.....	99
Складнощі газової торгівлі.....	102
Підйом олігархів	104
Злочинність та силовіки	110
Ліквідація свободи ЗМІ	112
Вибори до парламенту, березень 1998р.....	113
Переобрання Кучми, жовтень-листопад 1999р.....	115
Пастка недореформованості	117
Реформи Віктора Ющенка, 2000 рік.....	121
Над прірвою дефолту	123
Олігархи вирішують на користь реформаторського уряду	126
Урядова реформа	128
Фінансове очищення та перемога над бартером	129

Зачистка торгівлі енергоресурсами	131
Приватизація сільськогосподарських земель	133
Приватизація великої промисловості	134
Дерегуляція малого бізнесу та анти-корупційні заходи.....	135
Убивство Гонґадзе та «Кучмагейт»	137
Відсторонення Ющенка	139
Суворий удар по ренто-збиральному суспільству.....	140
Конкурентна олігархія зі стрімким зростанням економіки, 2001-04рр.	144
Уряд Кінаха.....	145
Створення сильної право-центристської опозиції.....	146
Парламентські вибори у березні 2002 року.....	148
Уряд Януковича.....	152
Суперечлива приватизація «Криворіжсталі»	155
Економічний бум	156
Політика Путіна щодо України: торгівля газом, Єдиний Економічний Простір та суперечка навколо о.Тузла	160
НАТО та політика сусідства з ЄС	163
Помаранчева революція, 2004р.....	165
Можливі варіанти для старого режиму.....	166
Мобілізація опозиції та громадянського суспільства	167
Режим: мобілізований, але розділений	169
Роль Росії.....	170
Виборча кампанія: Ющенко проти Януковича.....	172
Президентські вибори.....	176
Помаранчева Революція.....	178
Урегулювання	181
Оцінка Помаранчевої Революції	184
Після Помаранчевої Революції, 2005-08рр.	186
Формування помаранчевої коаліції.....	187
Україна розвертається до Європи	188
Уряд Тимошенко: Реприватизація	189
Уряд Єханурова: відновлення порядку	193
Росія перекидає постачання газу: підвищені ціни	194
Парламентські вибори, березень 2006р.	195
Другий уряд Януковича: реставрація олігархії.....	199

Розпуск парламенту та нові парламентські вибори, вересень 2007р.	200
Другий уряд Тимошенко: глухий кут.....	203
Вступ до СОТ, травень 2008р.	205
Протиріччя НАТО та російсько-грузинська війна	206
Нова фінансова криза та угода з МВФ	209
Ющенко наполягає на нових виборах	211
Обмежені соціальні здобутки	212
Уроки перехідного періоду України.....	218
Конституційна еволюція та недоліки	219
Президентське чи парламентське правління?.....	219
Система виборів до парламенту	221
Відносини між центром та регіонами.....	223
Брак порядку в судочинстві	225
Чому перехід України до капіталізму був успішним	226
Роль МВФ	229
Вплив олігархів	230
Чи виживе українська демократія?.....	234
Європейська економічна конвергенція	237
Відчуження Путіна: розворот України на Захід.....	240
Хронологія основних подій.....	245
Список аббревіатур та скорочень.....	256
Список використаної літератури	259
Оригінальний список використаної літератури (англ.)	276

Передмова

Україна була швидкозростаючою ринковою економікою до 2008р., але лишається хиткою демократією. Попри те, що вона однією з останніх серед пост-комуністичних країн стала на шлях серйозних ринково-економічних реформ у 1990-х роках, вона зростала щороку на 7.5% упродовж періоду з 2000 по 2007 рік. Станом на 2005р. Freedom House класифікував Україну як вільну країну – єдину, окрім балтійських, з-поміж республік колишнього Советського Союзу.

У цій книжці, старший науковий співробітник Андерс Аслунд проводить дослідження того, як Україна стала ринковою економікою та демократією, і чи вдасться їй утримати ці позиції у нинішньому непростому світі, особливо за лютування нинішньої фінансової кризи. Його всебічне дослідження українських економічних та політичних трансформацій покриває період з 1991р., коли українці переважною більшістю ухвалили рішення про незалежність своєї країни, по 2008р. Це – перша з виданих раніше (будь-якою мовою) книжка з економічної та політичної історії України, що покриває такий період.

Ця праця завершує трилогію Аслунда про пост-комуністичну трансформацію, котру він започаткував щойно приєднавшись до нашого Інституту в січні 2006р. Перша книга – «Як будувався капіталізм: трансформація у Центральній та Східній Європі, Росії та Центральній Азії, описує пост-комуністичний перехід у 21 країні. Друга книга – «Капіталістична революція в Росії: чому ринкові реформи вдалися, а демократія – ні», - розглядає ключові питання російської трансформації. Ця ж книжка зосереджується на тих самих питаннях стосовно України.

Протягом перших трьох років власної незалежності Україна зосереджувалася мало на чому, окрім націєтворення. Як наслідок, політичні та економічні реформи ігнорувалися. Попри те, що ця затримка дорого обійшлася країні, народ вражає терпляче поставився до подібного недбальства. Схоже на те, що для українців відродження нації було найвищим пріоритетом.

Коли ринкові реформи в Україні нарешті було здійснено, вони були швидкими й радикальними, тому що лише так вони могли стати успішними. Перша частина реформ відбулася наприкінці 1994р., друга – за перші чотири місяці 2000р. Затримка у реформах не мала жодних переваг, навпаки – вона ще більше посилила і подовжила падіння ВВП. Аби бути успішними, українські реформи мали бути концентрованими, оскільки лише поєднання страху кризи та рішуча політика могла перемогти спротив тим реформам з боку сильної групи, що процвітала за рахунок державних дотацій та космічної різниці між регульованими державою цінами внутрішнього та вільними цінами світового ринку. Як і в інших пост-комуністичних країнах, передумовою для успіху ринкових реформ була дерегуляція цін та торгівлі, приватизація більшості підприємств та фінансова стабілізація.

Україна стала справжньою демократією з вільними та чесними виборами і незалежними ЗМІ після Помаранчевої революції, що відбулася у листопаді-грудні 2004р. Ця демократія, однак, виявилася не вельми ефективною: було ухвалено дуже мало таких необхідних нових законів, корупція лишається всюдисущою, а держадміністрація погано функціює. Вирішальною проблемою є діючий конституційний лад, котрий наділяє президента надієвими інструментами влади; президент може здійснювати владу лише через право власного вето або шляхом призначення дострокових виборів, спокуса до чого в нього виникає зачасто. Розумним рішенням було б перейти до повністю парламентаристської системи. Ключовим питанням є, чи зможе українська демократія пережити подібний розлад, ставлячи вдосконалення конституції на порядку денному питанням надважливого значення.

Україна поступово переорієнтовувала свою зовнішню торгівлю та політику в західному напрямку, визнаючи Європу за свій чіткий вибір. Головним проривом на даному напрямку став вступ України до [СОТ](#) у травні 2008р. Наступним великим кроком має стати Угода про Асоціацію з Європейською Спільнотою, котра відкриє глибокі можливості для вільної торгівлі та пришвидшення інтеграції України в Євросоюз, хоча її перспективи на повне членство поки що лишаються нечіткими. Сполученим Штатам теж варто б запропонувати Україні укладення двосторонньої угоди про вільну торгівлю.

На момент написання цього документу триває випробовування на міць української економіки в умовах глобальної фінансової кризи. Зокрема, її потужна металургійна промисловість переживає великий структурний виклик. Поточна криза, поза сумнівом, ще внесе суттєві зміни у економіку, систему господарювання, а також політичну систему України. Тому вкрай важливо, щоб на цьому роздоріжжі Україну підтримали Сполучені Штати та Захід уцілому, допомігши їй подолати ці негаразди. Тим часом, Україна готується до президентських виборів у січні 2010р. Ми сподіваємося, що ця книга дасть змогу широкій аудиторії краще зрозуміти поточну дилему України.

Інститут Міжнародної Економіки Пітера Г.Петерсона є приватною неприбутковою установою, метою якої є вивчення й обговорення питань міжнародної економічної політики. Призначенням Інституту є аналіз важливих питань у вищезгаданій сфері та розробка й розповсюдження нових підходів до їх вирішення. Інститут є повністю незалежним від будь-якої політичної сили.

Інститут фінансується високо-диверсифікованою групою благодійних організацій, приватних корпорацій та небайдужих фізичних осіб. Близько 22 % ресурсів Інституту за минулий фінансовий рік було надано донорами з-поза меж Сполучених Штатів, у тому числі 9% - з Японії. Фундація Віктора Пінчука надає щедрu підтримку Центрально- та Східно-Європейській програмі Інституту.

Рада директорів Інституту несе головну відповідальність за Інститут та здійснює загальне керівництво та погоджує дослідницькі програми, включно з визначенням тем, котрі найвірогідніше матимуть значення у середньо-терміновій (від одного до трьох років) перспективі та належать до сфери відповідальності Інституту. Директор, у тісній співпраці з персоналом та зовнішній дорадчим комітетом, є відповідальним за розвиток окремих проектів та ухвалює остаточне рішення щодо оприлюднення кожного окремо взятого дослідження.

Інститут має надію, що його дослідження та інша діяльність сприятимуть укріпленню основ міжнародної економічної політики в усьому світі. Ми заохочуємо читачів наших публікацій надсилати свої думки щодо того, як нам краще досягти цієї мети.

К.Фред Бергстен,

Директор

Січень 2009р.

Від перекладача

Українське видання книги, котре Ви гортаєте, виходить із запізненням майже на п'ять років. Але, не дивлячись на те, що назва книги була актуальною на момент видання, себто 2009 року, переважна більшість поданих у ній відомостей не втратила актуальності – понад те, чимало попередніх висновків, зроблених автором, з часом здобули або ж здобувають все ґрунтовніше підтвердження.

Українське (як і російське) видання цієї книги не побачило світ одразу ж після виходу оригіналу з вельми цікавої причини – один з олігархів-фігурантів книги (вочевидь, після доповіді свого референта, котрий ознайомився з її змістом) став погрожувати авторові, що «затягає його по судах» за наклепницьку інформацію, що ніби-то у ній міститься, – звинувачення абсолютно безглузде й безпідставне, з огляду на вельми емоційно-стриманий стиль оповіді та той факт, що навіть найодіозніші особистості подаються у ній неоднозначно, а також те, що автор чудово усвідомлював необхідність бути обережним у висловах, щоб і на майбутнє зберігати підходи до тієї чи іншої політичної фігури.

Щоб узятися за переклад такого доволі грубезного тому, потрібен неабиякий ентузіазм та мотивація. Я натрапив на цю працю випадково: намагаючись укласти передвиборчу програму для одного громадсько-політичного руху, я усвідомив, що будь-яка програма майбутнього буде логічно неповною без усвідомлення, де ми як суспільство перебуваємо зараз та яким чином ми потрапили у цей стан. На приємний подив, мені не довелося писати з нуля – як часто трапляється у ноосфері, «усе вже придумано й написано до нас», – книга виявилася уже готовою найповнішою оповіддю з політико-економічної історії Другої української Республіки, принаймні, по 2008 рік включно.

Автор навряд чи був самотнім у своїх потугах укласти подібний документ – щороку, до річниці Дня Незалежності, кожне поважне видання вважає своїм обов'язком «підбити» своєрідні підсумки кожного з років життя країни; чим ця книга, однак, вигідно вирізняється від інших, так це мінімумом конспірології та здатністю зробити стислі висновки, подаючи події крізь високорівневу перспективу, не розповзаючись у подробиці та зайві деталі, але й принагідно наводячи приклади, де це доречно. Також, на відміну від багатьох вітчизняних своїх колег, автор цієї книги дивиться на українські події з висоти досвіду близько 20 інших країн колишнього соцтабору, проводячи, де можливо, паралелі, чи, навпаки, виявляючи унікальні риси українського шляху. Також, варто визнати, що вітчизняна політологічна та економічна школа все ще продовжує звільнюватися від панування марксистського дискурсу, котрий є надто обмеженою та не вельми доречною платформою для розуміння природи того, що відбувається в Україні з кінця советської епохи й по наш час – це є ще одним поясненням, чому не з'явилися вітчизняні автори, котрі б справилися з цим завданням краще.

Немає сенсу намагатися коротко намагатися переказати зміст книги, однак, не можу не скористатися правом перекладача та ініціатора українського видання висвітлити головні висновки книги.

Перший висновок – українська держава належить до визискувального¹ (а не залучувального) типу, себто: основною її функцією є визискування більшої частини суспільства на користь невеличкої

¹ Термін, запозичений з книги Дерона Аджемоглу «Чому занепадають країни» (Daron Acemoglu, James Robinson, *Why nations fail*) – у оригіналі протиставляються *extractive* (визискувальний) *inclusive*

купки привілейованих. Що ж – це цілком природньо, оскільки жодне інше державне утворення на цих теренах не мало іншої функції; навіть Київська Русь, міфічним спадком котрої прийнято пишатися, була, якщо [уважно почитати](#) Омеляна Пріцака, нічим іншим, як подібним же визискувальним конгломератом.

Цілком природньо з першого виходить **другий висновок** – ця держава не дбала за модернізацію країни та за добробут населення, про що красномовно свідчить та демографічна ціна, що її сплатило українське суспільство: усього за 20 з гаком років Незалежності, населення країни зменшилося на майже 7 млн чоловік – з 51 до 45. Усі реформи, що мали радше позитивні результати для України, можна втиснути в, максимум, три роки (!), тоді як решту часу можновладці витрачали на розкрадання країни, що супроводжувалося то політичною нестабільністю, то застоєм, а то й неприхованими чварами конкуруючих угруповань чи персоналій за владу.

Ну і **третій висновок**, не настільки очевидний, як попередні два, полягає у тому, що найбільші фактичні заслуги у позитивному реформуванні української держави мали зовсім або ж «трохи не ті» особисті, що панували у медіа-просторі; у той час як найбільш «засвічені» мали, в кінцевому підсумку, або ж негативний, або ж ніякий вплив на здобутки. Також, не омине уваги читача неоднозначність подачі більшості фігур українського бізнесу та політики – багато хто має як заслуги, так і провини.

Ця книга є першою в трилогії видань, чією кінцевою метою буде окреслити необхідні для української держави реформи, що їх належить здійснити упродовж кількох найближчих років, щоб, нарешті, перехід від советської системи вважався завершеним.; другою має вийти український переклад нещодавнього видання [Велике переродження: уроки з перемоги капіталізму над комунізмом](#) (2014), а також *Україна: що пішло не так і як це виправити* (2015, оригінал готується до друку на даний момент). За нашою спільною задумкою, ці книги мають зорієнтувати українське суспільство та владу щодо тих кроків, котрі належить зробити Україні: владі – ініціювати, а суспільству – проконтролювати й вимагати, якщо в тому буде потреба.

Ну і, зрештою, також на цю книгу покладається надія, що вона належним чином збагатить вітчизняний макроекономічний дискурс та думку. Рекомендується не лише для студентів економічних факультетів та ВНЗ, а й для слухаїв шкільного курсу основ економіки, домогосподарок, громадських активістів та політиків, і просто спраглих до справжнього знання громадян. Окрему цінність являє собою список використаної літератури – той, хто його опанує, може вважати себе фахівцем з макроекономіки, теорії держави та права, та політології водночас.

Мовні зауваги щодо перекладу

Наш вітчизняний фаховий фінансово-економічний переклад, попри те, що незалежності вже понад 20 років, все ще тільки продовжує ставати на ноги. Логічним виглядає, що, для якісного перекладу такої літератури з іноземної на українську, перекладач повинен відповідати наступним вимогам:

- а. майстерно володіти українською мовою (на рівні рідної);

(залучувальний) тип держави: тобто, держава, розбудована з метою визискування, чи ж така, де до процесу прийняття рішень залучаються якомога ширші верстви суспільства (з тенденцією до подальшого розширення цього кола залучених). Ще одна книга, варта перекладу для ознайомлення широкої української аудиторії та наведення порядку у пануючих вітчизняних уявленнях про зарубіжну історію, економіку та політику й право.

- б. мати бодай одну з вищих освіт у наступному переліку фахів (та розумітися на решті також) – економіка, політологія/соціологія, історія;
- в. мати високий рівень опанування іноземною мовою, з якої здійснюється переклад, причому, володіти фаховим словником (себто, економіка, політологія, тощо).

Більшість зрілих людей, обізнаних із сучасними вітчизняними реаліями, «тут же» ідентифікують щодо цього наступне коло проблем:

- Превалювання російськомовної інтелігенції поміж відповідного фахового середовища (особливо гостро це відчувається у царині економічної науки);
- Гострий брак серед тієї ж таки інтелігенції (байдуже, російсько- вона чи україномовна) людей, котрі дійсно пристойно володіють іноземною мовою (бодай англійською) поза межами того мінімально необхідного професійного сленгу, котрий вони вживають по роботі (банківського, фондово-ринкового чи якогось іншого вузького сленгу);
- Ще меншої кількості людей, котрі б задовольняли усім цим вимогам (тобто, володіння українською, іноземною та фаховими знаннями).

Врешті-решт, ще однією обставиною, що ускладнює виконання завдань, що стоять перед перекладачем, є той факт, що українська мова все ще потребує відродження – актуалізації словника, перегляду існуючих норм, ґрунтового (і, не менш важливо – якісного) очищення від русизмів, себто, ре-українізації та частково – виправлення негативних наслідків попередніх «реформ» граматики та словника, що здійснювалися за часів, коли в українців не було власної держави, і метою котрих було поступово, «тихою сапою» мінімізувати різницю між українською та мовою метрополії (=російською). Тому, ще однією метою перекладача було, бодай частково, прийняти ці виклики й започаткувати, таким чином, професійну дискусію у філологічно-економічно-політологічних колах щодо перегляду та оновлення відповідного фахового словника та граматичних норм і ужиткових звичаїв.

Нижче подано найбільш типові мовні прийоми, котрі пропонується плавно закріпити у якості стандартів відповідного фахового перекладу (і не лише), та навколо ужиття яких, вірогідно, виникне найбільше суперечок серед критиків цього перекладу (сподіваємося, що такі знайдуться).

Надання переваги безособовому звороту

Безособовий зворот є однією з унікальних лексико-граматичних [особливостей](#) української мови, тому заохочення його вживання має сприяти відродженню справжності нашої мови.

Наприклад, замість фрази *більшість українських підприємств були приватизовані* чи *приватизованими* перевага надається варіантові *більшість українських підприємств було приватизовано*; або *реформи було здійснено* замість *реформи здійснили*, тощо.

Звукове чергування з метою дотримання милозвучності

Можливо, ще однією з унікальних рис, котру, тим не менш, було винайдено свого часу з міркувань зручності та для полегшення процесу усного мовлення, є українські правила чергування голосних з міркувань дотримання милозвучності.

Найбільш яскравим та уживаним є перевага ужиткові у (замість в) на початку речення, наприклад: *У країні, у особі*, окрім *В Україні, В принципі*, тощо. Звісна річ, для зовсім уже маніакальних прибічників «неодмінного» перебування на початку речення саме У, а не В, в поміч може бути (ніде й ніким більше не відтворена і не повторена) спроба Остапа Вишні, де головний герой скаржився на

заборону завозити кабани ув Австрію (себто, можна було б спробувати починати речення з Ув Україні, Ув утвореному щойно органі, тощо), однак перекладачеві здається, що головне в цьому відношенні – це, все ж, милозвучність, яка визначається також і сучасністю звучання.

Скорочення

З метою економії місця та інших міркувань широко уживано наступних скорочень: *т.зв.* – *так званий*, *р.*, *рр.*, *млн*, *млрд*, тощо.

Щодо декотрих з них, на думку перекладача, варто було б надати пояснення – бодай з освітньою метою.

Позначення року

Нерідким є ужиток позначення року без супроводу відповідним місцевим займенником, наприклад *парламент, обраний 1990р.* (очікувалося б *парламент, обраний у 1990р.*). Це не є помилкою чи обдруківкою, але навмисним уживанням ще однієї аутентичної (унікальної) риси української мови; у наведеному вище прикладі, повна транскрипція має звучати *парламент, обраний 1990-го року*, а не *у 1990-му році*.

«Советський», а не «Радянський» Союз

Багатьом читачам, для котрих основною мовою є російська та/або для кого з СРСР пов'язані ностальгійні чи неоднозначно неприємні спогади, одразу ж почне різати око такий упертий вжиток саме варіанту «Советський» (і т.д. в усіх варіантах парадигми) цього прикметника.

Наразі у обізнаних патріотичних колах не те, щоб точилася запекла дискусія, однак, все ж переважає й дедалі більше запановує згода щодо того, що вживання прикметника «радянський» по відношенню до того сумнозвісного державного утворення «зачовгує» та дискредитує цілком пристойне його оригінальне значення – себто, превалювання рад як основної форми здійснення врядування та прийняття рішень; у першу чергу, тому що про жодні повноцінні ради мова не йшла, з чим змушені будуть погодитися, поклавши руку на серце, найзапекліші ідеологічні його прихильники. Тобто, прикметник «радянський» - то забагато честі для тієї імперії, з огляду на ті історичні факти, що не перестають відкриватися допитливим (і навіть не дуже) дослідникам її історії.

Наведення більш повної аргументації на користь затвердження саме такої норми ужитку гідна окремої статті вельми пристойного об'єму, від чого ми тут утримаємося. Просто підкреслимо явно, що саме такий ужиток впродовж усього перекладу є свідомим і обґрунтованим вибором, який, між іншим, не є іновацією, а радше – неписаною (поки що) конвенцією жанру та знак солідарності з попередниками, котрі першими вже встигли проторувати йому дорогу.

Також, завважте, що перекладач не є «бандерівцем» чи «западенцем», натомість, походить з Півдня країни, купа його родичів були членами КПРС (чи то пак, КПСС), і саме такий вжиток є результатом його свідомо, себто, не автоматичного й бездумного, на догоду моді, чи звичного з дитинства, а як слід зваженого й логічного вибору.

Валерій Дротенко

Подяки

Ця книга є працею любові. Коли я вперше відвідав Україну 1985-го року, ця країна одразу ж мене захопила своєю гідністю та привітністю водночас. З тих пір я відвідував Україну все частіше, будучи свідком того, як вона повільно перетворювалася на сильну, упевнену в собі націю. Оскільки ця книга відображає мою роботу в Україні упродовж двох десятиліть, я маю подякувати дуже багатьом людям.

Потайки сподіваючись на реформи, я приїжджав до України раз на рік, однак реформи в Україні все запізнювалися. Моїм мудрим благодійником був [Джордж Сорос](#). Також, я знав кількох друзів з України ще по коледжу Святого Ентоні в Оксфордї – [Надію Дюк](#), [Джона Гевко](#) та [Еманюеля ван дер Мендсбрюге](#). Якось 1991р. я зустрів [Богдана Гаврилишина](#), [Олега Гаврилишина](#), Мирона Василика, [Пітера Соханя](#), [Наталі Яресько](#) та [Богдана Кравченка](#), котрі з ентузіазмом поверталися на свою рідну землю, і їхня мудрість та знання мені добряче допомогли. [Роман Шпорлюк](#) щедро ділився своїми історичними спостереженнями.

У липні 1994р. Леоніда Кучму несподівано було обрано Президентом України і він був рішуче налаштований оживити її занедбану економіку. Джордж Сорос угледів у цьому велику можливість, і я суттєво зобов'язаний йому за те, що він представив мене Президентові Кучмі та надав фінансову підтримку нашій економічній консультаційній групі при українському уряді. Як директор Соросівського Інституту Відкритого Суспільства, [Джон Фокс](#) майстерно спрямовував нашу роботу, тоді як з місцевого боку нас підтримував [Богдан Будзан](#). Мої друзі Пітер Бун та Саймон Джонсон негайно відгукнулися й підтримали мене у моїх намірах, як і мої студентки-випускниці Ева Сьондквіст та Елізабет Гопкінс, тоді як [Майкл Зінчук](#) був уже на місці. Незабаром до нас приєдналися професори [Марек Дабровські](#) та [Жорж де Меніл](#), і наша група розширилася до свого найчисленнішого складу – 27 чоловік, 1997 року. Також мені хочеться згадати [Ханса-Гюнара Адена](#), Агу Газанфара, Майкла Блекмана, Бориса Наймана, Марціна Лучиньські, Олександра Рогожинського, Андрія Жирного та Олексія Кривцова. Світлана Бочарова постійно працювала зі мною починаючи з 1995р. і досі працює. Усім їм моя величезна подяка.

Ми працювали для чудової групи українських високопосадовців, котрі реформували свою країну упродовж 1994-97рр.: Президентом Леонідом Кучмою, Міністром економіки [Романом Шпеком](#), Заступником Прем'єр-міністра з питань економічної реформи [Віктором Пинзеником](#), Головою Національного Банку України Віктором Ющенком, Головою Фонду Держмайна України Юрієм Єхануровим, Заступником Прем'єр-міністра [Ігорем Мітюковим](#), Заступником Прем'єр-міністра Сергієм Тігіпком та Міністром юстиції [Сергієм Головатим](#). Ми намагалися допомагати їм, а вони були надзвичайно добрими до нас та вдячними нам. Ми працювали також з кількома іншими високо посадовцями, у яких я багато чому навчився: [Володимиром Лановим](#), [Ігорем Шумилом](#), [Олегом Рибачуком](#), [Андрієм Гончаруком](#), [Борисом Тарасюком](#), [Анатолієм Гальчинським](#), [Сергієм Терьохіним](#), [Іваном Васюником](#), Ігорем Гриньовим, Наталією Прокопович, Віктором Лисицьким, Валерієм Литвицьким, Олександром Савченком та Тамарою Солянїк. У 1996р. я вперше мав задоволення зустрітися з Юлією Тимошенко, чий ясний аналіз я також оцінив.

Упродовж цього періоду, мою увагу в Україні змогла привернути одна журналістка – [Христія Фріланд](#) з Financial Times, чийм товариством я залюбки насолоджувався.

1996-го року, у якості представника Джорджа Сороса, я брав участь у заснуванні Консорціуму з Економічної Освіти та Досліджень, котрий пізніше розвинувся у Київську Школу Економіки. Його персонал та нинішній директор Том Купе допомагали мені упродовж багатьох років. Я також чимало почерпнув з наших розмов із Робертом Кемпбелом, Фредом Прайором та Полом Ґрегорі.

Мій старий друг [Карл Більдт](#) постійно приймав участь у навколо-українських справах. Багато років я тримав зв'язок з групою шведських бізнесменів в Україні, з числа яких я б хотів подякувати [Хансу Раусінгу](#), [Адольфу Люндіну](#), [Бу Єльту](#), [Карлові Стюреніві](#), [Фредрікові Свінхюфвудові](#) та [Петеру Еламові Хокансону](#). Я надзвичайно вдячний за гостинність та влучні спостереження, якими зі мною ділилися шведські послы [Мартін Хальквіст](#), [Оке Петерсон](#) та [Йон-Крістер Оландер](#), послы США [Роман Попадюк](#), [Уільям Мілер](#), [Стівен Пайфер](#), [Карлос Паскуаль](#), [Джон Хербст](#) та [Уільям Тейлор](#), а також [Реймонд Ескуїт](#) та [Данкен Ален](#) з Британського посольства. З-поміж представників Світового Банку, я б хотів особливо похвалити [Даніеля Кауфмана](#) та [Люку Барбоне](#), як і [Патріка Ленена](#) з МВФ.

У Вошингтоні я насолоджувався численними прийомами та зустрічами в посольстві України з послами [Юрієм Щербаком](#), [Антоном Бутейком](#), [Костянтином Грищенком](#) та [Олегом Шамшуром](#), а також українськими дипломатами Юрієм та Вірою Якушами, Олександром Потехінім та Володимиром Макухою.

На початку 2000-х років на політичній та бізнесовій сцені з'явилася нова, яскрава група українських бізнесменів та політиків. Я мав честь бути знайомим з декотрими з них, зокрема, Віктором Пінчуком, Рінатом Ахметовим, Сергієм Тарутою, Віталієм Гайдуком, Інною Богословською, Валерієм Хорошковським, Олександром Ярославським, Генадієм Боголюбовим, Олександром Морозовим, Миколою Азаровим, Віктором Януковичем та [Леонідом Кожарю](#).

2004-го року помічник Генерального секретаря ООН [Кальман Міжеї](#) попросив мене разом із [Олександром Пасхавером](#) спів-головувати у «Комісії Блакитної Стрічки» з пропозиціями щодо нової хвилі реформ в Україні після президентських виборів, котру я радо прийняв. До цієї комісії увійшли мої старі друзі – [Марек Дабровскі](#), Джордж де Меніл та Олександр Рогожинський, а також Ірина Акімова, Дан Білак, Ігор Бураковський, Олександр Чалий, Кейт Крейн, [Адріян Каратницький](#), Ігор Коліушко, Олександра Кужель, Дмитро Леонов, Віра Нанівська, Єжи Осятницький та Бен Слей. Нас гідно підтримували Олександр Шевцов та Тамара Зикова. На жаль, більшість цих реформ і досі не запроваджено, однак вони відображають широкий консенсус щодо того, що потрібно було б зробити.

Незабутнім спогадом стала Помаранчева революція. Я уважно слідкував за подіями й видав про це книгу разом з [Майклом МакФолом](#). Я багато чого навчився у нього, Кальмана Міжеї, Адріана Каратницького, Надії Дюк, [Григорія Немирі](#), [Олени Притули](#), [Тараса Кузьо](#), [Павола Демеша](#) та [Олександра Сушка](#). Останніми роками, я також чимло почерпнув зі спілкування з [Томасом Еймонд-Ларітазом](#), [Наталією Ізосімовою](#), [Анною Дерев'янко](#) та [Хорхе Зукоскі](#).

За тих 15 років, що я прожив у Вашингтоні, ми говорили про Україну з багатьма людьми. З-поміж тих, кого я ще не згадав, особливу подяку хочеться висловити Стенлі Фішеріві та Джонові Одлінґ-Смее з МВФ, Лоренсові Самерсу, Дейвідові Ліптону, Ненсі Лі та Маркові Медішу зі Скарбниці США, Джеймсові Вольфензонові та Йоганесові Ліну зі Світового Банку, а також Стіфенову Сестановичу та Юджинові Фішелю з МЗС. Також, я чимало для себе надбав з наших розмов зі Збігнєвим Бжезінським, Робертом Зоеліком та Джеймсом Гармоном. Я також приймав активну участь у спільноті людей, котрі переймалися справами України тут та хотів би висловити мою особливу

подяку [Богданові Футею](#), Брюсові Джексону, Морґанові Уільямсу, Надії МакКонел, Джорджеві Чопівському, Орестові Дейчаківському та Стіфенові Ларабі.

Протягом багатьох років мені довелося розмовляти про Україну з багатьма журналістами; глибоко мені запам'яталися інтерв'ю з Селестін Болен, Пілар Боннет, Джуді Демпсі, Джексоном Ділем, Інною Дубинською, Фредом Хайтом, Мирославою Гонґадзе, Адріаном Карамзиним, Фредом Кемпе, Едвардом Лукасом, Квентіном Пілем, Мартіном Уокером, Евою Вікерт та Мартіном Вольфом.

Хоча ця книжка й посилається на мої попередні роботи, повністю я її написав 2008-го року. Я надзвичайно вдячний К.Фредові Берґстену та Інститутіві Петерсона з Міжнародної Економіки за надання мені такої можливості, котру, в свою чергу, було щедро профінансовано Фондом Віктора Пінчука, і за це моя особлива вдячність Вікторові Пінчуку та Олені Франчук.

Окрему подяку я приберіг також для [Ханса](#) та Меріт Раусінґів, котрі виявили незвичайний інтерес до України та надавали мені щедре фінансування для підтримки моїх українських досліджень протягом цих років. Цю книгу я присвячую їм.

Олеся Фаворська та Іван Юрик надали мені дослідницьку допомогу, зокрема, в укладенні ілюстрацій та хронології. Також, мені неабияк допомогли коментарі та зауваження від Лешека Бальцеровича, Кейта Крейна, Надії Дюк, Олесі Фаворської, Саймона Джонсона, Ірини Паліашвілі, Стівена Пайфера, Поула Томсена та Теда Трумена. Також я вдячний за доречні коментарі від Фреда Берґстена, Джона Фокса, Прадіпа Мітри та Джона Салівена.

Відділ публікацій Інститута Міжнародної Економіки Петерсона під керівництвом Едварда Туріна швидко та якісно надрукували цю книгу. Мадона Девашаґаям відредагувала цю книгу елегантно й з розумом.

Врешті-решт, і найбільше, я би хотів подякувати моїй жінці, Анні, та моїм дітям, Карлові та Маріані, за їхнє терпіння й розуміння того, що я мав витратити стільки часу, заглибившись у мої рукописи.

Андерс Аслунд,

Уошинґтон,

грудень 2008р.

Вступ

Я уперше приїхав до України далекого жовтня 1985р., для участі в конференції Комітету Державного Планування у Києві, організованій ООН. Після Москви, Київ справив на мене дуже гарне враження – він був зеленішим, чистішим та більш упорядкованим; вечорами люди прогулювалися головною вулицею – Хрещатиком, – і їхня дружня привітність вражаюче контрастувала з грубими та неввічливими москвичами. І хоча люди на вулицях, в основному, спілкувалися російською, той, хто опинився тут, одразу ж відчував, що потрапив до іншої країни. Я насолоджувався цією приємною атмосферою та інтригуючим товариством, і не раз охоче повертався сюди.

Однак, недоліком був той факт, що Київ був провінційним та ізольованим від зовнішнього світу – побачивши тоді іноземця на вулиці, люди ще довго озиралися. Українські економісти були знані як найбільш ортодоксальні марксист-леніністи в усьому Союзі. На Україною тоді панувала глибока інтелектуальна ніч. Ще однією особливістю було те, що в Україні вирувало релігійне життя – церкви були тут найбільш активними, ніж будь-де у Союзі.

Сьогодні все змінилося: одна з націй старої Європи, зі стрімкою історією, Україна є нині, у чому вже ніхто не має сумнівів, незалежною країною з відкритим суспільством. Будь-хто з Заходу може подорожувати Україною без візи. Це – найбільша за площею країна, що повністю розташована на європейському континенті, та п'ята – за кількістю населення.

Ця книга пропонує Вашій увазі політичну та економічну історію України з 1991р. по 2008р., і передбачається, що вона буде доступною для широкого кола читачів. Увагу в книзі зосереджено на тому, як і чому було прийнято ті чи інші ключові політичні рішення. На момент її написання це – єдина книга, що покриває весь період української незалежності та описує як політичні, так і економічні його боки. Я сподіваюсь, вона зробить свій внесок у досягнення кращого розуміння того, що ж відбувалося в Україні починаючи з 1991р.

Основні ідеї книги

Період пост-комуністичної трансформації України був одним з найбільш затяжних, а соціально-демографічна ціна, що її було сплачено суспільством за це – найвищою з-поміж аналогічних країн; тим не менш, упродовж цього періоду, схоже, Україну таки було виведено на бажаний для неї напрямок подальшого розвитку. Нижче я пропоную короткий огляд основних ідей цієї книги.

Не революція, а національне визволення й незалежність

«Україна – не Росія» - так назвав Президент України Леонід Кучма свою книгу (2003), і це твердження є настільки ж глибоким, наскільки й простим. На відміну від Росії, Україна не пережила революції коли розпався Советський Союз. Для України найважливішою та все-домінуючою метою було національне звільнення та державотворення, котре несли на своїх списах українські націоналісти, український компартійний істеблішмент, та розпад Советів. На відміну, Росія мусила розпрощатися з власною імперією, водночас переживши ліберальну революцію проти комунізму. Незважаючи на схожість у багатьох аспектах, ці дві країни зустріли абсолютно різні виклики, то ж їхня трансформація також була різною.

З одного боку, це означало, що Росія здійснила глибоку ринкову реформу на більш ранньому етапі, що обмежило соціальну ціну переходу. З іншого – українці були готові погодитися на більш високу

соціальну ціну, оскільки їхнім проектом була розбудова власної країни, котру вони набували, тоді як росіяни мали змиритися з розпадом імперії, котру вони втрачали.

Головною метою України було державотворення

Метою України було створення української держави та нації. Оскільки це – велика країна з тисячолітньою історією, то ж саме це й виглядало природним вибором у очах переважної більшості населення. Будівничі української нації мали болючу пам'ять про попередні невдалі спроби: так, українська козацька автономія XVIIст. так ніколи й не спричинилася у створення незалежної держави; з 1917 по 1920р. в українського народу, що лишень пускав паростки самостійності, було кілька урядів, кожен з яких виявився надто поспішним і радикальним, і держава, в кінці-кінців, упала під ударами Червоної Армії. Цього ж разу, критичним було досягнення національної єдності, що означало необхідність створення умов, за яких усі домінуючі групи погодилися б на створення нової незалежної держави.

Таким чином, нова українська держава сформувалася як альянс українських націоналістів, організованих у Рух і зосереджених, головним чином, на Заході країни та у Києві, націонал-комуністів, очолюваних Леонідом Кравчуком, та прагматичних керівників державних підприємств, лідером групи котрих виявився Леонід Кучма. Формування цього широкого альянсу мало далекосяжні наслідки: практично все населення згуртувалося навколо створення нової країни – понад 90% українців проголосували за незалежність 1 грудня 1991р., а сепаратизм, якщо такий мав місце, на подив удалося втамувати.

Широкий унітаристський підхід націоналістів дозволяв певний акцент на відродженні та розширенні сфери ужитку української мови, однак при цьому поважалися російська та мови інших національних менших. Розбудову демократії, однак, було відсунуто на задній план. Попервах, на той же вівар було zarazом принесено в жертву і економічні реформи: націоналісти вважали, що головною економічною проблемою України була експлуатація її Росією, котра припиниться, щойно Україна здобуде незалежність (*а відтак – і економіка «заживе» - ред.*); вони не усвідомлювали, що головним каменем спотикання була неефективність совєтської системи, оскільки у до-незалежний період економічна полєміка у суспільстві була радше [рудиментарною](#); націонал-комуністам же подобалося керувати по-старому, тоді як керівники держпідприємств скористалися новими можливостями для самозбагачення.

Кравчук був лідером України упродовж найбільш інтенсивної фази державотворення. Він був товариським чоловіком, котрий з дивовижною легкістю кинув свій високий пост у компартії України, щоб стати першим демократично обраним президентом. Його сила була у здатності знайти згоду між людьми, котрі мали дуже мало спільного, тоді як його слабкими сторонами була нездатність діяти рішуче та брак ясності інтелекту.

Україна зробила основну ставку на збереження миру

Здобуття й подальші роки української незалежності були напрочуд мирними з цілої низки причин, тоді як спроби здобуття незалежності з 1917 по 1920рр. були щедро окроплені кров'ю. Багато українських націоналістів, котрі самостійно боролися під час Другої Світової війни також не змогли вибороти нічого. Совєтська ж імперія розпалася сама по собі, для чого не знадобилося жодного військового втручання. Російський президент Борис Єльцин мирно розпустив цю імперію зсередини, гарантувавши при цьому збереження існуючих на той момент кордонів між колишніми республіками.

Новій українській державі не було сенсу застосовувати силу, а навпаки – був неабиякий сенс уникати її застосування. На додачу, аварія на Чорнобильській атомній електростанції неподалік на північ від Києва, що сталася незадовго до розвалу – 26 квітня 1986р., – переконала широкі маси українського населення у доцільності здихатися ядерної зброї та виступати за відмову від неї. Мирність нації стала предметом її гордості.

Довга затримка у проведенні економічних реформ призвела до гіперінфляції, надмірного збагачення збирачів ренти та падіння виробництва

На початку 1990-х уряд взагалі уникав здійснення будь-якої економічної політики. Як наслідок, Україну вразила гіперінфляція у 10155 % (*саме так – десять тисяч... – ред.*) на рік у 1993р. та найбільше падіння виробництва(офіційне) не спричинене війною, ніж у будь-якій іншій країні. У економічній політиці був повний безлад.

Брак уваги до економічної політики сягав корінням того факту, що пріоритет надавався націєтворенню, на відміну від Росії, де робилися спроби провести радикальні економічні реформи. Для укріплення української державності було створено Національний Банк України, однак він заходився випускати практично необмежену кількість карбованцевих кредитів за низькими відсотковими ставками, що гарантовано забезпечило гіперінфляцію. У якості іншої спроби укріплення української державності було засновано контрольовану державою систему зовнішньої торгівлі, котра практично імітувала її Советський аналог – щедро напхана усілякими квотами та ліцензуванням. Упродовж кількох років, ціни на основні позиції українського експорту – сталь, хімікати та сільськогосподарська продукція, – утримувалися на нікчемному в порівнянні до цін світового ринку рівні. Торговці з гарними зв'язками у владі нажили величезні багатства за рахунок «ножиць цін» – низькими для внутрішнього та високими цінами світового ринку.

Найбільшим парадоксом була сфера імпорту газу з Росії, де природний монополіст – Газпром, – експортував газ по низькій ціні посередницькій трейдерській компанії, котра ділила свої шалені прибутки між російськими високопосадовцями та українськими газотрейдерами. Змінювалися назви й імена посередників та отримувачів, але торгівля газом лишалася головним джерелом доходів по-справжньому багатих людей в Україні упродовж усіх 1990-х років.

Довга затримка із запровадженням ринкових реформ не принесла жодних переваг; навпаки, вона ще більше ускладнила їх проведення, котре зрештою таки трапилося; це сталося через приховані інтереси тих, хто процвітав за рахунок збирання ренти, – позиції цих панів настільки посилювалися, що вони стали майже непохитними. Оскільки найуспішніші бізнесмени наживалися на чистому збиранні ренти, їх практично не цікавило виробництво. Офіційно, випуск продукції падав аж до 2000р. Аж через десять років від моменту початку того падіння, таки вдалося усунути основні джерела збирання ренти і розпочалося економічне зростання. Економічна криза спричинила соціальні протести – шахтарські страйки у 1993р., чи серйозну загрозу кримського сепаратизму 1994р. Через абсолютно ніякий стан економіки, уже саме виживання української держави було під питанням. Українська затримка в реформах могла взагалі зруйнувати молоду українську державу, що тільки-но народжувалася.

Президентові Кучмі у середині 1990-х вдалося здійснити приватизацію та домогтися фінансової стабілізації, але не зростання

Обрання Леоніда Кучми Президентом у липні 1994р. надало Україні шанс на такі необхідні зміни. На початку, Леонід Кучма зосередився на порятунку країни з глибокої економічної кризи. Він виступав за нормальну ринкову економіку з приватною власністю та стабільними цінами.

Його першочерговою метою було подолання інфляції, що, насправді, виявилось найлегшим із завдань. Наріжним каменем цього стала перша угода України з Міжнародним Валютним фондом (МВФ), котру було укладено в жовтні 1994р. Після того, інфляція ніколи більше не сягала тризначних цифр.

Другим основним досягненням періоду раннього Кучми була успішна програма масової приватизації. Як наслідок – починаючи з 1996р., більшу частину українського ВВП виробляв уже приватний сектор.

У той час, як ці дві реформи були успішними, дерегуляція цін та торгівлі лишалася недостатньою та її було значною мірою відкочено назад упродовж кількох наступних років, за ініціативою прихованих гравців, чиї інтереси вона зачіпала і котрі жили за рахунок різниці між низькими державнорегульованими вітчизняними цінами та вільними цінами світових ринків, надто – на сировинному та енергетичному ринках. З'явилася своєрідна ринкова економіка, у якій, однак, неозброєним оком проглядалися сліди колишньої «червоності». А отже, збирання ренти зберігалось й перешкоджало економічному зростанню. Україна опинилася у т.зв. «пастці недо-реформ», де вона й перебувала аж по 2000р. Неприхована корупція та брак зростання створювали родючий ґрунт для комуністичної агітації проти нормальної ринкової економіки. За іронією долі, і олігархи, і комуністи виступали за надмірне державне регулювання та державні дотації підприємствам, таким чином, спільними зусиллями блокуючи ринкові реформи та економічне зростання.

Реформи Віктора Ющенка у 2000р. перевели Україну від ренто-збирання до високих темпів зростання та довершеної ринкової економіки

Наприкінці 1999р. панівні олігархи були не на жарт стурбовані – над Україною нависла очевидна небезпека зовнішнього дефолту, тоді як свіжою була пам'ять про російську фінансову кризу серпня 1998р., котра розорила чимало російських олігархів. Порятунк вони вбачали лише в одному: Україна потребувала реформи урядування, котра б урятувала країну. Таким чином, було створено широку коаліцію з право-центристських фракцій парламенту та призначено прем'єр-міністром добре знаного й поважного усіма голову Нацбанку Віктора Ющенко. За кілька місяців, цьому урядові вдалося впорядкувати державні фінанси України та торгівлю енергоносіями. Також, цей уряд провів приватизацію кількох великих об'єктів та вжив серйозних заходів проти корупції. Як наслідок – Україна хутко перейшла до швидкого й упевненого економічного зростання. Однак, це зростання стало старому істеблішментові «в копійчку» і він, будучи обуреними через ліквідацію таких широких раніше можливостей збирання ренти, скинув уряд Ющенка у квітні 2000р.

Європейська Спільнота визнала Україну ринковою економікою у грудні 2005р., США зробили те ж саме у лютому 2006р. У своєму антидемпінговому законодавстві, США та Європейська Спільнота визначають ринкові економіки у схожий спосіб, себто – як протилежність країн з державною монополією на торгівлю. Так, Митний Кодекс США визначає неринкову економіку як «будь-яку іноземну країну, уряд якої встановлює за правило не працювати на ринкових засадах визначення собівартості чи ціноутворення, і торгівля благами в такій країні не відображає справедливую вартість тих благ».² Роблячи подібну оцінку, Міністерство торгівлі США враховує наступні шість критеріїв: (1) конвертованість національної валюти, (2) вільне утворення ціни на працю, (3) «міра, якою спільні підприємства чи інші інвестиції фірм інших зарубіжних країн допускаються для роботи на ринку

² Митний Кодекс США [19 U.S.C. 1677(18)], доступно на сайті видавничого дому Уряду США, www.access.gpo.gov (перевірено 9 серпня, 2007р.).

країни, що розглядається», (4) «частка державної власності», (5) «частка контролю з боку держави над розподілом ресурсів та над цінами й виробничою політикою підприємств», та (6) інші доречні чинники.

Для цілей цієї книжки, однак, наведене вище визначення надто однобоке, щоб бути адекватним, оскільки зациклюється лише на торгівлі. Найкраще зрозуміти, що таке ринкова економіка, якщо визначати її як протилежність соціалістичної економіки, що свого часу влучно зазначив Янош Корнаї (1992, 360-79). По-перше, економічні актори мають бути незалежними від держави та діяти не за її прямими вказівками. По-друге, має домінувати приватна власність на підприємства, а право власності має бути належним чином захищено. По-третє, ціни й торгівля мають бути переважно вільними й, по-четверте, державне дотування має бути обмеженим. У якості п'ятого критерію може виступати вимога до переважної монетизації транзакцій (*тобто, всі економічні угоди виражено й розрахунки за ними проводяться у грошах, а не за бартером – ред.*). Стабільність цін, однак, не є вимогою. Жодна з цих вимог не є абсолютною, оскільки будь-яка держава дещо спотворює ринковість своєї економіки (Аслунд 2007б). Фактично, Україна вийшла на дотримання цих стандартів та стала ринковою економікою уже 2000р.

Конкурентна олігархія спричинила високе зростання та плюралізм

Реформи Ющенка створили ринкову економіку й зайшли достатньо далеко, аби стати вже незворотніми. Запанував новий ринково-економічний консенсус.

Як наслідок, олігархи – як у народі прозвали тих небагатьох дуже багатих, – якісно змінилися. До 1999р., всі найбагатші люди країни заробили свої статки на торгівлі газом, але вже починаючи з 2000р. вони перекваліфікувалися у виробників сталі. Країна перетнула критичний бар'єр, що відділяв чисту спекуляцію від виробництва на експорт. Олігархи вже не були придворними людьми, що робили свої гроші на інтригах у коридорах влади – натомість, вони стали власниками великих заводів з прозорими та довготривалими інтересами. Їхня спеціалізація дозволила новим великим бізнесменам розвиватися далі кожен у своїй галузі, зокрема, машинобудуванні, банківській справі, роздрібній торгівлі, нерухомості та сільському господарстві.

Україна лишалася олігархічною країною, де клуб великих бізнесменів домінував у уряді, парламенті та ЗМІ, однак між ними панувала жорстка конкуренція. Вони зосереджувалися вже не на вибиранні й отримуванні держдотацій, а на приватизації високоприбуткових компаній та їхньому виробництві. Чим більшою ставала приватна власність, тим сильніше зростала політична її підтримка.

Головні олігархи мали власні фракції у парламенті, щоб і там просувати власні інтереси. Їхня конкуренція, хоч і не була чесною, але була жвавою, і вона породжувала плюралізм та високе економічне зростання. І хоча ця система була корумпованою та несправедливою, все ж то був неабиякий прогрес у порівнянні з паразитуючим збиранням ренти та постійним спадом 1990-х. Влада була вже не консолідованою, а подрібненою.

Помаранчева революція уособила український демократичний прорив

Помаранчева революція у грудні 2004р. була моментом української ейфорії. Після багатьох років напів-демократичного правління нація, нарешті, спромоглася на демократичний прорив. Всі необхідні передумови для цього визріли. Завдяки вражаючому динамізмові економіки, плекаючи більший плюралізм, Україна переросла свою напів-демократичну систему. Бізнесова еліта виявилася розділеною через конкуренцію, що зросла, і надто гонористі крупні бізнесмени де у чому

перегнули палицю. Як результат, мільйонери повстали проти мільярдерів. Розкол між бізнесовою елітою відображала також і правоохоронна система.

Березневі вибори 2002р. дали опозиції близько половини місць у парламенті, забезпечуючи їм сильний, законний плацдарм. Ющенко був її лідером як голова найбільшої опозиційної партії – «Нашої України». І, попри те, що режим контролював більшість ЗМІ, опозиція володіла невеличким ТБ-каналом, кількома серйозними щотижневими газетами та чудовими новинними інтернет-ресурсами. Громадянське суспільство розбудувало сильні неурядові організації для моніторингу президентських виборів, і тому, коли відбулися зловживання під час виборів, понад мільйон людей вийшло на вулиці. Європейські політики втрутилися у перемовини за круглим столом, аби утримати мир та досягти компромісу.

Помаранчева революція принесла чистий демократичний прорив, при цьому, все вдалося вирішити мирним шляхом. Чинні правила було визнано усіма сторонами й підтверджено найвищими судами України. Кінець-кінцем, було проведено чесні президентські вибори, результат яких було визнано справедливим. Переможець не отримав усе, однак не чіпав переможених. Було досягнуто угоду про нові зміни до Конституції. Таким чином, Україна повністю задовольнила критерії Хуана Лінза (1978, 5), за якими визначається демократія:

Законна свобода формувати та обстоювати політичні альтернативи з супроводжуючими їх правами на свободу зібрань, свободу слова, та інші базові свободи особистості; вільна та ненасильницька конкуренція поміж лідерами та періодична перевірка обґрунтованості їхніх претензій на владу; включення усіх політичних сил у демократичний процес; забезпечення участі усіх членів політичного суспільства, якими б не були їхні політичні уподобання.

Однак, існувало два серйозних інституційних недоліки. По-перше, услід за демократичним проривом мали б відбутися дострокові парламентські вибори, котрі б відобразили цю глибоку політичну трансформацію. Натомість, політика перетворилася на одну довгу виборчу кампанію, що протривала аж до парламентських виборів, котрі за графіком мали відбутися у березні 2006р., і революційний момент для провадження реформ було змарновано.

По-друге, конституційні зміни суттєво обмежили повноваження президента, однак не зайшли достатньо далеко, аби сприяти створенню життєздатної парламентаристської системи. Новий конституційний порядок був настільки нецілісним, що країна стала майже некерованою. Гострі конфлікти між президентом та прем'єр-міністром призвели до частих змін уряду, дострокових парламентських виборів та звели законотворчу діяльність до мінімуму.

Чи рухається Україна до парламентаристської системи?

Політична система України еволюціонує вельми поступово: починалося все з непрацездатної пост-Совєтської системи, що полягала у верховенстві парламенту і такій же верховно-владності Президента, та поміж ними – нікому непідзвітному прем'єр-міністрові.

Систему виборів до парламенту було невеличкими кроками трансформовано з такої, де вибори проводять за одномандатними округами (мажоритарної), до чисто пропорційної (себто, за партійними списками – ред.), з прохідним бар'єром у 3% голосів. Навіть враховуючи сумнозвісну торгівлю місцями у партійних списках, особистий вибір за пропорційною системою був, усе ж, позитивним еволюційним кроком.

Розподіл влади між президентом та прем'єр-міністром завжди був проблематичним. На сьогоднішній день, президент має мінімум влади, щоб бути конструктивним, однак достатньо

влади, щоб блокувати рішення, тому він, головним чином, і користується своїм правом вето. В Україні, як і в інших пост-Советських країнах, адміністрація президента нагадує Центральний Комітет Комуністичної партії, у колишній будівлі якого вона, до речі, й розташована. Президентська адміністрація відновила т.зв. «телефонне право», коли посадовці усно дають розпорядження у обхід будь-яких встановлених законом процедур, що є рисою комуністичних партій.

В принципі, постійне перебування у глухому законотворчому куті було б не настільки нестерпною ситуацією, якби існуючого законодавства було вже більш-менш достатньо; однак це якраз не той випадок в Україні, де бракує цілих пачок нових законів перш, ніж можна буде встановити верховенство права. Тобто, активна робота законотворців є життєво необхідною. З огляду на те, що президентська система ніколи добре не працювала, перехід до повної парламентаристської системи видається вельми бажаним. Парламентський контроль покращує прозорість та підзвітність влади, котра просто необхідна Україні аби побороти всюдисущу корупцію. Не дивно, що демократія та парламентаризм крокують поруч на пост-комуністичному просторі. При цьому, ніщо не заважає лишити інститут народно-обраного президента, як от, наприклад, у цілком парламентаристських Фінляндії та Литві.

Також, на місцевому та обласному рівнях не проглядається чіткого розділу повноважень між радами й виконавчими комітетами. Україна й досі страждає від украй надмірної централізації – ще однієї характерної особливості комунізму. Регіональні та місцеві ради, як і мери, обираються, тоді як регіональних представників виконавчої влади призначає Центр. За логікою, їх усіх має обирати народ. Крім того, ефективніше й демократичніше було б, якби регіональні та місцеві органи влади могли самостійно збирати власні податки та відповідати за свої видатки, ніж бути під прискількивим наглядом та опікою центральної державної адміністрації.

Україна повертається до Заходу

Україна все більше розвертається на Захід, аніж у бік Росії. Російський президент Борис Єльцин намагався задобрити Україну та підтримувати дружні відносини. Він завжди висловлював повагу до кордонів України та її незалежності. У відповідь, Президент Кучма розробив власну зовнішню політику «багатовекторності», зорієнтовану як на Захід, так і на Росію. Україна була учасником пост-Советської Співдружності Незалежних Держав (СНД) та, водночас, Ради Європи. Своєї кульмінації співпраця між Україною й Росією сягнула 1997-го року, коли було укладено угоду про дружбу, співробітництво та партнерство, а також було погоджено здати військово-морську базу в Севастополі (Крим) у оренду Росії на 20 років.

Президент Путін зруйнував єльцинську політику поваги до українського суверенітету, зробивши свою сумнозвісну квітневу заяву 2008р. про те, що «... Україна – це навіть не держава.» Пік російського втручання у справи України припав на президентські вибори в кінці 2004р., котрі призвели до Помаранчевої революції, змусивши Україну розвернутися у західному напрямку. Агресивна політика Путіна, що послідувала за цим, підштовхнула Україну ще далі у тому ж напрямку. Росія є єдиною, хто загрожує безпеці України, і цей факт не полишає їй іншого вибору, крім як шукати ближчих відносин із Заходом.

16 травня 2008р. Україна стала членом Світової Організації Торгівлі (СОТ), що має допомогти їй викарбувати власну торгівельну політику. Також, уже ведуться перемовини щодо Угоди про Асоціацію з Євроспільнотою, котра включатиме широку угоду про вільну торгівлю. Вірогідно, за нею послідує й відповідна угода зі США.

На відміну (*від Заходу – ред.*), Росія звела так багато торговельних бар'єрів, що частка обох країн у зовнішній торгівлі один одного знизилася ще більше. Основу торговельних відносин між Росією й Україною закладала двостороння угода про вільну торгівлю, укладена 1993-го року, однак вона практично не діє через брак механізмів арбітражу та забезпечення дотримання угод, крім того, Росії до того моменту не вдалося вступити до СОТ. Україна погодилася на ініціативу Росії щодо створення Єдиного Економічного Простору в 2003р., однак останній виявився мертвонародженим, оскільки Росія зажадала більш амбітної співпраці, ніж Україна могла погодитись. Кілька конфліктів навколо торгівлі газом, численні ембарго російської сторони на імпорт українських сільгосппродукції, труб, тощо, також зашкодили двосторонній торгівлі.

Комерційний інтерес все більше вабить Україну до європейського ринку. Якщо Україні вдасться задовольнити ті строгі вимоги, що їх висуває відповідне зведення юридичних правил ЄС – [*acquis communautaire*](#), – то Європейська Спільнота навряд чи буде довго опиратися членству України у довготривалій перспективі, оскільки установчий документ ЄС, себто Римський Договір, гарантує будь-якій європейській країні право подавати заявку на членство у ЄС, а недавнє розширення ЄС на Схід неабияк посприяло більш чіткому формулюванню правил та процедур прийому нових членів.

Як побудовано цю книгу

Цю книгу організовано за хронологічно-тематичною послідовністю: її складають сім хронологічних розділів, один вступний розділ, та розділ висновків, де міститься узагальнений аналіз. Своєю чергою, кожен з хронологічних розділів поділено на під-розділи за основним темами, у кожному з яких міститься аналіз відповідної теми.

Розділ 1 знайомить читача з попередньою історією України, вплив її на формування країни й народу, пробудження суспільства за реформ Михайла Горбачова, рання демократизація та вплив невдалих СРСР економічних реформ. Розділ 2 присвячено правлінню Президента Леоніда Кравчука – період з 1991р. по 1994р. Єдиним помітним досягненням цього періоду була розбудова держави, тоді як економіка занепадала, потерпаючи від гіперінфляції. Розділ 3 присвячено першим двом рокам президентства Леоніда Кучми – з 1994р. по 1996р., котрі відзначилися суттєвими досягненнями, особливо – фінансовою стабілізацією та масовою приватизацією. Розділ 4, що покриває період 1996-99рр., присвячено злиденному періоду політики стагнації, збирання ренти та продовження спаду економіки. 2000-го року надія повертається в Україну, про що йдеться у розділі 5 – Віктор Ющенко стає прем'єр-міністром та запускає реформи в енергетичній сфері та очищення країни від корупції. Врешті-решт, повертається економічне зростання. Розділ 6 оповідає про наступний за цим період – 2001-04рр., котрий отримав назву «конкурентної олігархії». Політично, він видався доволі плюралістичним, хоча й зросли репресії. Зростання економіки було високим. Розділ 7 присвячується Помаранчевій революції 2004р., котрий виявився найрадіснішим, ставши періодом прориву демократії в Україні. Розділ 8 описує оманилий період після Помаранчевої революції, котрий відзначився великою політичною нестабільністю, але й демократією та розширенням суспільного консенсусу. У розділі 9 зосереджено основні висновки.

З чисто технічної точки зору, коли пишеш про Україну, найбільшою проблемою виявляється транскрипція/транслітерація – чимало людей використовує то українське, то російське написання імен, як і послуговується, різною мірою, то першою, то другою мовою. Я пробував дотримуватися українських імен та, відповідно, транслітерації, хіба що за винятком випадків, коли вона надто спантеличлива. Крім того, досі не існує чітко затверджених правил транслітерації з української в англійську, відтак я дотримувався найбільш уживаних варіантів. Варіювання може бути значним, однак я взяв на себе сміливість уніфікувати транслітерацію імен та прізвищ авторів у розділі

використаної літератури таким чином, щоб, навіть якщо в оригіналах траплялися розбіжності в транслітерації; до списку використаної літератури всі роботи одного й того ж автора потрапили під єдиним ім'ям, аби їх легше було відшукати.

Україна: нація, історія та советські реформи

Наприкінці 1987р. я поїхав до Канади, щоб зустрітися з українським католицьким світським активістом [Йосифом Терелею](#). Його невдовзі перед тим було щойно вигнано з Советського Союзу, після того, як попередні 18 років – приблизно половину свого життя, - він провів як політв'язень у ГУЛАГу. Тереля тоді сказав мені, ніби констатує факт: «Ви знаєте, на Західній Україні усі дивлять на Советський Союз як на щось тимчасове». Його точка зору була простою: у що віриш, те й буде.

Гідний, але трагічний національний спадок

Україна є однією зі старих, історичних націй Європи, котру було затиснуто поміж польської та російської імперій, а також Габсбургів та османів. Упродовж сторіч вона не могла домогтися національної незалежності. Київ був столицею Русі, котра прийняла християнство східного обряду від Візантії 988р. Одночасно і Росія, і Україна вважали себе спадкоємцями Київської Русі, але тоді ще було зарано говорити про появу окремої української нації.

За видатним українським істориком Орестом Субтельним, назву «Україна» було вживано з кінця XIIст. Хоча її походження є невідомим, більшість істориків виводять її з «окраїни», себто, земель на межі, пограниччя. Як і Росія, Україна підпала під правління монголо-татар у середньовіччі. У XV та XVIст. Більшість сучасної території України контролювано Польсько-Литовським князівством. Формування українців як нації відбулася у XVIIст. Чимало українців були козаками, себто, вільними православними людьми, що блукали степами, та були знамениті незалежністю своїх думок.

Козацькі ватажки полишили по собі два протирічних спадки – анти-російський (анти-московський) та анти-польський. 1648р., якраз по закінченню Тридцятилітньої війни, український гетьман Богдан Хмельницький очолив козацьке повстання проти польсько-литовської імперії, котру було дуже ослаблено війнами, і його гетьманат тоді отримав певну незалежність. В українській історіографії цей період отримав назву «національно-визвольної війни» (Уїлсон 2002, 61). 1654р. Хмельницьким було укладено Переяславську угоду – військовий

союз із Росією. Україну було поділено на дві частини: східну – російськомовну, та західну, котра лишалася під Польщею та була орієнтованою на Захід.

Оскільки національна незалежність лишалася хиткою, перед козаками постав вибір – боротися проти Росії чи проти Польщі. На противагу Хмельницькому, пів-сторіччя потому, гетьман Іван Мазепа пішов на відрив від Росії та повів про-західний курс. У розпал Великої Північної війни, Мазепа покинув російського царя Петра I та уклав союз із шведським королем Карлом XII, котрий разом зі шведськими та польськими військами зайняв Україну. Однак, армія царя Петра I завдала їм нищівної поразки у відомій битві під Полтавою у червні 1709р., котру оспівали у своїх книжках та поемах Вольтер, Александр Пушкін, Лорд Байрон та Віктор Гюґо. Це означило вихід Росії на світову арену в якості великої потуги та надовго підпорядкувало Україну російській короні. Росія та Советський Союз шанують Хмельницького за те, що він підвів Україну під Росію, тоді як українські націоналісти пошановують і його, вбачаючи у ньому батька українського народу, і Мазепу, доля котрого склалася трагічно. Обое прикрашають українські банкноти.

У середині XIXст., навколо народних міфів, мови й культури, зазнає підйому український націоналізм, що було характерним для усіх новонароджуваних націй тогочасної Європи. Народний поет України – Тарас Шевченко (1814-61рр.), сформулював національні ідеї на тривалий час. Він писав українською та ототожнював Україну з мовою, ідеалізуючи козаків як вільний народ, природньо схильних до народної демократії, посиляючись, зокрема, на традиції обирання ними своїх гетьманів. Для контрасту, Шевченко визначав поляків як аристократів, а росіян – як автократів. Українці були православними, протиставляючи себе католикам Заходу (Уїлсон 2002, 90-95).

Мало який народ зазнав стільки страждань упродовж кривавого XXст., скільки їх зазнали українці. Частково Україна була полем битви ще під час Першої Світової війни, а під час російської Громадянської війни з 1917 по 1921рр. тут відбувалося жакливе кровопролиття. Російська імперська влада впала внаслідок Лютневої революції 1917р. У Києві, націоналісти скликали збори, котрі невдовзі стали Українською Народною Республікою, проголосивши незалежність у січні 1918р. Вони обрали президентом історика Михайла Грушевського у березні 1917р. та затвердили чотири елементи державної символіки, котрі було відроджено після проголошення незалежності 1991р.: грошову одиницю – гривню, тризуб у якості герба, котрий своїм корінням сягав ще династії Рюриковичів у древній Русі, жовто-блакитний прапор – небо над полем, а також національний гімн.

Однак, кілька українських республік проголосили незалежність окремо 1917р. та 1918р. Більшовики тричі вдиралися до Києва за цей період. 1920р. Польща окупувала більшу частину України, однак була відкочена назад Червоною Армією. Більшовики не спромоглися повністю підкорити Україну аж до укладення Ризького мирного договору між Советським Союзом та Польщею в березні 1921р. Як зазначив Ендрю Уїлсон (2002, 124), існування Української Народної Республіки «було коротким, її кордони – мінливими та влада – обмеженою, однак вона лишила й досі живучу міфологію по собі...». Період 1917-20рр. став для України кульмінацією національного відродження, а Українська Народна Республіка започаткувала будівництво демократичних інституцій, однак, за браком регулярної армії, держава була приречена на невдачу за тих умов. Поміж інших причин, що спричинилися до падіння УНР, була колосальна

внутрішня боротьба та поділ на ворогуючі табори; все це лишило у населення суперечливі враження та розчарування демократією.

Сталінський терор був на Україні особливо суворим. За чисельними оцінками, що збігаються між собою, брутальна колективізація сільського господарства 1932-22рр. спричинила від 5 до 7 мільйонів смертей, що становило на той час близько чверті від загального населення; ця катастрофа увійшла в історію під назвою «Голодомор», що означає голод чи смерть від голоду. Більшість населення померло від штучного, нав'язаного продовольчого голоду, оскільки війська НКВС чинили блокаду регіонів, котрі було приречено на голодування (Конквест 1986); зараз Україна вимагає визнання цих дій у якості геноциду. Також, під час Великого Терору 1937р., було страчено десятки тисяч українців.

У серпні 1939р. Йосип Сталін та Адольф Гітлер уклали Пакт Молотова-Ріббентропа, за котрим до Советського Союзу відходила територія Західної України, котра тоді належала Польщі. Аналогічно, Гітлер пообіцяв Сталінові три балтійських держави – Естонію, Латвію та Литву. 1 вересня Гітлер напав на Польщу з Заходу, тоді як 17 вересня советські війська атакували Схід Польщі та анексували Західну Україну, страчуючи та депортуючи значну частину населення. Советська окупація Західної України внаслідок пакту Молотова-Ріббентропа лишила західних українців з переконанням, що їх несправедливо було включено до складу Советського Союзу. Західна Україна перетворилася на осердя українського націоналізму. Значна частина населення втекла на Захід, головнo, до Канади та США, зберігши сильну українську націоналістичну опозицію до Советського Союзу. Якими брутальними б не були советські репресії на Західній Україні, цю опозицію так ніколи й не було переможено.

Реакція західно-українців на советську окупацію полишила складний спадок для майбутньої української держави. Найсильнішою організацією, що чинила опір, була Організація Українських Націоналістів (ОУН). Українська Повстанська Армія (УПА) налічувала аж 90000 вояків наприкінці Другої Світової війни, хоча набагато більше українців – 2 мільйони, - воювали в Червоній Армії. УПА боролася проти німців та советів. Олександр Мотиль (1980, 167) називає це «національно-визвольною боротьбою». Інтенсивна повстанська війна тривала до 1947р., затухнувши повністю аж 1950рр. (Уїлсон 2002, 131-34, 143). Цей радикальний націоналізм і досі живий серед невеличкої, однак вельми гучної меншості.

На Україні вирує релігійне життя, котре характеризується більшою різноманітністю, аніж у будь-якій іншій країні Європи. Тут є чотири основних конфесії: православна церква Московського патріархату, православна церква Київського патріархату, авто-кефальна православна церква та греко-католицька церква. Через укладення Брестської Унії 1595р., польський король переконав Українську (Русинську) православну церкву Польщі відірватися від Московського православного патріархату та здобути визнання у Римі, поклавши, таким чином, початок Українській греко-католицькій церкві. Основна частина її парафіян зосереджується на Західній Україні. 1946р., після того, як Західну Україну було включено до Советського Союзу, Сталін силоміць провів злиття Української Греко-Католицької церкви з Російською православною церквою. Її священників було посаджено до в'язниць, багатьох – страчено, тоді як російська православна церква захопила усю її власність; тим не менш, церква продовжувала існувати у підпіллі. 1921р., під знаком розпаду Російської Імперії, було засновано українську автокефальну православну церкву. Оскільки вона не дістала визнання Московського патріарха, Сталіним їй було заборонено, а її священників та

вірян переслідувано советськими спецслужбами. На додаток, великою але таємною було Українська католицька церква. Усі ці церкви тривалий час існували у суворій конспірації та вийшли з підпілля аж наприкінці 1980-х років.

По смерті Сталіна у 1953р. репресії стали м'якшими. Відома таємна промова Микити Хрущова про злочини сталінізму на XX-му з'їзді Советської комуністичної партії 1956р. відкрила період так званої «відлиги», котрий протривав до зміщення Хрущова у 1964р. Відлига мала ефект і в Україні, чия інтелігенція, як і московська, активізувалася у цей період. То були часи, коли вселилася віра в те, що соціалізм можна реформувати, а її оптимістично налаштованих прибічників прозвали *шестидесятниками*, або «дітьми XX-го з'їзду» у Києві та Москві, а найвидатнішим їх представником мав стати Міхаїл Горбачов. Це покоління 1960-х скористалося з вільнішої політичної атмосфери, а в Україні шестидесятники, цілком природньо, також відкривали для себе українську культуру та мову. Не всі вони були націоналістами та дисидентами, однак чимало все ж було; зокрема, В'ячеслав Чорновіл та Левко Лук'яненко. Українцям знову видалася нагода підняти питання націоналізму.

Хрущов був етнічним росіянином, однак початкову частину власної кар'єри провів в Україні та очолював чимало репресій. 1963р. Хрущов призначає Петра Шелеста Першим секретарем Компартії України (КПУ). Шелест був схожий з Хрущовим вдачі, діючи в рамках комуністичної системи, при цьому, однак, прислухаючись до власного почуття здорового глузду. Як зазначив Тарас Кузьо (2000, 45): «Шелест ніколи не був сепаратистом, однак він обстоював культурні та економічні права українців...». Більш конкретно, він вимагав більше інвестицій в Україну та усіляко сприяв мовній українізації. 1972р. Шелеста було звинувачено у «українських націоналістичних перекосах» та зміщено з поста. Одночасно з цим, Кремль взявся за серйозні репресії у відношенні націоналістичних інтелектуалів у Києві. Сотні українських дисидентів, включаючи Чорновола та Лук'яненка, було засуджено до довгих років в'язниці упродовж 1970-х та 1980-х років.

Наступником Хрущова на посаді генерального секретаря компартії Советського Союзу (КПСС), Леонідом Брежнєвим, було ініційовано нову хвилю репресій. Він сам був уродженцем Дніпропетровської області, що на Сході України. 1972р. він замінив Шелеста лояльним до себе другом, також з Дніпропетровська, - Володимиром Щербицьким, - на посаді першого секретаря КПУ. Кузьо (2000, 43) підсумовує наступним чином: «Правління Щербицького відзначилося репресіями, економічним та духовним застоєм, а також рішучою кампанією русифікації, витісненням української мови та культури».

Завдяки своєму міцному становищу та широким зв'язкам серед українського партапарату, Щербицький лишався при владі аж до вересня 1989р., будучи одним з останніх «брежнєвців», хто полишив свої посади. Як наслідок, з-поміж союзних республік європейської частини ССРСР, Україна зазнала найсуворіших репресій у 1980-х роках. Горбачовські перебудова, гласність та демократизація тут упродовж довгого часу вважалися проголошеними десь у далекій Москві дивацтвами, про які торочило лише центральне советське телебачення, але котре не мало жодних коренів тут, в Україні, а надто – всередині КПУ.

Пробудження суспільства за Горбачова

11 березня 1985р., Михайла Горбачова було обрано генеральним секретарем КПСС; цією посадою увінчалася його вельми типова, однак, дуже стрімка партійна кар'єра³. Доти, він був першим секретарем Ставропольського крайкому партії на Півдні Росії, що неподалік від України, та секретарем Центрального Комітету з питань сільського господарства та ідеології, а також членом Політбюро (Аслунд 2007б).

Однак, Горбачов не був звичайною людиною. За три місяці до своєї «коронації», він виголосив важливу промову з питань ідеології, де згадувалися всі ті ключові слова, котрі набули популярності пізніше: перебудова, гласність та демократизація (Горбачов 1987а). Чого, однак, бракувало, так це національної політики. Яким би радикальним та обізнаним, на відміну від своїх жорстко-лінійних попередників, не був Горбачов, він не мав жодних думок чи напрацювань у царині національної політики, будучи уособленням наївної омани, що далєбі, у Союзі усі національні питання було давно вирішено. Його книга «Перебудова», що вийшла 1987р., наглядно ілюструє цю його помилкову думку:

Революція та соціалізм покінчили з національним пригнобленням та нерівністю, забезпечивши економічний, інтелектуальний та культурний прогрес для усіх націй та народностей... Якби національне питання й досі не було вирішено у принципі, Радянський Союз ніколи б не досяг того соціального, культурного, економічного та оборонного потенціалу, котрий він має зараз. (Горбачов 1987б, 118-19).

Це було написано ще задовго до того, як глибоко заморожене українське суспільство почало прокидатися. Перший рік гласності та перебудови минув для України практично непоміченим. Але 26 квітня 1986р. раптом вибухнув ядерний реактор у Чорнобилі на Північ від Києва. Радіоактивну хмару понесло на Північ, над територією Білорусі, однак, Україна також постраждала. Попри це, 1 травня 1986р. КПУ провела, як завжди, першотравневий парад з усіма урочистостями, не зважаючи на радіоактивну небезпеку. Чорнобильський скандал суттєво укріпив позиції гласності у Москві, однак справив на Україну значно менший вплив.

Навіть так, Чорнобильська катастрофа лишила по собі важкий спадок. Людей обурило факт замовчування катастрофи. Одним з перших популярних громадських рухів на Україні став рух на захист навколишнього середовища «Зелений Світ», котрий провів першу офіційно санкціоновану демонстрацію 13 листопада 1988р. у Києві, зібравши 10000 учасників (Банаян 1999, 12). Республіканська влада була розлючена, оскільки вона не мала ані інформації, ані впливу на всесоюзні підприємства (одним з яких була ЧАЕС), котрі керувалися з Москви. Українізація таких підприємств стала проблемою. Шок від катастрофи також підіграв народну відраду до ядерної зброї.

У квітні 1987р. Горбачов оголосив загальну амністію для т.зв. в'язнів совісті, більшість з яких були українцями. Сотні з них повернулося з Сибіру до України: хтось був релігійними, хтось – демократичними активістами, однак, більшість з них була українськими націоналістами з Заходу України чи Києва. Загартовані багатьма роками таборів, вони вже більш нічого не боялися і, цілком природно, взяли на себе лідерство у громадських рухах, що тоді зароджувалися.

Чорновіл та Лук'яненко, котрі повернулися після багатьох років табірної заслання, стали лідерами націоналістичної опозиції, за звичай, конкуруючи один з одним. У серпні 1987р.

³ Двома основними джерелами цього розділу є Уїлсон (2002) та Кузьо (2000).

Чорновіл написав відкритого листа Горбачову, котрий став першим важливим українським опозиційним документом тієї ери. Лук'яненко було обрано провідником Української Гельсінкської Групи (пізніше перейменованої в Українську Гельсінкську Спілку), котра стала основною опорою колишніх політ'язнів (Кузьо 2000, 66-71).

1988р., у кожній з країн Балтії, - Естонії, Латвії та Литві, - виникли потужні національні фронти, котрі невдовзі потому почали зажадати повної незалежності відповідної країни. Українські націоналісти дивилися на національні фронти Балтії як на приклади для наслідування. На початку 1989р., чимало українських громадських рухів, зокрема, Спілка письменників, Українська Гельсінкська спілка та Зелений Світ об'єдналися у єдиний «Рух». Його було задумано як широке об'єднання та спочатку названо «Народний Рух України за Перебудову». Його ватажки, як правило, були інтелектуалами з лав культурного істеблішменту України, як, наприклад, письменники Іван Драч та Дмитро Павличко, але також і колишні політ'язні. «Рух» мав очолити національне пробудження України, зосередившись на відродженні української мови, культури та національних символів. Щоб лишатися на легальному положенні, він, попервах, не закликав до повної незалежності. Він, переважно, ігнорував економічний бік, більше критикуючи старий режим за те, що він «тоталітарно-комуністичний» чи «імперсько-тоталітарний», тоді як критика їхніх російських ліберальних колег також атакувала «командно-адміністративну систему». Прибічники «Руху» практично повністю походили з Західної чи Центральної України, обмежуючи свою потенційну підтримку чвертю населення України (Уїлсон 2002, 156-60).

«Рух» мусив задовольнятися невеличкою, однак міцною й добре зорганізованою купкою націоналістів, переконаних у певності власної справи, котрі відкидали будь-який компроміс з комуністичною владою та зажадали цілковитої незалежності. Ці непохитні у своїх переконаннях члени «Руху» мали сильні позиції лише у найзахідніших регіонах, однак саме ці регіони були вотчиною, рідним ґрунтом «Руху», відтак це праве крило заганяло «Рух» у глухий кут націоналізму. Ще один правий рух виник на згадку про націоналістичну організацію міжвоєнної доби, - Організацію Українських Націоналістів, - і постав 1992р. як «Конгрес Українських Націоналістів». Він приваблював ветеранів, що воювали проти Советів, і його акції дуже скидалися на збори пенсіонерів. Інший виклик правого характеру виник зі студентського руху, котрий у вересні 1991р. створив УНА-УНСО (Українську Національну Асамблею – Українську Народну Самооборону). Ці стояли на позиціях української великодержавності, мобілізуючи мілітарних чоловіків, котрих неодноразово звинувачували у вдаванні до насильства. Попри той факт, що ці два рухи були маргінальними, могли за найкращих умов зібрати не більше кількох відсотків виборців, саме їх поява спричинилася до того, що «Рух» показав більше націоналістичного завзяття, ніж насправді було потрібно, і це суттєво звузило його електоральну базу (Уїлсон 2002, 181-82).

«Рух» був дуже вразливим до розколів – таких же, що були властивими й для часів УНР. Так, Лук'яненко вирішив відокремитися й створив власну націоналістичну Українську Республіканську Партію. Його ватажки були колишніми політ'язнями, котрі зажадали скасування Союзного договору з Росією від 1922р., котрим було сформовано Советський Союз. Всередині «Руху», Чорновіл заручився найбільшою підтримкою, потіснивши більш поміркованого Драча. Поступово, основний наголос «Руху» змістився з прав людини й

демократії до націоналізму. Як наслідок, «Рух» не зміг заручитися підтримкою усієї країни (Прайзел 1997, 339-41).

У той час, коли промови та зустрічі Горбачова зривали оплески по всьому світові, в Україні, де все ще панував жорсткий політичний контроль, вони практично не зворушували громадськість. У червні-липні 1988р. Горбачов скликав у Москві XIX-ту партконференцію з метою сприяння демократизації в Союзному Союзу.

Врешті-решт, цей процес докотився й до України – у вигляді всесоюзних виборів до Советського парламенту – Всесоюзного Конгресу Народних Депутатів, котрі пройшли 26 березня 1989р. То були перші вибори, де існувала певна подоба вибору, але свобода вибору була обмеженою. Комуністична партія та інші советські організації мали квоту на заповнення не менш, ніж третини депутатських місць (себто, шляхом призначення, а не обрання). Решта депутатів мала обиратися, однак в Україні лише третина від усіх бажаних/висуваних кандидатів спромоглася успішно пройти реєстрацію – при тому, що майже третина місць взагалі не виставлялася на вибори. Як наслідок, 87.6% новообраних депутатів були членами КПУ, і лише купка були опозиційниками, однак чимало і тих, і інших були лібералами. Навіть за таких сприятливих стартових умов, кілька партійних високопосадовців прогало вибори, що виявилось справжнім шоком, зокрема, перший секретар київського міськкому Партії, голова київської міськради, а також четверо очільників обласних парторганізацій (Кузьо 2000, 96-98; Бьорч 2000а, 46,53; Прайзел 1997, 338).

У травні-червні 1989р. відбулася перша сесія Конгресу Народних депутатів СССР у Москві, котра відзначила прорив свободи слова у Росії. Її вплив на Україну був вельми обмеженим, однак старорежимний комунізм став нестерпним.

Улітку 1989р. прокинулися робітники. Шахтарі вийшли на всесоюзний страйк, зокрема, на Кузбасі в Сибіру та казахській Караґанді. Ці страйки докотилися й поширилися на східно-український Донбас між 18 та 24 липня. Невдоволені масовою нестачею продовольства та розвалом советської економіки, що невпинно насувався, шахтарі зосередилися на вимогах економічного характеру. Найбільш зворушливими їхніми вимогами було забезпечення постачань мила, щоб вони мали чим помитися після зміни. Ці страйки дали поштовх до створення незалежних профспілок шахтарів, частково надихнувшись прикладом польської «Солідарності». Уперше, робітники почали на щось впливати та самоорганізовуватися; вони координували свої протести з шахтарями з інших частин Советського Союзу. Оскільки вони були російськомовними, «Рух» зі своїм націоналістичним порядком денним був для них чужим (Банаян 1999, 13).

Саме ці страйки переконали Горбачова нарешті звільнити з посади жорстко-лінійного першого секретаря КПУ Володимира Щербицького. Його було замінено на Володимира Івашка – іншого українського партократа, приблизно того же штибу, однак, все одно – то вже були бодай якісь зміни. Зміщення Щербицького продемонструвало, що позиції КПУ похитнулися, однак, перш, ніж у партійних лавах з'являться самореформатори, пройде ще певний час.

4 березня 1990р. в Україні відбулися перші напів-демократичні вибори до парламенту республіки – української Верховної Ради, також проведені за вказівкою Горбачова. Ці вибори вже були набагато вільніші, ніж попередні всесоюзні вибори рік тому, однак все ще далеко не вільні, і не чесні у загальноприйнятому значенні цих термінів: адмінресурс та фальсифікації були

поширеним явищем; незалежні індивідуальні кандидати допускалися, але опозиційні партії – ні; також, вельми обмеженими були можливості для проведення передвиборчої кампанії, тож виборці могли мало що дізнатися про кандидатів. «Рух» провів у січні 1990р. одну зі своїх найбільших демонстрацій, сформувавши живий ланцюг від Києва до Львова, на знак єдності Східної та Західної України, за прикладом прибалтійських націоналістів, що мав місце за рік перед тим.

Березневі республіканські вибори 1990р. відзначили початок демократизаційного прориву в Україні. Комуністи вибороли не менш, ніж 373 місця з 450, себто, 83 відсотки, однак чимало комуністів уже не були відданими партії. Демократичний Блок, що складався з «Руху», «Української республіканської партії» Лук'яненка та інших, вибороли 108 місць – чверть від загальної кількості, у порівнянні з 239 відданими комуністами, котрі й сформували більшість. Демократичний Блок виграв у більшості округів на Західній Україні, а також показав непогані результати у Києві та Центральній Україні, тоді як комуністи зберегли переважний контроль над Сходом та Півднем, а також у сільській місцевості (Прайзел 1997, 339-40; Уїлсон 2002, 160). Такий регіональний поділ України триватиме ще довго. «Рух» вже ніколи не досягне кращих результатів, ніж на цих перших виборах; чверть голосів – то була стеля його можливостей (рамка 1.1). Ці вибори означили межі можливостей як «Руху», так і КПУ, натомість підсиливши політичний центр.

Рамка 1.1. Україна: країна регіонів

Україну неможливо зрозуміти без розгляду й вивчення її регіональних особливостей та уподобань. Існує чимало розбіжностей – між Сходом і Заходом, україно- та російськомовними, як і між містом та селом.

Фундаментальним є поділ України на Південний Схід та Захід-Центр, між україно- та російськомовними частинами країнами. Приблизно половина населення віддає перевагу російській мові, тоді як інша половина – українській. На щастя для України, цей розділ не є чітким. Чимало людей розмовляють українською вдома та російською – на роботі, і навпаки. Зовсім небагато розмовляють російською з одним з батьків та українською – з іншим. Оціночно, близько п'ятої частини від загального населення розмовляє мішанкою російської та української – «суржилом». За національним складом, на місцеву основу накладаються дивовижні домішки єврейської, польської, німецької, грецької, румунської та татарської крові.

Історично, Україна та її 27 адміністративно-територіальних одиниць поділяють на п'ять основних регіонів. Перший – далекий західний, - складається з п'яти областей, що входили колись до складу Габсбурзької імперії: Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська, Чернівецька (колишня Буковина) та Закарпаття. Другий – Волинська та Рівненська області, - тривалий час входив до складу Польщі, однак поступово увійшов до складу Російської імперії. Усі ці сім областей увійшли до складу Советського Союзу 1944 року. Третій – це шість правобережних областей навколо Києва, - належали Польщі до її розділу 1793р., коли вони перейшли під Росію; більшість земель тут належала польським поміщикам аж до Російської революції. Четвертий – Лівобережжя Дніпра, - є найгустонаселенішою, найпромисловішою та найурбанізованішою частиною України. Він складається з десяти областей, включно з Дніпропетровською та Донецькою. Він також був колискою козацької Гетьманщини, однак перейшов до Росії 1654 року внаслідок Переяславської угоди. П'ята територія складається з колишніх османських територій Причорномор'я, зокрема – Одеси та Криму (Бьорч 2000б, 1019-20).

Запеклі українські націоналісти, на яких припадає, щонайбільше, чверть населення, завжди протиставляли себе русифікованій половині України, однак цей поділ настільки розмитий, що навряд чи здатен призвести до поділу країни, як це відбулося у Чехословаччині 1992р. чи між Швецією та Норвегією 1905р. У подібних випадках, водорозділ між двома націями був чітким, попри мовну спорідненість. У обох випадках, панівна нація (чехи та шведи, відповідно) складали дві третини населення, що змушувало меншість думати, що вони ніколи не виграють. На відміну від цього, в Україні перемога на виборах мандрує між Захід-Центром, Дніпропетровськом та Донецьком.

На відміну від таких країн, як Великобританія, Франція, Росія чи Австрія, в Україні немає гегемонії столиці. Тутешня ситуація більше нагадує Федеративну Республіку Німеччини, Італію чи Сполучені Штати. До 1934р. столицею Радянської України був Харків. У совєтські часи лідерство вів Дніпропетровськ – місто Брежнєва, Щербицького та Кучми. Донецьк дав прем'єр-міністрів Юхима Звягільського та Віктора Януковича. Ці два міста традиційно представляли індустріальну міць України, тут розмістилися штаб-квартири найбагатших бізнес-імперій. Тим часом, Київ набув значення у якості столиці країни. Ці три міста завжди суперничали між собою за лідерство, у тому числі й у футбольному вимірі – у кожного міста була власна футбольна команда. Однак, є й інші важливі міста. Так, Львів є головним центром українського Заходу, тоді як Одеса – головний порт та торговельне місто. На Сході, альтернативними центрами лишаються Харків та Запоріжжя.

Якось 2006 року представник вищого керівництва однієї з найбільших українських бізнес-груп сказав мені: «У нашій країні, Захід та Схід протиставляють себе один одному, і, водночас, урівноважують один одного. У нас є чотири олігархічних групи, кожна з яких є сильнішою за державу; ми усі ненавидимо один одного, тому не можемо погодитися ні на що інше, окрім рівноваги між усіма нами. Таким чином, Україна приречена бути демократією.»

Парламент, обраний у березні 1990р. мав діяти до 1994р., а та процедура виборів, що її було закладено тоді, сформувала основу для майбутніх українських парламентських виборів. З позитивного: було скасовано квоту місць, що резервувалися для призначення з-поміж членів КПУ та її сателітних організацій. Увесь парламент обирався за прямою процедурою, було усунуто чимало формальних перешкод під час висунання кандидатів. Однак, цей порядок залишав у спадок і кілька негативів: політичні партії все ще відігравали мінімальну роль, оскільки депутатів обрали за мажоритарною системою в одномандатних округах, що спричиняло слабкість та фракційність партій та превалювання у парламенті багатьох незалежних депутатів-індивідуалів. Обтяжливою також була вимога вибороти абсолютну більшість голосів виборців у кожному одномандатному окрузі, що робила майже неможливим заповнення усіх місць у парламенті. Через недозаповнення усіх місць, вибори у відповідних округах доводилося проводити повторно, що виснажувало виборців, явка котрих, таким чином, ставала щоразу нижчою, відтак, можливість виконати вимогу – все примарнішою.

Також, 4 березня 1990р. було проведено місцеві вибори. Демократичний Блок виборів абсолютну більшість місць у трьох найзахідніших областях, себто, Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській, а Чорновіл став головою Львівської обласної ради. Уперше опозиція отримала формальну виконавчу владу (Кузьо 2000, 132).

Після березневих виборів 1990р., лібералізація почала свій плавний наступ і на прихильників жорсткої лінії в лавах КПУ – там зародилося три під-види помірковано-лівих. Як і у Росії, у середині КПУ з'явилася демократична платформа – вона розвинулася у Партію Демократичного

Відродження України, котра виступала за приватизацію та створення ринкової економіки, при цьому продовжуючи вірити у соціалізм. Керівники держпідприємств, котрих у народі прозвали «червоними директорами», сформуvalи другу групу поміркованих комуністів; починаючи з літа 1990р., вони лобіювали українізацію всесоюзних підприємств, розміщених на теренах України, насправді ж, вимагаючи персональної власності над цими заводами. Третю групу поміркованих комуністів становили так звані націонал-комуністи, під керівництвом Леоніда Кравчука, котрий у якості другого секретаря КПУ був відповідальним за ідеологію, себто, утілював таку собі українську ідеологічну поліцію. Межі цих трьох груп були нечіткими та часто перекривали одна одну (Прайзел 1997, Уїлсон 2002).

У липні 1990р. Горбачов викликав українського партійного очільника та спікера парламенту в одній особі - Володимира Івашка, - до Москви, на посаду другого секретаря КПСС, таким чином, обриваючи його українську кар'єру. Це означало, що обіймачів посади голови партії та парламенту має бути розділено, що спричинило розкол всередині КПУ. Станіслав Гуренко, комуніст жорсткої лінії, обійняв посаду першого секретаря Партії. Він продовжував притримуватися догматичної советської лінії, чим спричиняв відсторонення себе на маргінес. Посада голови українського парламенту дісталася Кравчукові у липні 1990р.; від цього моменту, він м'яко й поступово перетворився на такого собі «отця націонал-комунізму», приймаючи націоналістичний ухил з помітною легкістю та, водночас, правдоподібністю.

В усіх советських республіках відбулися напів-демократичні парламентські вибори, як і практично усі новообрані парламенти проголосили відповідну республіку якщо не незалежною, то, принаймні, суверенною. Хоча ці два слова є зазвичай синонімічними, «незалежна» звучить набагато сильніше, ніж «суверенна» - у останнє вкладали, здебільшого, поняття «автономна». 12 червня 1990р. Борис Єльцин переконує Російську Державну Думу ухвалити декларацію про суверенітет. Україна обережно послідувала російському прикладові. Під керівництвом Кравчука, українська Верховна Рада прийняла декларацію про державний суверенітет 16 липня 1990р., переважною більшістю – за 355, проти 4. На той час, Кравчук вже погодився з більшістю пунктів порядку денного, що їх висував «Рух» (Кузьо 2000, 137).

Літо 1990р. видалося спекотним: декларації про український суверенітет передували страйки на Донбасі; робітники вимагали відставки республіканського парламенту. 30 вересня 1990р., «Рух» організував свою найбільшу демонстрацію, котра зібрала 200'000 учасників у Києві, під час якої було остаточно відкинуто маскувальне гасло «за перебудову», котре було натомість замінено вимогою повної незалежності. На початку жовтня, студенти шляхом голодування домоглися відставки тодішнього прем'єр-міністра Віталія Масола – старорежимного апаратника, - котрого, однак, замінив на цій посаді Вітольд Фокін, котрий був навряд чи за нього ліпший, оскільки доти очолював Комітет державного планування України. Фокін зосередився на українізації вище згадуваних всесоюзних підприємств (Кузьо 2000, 161; Банаян 1999, 14-15). Тим часом, у Росії пристрасті кипіли навколо славнозвісної «Програми 500 днів» переходу до ринкової економіки; однак, в Україні той дискурс практично не знаходив відголосків.

Наприкінці 1990р., було вчинено першу спробу проведення власне української економічної політики. Новий прем'єр-міністр – Вітольд Фокін, - та голова парламентської комісії з питань проведення економічних реформ - [Володимир Пилипчук](#), - написали програму економічних реформ, котру парламент ухвалив 1 жовтня 1990р. Джерелом натхнення слугувала російська

«Программа 500 дней», однак програма Пилипчука суттєво відрізнялася: її акцентом було отримання Україною контролю над власною економікою та легітимний вихід зі складу СРСР, однак, вона не окреслювала й не передбачала переходу до ринкової економіки. З метою запобігання спустошенню українських товарних ринків російським споживачем, було запроваджено купони (що за суттю дуже нагадувало повернення до карткової системи). У жовтні 1990р. Горбачов виступив проти реформаторського крила й став шукати підтримку серед прихильників жорсткої лінії, що спричинило певне пониження політичного градусу і в Україні.

Наприкінці 1991р. Фокін вдався до повторної спроби з програмою, що називалася «Фундаментальні засади національної економічної політики Україна за умов незалежності». Парламент не зміг ухвалити її, що пояснювалося, скоріше за все, як браком інтересу до економічної політики, так і низькою якістю тих пропозицій. Україна прийняла новий закон про підприємства та елементарні закони з питань приватизації 1991р., однак, мало що було реально зроблено на цій ниві. Попри те, що стара командна система розвалювалася, жодних спроб побудувати нову ринкову економіку не робилося (Кравчук 2002, 48-50).

17 березня 1991р. Горбачов організував всесоюзний референдум, що переслідував множинну цілей. Він бажав обмежити сепаратизм, натомість перетворивши Советський Союз на справжню федерацію. Він прагнув ослабити політичні позиції Бориса Єльцина, сформулювавши питання до бюлетеню таким чином, щоб Єльцину нічого було заперечити, а також, щоб забезпечити собі більшість голосів. Однак, зрозуміти ті питання до кінця однозначно було майже неможливо, наприклад: «Чи вважаєте Ви за доцільне збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік у якості оновленої федерації рівноправних суверенних республік, де буде повною мірою ґарантовано права й свободу людини будь-якої національності?» (Данлоп 1993, 33).

Єльцину нічого не лишалося, окрім як погодитись, однак він завбачливо уникнув ситуації, за якої б цей референдум мав би реальні політичні наслідки. У Росії 71% виборців проголосувало «за», однак у трьох прибалтійських республіках (Естонії, Латвії та Литві), а також Грузії, Вірменії та Молдові референдум було бойкотовано, що призвело до проголошення незалежності цими шістьма республіками. В Україні, «за» проголосувало 70.5% виборців, за вельми високої явки. Однак, окрім першого питання, в українських бюлетенях було додано дві додаткових альтернативних відповіді. У трьох найзахідніших областях, було додано як варіант українську незалежність від Советського Союзу, за який проголосувало приголомшливо переважна більшість у 88% виборців. На друге питання, котре Кравчук додав для усієї України, - «Чи погоджуєтесь Ви, що Україна має бути частиною Союзу Суверенних Держав на базі Декларації про Державний Суверенітет України?», - 80.2% виборців відповіли «Так» (Уїлсон 2002, 164-65). У такий спосіб йому вдалося легітимізувати розширену українську незалежність.

Горбачов виграв цей референдум, однак то була ще одна Піррова перемога, оскільки ніхто не зрозумів питань. Єльцин зберіг свої сильні позиції, а шість республік взагалі відмовилися брати участь у будь-яких дискусіях на тему нового Союзу. Україна ж зробила ще один, хай неявний, однак твердий крок до повної незалежності.

Вплив советських економічних реформ та кризи

Цікавий контраст намітився між історіографіями Росії та України часів кінця комунізму⁴. У книгах, присвячених Росії, поглиблено обговорюється економічна криза та реформи, тоді як у аналогічних студіях щодо України економіка згадується лише побіжно. Переважаючу частину російського політичного дискурсу присвячувалося економіці, тоді як в українських політичних дебатах акцент робився на незалежності та відносинах країни з Москвою. До незалежності, програма економічних реформ не відігравала жодної ролі в українських дебатах, а критика соціалістичної економічної системи, що вирувала у Москві, практично не доходила до Києва.

Якщо економічні питання й виринали на порядку денному, то вони цілком вкладалися у той же перелік питань, котрі обстоювалися Шелестом у 1960-х роках: вимоги розширення республіканських повноважень та збільшення української частки у розподілі союзних ресурсів. Українці не були проти ринкових економічних реформ та приватизації, однак не приділяли цьому достатньо уваги. Метою тоді було не стільки проведення ринкових реформ у економіці, скільки розбудова національних інституцій, державотворення. Запровадження національної грошової одиниці було дуже жваво обговорювано, у тому ключі, що це буде іміджева перемога, те-се і т.д., позаяк макроекономічну сторону було суцільно ігноровано.

Україну спіткали ті ж економічні проблеми, що й решту Советського Союзу, однак українці вбачали головним винуватцем усіх своїх економічних негараздів Росію. Таким чином, вони прагнули якнайбільше ізолюватися від ніби-то руйнівних впливів, що ніби-то виходили з боку Росії. Однак, саме економічні проблеми викарбували майбутнє України. Україна була наділеною найрізноманітнішими багатствами країною; традиційно, це була одна з найбільш розвинених частин Советського Союзу, чий ВВП на душу населення був на 10% вищим за відповідний показник по Росії станом на 1990р. (за даними Госкомтстату СССР 1991, 12). Україна мала дуже потужну машинобудівну галузь, значний військово-промисловий сектор. Вона вважалася житницею Російської імперії – завдяки своїм безкраїм посівам пшениці та інших зернових культур. Українці були освіченішими, ніж пересічний советський громадянин. Також, їй належали великі поклади залізних руд та вугілля на Донбасі.

Як і скрізь по усьому Советському Союзу, українці мали відчуття стагнації починаючи з 1980р. – таке собі відчуття, що найближчим часом на зміни чекати не варто. Тож, початок перебудови практично не привернув жодної уваги людей, як і ті незначні економічні експерименти.

Перші враження від горбачовської перебудови українці почерпнули з його анти-алкогольної кампанії, за котру він було взявся 1985р. Алкоголізм дійсно був величезною проблемою, однак, кампанію повели адміністративними засобами та цілком у дусі інших подібних комуністичних кампаній такого ж старого штибу. Горбачов навмисне наказав скоротити виробництво алкоголю наполовину, що спричинило, зокрема, викорчовування найкращих виноградників у Криму. Оскільки ціни не було підвищено, щоб збалансувати ринок, наслідком стали просто довжелезні черги за алкоголем. Себто, советську людину вчергове до чогось примушували, цього разу – до тверезості, щоб підвищити середню тривалість її життя на якихось два роки, однак, їй це зовсім не подобалося. Додатково, уполовинення продаж алкоголю призвело до зниження обсягу отримуваних державою акцизів та інших податків, що залежали від продаж спиртного, а це,

⁴ Аслунд (20076) є головним джерелом для цього під-розділу.

відповідно, збільшило дефіцит бюджету. Щоб покрити цей розрив у бюджеті, уряд вдався до грошової емісії, надрукувавши більше карбованців, прискоривши темпи інфляції та погіршуючи й без того розлогий товарний дефіцит товарів.

Улітку 1986р. КПСС запустила ще одну сумнозвісну кампанію у кращих традиціях нео-сталінізму, цього разу – по боротьбі з т.зв. «нетрудовими доходами», себто, будь-якими заробітками поза місцем офіційної роботи. На практиці, вона вилилася у переслідування нещасних пенсіонерів, котрі намагалися виростити якісь фрукти чи овочі на власних присадибних ділянках і котрі потребували тих доходів, щоб банально вижити. Єдине, чого вони тоді домоглися, так це скорочення вирощеною приватниками продукції і, як наслідок – злету цін на порівняно вільних т.зв. «колгоспних» продовольчих ринках.

Протягом тривалого часу, реформи були занадто незначними, щоб стати популярними. У листопаді 1986р. було ухвалено Закон ССРСР «Про індивідуальну трудову діяльність»; він набув чинності у травні 1987 («Правда», 21 листопада 1986). Ним узаконювалися прийнятні форми індивідуальної трудової діяльності. І хоча економічно він не мав великого значення, оскільки умови, котрі ним визначалися, не були надто вигідними, однак, він таки легалізовував певні форми приватного підприємництва.

Кардинально відмінний від нього вплив мав закон ССРСР про кооперативи, котрий набув чинності у травні 1988р. Його зміст був вражаюче ліберальним, ставши реальним проривом для приватного підприємництва. То був перший законодавчий акт, що вписувався у концепцію побудови ринкової економіки. Згідно з ним, будь-які троє дорослих людей могли відкрити кооператив та найняти необмежену кількість працівників. Ці кооперативи були по-справжньому самостійними, само-фінансованими та орієнтованими на отримання прибутку, вільно діючи на ринку без усіляких там держпланів, централізованих поставок чи регулювання цін. Цей закон явно дозволяв кооперативам займатися будь-яким видом законної діяльності, що вже саме по собі було сенсаційним нововведенням. Вони навіть могли засновувати банки та займатися зовнішньою торгівлею, при цьому насолоджуючись дуже низькими ставками оподаткування, хай навіть практики оподаткування були нестабільними. І, що теж важливо, вони могли конвертувати практично необмежені суми «безготівки» у готівку. Більшість нинішніх крупних українських бізнесменів розпочали свою бізнесову кар'єру саме з того, що відкрили власний кооператив 1988р.

Однією з перших реформ Горбачова стала часткова лібералізація зовнішньої торгівлі, започаткована у серпні 1986р., задовго до лібералізації внутрішньої торгівлі. Її метою було зруйнувати монополію Міністерства зовнішньої торгівлі ССРСР, і було це зроблено на користь крупних державних підприємств. Ця лібералізація була дуже популярною поміж керівників крупних державних корпорацій, котрі у такий спосіб отримали змогу робити гроші за рахунок різниці між низькими цінами внутрішнього та набагато вищими цінами зовнішнього ринку на ту продукцію, що вони випускали.

Паралельно, однак, було запроваджено близько 3000 т.зв. валютних коефіцієнтів; таким чином, практично кожна товарна позиція у номенклатурі зовнішньої торгівлі отримала власний валютний курс, за якою повинні були обліковуватися та проводитися відповідні операції. Значення цього коефіцієнту для різних товарів могло коливатися у діапазоні від 1 до 20, таким чином надаючи надзвичайно широкі можливості для спекуляції. Наприкінці 1990р. ці

коефіцієнти було, нарешті, замінено єдиним комерційним курсом обміну, однак, навіть за цих умов, у Советському союзі лишалася двоїстість валютообмінного курсу – існував офіційний курс, комерційний курс та дуже низький курс чорного ринку, на різницях між якими можна було неабияк заробляти, спекулюючи валютою.

У червні 1987р. Горбачов домігся законодавчого ухвалення повноцінної економічної реформи. Центральним елементом її був Закон про державні підприємства, котрий набрав чинності з січня 1988р., однак цю реформу було жакливо неправильно трактовано. Вона відбирала у держави право командувати державними підприємствами, однак, не даючи при цьому тим державним підприємствам свободи. Тобто, ніхто не міг керувати державними підприємствами. Советська економіка впала у глибоке провалля, опинившись поміж двох систем. За кілька років, керівники тих підприємств отримали контроль над «своїми» держпідприємствами, при цьому залишаючись нікому не підзвітними. Їх було наділено повноваженнями розпоряджатися грошовими потоками, однак не самими підприємствами, що на практиці означало, що вони можуть «витаскати» усі гроші з підприємства, тільки не продати його.

Ненавмисно та не усвідомлюючи того, Горбачов створив бездоганний механізм зняття ренти. Лібералізація зовнішньої торгівлі дала підприємствам можливість заробляти на різниці між низькими цінами внутрішнього ринку та високими світовими цінами, а також на різниці між численними валютообмінними курсами. Закон про державні підприємства дозволяв підприємствам залишати у себе отриманий прибуток, котрий доти конфісковувався державою наприкінці кожного року. Новопосталі кооперативи давали можливість керівникам держпідприємств переганяти прибутки свого держпідприємства до особистих приватних компаній, при цьому ще й безготівкові гроші можна було необмежено конвертувати в дзвінку готівку. Нові комерційні банки були джерелом дешевих державних позик, що дозволяли їм фінансувати власні бізнеси.

На практиці, керівники держпідприємств або «червоні директори» реалізовували продукцію, що її виробляли відповідні підприємства, за офіційними державними цінами приватним компаніям-посередникам, котрими вони володіли спільно з іншими «потрібними» людьми, котрі могли забезпечити їм отримання відповідних експортних ліцензій та дозволів. Так, наприкінці 1991р. ціна однієї тони сирової нафти на внутрішньому советському ринку коштувала 50 центів, тоді як світова ціна була приблизно 100 доларів за тону, таким чином, маржа експортера складала у 200 разів вищу за ціну продукту суму. Єгор Ґайдар (1999, 122) зазначав тоді, що наприкінці 1991р. той, хто мав офіційну експортну квоту, міг міняти рублі на долари за курсом один до одного, у той час, як на курс вільної конвертації складав уже 170 рублів за долар. Мало хто розумів усі ці деталі тоді, але ті, хто розумів, нажили шалені статки за рахунок своїх же співгромадян.

Починаючи з 1989р. криза советської економіки перейшла у стадію колапсу. Будучи на той час частиною Советського Союзу, Україна відчула це на собі, як і решта країни. Українці пережили важку нестачу товарів, зростаючу інфляцію та падіння виробництва. Хронічні товарні дефіцити спричинили розлоге запровадження карткової системи. Люди скуповували все, що тільки було можна, оскільки єдиним товаром, на котрий не поширювався дефіцит, були гроші. У кожній советській оселі було напакковано чимало цукру, мила та туалетного паперу «про запас».

1986р. дефіцит советського бюджету зріс до 6 відсотків ВВП, причиною чому було недбальство та некомпетентність керівництва, а 1988-89рр. він розширився вже до 9% ВВП. Тим часом,

сумарні річні підвищення заробітної плати її більш, ніж подвоїли, що було наслідком дії Закону про державні підприємства. Керівники підприємств зосередилися на виробництві продукції, котра давала гарну маржу, внаслідок чого зросла прихована інфляція. Частиною цих інфляційних прибутків вони поділилися зі своїми працівниками шляхом підвищення їм зарплат.

Під кінець 1990р., советська макроекономічна криза вступила у свою завершальну стадію, причому, до чинників, що її прискорювали, додався ще один – популістська політика соціального забезпечення. Всесоюзні збори народних депутатів підвищили соціальні виплати на 25%, вступивши у конкуренцію з республіканськими законодавчими органами, таким чином, 1991р. ці виплати, наприклад, в Україні зросли на 133 відсотка, вийшовши з-під усякого контролю. Комуністи наївно розраховували утримати владу й зберегти Советський Союз від розпаду, удавшись до популізму, в жертву котрому приносилися останні залишки здорового фіскального глузду. Зростання доходів за 1991р. сягнуло 85% (Міністерство статистики України 1994, 12).

1991р. советські державні фінанси, нарешті, дійшли до ручки. Після того, як союзні республіки одна за одною проголосили власну незалежність, вони відмовилися перераховувати свої доходи до союзної скарбниці; так само, вони перестали дотримуватися советського законодавства, конкуруючи з центром, хто більше скоротить податки. З колапсом союзних доходів, дефіцит советського бюджету злетів до небес і становив 31 % ВВП (ЄБРР 1994). Станом на літо 1991р, Советський Союз уже був фінансово неспроможним. Республіки позасновували власні центральні банки, самостійно здійснюючи шалену кредитну емісію у все ще советських карбованцях. 1991р. у Советському Союзі існувало, щонайменш, 16 незалежних один від одного центральних банків, котрі змагалися один з одним у тому, хто більше надасть безготівкових позик у карбованцях. Ця монетарна конкуренція гарантувала падіння Советського Союзу.

Советський чистий зовнішній борг у сумі 56 млрд доларів станом на кінець 1991р. не був настільки вже великим за тодішніми масштабами (ЄКООН 1993, 289), однак, починаючи з кінця 1989р. советські зовнішньоторгівельні компанії почали розраховуватися із затримками. Станом на 1990р., витрати на обслуговування зовнішнього боргу стали викликати тривогу, оскільки борг був усе більш короткостроковим (Гайдар 2007). Советський уряд проявив безвідповідальність, ніяк не реагуючи на ситуацію, аж доки в країні не закінчилися золотовалютні резерви. Очам зовнішнього світу відкрилася кричуща економічна криза та неймовірно низька кредитоспроможність країни.

Офіційний валютнообмінний курс ставав все більш далеким від реальності мірою того, як ринкові сили вступали в усе більші права. Населення все більше сприймало курс чорного ринку як «насправді реальний» валютнообмінний курс: якщо протягом років стандартним курсом на чорному ринку було 5 карбованців за долар, то починаючи з кінця 1988р. і до кінця 1990р. він зріс до 30 карбованців. Оскільки карбованець втрачав будь-яку цінність, населення тримало заощадження у доларовій готівці. Станом на 1991р. економіка стала надзвичайно доларизованою.

1990р. національний дохід почав зменшуватися, лише офіційно на 3.6%; 1991р. він опустився вже на 13.4%, впритул наблизившись до темпу вільного падіння (Міністерство статистики України 1994, 12). Оскільки людям доводилося витратити все більше часу, стоячи у чергах, щоб витратити зароблені ними гроші, за рахунок цього скорочувався час, котрий фактично витрачали

на роботу. Фабрики страждали від перебоїв та нестач практично будь-якої сировини чи комплектуючих, що негативно відображалося на обсягах виробництва готової продукції.

У другій половині 1991р. Советський Союз опинився перед лицем фінансової руїни. Советська економічна політика себе вичерпала. Наближався всезагальний економічний колапс.

Та економічна криза збила з пантелику як еліти України, так і звичайне населення. Вони практично не розбиралися в економіці, відтак – не розуміли, що відбувається. Просвічена ж публіка занадто переймалася державо- та націєтворенням, тоді як бізнесова еліта повністю віддалася зняттю ренти. Панівні вимоги щодо економічної політики лишалися радше символічними та суперечливими: запровадження української грошової одиниці, ніби цього одного вже було б достатньо для порятунку від інфляції, та створення національного банку. Інфляція примусила людей закликати до більш ефективного контролю за цінами, тоді як макроекономікою ніхто не переймався. Приватизацію жваво й довго обговорювали, однак досягнень на цій ниві було мало. Однією з найгучніших вимог була українізація всесоюзного майна, оскільки панувало переконання, що Україна сама по собі була багатою – то все Москва її визискувала.

Леонід Кравчук: націєтворення та гіперінфляція, 1991-94

На прохання мецената Джорджа Сороса, професор Олег Гаврилишин та я приїхали до Києва на другому тижні серпня 1991р. з метою оцінити панівну українську експертну думку щодо економічної реформи. За його допомогою для нас було відкрито усі двері.

Наприкінці 1991р. Україна було доволі абсурдним місцем: вона все ще була частиною Советського Союзу, однак, советський уряд практично втратив будь-який контроль над усіма більш-менш значущими речами: зарплатами, податками та грошовою масою. У результаті усіх тих недбалих фіскальних та монетарних політик, що проводилися, панував товарний дефіцит практично усього, а ціни на вільних приватних ринках злетіли до небес. Все ще домінуючі на той час державні крамниці стояли буквально порожні, через штучну заниженість регульованих державною цін. Виробництво впало до рекордного рівня, оскільки ніхто не був реально вмотивованим будь-що робити. Дивною річчю на фоні всього було те, що Київ виглядав напролюд нормально: люди були чемними та привітними, а гуляти його вулицями не було небезпечно навіть до пізньої ночі. У громадських парках справно висаджувалися квіти. Однак, станом на кінець 1991р. середня заробітна платня за курсом вільного ринку складала всього 6 доларів на місяць. Стара советська система, пересичена тотальним державним контролем все ще діяла, однак вона перестала будь-що виробляти. Економіка руйнувалася на очах, але українці були стурбовані виключно своєю незалежністю, що наближалася.

Усіх обурило сумнозвісна промова про «Київських курчат»⁵ тодішнього Президента США Джорджа Буша, котру він проголосив під час своїх відвідин Києва 1 серпня 1991р. Він тоді наказав українцям залишатися у Советському Союзі: «Ми підтримуватимемо настільки близькі стосунки зі Советським урядом Президента Горбачова, наскільки можливо, ... оскільки ми самі є федерацією, ми бажаємо гарних відносин ... з республіками ... Американці не підтримають тих, хто насправді прагне незалежності лише для того, аби замінити далекого тирана на місцевий деспотизм. Вони не допомагатимуть тим, хто сповідує самовбивчий націоналізм, ґрунтований на етнічній ненависті» (Буш 1991). Однак, Советський Союз уже ніщо не могло врятувати.

Знайти в Києві у серпні 1991р. кваліфікованих економістів було завданням не з легких: на протязі усього свого панування, советські лідери боялися українського націоналізму, проводячи у цій республіці набагато суворіші репресії, ніж у самій Росії. Талановитих українців регулярно

⁵ Так її охрестив колумніст газет «Нью-Йорк Таймз» Уільям Сефайр.

забирали до Москви, де їм пропонували найкращі кар'єрні можливості, як і більшу інтелектуальну свободу. На той час, в Україні з її 52 млн. населення видавався лише один(!) економічний журнал, вельми догматичний та вельми посереднього рівня. Цікавим побічним наслідком подібних репресій було те, що українська опозиція цікавилася лише єдиним питанням – національного відродження. Такі питання, як демократія, належали до розряду другорядних, не кажучи вже про ринкову економіку.

Нам запам'яталися троє економістів. Володимир Пилипчук, голова впливового парламентського комітету з економічних реформ, був провідним економістом-реформатором з націоналістичним ухилом. На його переконання, Україна була багатою, і для того, щоб її економіка розквітла, необхідно було лишень скинути ярмо російської експлуатації. Ми спробували довести до його відома, що Україна насолоджувалася вельми сприятливим торговельним режимом з Росією, а також, що перехід на ринкові ціни "встане" Україні в кілька відсотків ВВП. Пилипчук слухав це, не бажаючи вірити. Також, він був за ринкову економіку, однак, його уявлення про неї були вельми нечіткими.

Під час ще моїх перших відвідин України в 1985р., я зустрів академіка Олександра Ємельянова, директора Інституту Економічних Досліджень при Державному Комітеті з Планування України. То був, мабуть, найбільш задогматизований комуністичний економіст, котрого мені доводилося зустрічати. Тепер же, Ємельянов був головним економічним радником Президента Леоніда Кравчука. На момент нашої зустрічі у 1991р. він уже запевняв нас, що підтримує ринкову економіку й приватне підприємництво, однак, його нова візія не відповідала його економічним знанням (котрих не було). Отже, доки поважний Ємельянов був головним економічним дорадником президента, жодні ринкові реформи не були можливими. До речі, незабаром його зняли з посади через огидний корупційний скандал.

Наша третя зустріч була вдалою: Олександр Савченко був провідним економістом "Руху". Він був молодим та яскравим, володів англійською та мав за плечима децицію навчання у Гарвардському Університеті. Все ж, навряд чи йому було до снаги штурмувати бастіони агонізуючої командної системи господарювання⁶. Скидалося на те, що з побудовою ринкової економіки доведеться зачекати до тих пір, доки не відійдуть Кравчук із Ємельяновим⁷.

Як то було необхідно у совєтські часи, я відлітав назад через Москву, де 17 серпня я зустрів Пілар Бонет, котра вже тривалий час працювала іспанською кореспонденткою у Москві. У московському повітрі відчувалася нестерпна задуха політичної безвиході, і ми пліткували, чи не відбудеться бува путч прихильників жорсткої лінії, як попереджали ще у грудні 1990р. (тоді ще) близькі прибічники Горбачова Едуард Шеварднадзе та Олександр Яковлев. Ми сходилися на тому, що путч був можливим, однак неможливо було сказати напевне, коли і чи він станеться. Буквально наступного ж дня відкрилися усі пекельні люки.

⁶ На момент написання цих рядків, Савченко перебував на посаді заступника голови Національного Банку України.

⁷ Гаврилишин тоді дійшов більш оптимістичного висновку та обійняв 1992р. посаду заступника міністра фінансів.

Національна незалежність

У квітні 1991р., у своїй резиденції Ново-Огарьово під Москвою, Горбачов започаткував перемовини щодо утворення нового, вільнішого «союзу суверенних держав» на заміну Советському Союзові. З самого початку, прибалти, грузини, вірмени та молдавани відмовилися приєднатися до цих перемовин, оскільки вже тоді наполягали на здобутті повної незалежності. Незабаром, азербайджанці також вийшли з цих перемовин. Таким чином, приймати участь лишилися тільки 8 з 15 союзних республік, причому, роль України була ключовою, тому що без України Советський Союз виглядав уже нежиттєздатним. Як пізніше сказав Збігнєв Бжезінський (1994, 80): «... без України, Росія переставала бути імперією, тоді як з Україною, котру вона спочатку звабила, а потім підпорядкувала собі, Росія ставала імперією автоматично.»

Новий союзний договір мало бути підписано у Москві 20 серпня, якраз після повернення Горбачова з довгої відпустки у Криму. Однак, прихильники жорсткої лінії у партії почувалися зрадженими ним. Усі найближчі соратники Горбачова ополчилися проти нього, організувавши переворот та створивши 19 серпня 1991р. Державний комітет з надзвичайного стану (ГКЧП). ГКЧП випустило маніфест – «Звернення до Радянського народу», першим пунктом котрого було зупинити «ліквідацію Радянського Союзу» (Данлоп 1993, 194-99).

У самій же Україні майже нічого не відбувалося: керівництво українських комуністів мовчки стало на бік путчистів. Кравчук зайняв проміжну позицію, не підтримуючи ГКЧП, але й відкрито проти нього не виступаючи. Станом на 21 серпня путч у Москві провалився. І тут Кравчук взяв ініціативу до власних рук, і 24 серпня український парламент переважною більшістю голосів – 346 проти 1, - проголосив Україну незалежною. Як зазначав видатний історик України Роман Шпорлюк (1994, 1), «суттєво пам'ятати, що незалежна Україна, котру було проголошено у серпні 1991р. не визначала себе як етнічна держава. То була юрисдикція, територіальна та адміністративна одиниця, що, за фактом, була правонаступницею Української ССР. Її громадяни були різного етнічного походження, володіючи різною мірою українською та російською, а також іншими мовами». Прикметно, що українську ідентичність було визначувало як громадянську та політичну, а не як етнічну чи мовну.

Отже, Українську Советську Соціалістичну Республіку було перейменовано в просто Україну, а 24 серпня стало Днем Незалежності України. Формально, Україна ще лишалася частиною Советського Союзу – на той час, лише три прибалтійських республіки було загально визнано у якості незалежних держав. 30 серпня Президія українського парламенту ухвалила рішення про заборону Комуністичної партії України (КПУ) та, пізніше, конфіскувала її майно, як у Росії; однак, нікого ані не притягли до відповідальності за діяння КПУ, ані не відбулося чисток чи переслідування комуністів (Кузьо 2000, 185). Старий державний апарат, у котрому аж роїлося комуністами, лишався на своїх місцях.

З вражаючою здібністю Кравчук перетворився за менш, ніж два попередніх роки з комуністичного ідеологічного поліцейського на лідера націонал-комуністів, а тепер – на першого Президента України та лідера нації. Він став символом національної незалежності, причому так, що націоналісти не мали йому що закинути і, водночас, комуністи все ще довіряли йому, як і російськомовні українці (Прайзел 1997, 343).

Услід за проголошенням незалежності почалися численні заходи з державотворення. Парламентська більшість проголосувала за створення українського Міністерства оборони, котре повинно було взяти під свій контроль усі збройні сили на українській території. Також, було ухвалено запровадити власну грошову одиницю та проголосовано Закон про державний кордон. З чинної конституції було видалено усі згадки про Україну як «соціалістичну» (Кузьо 2000, 183-89).

Парламентом було ухвалено рішення провести на підтвердження його ухвали про незалежність референдум, котрий мав відбутися 1 грудня 1991р.; як відому, на ньому не менш, ніж 90.3% населення проголосувало за незалежність, за явки виборців у 84%. У кожній з областей більшість проголосувала за незалежність України, найменше – 54% – у Криму.

Того ж дня, що й референдум, було призначено перші президентські вибори, на яких 61.1 відсотком голосів виграв Кравчук – найближчим його конкурентом виявився В'ячеслав Чорновіл, котрий набрав 23.3 відсотка (таблиця 2.1). Характерно, що ліві згуртувалися навколо єдиного кандидата – Кравчука, тоді як голоси правих розпорошилися поміж п'яти кандидатів. Тим не менш, прихильники Кравчука рівномірно розподілилися по усій країні і він виграв у всіх областях, окрім Заходу України (Кузьо 2000, 194-201).

Найбільшим викликом для України було порвати з Советським Союзом. Приголомшливий вирок, оголошений референдумом, значно полегшив це завдання. Україні таланило тоді, оскільки тодішній російський Президент Борис Єльцин також прагнув припинити існування Союзу якомога швидше, тож діяв миттєво й рішуче (Аслунд 2007б). У повній таємниці, за тиждень потому, Єльцин організував зустріч з Кравчуком та реформістським головою білоруського парламенту Станіславом Шушкевичем. Відносини між Єльциним та Кравчуком були гарними. Як коментував Кравчук (2001): «Ми з Єльциним були потрібні один одному: він був зацікавлений у мені як союзникові у його прагненні здобути владу, а я намагався використати його з метою забезпечити повну незалежність України без болісного розриву господарських зв'язків чи інших небажаних конфліктів з Москвою.»

8-9 грудня вони зустрілися у присутності вельми нечисленних помічників у безлюдному мисливському угідді під назвою «Біловезька Пуща». Кравчук (2001) вельми схвально оцінив вдало обраний для цього Єльциним час: «Принциповою різницею цієї зустрічі було те, що у порівнянні з попередніми нашими зустрічами, цього разу я прибув, заручившись народною підтримкою (незалежності), висловленою мені на всеукраїнському референдумі. На додачу, я вже став Президентом на той час». Разом, ці троє голів держав домовилися розпустити Советський Союз. Єльцин (1994, 113) розглядав це так: «Підписуючи цю угоду, Росія ставала на інший шлях – на шлях внутрішнього, а не імперського розвитку». Він наполягав на тому, що то була «цілком законна зміна доти існуючого порядку», оскільки «то був перегляд Союзного договору трьома найголовнішими республіками того Союзу». Угоду про створення Советського Союзу від 1922р. було визнано як таку, що втратила чинність. Кравчук (2001) так підсумовував: «Угода в Біловезькій Пущі дала нам можливість зробити дві речі: поховати мертву імперію у цивілізований і християнський спосіб та зберегти напів-зруйновані господарські зв'язки. На жаль, ми скористалися лише першою з них.»

21 грудня 1991р. решта союзних республік (окрім люто націоналістичної Грузії) підтвердили це рішення вже у столиці Казахстану – Алма-Аті. Замість Советського Союзу, 11 колишніх Советських

республік створили Співдружність Незалежних Держав (СНД)⁸. СНД чимось нагадував Британську Співдружність, навіть попри те, що різні росіяни намагалися витворити з нього щось більше, однак без особливого успіху. 25 грудня Советський Союз припинив своє існування. Російський Президент Єльцин замінив советського Президента Горбачова у Кремлі, а советський прапор було востаннє спущено та замінено на російський. Уся решта советських республік, включно з Україною, стали повністю незалежними та замінили советські прапори новими республіканськими прапорами. Незабаром, увесь світ визнав їхню незалежність.

Таблиця 2.1 Результати президентських виборів 1 грудня 1991р.

Кандидат	% отриманих голосів «за»
Леонід Кравчук	61,6
Вячеслав Чорновіл	23,3
Левко Лук'яненко	4,5
Володимир Гриньов	4,2
Ігор Юхновський	1,7
Інші, проти всіх чи зіпсовані	4,7
Всього	100
Явка виборців (%)	84,2

Джерело: Урядовий Кур'єр, 1991, № 38-39.

Отож, несподівано, Україна домоглася повної незалежності, про яку вона мріяла упродовж сторіч, тоді як більшість навіть не сміла сподіватися на щось подібне, і, при цьому, жодна держава не ставила під сумнів її суверенітет. Національне визволення виявилось швидким та ідеально мирним. Кордони нової країни було гарантовано, і у ній було в демократичний спосіб обрано Президента – Кравчука, легітимність котрого ні в кого не викликала сумнівів. То був момент української ейфорії.

Кравчук як Президент

Кравчук був дивовижним політиком. Ендрю Уїлсон (2002, 182) влучно характеризував його так:

Завжди неперевершений опортуніст, Кравчук став видатною фігурою в побудові незалежності тим, що майстерно зробив із себе публічну людину, котра уособлювала більшість потрібних людських якостей у очах більшості людей. У якості президента, він прагнув відтермінувати будь-який кінцевий акт самовизначення

⁸ То були Вірменія, Азербайджан, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Росія, Таджикистан, Туркменістан, Україна та Узбекистан.

на настільки довгий термін, настільки то було можливо, з тим, щоб, тим часом, домогтися якнайширшої згоди поміж еліт.

Ще будучи головою парламенту, Кравчук уже мітив на президента. Він усвідомлював, що советська влада доживала останніх днів. Як він писав пізніше: «Ми розуміли, що СРСР був приречений, і що його мало би бути замінено дещо вільнішою наднаціональною структурою. Такий союз надав би можливість колишнім Советським республікам легше пережити стадію розбудови власних інституцій та національних господарств» (Кравчук 2001). Він був товариським, компанійським та таким, що применшував власну важливість, чоловіком. Він легко подобався людям, однак, важко було уявити його в якості лідера. Він рідко коли говорив щось варте перецитовування, однак у нього була чудова політична інтуїція і він, схоже, був здатний дійти згоди з ким завгодно. Популярним був анекдот, де Кравчукові, котрий вийшов під дощ, хтось запропонував парасольку, але той відмовився, сказавши «Та я так, поміж крапельками прошмигну».

Кравчук завбачливо й без жодних труднощів переключився з комунізму на український націоналізм, набуваючи народної довіри з дивовижною обдарованістю. Він усвідомив, коли його покликала історія: «Розвал тривав уже доволі довго, і кінець міг бути катастрофічним. Відтак, очільник кожної республіки волів, як правило, одного – покинути цю геополітичне утворення з мінімальними втратами» (Кравчук 2001).

Він повернув справу зі здобуттям Україною незалежності м'яко та успішно. Його націоналізм був настільки поміркованим, що він зміг переконати Схід та Південь країни проголосувати за незалежність. Він успішно домігся ухвалення трьох важливих національних символів: блакитно-жовтого прапора, тризуба та старого державного гімну. Українська стала офіційною державною мовою, але, при цьому, також повсюдно було визнано російську. Кравчук також був лідером з-поміж національних комуністів, котрі ратували за незалежність, оскільки бажали, щоб при владі лишився старий комуністичний істеблішмент.

Друга сфера успіху Президента лежала у зовнішній політиці. Україна вже мала декотрі інституції суверенної держави, однак то було радше рудиментарне міністерство закордонних справ, з невеликим дипломатичним корпусом, а також членство в Організації Об'єднаних Націй. Нечисленний український дипкорпус складався з найяскравіших та найздібніших на той час людей.

Кравчук майстерно скерував відривом від Советського Союзу, як і взяттям під контроль советських військових підрозділів, розташованих на території країни. Вирішальним було те, що Кравчук наголосив на складанні усім особовим складом присяги на вірність українській державі, з чим не погодилися і вийшли зі складу буквально одиниці. Він неухильно слідував курсові на звільнення України від ядерної зброї.

Його недоліком, однак, був мінімальний політичний порядок денний, котрий, по суті, містив лише створення української держави, зав'язування дружніх зовнішніх стосунків та утримання влади. Окрім того, він був дуже нерішучим. Кравчук не мав жодної уяви про те, що таке економічна політика. Як і Єльцин у Росії, він розпочав свою каденцію з суттєвими повноваженням, що дозволяли йому видавати законодавчі акти через декрети, однак, на відміну від Єльцина, він майже не скористався тими повноваженнями. Він відмовлявся від того

такими словами: «Президент має бути відповідальним за державотворення, тоді як економікою повинен керувати прем'єр-міністр».⁹ Тим часом, економіка України поринала у хаос, з галопуючою інфляцією та спадом виробництва.

Як і не був Кравчук зацікавленим у розбудові політичних інституцій. У його очах, політика – це уміння досягти згоди з усіма, у рамках існуючої політичної системи. Після того, як 1 грудня 1991р. було проголосовано за незалежність та обрано Президентом Кравчука, лідер «Руху» В'ячеслав Чорновіл почав виступати за розпуск сформованого у до-демократичний період парламенту та проведення дострокових виборів, однак Кравчук виступив проти дострокових виборів. Таким чином, він змарнував шанс побудувати правлячу партію, а його націонал-комунізм так і не набув чітких партійних обрисів. Парламент України лишався дрібно-фракційним та недієздатним упродовж іще десяти років. Діяла стара, ще советська Конституція редакції 1978р. з низкою внесених змін та поправок. Тим не менш, його головною чеснотою було дотримання демократичних правил та засад виключно мирного вирішення будь-яких внутрішніх чи зовнішніх питань.

Я мав честь допомагати Кравчукові упродовж двох днів під час проведення Світового економічного форуму в Давосі у січні 1991р. Мене вразила його товарииськість та смиренність, однак, було важко уявити собі, що біля вас сидить майбутній керівник великої країни. Коли я зустрів його за кілька років потому та поскаржився на провал його економічної політики, він навіть не намагався якось захиститися, потупивши погляд униз.

Звільнення від Росії

Першим викликом для України було вибудувати нові відносини з Росією.¹⁰ Попри той факт, що українська історіографія змальовує традиційно доволі похмуру картину відносин з Москвою, бажання Єльцина скинути з Росії імперську ношу неабияк допомогло Україні (Єльцин 1994).

Українська влада перебрала на себе колишні управлінські функції Росії та її підприємства з легкістю. Оскільки реальною владою була Комуністична Партія, одночасна заборона як КПСС, так і КПУ вирішила більшу частину цього завдання. Отримавши незалежність, однак, Україна опинилася перед лицем п'яти важливих проблем у відносинах з Росією, а саме: цілісністю кордонів, військовою (звільнення від ядерного арсеналу та розподіл Советського Чорноморського флоту), економічною (головним чином, вихід з рубльової зони та кредити), енергетичною (ціни на газ та розрахунки за спожиті енергоносії) та інтеграції у СНД.

З вищеперелічених завдань, найважливішим було визнання недоторканості державних кордонів України, котру Єльцин шанував. Денуорт Растоу (1970) підкреслював важливість забезпечення безпеки кордонів держави, оскільки, у протилежному випадку, не може бути стабільною держава та, відповідно, будуватися демократія. 19 листопада 1990р., від імені Російської Федерації, Єльцин і Кравчук підписали Угоду про Базові засади відносин між Росією та Україною (Шерр 1997). Цією угодою «визнавалася й поважалася територіальна цілісність Української Радянської Соціалістичної Республіки», хоча тоді вона ще лишалася частиною

⁹ Цитата з Прайзела (1997, 345).

¹⁰ Всеосяжним джерелом для цього під-розділу є Олкотт, Аслунд та Ґарнетт (1999) та Ґарнетт (1997).

Советського Союзу. Дотримуючись цілісної політики відмови від перегляду кордонів, Єльцин робив так, що подібні питання ніколи не підіймалися на порядку денному, однак, кінцеву угоду було укладено аж 1997р.

Згідно зі старою приказкою, якщо Сполучені Штати *мали* військово-промисловий комплекс, то Советський Союз *був* таким військово-промисловим комплексом. Однак, яким би складним не видавалося завдання ліквідації ВПК, воно пройшло легко, завдяки добрій волі як російської, так і української сторони, за охочої участі Сполучених Штатів, особливо – держсекретаря Джеймса Бейкера (Голдгайер і МакФол 2003). З гідною подиву легкістю, Україна перебрала на себе командування регулярними частинами на власній території.

Великою й довготривалою виявилася суперечка навколо Чорноморського флоту Советського Союзу та його бази – Севастополя, що у Криму. Одним з питань було поділити Чорноморський флот; іншим – суверенітет України над Кримом та Севастополем. Цьому були присвячені чисельні часткові угоди, а також це лишалося головною темою перемовин між Україною та Росією з 1992р. по 1997р.; рішення з'явилося поступово, у результаті серії укладених двосторонніх угод. Однак, демаркацію кордонів у Чорному Морі так і не було зроблено, і питання, таким чином, лишилося у підвішеному стані.

Згідно з початковою угодою, укладеною в січні 1992р., Україні відходило 30% суден (за виключенням ядерно-озброєних кораблів). Єльцин та Кравчук досягли більш конкретних угод щодо поділу Чорноморського Флоту на рівні половини у червні 1992р., але Україна мала продати значну кількість із власної частки Росії. На зустрічі в Москві у червні 1993р., обидва президенти попередньо домовилися, що Росія може орендувати Севастополь. Росіяни наполягали на тому, щоб у Севастополі перебував штаб Російського Чорноморського флоту, однак, українська конституція забороняла розміщення іноземних військових баз на території України. У 1992-93рр. російський парламент встав у жорстку опозицію до Єльцина, приставши на думку, що передача Криму Україні 1954р. була незаконною, і що Севастополь належить Росії (Шерр 1997). У результаті, Єльцин не мав змоги укласти будь-яку угоду з Україною, оскільки російський парламент її все одно б відмовився ратифікувати. Російські комуністи та популістичні націоналісти полюбили робити випадки проти українців, чимало з останніх розглядали подібні провокації як «справжню» зовнішню політику Росії. Однак, позиція України у перемовинах поступово погіршувалась, оскільки тутешня економічна криза 1992-94рр. була тяжчою, ніж у Росії.

Найбільшою економічною проблемою, що виникла після розпуску Советського Союзу, була все ще існуюча рубльова зона. Советський рубль (або карбованець) та спільне ядерне командування СНД були єдиними спільними органами, котрі залишилися після грудня 1991р. П'ятнадцять центральних банків продовжували рубльову кредитну (вважай – грошову) емісію, конкуруючи один з одним. Що більше грошей емітувала та чи інша нова незалежна країна, тим більш частку спільного ВВП усього СНД вона вимивала на власну користь. Російські імперіалісти, консерватори та рентоздирачі бажали зберегти рубльову зону, оскільки вона була для них вигідною за рахунок, на перший погляд, практично безкоштовних грошей. Міжнародний Валютний Фонд (МВФ 1992р.) намагався знайти робоче рішення, щоб країни рубльової зони погодилися, скільки грошей емітувати; таким чином, на той час МВФ не засудив збереження рубльової зони як моральну небезпеку (Одлінг-Смі та Пастор 2002), тоді як російські

реформатори, котрі усвідомлювали руйнівний ефект її збереження, мали занадто слабкі позиції, щоб її ліквідувати (Гайдар 1993р.). Три упевнено незалежних прибалтійських країни легко покинули рубльову зону і таким чином врятувалися від гіперінфляції. Найбільш же морально прив'язані до Росії країни (Білорусь, Казахстан та Таджикистан) сподівалися, що вона виживе.

Україна, однак, хотіла й річку перейти, і ніг не замочити. Українські високопосадовці сподівалися ще деякий час покористуватися рубльовою зоною, а точніше – тим доступом до дешевих кредитів та російської сировини, котрі вона забезпечувала. Вихід України з рубльової зони відбувався уривками й скачками – про вихід неодноразово було оголошувало, однак, насправді, він все ніяк не відбувався. Україна запровадила власні купони, котрі називалися *карбованцями*. Одного дня вони стали єдиним законним засобом платежу в державних крамницях. На той час вони функціювали виключно як готівка, тоді як у безготівковому обороті панував рубль. То був безлад, а Національний Банк України (НБУ) продовжував видавати кредити в рублях. Внаслідок цього неконтрольованого монетарного режиму, Україна 1993р. пережила страшенну гіперінфляцію. Врешті-решт, станом на вересень 1993р., Центробанк Росії припинив існування рубльової зони. Зберігання гіперінфляційної рубльової зони аж до кінця 1993р. стало найсильнішим ударом, котрий було завдано Україні (Аслунд 1995; Дабровські 1995; Гренвілл 1995, 2002).

Іншою економічною проблемою були спотворення системи зовнішньої торгівлі. Україна заснувала власне Міністерство Зовнішніх економічних зв'язків на манір однойменного радянського закладу, котре заходилося регулювати зовнішню торгівлю шляхом видачі ліцензій, квот та дозволів, звісно, у кращих радянських традиціях. Протягом років Україна лишалася повністю залежною від торгівлі з іншими колишніми радянськими республіками, але у цій сфері панувала державна торгівля з жорсткими квотами та цінами, котрі були значно нижчими за ринкові аж до 1994р. (Міхалопулос і Тарр 1996). Ведення торгівлі з колишнім Радянським Союзом було виключним привілеєм колишніх чиновників з Госплану, котрі вели її на старий лад. Українські міністри геть не орієнтувалися у новій ситуації: вони продовжували їздити у відрядження до Москви, як у старі добрі радянські часи, випрошуючи той чи інший товар. Потроху, але дуже повільно, до них доходило, що у Москві на них уже ніхто не чекав, оскільки державна торгівля канула в літ. Аж починаючи з 1995р. торгівля України з колишніми радянськими республіками стала достатньо ринково-орієнтованою, за великим і важливим винятком – торгівлі газом.

Що стосувалося старих радянських зовнішніх боргів, для України то було не скільки реальною проблемою, стільки подразнюючим чинником. З розвалом Радянського Союзу, у держскарбниці США з'явилася проблема: воно зажадало, що майбутні країни, що постануть замість колишніх радянських республік, «солідарно» гарантуватимуть сплату колишнього радянського зовнішнього боргу, на що вони охоче погодилися у листопаді 1991р. Але на ділі це та і не запрацювало, що стало зрозумілим, зокрема, російським реформаторам. Тому вони великодушно запропонували взяти на себе увесь борг, однак за умови, що вони також отримають усі зовнішні активи, вартість котрих була набагато меншою (Аслунд 1995). Усі колишні радянські республіки, окрім України, пристали на такі умови. Українці підозрювали, що росіяни хочуть їх обманути, і що вартість радянських активів за кордоном є набагато вищою. Вони зажадали звіту про усі наявні радянські активи, котрий тоді все ще дезорганізована Москва просто не здатна була надати. Україна тоді почала вимагати передачі їй у власність тих чи інших об'єктів колишньої радянської власності,

головним чином – посольств. Ця дискусія тривала довго, однак, врешті-решт її було вирішено так, як Росія й пропонувала. Для України ж, насправді, ця угода мала неабиякі переваги, оскільки давала можливість країні стартувати з чистого аркуша – без будь-якого зовнішнього боргу.

Задумкою СНД було, що вона опікуватиметься багатосторонніми відносинами між колишніми Советськими республіками. Було укладено чимало угод, з яких, однак, лише декотрі мали реальне значення. Відносини України з СНД були неоднозначними: вона підписала договір про членство у СНД, однак його так ніколи й не було ратифіковано. Попри той факт, що Україна була одним з ініціаторів та співзасновників СНД, і регулярно відвідувала всі зустрічі, як і належить повноцінному членові, вона ним не була навіть формально, не те що реально, бо не визнавала за ним наднаціональної зверхності. Довготривалою політикою України була підтримка окремих, чисто технічно або економічно вигідних для себе рішень, при цьому утримуючись від будь-якої спільної зовнішньої чи безпекової політики.

Так, Угода СНД про створення Зони вільної торгівлі 1994р. задумувалась як основа для торгівлі між країнами СНД, однак, так і не стала такою, оскільки сама Росія її так і не ратифікувала. Натомість, торгівлю між Росією й Україною регулювала угода про двосторонню торгівлю від 24 червня 1993р. Торгівля поміж країнами СНД ніколи особливо вільною не була: щойно якась компанія чи галузь з однієї країни СНД починала успішно експортувати до іншої країни СНД, імпортуєча країна тут же несподівано запроваджувала квоту чи практично заборонний тариф на відповідний імпорт. До прикладу, у такий спосіб Росія виставила бар'єр імпортові горілки з України 1996р. СНД бракує механізму, котрий би дозволяв вирішувати подібні конфлікти, тож торгуючі країни можуть врегульовувати подібні диспути виключно на двосторонній основі. За відсутності засад, котрими всі мали б керуватися, чимало конфліктів так і не знаходять рішення. Така система торгівлі є високо неефективною, а кількість торгівельних суперечок лише накопичується. Як наслідок, частка країн колишнього Советського Союзу в зовнішній торгівлі України весь час скорочувалася (Аслунд 2003а).

Мало що відомо про співробітництво між спецслужбами двох країн – на відміну від ситуації з компартіями та армією, цих зв'язків не було ані розірвано, ані розкрито. Вельми вірогідно, що вони лишаються сильними й значними, чому зайвою ілюстрацією може слугувати спроба отруїти кандидата в президенти України Віктора Ющенка у вересні 2004р.

Загалом, Советський Союз було ліквідовано напрочуд легко. Найбільшою проблемою був монетарний безлад, що вилився у гіперінфляцію, що було вельми схоже на ситуацію у більшості держав, що утворилися на місці колишньої Імперії Габсбургів – їх теж вразила гіперінфляція, оскільки вони недостатньо швидко вийшли із зони колись спільної валюти (Пасвольські 1928). Це турбувало все більше, позаяк декотрі провідні економісти тих днів якраз невдовзі перед тим освіжили цю тему (Саргент 1986, Дорнбуш 1992). Постійним подразником лишався Чорноморський флот. Тим не менш, вердикт Домініка Лівена (2000) про те, що жодна імперія не розпадалася так мирно, як Советська, залишається слухним.

Звільнення України від ядерної зброї

Що найбільш турбувало американців стосовно України, так це розміщені на її території ядерні озброєння. Україна була третьою за величиною ядерною державою у світі, слідом за

Сполученими Штатами та Росією, але перед Китаєм. Американці бажали передачі української ядерної зброї Росії та знищення її там, однак Росія у цих перемовинах відігравала другорядну роль. Неймовірно, держсекретар з оборони США Уільям Дж.Перрі вважав небажання Україною позбутися своїх ядерних ракет «найбільшою одиничною загрозою міжнародному мирові й безпеці, що будь-коли виникала перед світом» (цитата з Голдгайера та МакФола 2003, 166).

Із самого початку, Кравчук та його країна схилялися до повного знищення стратегічних та ядерних озброєнь, що опинилися на українській території (Голдгайер і МакФол 2003, 49). У грудні 1991р. Кравчук погодився на знищення усіх 176 міжконтинентальних балістичних ракет (МКБР) з 1180 боеголовками (Вольчук 2002, 35). Після Чорнобильської катастрофи, широкі маси українського населення щиро бажали позбутися їх. Іншою українською амбіцією ранньої доби була політика нейтралітету, котру було навіть було закріплено в Декларації про державний суверенітет від 16 липня 1990р., але про це невдовзі довелося забути (Ларрабі 1996, 143). Хай там як, але українці відчували нагальну потребу вийти й триматися осторонь американо-російського суперництва.

Сполучені Штати зажадали від України підписання й ратифікації Угоди про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь (START I) та договору про нерозповсюдження ядерної зброї як без'ядерна держава. 23-24 травня 1991р. міністри закордонних справ США, Білорусі, Казахстану, Росії та України зустрілися у Лісабоні та підписали протоколи START. Кравчук бажав перетворення України на без'ядерну державу «якомога швидше», тобто, упродовж семи років після набуття START-ом чинності (Голдгайер та МакФол 203, 56).

Україна хотіла отримати економічну підтримку, допомогу у обез'ядернюванні та гарантії безпеки, однак Сполучені Штати не поспішали робити зустрічних кроків. То був час, коли Сполучені Штати, здається, звикли все отримувати задарма, а відтак неохоче платили якісь реальні гроші чи брали на себе серйозні зобов'язання. Дипломатичний прорив намітився під час зустрічі Великої Сімки у Токіо, у липні 1993р., коли Президент Борис Єльцин запропонував, щоб він, Президент Білл Клінтон та Кравчук підписали тристоронню угоду про звільнення України від ядерної зброї.

У знеядерненні України було поставлено крапу 1994р. трьома важливими міжнародними угодами. По перше, це була трьохстороння угода від 14 січня 1994р., котру підписали Єльцин, Клінтон та Кравчук у Москві, яким Україна зобов'язувалася «знищити усі ядерну зброю, що розміщена на її території, включно зі стратегічними наступальними озброєннями». Ця угода містила кілька параграфів американо-російських безпекових гарантій. Сполучені Штати та Росія стверджували, що вони

підтверджують свої зобов'язання по відношенню до України, згідно із засадами кінцевого акту ОБСЄ [Конференції з безпеки й співробітництва у Європі], поважати незалежність та суверенність, а також існуючі кордони членів ОБСЄ, та визнають, що будь-які зміни кордонів можуть відбуватися лише шляхом миру та згоди; підтверджують свої зобов'язання утримуватися від погроз чи використання сили проти територіальної цілісності чи політичної незалежності будь-якої держави, а також, що жоден з їхніх видів озброєнь не буде застосовано задля самооборони чи інших цілей, як то прописано в Статуті ООН.¹¹

¹¹ Телеграма Держсекретаріату США: Тристороння заява Президентів США, Росії та України у Москві, 15 січня 1994р.

У особистому листі до Клінтона, Кравчук пообіцяв, що Україна буде вільною від ядерної зброї вже у червні 1996р. Коли Кравчук відвідував Вашингтон у березні, Клінтон пообіцяв Україні пакет допомоги у загальній сумі 750 млн доларів, що, насправді, було вельми скромною сумою.

Другим важливим кроком була ратифікація START I Радою без жодних застережень у лютому 1994р. Натомість, Сполучені Штати запропонували безпекові гарантії трьом державам, що відмовилися від своєї ядерної зброї, - Білорусі, Казахстану та Україні.

У листопаді 1994р. Рада зробила останній крок на шляху до формального знеядернення, ратифікувавши ДНР – уже як без'ядерна держава. Україна виконала обіцянку Кравчука й завершила передачу ядерної зброї станом на червень 1996р., причому чимало з робіт по знеядерненню було здійснено за допомогою американських військових експертів та фінансування (Голдгайер та МакФол 2003, 170).

Україна поводитися дуже відповідально та виконала усі свої суттєві зобов'язання. Попри той факт, що українські націоналісти жалкували про те, що країна відмовилася від своїх ядерних боєголовок, політика без'ядерності отримала сильну підтримку в народі і жоден український уряд її не переглядав. Тим не менш, і досі панує думка, що Кравчукові не варто було віддавати ядерну зброю так задешево.

Велика змова нових політичних сил України

Практично перед проголошенням незалежності, український політичний ландшафт набув обрисів, котрі залишалися панівними упродовж усіх 1990-х років. Три широких сили сформували політику України: націонал-демократи, крайні ліві та аморфний центр. Національні демократи були рушійною силою, а їхньою основною організацією був «Рух», котрий мав підтримку від 20% до 25% виборців. Їх опонентами були крайні ліві, головним чином, комуністи, котрі разом із союзниками могли тоді зібрати до 40% голосів. Наслідком такого патового співвідношення між правими й лівими було те, що в уряді панував нестійкий у своїх поглядах центр.

На політичному порядку денному «Руху» основною метою значилося здобуття Україною незалежності. Однак, починаючи з березневих виборів 1990р. лідери «Руху» зрозуміли, що їм бракує сили, щоб здобути владу самотужки. Таким чином, вони шукали можливість того, що Уїлсон (2002, 174) називає «великою змовою» чи «історичним компромісом» з націонал-комуністами, котрих «Рух» визнавав за владу постільки, поскільки вони підтримували незалежність України. «Рух» був громадським рухом, що мав підтримку на Західній та Центральній Україні, народні маси якої позитивно відгукувалися як на націоналізм, так і на демократію, однак мірою того, як акцент на націоналізмові зростав, це ставало на заваді «Рухові», щоб бути почутими іншими демократами.

Упродовж 1990-х, українські крайні ліві лишалися помітно сильними, виборюючи близько 40 відсотків на парламентських виборах – що 1994р., що 1998р.. Домінуючою серед лівих групою була нереформована частина КПУ, котра навіть не змінила назву. Незважаючи на те, що КПУ, було, заборонили 30 серпня 1991р., їй, однак, пізніше таки дозволили відтворитися під тією ж назвою у червні 1993р., хоча вже й без жодних прав висувати претензії до майна своєї правопередниці. За час своєї формальної відсутності, вона ані змінилася, ані втратила підтримку в масах. Вона була виразником інтересів російськомовної частини населення України, вимагаючи для російської статус другої державної. Вона схвалювала «добровільне створення

рівноправного Союзу братських народів ... на території колишнього СРСР» (Уїлсон 2002, 191). У КПУ переважали пенсіонери, а сама вона радше була такою собі пенсіонерською профспілкою. Коли КПУ знову з'явилася, її першим секретарем став Петро Симоненко, і на цій посаді він залишається й досі.

У жовтні 1991р. лідер комуністів Олександр Мороз заснував Соціалістичну Партію, котра позиціювала себе дещо праворуч від КПУ. Мороз стояв на близьких до комуністів позиціях, однак виглядав більш демократичним, і, хоча він і обстоював права російськомовних громадян України, сам він розмовляв українською. Мороз подавав себе як соціал-демократа, однак його погляди на економіку лишалися комуністичними. Він ратував за державну власність, контроль за цінами та широкий протекціонізм. Політично, він був реалістом: «Той, хто не жалкує за розвалом СРСР, не має серця; але той, хто хоче відновити Союз, не має мізків» (Уїлсон 2002, 191-92).

Ліворуч від КПУ розташовувалася Наталя Вітренко зі своєю кислотно-радикальною Прогресивною Соціалістичною Партією, котра спеціалізувалася на тому, що увесь час робила нападки на МВФ та світовий капіталізм. Характерним її виразом, котрий вона видала 1995р., було: «де-індустріалізації, де-інтелектуалізації та деградації України маємо завдячувати рекомендаціям МВФ, оскільки це вони запропонували нам у якості реформ зняти контроль над цінами, лібералізувати валютний обмін, дерегулювати зовнішньоекономічну діяльність та розпочати форсовану приватизацію. Це МВФ разом із Фондом Сороса підготували персонал, котрий прийшов для реалізації цієї політики»¹².

Саме цим трьом партіям судилося представляти ліве крило. Вони зберігали комуністичні погляди щодо економіки, надавали перевагу державній власності, у т.ч. на сільськогосподарські землі, а також централізованому плануванню та далекосяжній автаркції. Усі три були занадто радикальними, щоб там було з ким вести раціональну економічну дискусію.

Цей нездоланий розрив між національно-демократичною правицею та крайніми лівими, фактично, подавав владу центрові на срібному блюдецьці упродовж усіх 1990-х. На відміну від двох вищеописаних сил, котрі спиралися на ту чи іншу ідеологію, центр був прагматичним та дієвим, і керувався власними інтересами. Вельми влучно їх могла б описати цитата з Оскара Уайлда, за котрою ці люди «знали усьому ціну, але не мали жодних цінностей». Центр м'яко реагував на економічні зміни та міняв свою природу так часто, як це було потрібно. Пояснити політичний розвиток України можна, відстеживши трансформацію цього невиразного політичного центру, котрий зазвичай був розпорошений на близько 10 партійних фракцій та багато депутатів-індивідуалів.

Політичний центр як явище з'явився вже у липні 1990р., коли Леонід Кравчук у якості новообраного голови українського парламенту став на платформу націонал-комунізму. Він ухопився за ідею незалежності, однак, поставивши неявну умову, що стара комуністична номенклатура залишиться при владі. Програма націонал-комунізму, практично, вичерпувалася

¹² Рейчел Даглас, «Пригнічена зусиллями МВФ, Україна на геополітичному розпутьті», *Executive Intelligence Review* від 10 грудня 2004р.

ціллю здобуття цієї незалежності України, тому, цілком природньо, починаючи з 1992р. цей рух почав занепадати – саме через брак подальших цілей.

Натомість, на передній план вийшла інша, прагматична частина старої комуністичної еліти – керівники держпідприємств, чи т.зв. «червоні директори». На відміну від Кравчука, вони цікавилися, передусім, економікою, однак, їхні цілі були двоякими. Серед них сформувалося дві основних фракції: перша група червоних директорів походила з шахт та сталеливарень Донецька, очолювана Юхимом Звягільським. Вони були чистими рантьє, не дбаючи ні про що, окрім власного збагачення.

Інша частина сформувалася з керівників військового машинобудування у Дніпропетровську, з Леонідом Кучмою на чолі. Вони теж керувалися, головню, власними інтересами, однак, також вони бажали повнофункціональної ринкової економіки, хоча ще й не до кінця самі розуміли, що ж це означало. Ці дві сили були до плутатини схожими, однак вони виступали одна проти одної. Кучма обстоював ідею поступових ринкових реформ, тоді як Звягільський їх начисто відкидав.

Силою, котрої бракувало тодішній українській політиці, був лібералізм. Лібералів було небагато, й до того ж вони поділялися на україно- та російськомовних. Найбільш видатним їх раннім представником був, напевно, Володимир Лановий. Як правило, типовий уряд мав кілька таких ліберальних економічних реформаторів, котрі робили невдячну справу відвертання тотального колапсу економіки, при цьому будучи об'єктами постійних образливих нападок з боку об'єднаних лівих.

Таким чином, політичний центр опанував владу та дію, однак, при цьому не мав жодної стратегічної цілі. Національні демократи задавали порядок денний, але вони становили меншість. Крайні ліві були незначною, однак реакційною силою. Вони ніколи не здобували виконавчу владу, однак утримували блокуючу більшість у парламенті, оскільки правиця й центр були розпорошені по численних ворогуючих фракціях. Сумним наслідком цього була мінімальна законотворча активність упродовж усіх 1990рр. Брак діючого конституційного механізму не давав можливості ані президентові, ані прем'єр-міністрові просувати законодавство, однак, і парламент не міг змістити ані першого, ані другого. Результатом був глухий кут, патова ситуація і постійні політичні кризи. Позитивним ефектом, однак, була наявність плюралізму з сильною системою стримуючих чинників та противаг.

На одній з карикатур тих часів було зображено купу апаратників під написом «Старі комуністичні керівники України», тоді як наступний комікс зображував ту ж саму групку осіб, але вже з написом «Нові демократичні керманичі України». Старій українській еліті дістався не лише шмат хліба, а й масло, щоб його намастити, при цьому, над ними не стояло й не слідкувало ані КГБ з Москви, ані Комуністична Партія, а самі вони дістали змогу цілком спокійно прибрати до рук советську державну власність.

Бездумна націоналістична економічна політика

У новонезалежній Україні пануючою фігурою у економічній політиці був головний економічний радник Кравчука Олександр Ємельянов. Він представив економічну програму під назвою «Засади національної економічної політики», котру парламент ухвалив 24 березня 1992р. Ця програма відображала націоналістичні сентименти, закликаючи до негайного виходу України з рубльової

зони та запровадження української грошової одиниці – гривні. Однак, вона містила обмаль деталей та не окреслювала шляхів переходу до ринкової економіки (Кравчук 2002, 48-50).

До уряду новопризначеного прем'єр-міністра Вітольда Фокіна увійшов молодий ліберальний економіст Володимир Лановий, у якості заступника прем'єра з економіки. Він скидався на український аналог польського Лешека Бальцеровича, чеського Вацлава Клауса чи російського Єгора Ґайдара. На противагу Ємельянову, Лановий презентував свій власний план економічної політики та ринкових реформ у березні 1992р. Це була перша в Україні програма, що закликала до переходу до ринкової економіки. Вона містила стандартні рецепти реформ, такі як грошова стабілізація, різке скорочення бюджету, реформу системи оподаткування, лібералізацію цін, дерегуляцію зовнішньої торгівлі та швидку приватизацію. Програму Ланового було використано – щоб полегшити вступ України до МВФ та Світового Банку навесні 1992р., але далі цього справа не пішла. Лановий був ізольованим та відчував брак необхідної політичної підтримки. У липні 1992р., коли підвищення цін спричинило невдоволення, Кравчук його зняв. 20 вересня 1992р. Фокін теж мусив піти, що спричинило повну зміну складу уряду (Кравчук 2002, Прайзел 1997).

До літа 1992р., себто, за півроку після здобуття незалежності, в Україні так і не було економічної програми, ба – навіть затвердженого бюджету. Економічна безграмотність вражала, а міжнародна підтримка була мінімальною, оскільки іноземні консультанти могли знайти вельми небагато, з ким вони могли б розмовляти з-поміж тих, хто формував українську економічну політику. Советська економічна система була взагалі єдиною, що вони у своєму житті бачили й знали. Насторожено ставлячись як до поляків, так і до росіян, українські націоналісти відкидали тамтешню «шокову терапію». Національний консенсус схилювався на тому, щоб робити поступові реформи, просуваючи ідею соціально-орієнтованої ринкової економіки, однак, насправді, цю ідею використали як привід взагалі нічого не робити в даному напрямку. Поміж конституційного хаосу, Президент, прем'єр-міністр та парламент могли вільно звинувачувати один одного у виручій на той час у країні економічній кризі.

Також, на економічний порядок денному диктувала тема розбудови державних інституцій. Україна вже мала чимало міністерств, однак до них додавалися й деякі нові, а у липні 1991р. було засновано НБУ. На посадах лишалися старі советські бюрократи. Економічна політика була до болю відсутньою, однак, у природі, як звісно, не буває такого, щоб вакуум тривалий час лишався незаповненим. Оскільки російські реформатори лібералізували більшість цін у Росії в січні 1992р., Україна було змушена слідом учинити так само, що призвело до підвищення цін на 285% того ж-таки місяця¹³. Щодо решти галузей, там, як і раніше, панувала старомодна система держзамовлення.

Економічна політика в Україні раннього періоду зводилася до масивної емісії рубльових кредитів та надання бюджетних субсидій промисловості та сільському господарству, тоді як уряд намагався обмежити обсяг торгівлі через запровадження лімітів продажу в одні руки, обмеження цін та експорту адміністративними засобами. Як скаржився Пинзеник (2000, 79-80): «Головним аргументом м'якої монетарної політики була ідея, що збільшення пропозиції грошей стимулюватиме зростання номінального ВВП. Додатковими аргументами були ніби-то обґрунтована потреба держзакупівель продовольства та соціального захисту населення від

¹³ Національний Банк України, Державний комітет статистики України – база даних он-лайн, www.ukrstat.gov.ua (перевірено 31 серпня 2007р.).

зростання цін на споживчі товари. Український спосіб «рятування» національної економіки та «захисту» населення шляхом інфляції вилився у серйозний економічний спад та падіння реальних стандартів життя».

Прем'єр-міністр Кучма: обірвана реформа

13 жовтня 1992р. український парламент затвердив Леоніда Даниловича Кучму на посаді прем'єр-міністра¹⁴. На відміну від своїх попередників, Кучма не був апаратником, а був найвиднішим представником червоного директорату в країні – генеральним директором найбільшого у світі ракетобудівного концерну «Південьмаш» (рос. «Южмаш»), що у Дніпропетровську, котрий виробляв СС-18 – найбільші у світі міжконтинентальні балістичні ракети. Кучма був українцем, але послуговувався російською мовою. Він був людиною здорового глузду, стверджуючи, що «Україна перебуває на межі колапсу», однак його розуміння в економічній сфері було обмеженим. Він розпочав із парламентського перевороту проти Президента Кравчука, переконавши парламент передати йому на півроку президентські повноваження з управління економікою через декрети.

Кучма зібрав команду реформаторів, що надовго закріпилася в уряді. Він призначив Віктора Пинзеника – ліберального депутата-рухівця та обізнаного економіста зі Львова, - своїм заступником з питань реформування економіки, котрий мобілізував групу молодих ліберальних реформаторів. У січні 1993р. депутати-аграрії пролобіювали призначення молодого заступника голови АгроПромБанку – Віктора Ющенка, - Головою НБУ. Той був економістом, колишнім колгоспним бухгалтером, родом із села в Сумській області, що на Сході України. 1993р. Кучма призначив ще одного економіста-реформатора – Романа Шпека з Івано-Франківська, що на Заході України, - міністром економіки. Дивно, але ніхто не звернув уваги на те, що класичний «червоний директор» Кучма зібрав навколо себе команду з трьох ліберальних економістів-націоналістів.

У грудні 1992р. та січні 1993р. команда реформаторів Пинзеника підготувала першу в Україні серйозну програму ринкових реформ – «Базові засади національної економічної політики». Попри той факт, що сам факт її появи уже був неабияким проривом, то була, усе ж, мішанка. Першочерговим завданням ставилося обмеження інфляції на рівні від 2 до 3 % на місяць, шляхом укріплення бюджетної дисципліни, але також і за допомогою контролю над цінами й зарплатами та більш прогресивного оподаткування. Програма обстоювала пришвидшення темпів приватизації та запровадження приватної власності на землю. Вона заохочувала ліквідацію монополій та сприяння конкуренції, припинення державної монополії на роздрібну торгівлю; спрощення реєстрації нових малих підприємств; а також, робила діючі обмеження щодо зарубіжних інвестицій менш обтяжливими. Тим не менш, програма була протекціоністською, такою, що заохочувала жорсткий контроль над експортними та імпортними цінами на дефіцитні товари. Кучма виступав за поліпшення торгівельних зносин з Росією, що, однак, не було відображено у програмі.

Чимало з цих реформ було запроваджено: уряд видав десятки важливих декретів, а парламент – ухвалив реформістські закони. Було вдосконалено Закон про приватизацію, виплати із

¹⁴ Головними джерелами для даного під-розділу є Кравчук(2002, 52-56) та Прайзел (1997, 346-48)

соціального забезпечення було скорочено, а роздрібну торгівлю таки було відкрито для конкуренції з приватниками. Ці заходи були ринково-орієнтованими, однак ані радикальними, ані повномасштабними їх не назвеш. Більшу частину програми так і не було реалізовано через брак волі чи через інфляційну кризу. Яким би рішучим не виглядав Кучма, він поділяв Кравчукове неприйняття радикальної ринкової реформи та волів балакати про «особливу українську модель еволюційних змін». Також, коли Кучма намагався просунути приватизацію, парламент блокував такі спроби.

У травні 1993р. піврічний термін особливих повноважень Кучми збіг. Ані Кравчук, ані парламент не забажали їх продовжити. Улітку 1993р. слабку рівновагу між трьома гілками влади було зруйновано, у той час, як ступінь економічного колапсу був загрозливим. Як це вже ставалося раніше, шахтарі Донбасу вийшли на руйнівний 10-денний страйк, погрожуючим хаосом політикам та економіці. Страйк примусив Кравчука призначити дострокові президентські вибори на липень 1994р., хоча його п'ятирічний мандат спливав аж у грудні 1996р. Так само, на березень 1994р. було призначено дострокові парламентські вибори.

Кучма, котрий був по натурі бійцем, відреагував ще більш злободенною та деталізованою програмою економічних реформ, у котрій акцент було зроблено на п'яти основних складових: податкова реформа, угода з Росією про ціни на енергоносії, швидка приватизація усіх підприємств, сприяння експорту та зняття обмежень на кредитування промисловості НБУ. Оскільки вона йшла врозріз з позицією, обстоюваною лівим крилом парламенту та керівниками держпідприємств з його ж оточення, її, звісно ж, не могли прийняти; метою Кучми було «засвітити» свій запал широкій українській аудиторії. Не отримавши підтримки парламенту, він подав у відставку, котру парламент, однак, неодноразово відмовлявся прийняти, але 21 вересня він усе-таки пішов. Він пішов ефектно – всього-навсього, щоб підготуватися як слід до президентських виборів.

Пинзеник (1999, 30-31) пізніше коментував: «Вельми мало притомних політиків говорили про неприйнятність грошової емісії та про необхідність вжити абсолютно необхідних, хоч і не завжди приємних заходів; але їхні голоси тонули в загальному хорі тих, хто торочив про унікальність української ситуації та можливість вийти зі становища *особливими, чисто українськими методами*».

Кучма не зміг багато домогтися за час свого короткого прем'єрства, однак, він виявився першим українським високопосадовцем, котрий, схоже, перейнявся народним господарством. Він започаткував декотрі елементи ринкової реформи та обстоював стандартні методи фінансової стабілізації та приватизацію, хоч і навряд чи маючи намір запроваджувати дерегуляцію. Водночас, на українській політичній сцені з'явилися три гравця, котрі ще довго не зійдуть з неї – Кучма, Пинзеник та Ющенко.

Прем'єр-міністр Звягільський: безсоромне рентоздирництво

З Кучминого перебування на сцені Кравчук почерпнув три уроки: йому потрібен був слабший прем'єр-міністр, йому варто самому зайнятися економікою, а також те, що краще повернутися до командної економіки. Усі ці три висновки наблизили Кравчука до його кінця.

22 вересня 1993р. Кравчук призначив Юхима Звягільського виконуючим обов'язки прем'єр-міністра¹⁵. Тижнем пізніше він взагалі ліквідував посаду прем'єра, змістивши Звягільського на пост першого заступника прем'єр-міністра – так його не потрібно було погоджувати з парламентом. Кравчук також спробував злити до купи адміністрацію президента та Кабмін, однак Звягільський був занадто сильним, і тому продовжував фактично виконувати обов'язки (та мати повноваження) прем'єр-міністра.

На перший погляд, Кучма й Звягільський були схожими – обоє були керівниками держпідприємств, російськомовні, зі Сходу України; але Кучма був з Дніпропетровська, а Звягільський – з Донецька. Галуззю Кучми було надсучасне, надскладне машинобудування, тоді як Звягільський керував найбільшою в Україні шахтою (котру він приватизував за дуже пільговими умовами) та був одним з провідних сировинних трейдерів. Ключовою відмінністю було, що Кучма все ж дбав за національний інтерес, тоді як Звягільського цікавило лише особисте збагачення.

Разом, Кравчук і Звягільський намагалися перебудувати командну економіку, хоча й переслідували при цьому різні цілі. Кравчук, котрий нічого не тямив у економіці, був противником ринку, тоді як метикований Звягільський усвідомлював, що чим більше держрегулювання, тим ширшими є можливості для рентоздирництва небагатьма привілейованими. Вони намагалися відновити колишню советську систему централізованого планування – з держзамовленнями для важливих товарів. Як і в старі часи, вони скеровували ґарантоване державне постачання державним же підприємствам, котрі, своєю чергою, виробляли продукцію на держзамовлення. Ціни були контрольованими, державні субсидії покривали різницю між контрольованими державою ж цінами. Однак, виникла проблема з тим, щоб установити планові показники виробництва для окремих підприємств.

Ця спроба оживити центральне планування зазнала жалюгідної поразки. Виробництво продовжувало падати й гіперінфляція сягнула 1993р.¹⁶ вершини в 10155%. Стара комуністична система контролю вже віджила своє, і червоні директори безперешкодно переслідували свої власні інтереси. Попри усе те надмірне державне регулювання, що його було запроваджено, бізнесмени все одно потроху перелаштовувалися на ринок.

Єдиними переможцями у цій політиці регресу були Звягільський та його бізнесові партнери. Вони робили гроші на зовнішньоторгівельній спекуляції, широкі можливості для якої надавала шалена різниця між низькими цінами внутрішнього та високими – світового ринку, - на енергоносії, метали й хімічну продукцію. Оскільки саме вони тримали у своїх руках ліцензування зовнішньої торгівлі, тож могли ґарантувати, що усі прибутки розподілятимуться у їхньому ж вузькому колі. Звягільський зайшов занадто далеко і, після обрання Кучми президентом улітку 1994р., Звягільського звинуватили у привласненні належного державі авіаційного палива, котре він експортував на суму 25 млн доларів. Суму було заплачено на його власний офшорний рахунок. Звягільський мусив переховуватися упродовж трьох років у Ізраїлі, доки йому не вдалося домовитися з новою владою про повернення в Україну 1997р. (Уїлсон 2005, 9). З моменту свого повернення, він процвітав як один з провідних бізнесменів «старого Донецька»,

¹⁵ Основним джерелом для цієї секції є Кравчук (2002, 56-58).

¹⁶ За стандартним визначенням, гіперінфляцією вважається інфляція у 50 і більш % на місяць (Каган 1956).

а також був постійним членом парламенту України, будучи однією з найвпливовіших фігур в «Регіонах України». Його крупна шахта імені Засядька є сумнозвісною численними нещасними випадкам та високою смертністю серед шахтарів.

Гіперінфляція та економічна катастрофа

Станом на 1994р., в системі української економіки не панував ані план, ані ринок. Стара планова економіка вже припинила працювати, однак жодної ринкової економіки не з'явилося. Більшою частиною, підприємства лишалися у державному володінні. На кінець 1993р., Європейський Банк Реконструкції та Розвиту (ЄБРР 1994р.) оцінював, що лише 15% українського ВВП створювалося приватним сектором. Уряд намагався контролювати постачання між державними підприємствами, однак це у нього погано виходило. Однак, держава жорстко контролювала зовнішню торгівлю. Ціни на товари першої необхідності також були під контролем держави, хоча більшість цін були вже вільними від контролю.

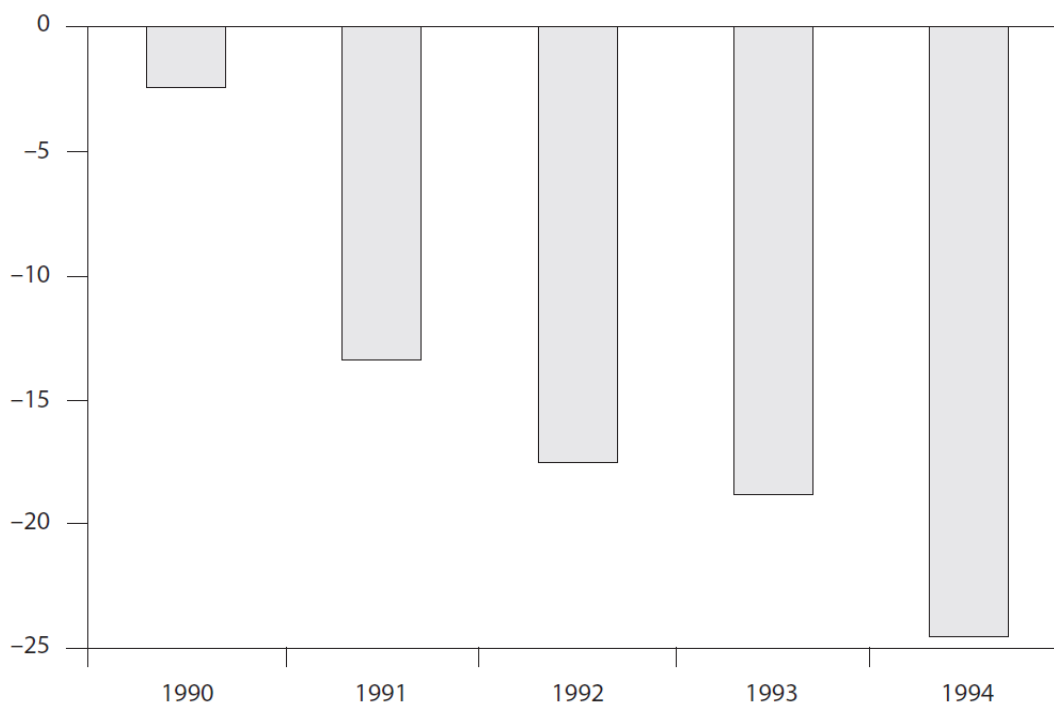
Щось виробляти у цій надмірно зарегульованій, але недостимульованій системі було практично неможливо. Виробництво падало, ніби камінь з гори, упродовж всього періоду з 1990р. по 1994р. (див. Графік 2.1). Офіційно, сумарне загальне падіння ВВП упродовж цих п'яти років було не меншим, ніж 48 відсотків (ЄЕКООН 2004, 80). Значною мірою, однак, це падіння компенсувалося зростанням тіньової економіки. Піонерами в оцінці обсягів тіньової економіки України були Даніель Кафманн та Олександр Каліберда (1996) – вони виявили, що з 12% 1989р. вона зросла до 46% від усього ВВП 1995р. (тобто, стала практично дорівнювати офіційній, «білій» частині економіки. У порівнянні з іншими пост-комуністичними країнами, тіньова економіка України була дуже значною – і таких обсягів вона сягала саме у країнах, де не було ані плану, ані ринку. Ситуація була дуже схожою на російську, однак, все ж, дещо кращою, тоді як у Польщі частка тіньової економіки різко знизилася після 1991р. внаслідок переважної її легалізації.

Щодо рівня інвестування, офіційно він лишався високим – десь на рівні 24-27% від ВВП упродовж перших трьох років незалежності. Пояснення цьому просте – інвестування фінансувалося за рахунок держави, а також те, що ділилася ця цифра на офіційний (а не реальний) ВВП – себто, реальний показник був наполовину нижчим. Віто Тандзі та Гамід Давуді (1997) провели порівняння між низкою країн, визначивши, що, як правило, державні інвестиції супроводжуються корупцією, хоч і кореляція при зростанні є радше негативною.

Будь-яка українська статистика тих часів є дуже низької якості – система обліку фактично зруйнувалася разом зі старою командною економікою, тоді як нової системи створено не було; таким чином, чимало видів діяльності лишалося незареєстрованими. Українське міністерство статистики було інертним та не поспішало з запровадженням сучасних статистичних методів, а також з острахом ставилося до власної прозорості. Тож, оскільки альтернативна статистика не є доступною, люди не мають іншого вибору, окрім як послуговуватися офіційною статистикою, хоч і час від часу кожен обурюється низькою її якістю та вказує на явну невідповідність реальній картині.

Графік 2.1 Падіння українського ВВП, 1990-94рр.

%, рік до року

Джерело: Міністерство статистики України (1994, 10).

Так от, головним поясненням подібного падіння виробництва був високий рівень інфляції, що сягнув 2730% за 1992р. та 10155% за 1993р. Причому, після цінової лібералізації, щомісячна інфляція сягнула 91% у грудні 1993р. Десять з пост-советських країн пережили гіперінфляцію, серед них такі, як Польща, Югославія та Болгарія, - отже, Україна була ніби-то й не одна, але лише у розідраній війною Вірменії показники гіперінфляції були вищими, ніж в Україні (ЄБРР 1994). Гіперінфляція вражає усе економічне життя та деморалізує суспільство, оскільки лише кілька обізнаних інсайдерів знають, як на тому заробити за рахунок численних спотворень, тоді як більшість населення лише страждає від неї.

Було три основних причини гіперінфляції: збереження рубльової зони, надмірна грошова емісія та завищений обсяг державних видатків¹⁷. Грошова емісія була безжалісною – ще у лютому 1992р. грошова маса України зростала на 50% за місяць, що практично гарантувало гіперінфляцію (графік 2.3). НБУ був новим та слабким, підпорядковувався парламентові, котрий раз по раз ухвалював надати величезні кредити. У НБУ була відсутня політика відсоткових ставок, більшість кредитів видавалося під дотовану державою ставку 20% річних, відтак, реальний відсоток був від'ємним, перетворюючи будь-яку позику від НБУ на чисту державну дотацію.

Коли Україна була змушена відпустити ціни у січні 1992р., вони злетіли до небес, що призвело до дефіциту грошової маси, оскільки її співвідношення до ВВП різко впало. Швидкість циркуляції купоно-карбованців зросла, оскільки тримати на руках гроші (і, відтак, сплачувати інфляційний податок) дурних не було. Станом на 1996р., колись широка монетарна база звузилася до мізерних 8 відсотків ВВП – удесятеро менше від аналогічного значення станом на момент розпаду Советського Союзу.

¹⁷ Основними джерелами для цієї секції є Дабровські (1994) та Де Меніл (1997, 2000).

Панівною на пост-совєтському просторі була думка, що потрібно відновити реальну пропозицію грошової маси, чим і виправдовувалися масивні нові емісії. Водночас, на підприємствах накопичувалися величезні запаси нереалізованої продукції, оскільки платіжна система була примітивною і у підприємств не було жодних спонук (стимулів) гасити заборгованість, оскільки була відсутня загроза оголошення банкрутом та інших покарань за подібні речі. НБУ періодично підчищала накопичені неплатежі шляхом випуску додаткових обсягів грошей. Піки такої емісії припадають на липень 1992р. (110 відсотків) та січень 1993р. (191 відсоток). Окрім того, щоліта аграрне лобі вимагало й отримувало великі дотаційні кредити на збір врожаю. Раціональним же рішенням для цієї ситуації було б мінімізувати випуск грошей, щоб домогтися фінансової стабілізації.¹⁸

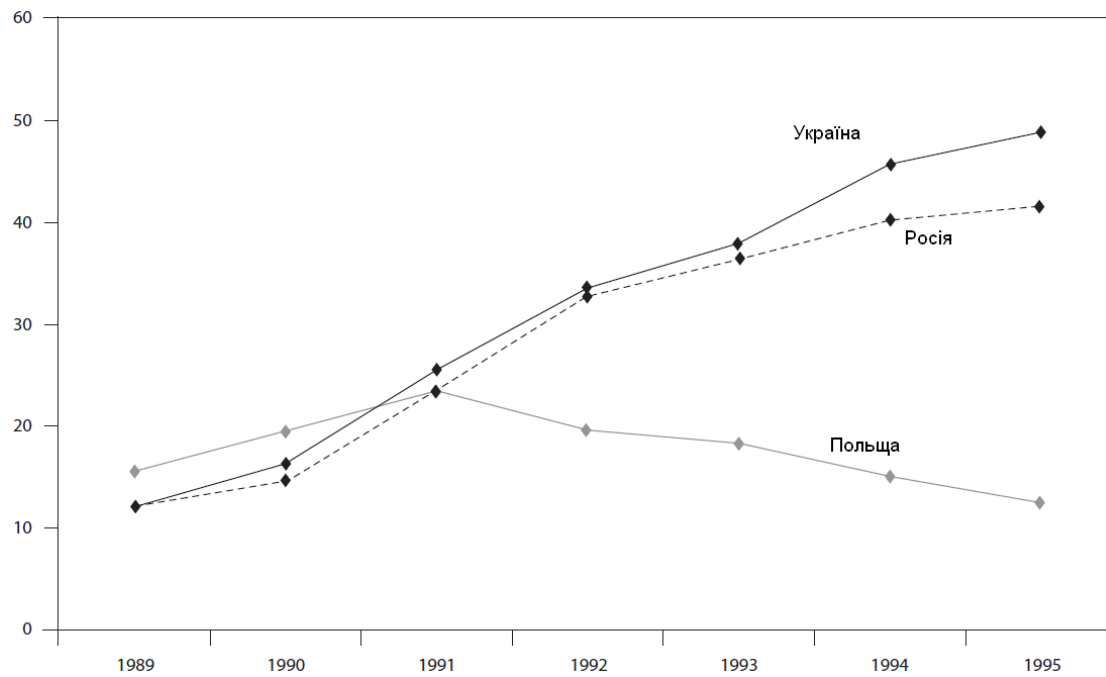
Україна стартувала з колосальним дефіцитом бюджету та відсутністю будь-яких обмежень щодо державних видатків. За совєтської системи, міністерство фінансів було політично надзвичайно слабким, виконуючи чисто технічну функцію бухгалтера, тоді як у нормальних країнах воно є повноцінним та авторитетним політичним гравцем. В Україні ж воно не мало усіх повноважень фінансового нагляду, не могло і не було зобов'язане забороняти ті чи інші бюджетні видатки. Велика кількість позабюджетних фондів – таких, як Фонд Чорнобиля, пенсійний фонд, фонд соціального страхування та дорожнього будівництва, - отримували доходи та робили свої витрати поза контролем Міністерства. Воно ж лишалося непомірно слабким упродовж ще багатьох років, оскільки головними реформаторами, як правило, були заступник прем'єр-міністра з економіки та міністр економіки, а не міністр фінансів, як було у більшості інших країн перехідної економіки.

У сфері державні фінансів тих часів, за влучним висловом, бракувало лише тата і мами. Україна ухвалила закон про бюджетну систему у грудні 1990р., однак, попри це, бюджет ніколи не приймався вчасно і, навіть так, парламент практично ніколи його не дотримувався: спонтанно ухвалювалися рішення про величезні додаткові видатки – головно, дотації для промисловості та сільського господарства. За відсутності чіткого конституційного розмежування прав і повноважень, уряд практично не мав можливості ветоувати витрати. Попервах, голосом волаючого в пустелі щодо необхідності введення бюджетних обмежень був заступник прем'єр-міністра Лановий, за що, у т.ч., його невдовзі й зняли з посади. А парламент продовжував собі свою справу далі: так, бюджет на 1992р. було ухвалено у червні того ж року, на 1993р. – у квітні 1993р. же, тобто, у обох випадках – заднім числом (Дабровські, Лучинські та Маркевіч 2000) (для довідки – у [нормальних країнах](#) бюджет приймають більш, ніж за півроку, але у будь-якому [випадку](#) - до початку нового фінансового року – ред.).

¹⁸ Див. Банайан (1999, 43-44), Данн і Ленен (1997, 41-42), Ростовські (1993, 1994) та Сакса і Ліптона (1993).

Графік 2.2 Тіньова економіка, 1989-95рр.

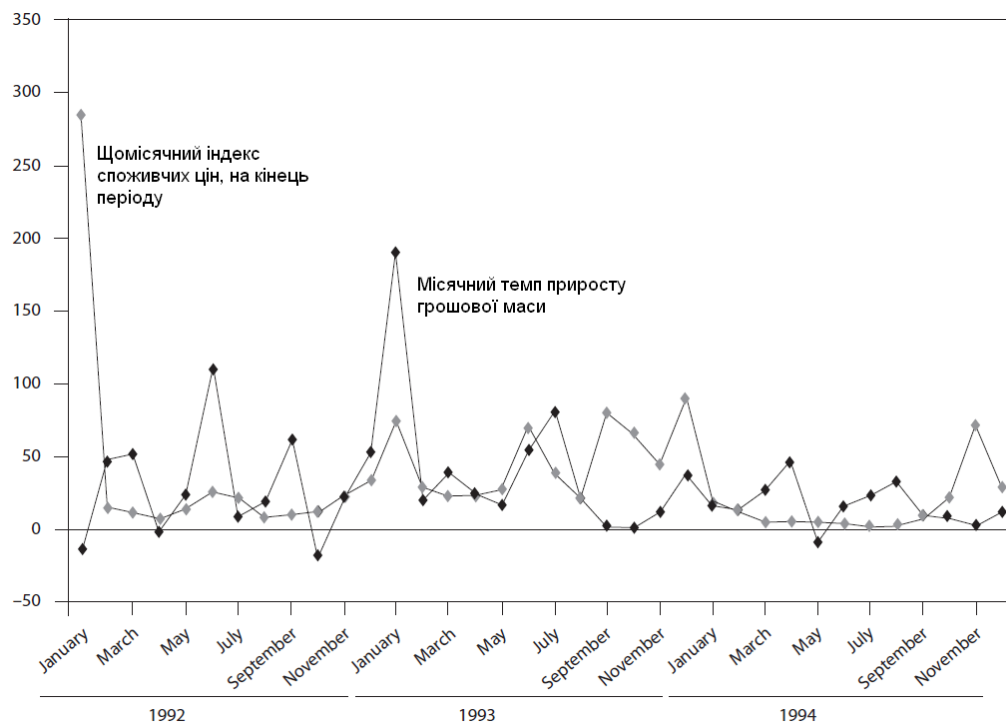
% від загального ВВП

Джерело: Джонсон, Кауфманн і Шляйфер (1997, 183).

Графік 2.3 Помісячна інфляція та приріст грошової маси в Україні, 1992-94рр.

% приросту до попереднього місяця

Джерело: Національний Банк України, база даних он-лайн Державного Комітету статистики України, www.ukrstat.gov.ua (перевірено 31 серпня 2007р.).

Не дивлячись на те, що, наприклад, бюджет на 1992р. передбачав усього 2%-вий дефіцит (від ВВП), парламент роздув витрати до обсягів, що фактично довели дефіцит до 29% від ВВП (графік 2.4); цей дефіцит покрили емісією грошей, котра, своєю чергою, спричинила новий виток гіперінфляції. Офіційно, бюджет на 1993р. та 1994р. був дуже близьким до рівноваги, але виключно за рахунок перебільшених до абсурду доходних очікувань. Бюджет 1994р. був офіційно бездефіцитним, але його доходи/видатки сягали 86% (!) ВВП. На той час, це був найвищий такий показник у світі. Коли ілюзорні очікування по доходах не справджувалися, зампрем'єр-міністра Пинзеник заходжувався розділяти одну групу витрат від іншої, затримуючи усі платежі, окрім як на найбільш нагальні потреби. Як наслідок, затримки у виплаті зарплат і пенсій стали прокляттям 1990-х, хоча, часто-густо, справжньою причиною був той факт, що керівники підприємств зловживали й користалися можливістю затримати чесно зароблені гроші своїм робітникам, скидаючи всю провину на державу (Банайан 1999; Дабровські, Лучинські та Маркевіч 2000).

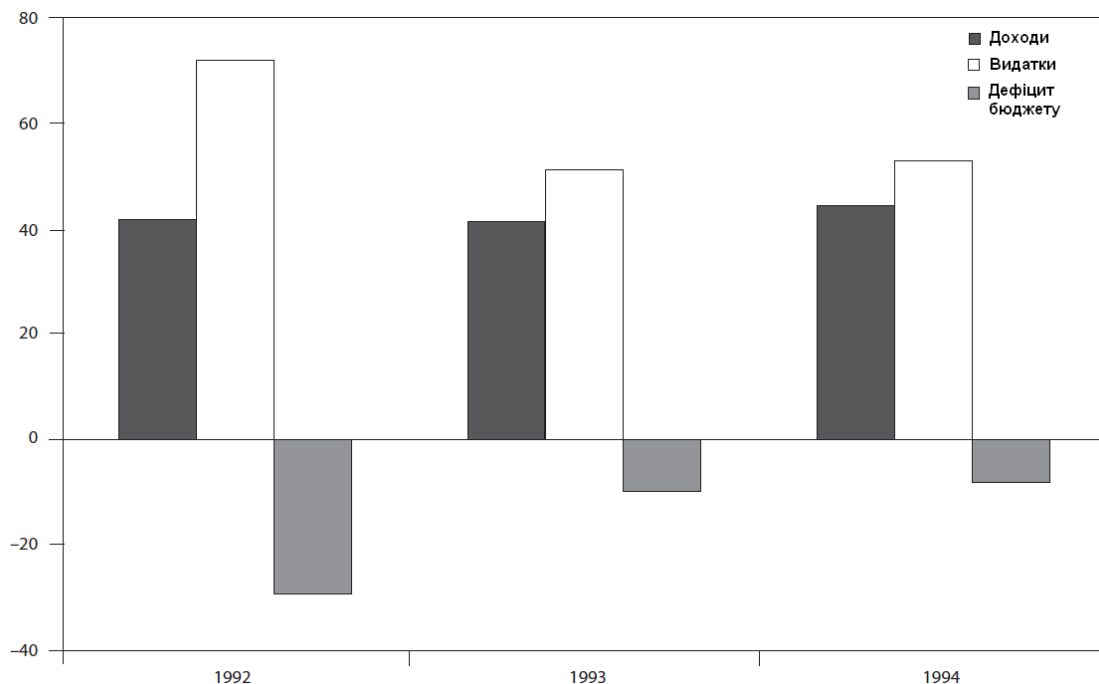
Поширеним очікуванням було, що доходи українського держбюджету впадуть разом із совєтською системою та появою гіперінфляції. Дивно, однак загальні доходи держбюджету лишалися майже постійними на рівні 41% від офіційного ВВП 1992р. й 1993р., та дещо навіть зросли 1994р. Головним поясненням був факт, що більшість податків надходило від держпідприємств, і державні банки (уповноважені збирати податки) збирали їх авансом, себто, наперед. Була й інша, статистична причина: офіційний ВВП складав лише половину реального ВВП, оскільки діюча система оподаткування загнала половину економіки у тінь.

Найважливішими податками за советських часів був 38%-ий податок на зарплатню, податок з продажів (для різних товарів – різний), високий податок на прибуток підприємств та низка податків на зовнішню торгівлю, тоді як прибутковий податок був низьким, з фіксованою ставкою (тобто, не прогресивний) у 13%. Мірою лібералізації цін, старий податок з обороту потрібно було замінити чимось іншим – так з’явився ПДВ із надзвичайно високою, як і в Росії, ставкою у 28%, однак у ньому було безліч «дірок», а також від його сплати звільнялося сільське господарство, енергетика та сфера послуг. Прибутковий податок з фіксованою ставкою було замінено на прогресивний податок, з постійно зростаючою ставкою, котра сягнула максимуму в 90% на початку 1994р. для доволі скромного рівня доходів – 100 доларів на місяць. Податок на зарплатню було підвищено у різних соціальних цілях так, що сумарно він став складати 60%. Податок на прибуток підприємств було замінено податком на валовий дохід, що перетворювало його на, по суті, конфіскаційний, оскільки з валового доходу заборонялося виключати будь-які понесені підприємством витрати (Дабровські, Лучинські та Маркевіч 2000, 121-23).

Україна створила систему оподаткування, котра, формально, носила конфіскаційний характер, однак існувало два способи ухилитися від податків. Першим спосіб надавали величезні «дірки» у податковому законодавстві, другим шляхом було пряме ухиляння. Само собою зрозуміло, що ніхто не платив таких конфіскаційних податків. Щоб запобігти цьому, в Україні було створено грізну Державну податкову адміністрацію, штат котрої незабаром розрісся до 70000 чоловік. Вона стала незалежною вотчиною донецького політика Миколи Азарова, такою собі державою в державі. Її вважали надзвичайно корумпованою і вона стала основною перешкодою для ведення бізнесу в країні.

Графік 2.4 Загальні державні доходи, видатки та дефіцит бюджету, 1992-94рр.

% від ВВП

Джерело: Дабровські та ін. (2000, 126-27).

Зовнішня торгівля України лишалася вельми обмеженою в абсолютних показниках, і зосереджувалася, головню, на колишніх советських республіках, однак, у 1992р. загальний експорт склав цифру більшу, ніж власне ВВП, котрий тоді здувся до лишень 10 млрд доларів у поточних показниках. Торгівля була явно незбалансованою, однак дефіцит не міг бути значним, оскільки фінансувати його було нічим – Україна була некредитоспроможною.

Рентоздирництво як єдиний сенс української економічної політики часів ранньої незалежності

У всього цього безладу була причина: купка комуністичної еліти лишилася при владі й розробила засади посткомуністичного перехідного періоду у такий спосіб, щоб отримувати від цього гроші за рахунок економічних спотворень. При цьому, аби максимізувати свою ренту, їм потрібен був якомога повільніший перехід. Увагу широких мас відвертали питаннями ніби-то надмірної залежності від Росії, тоді як згубність унаслідкованої комуністичної економічної системи, хоч і не викликала сумнівів, привертала незначну увагу громадськості.

Радикальні реформи, котрі тоді вже повним ходом йшли у Росії, тут було попервах відкинуто як типову ознаку російської необачності, оскільки «українцям це не личить – тут завжди діяли тихо-мирно й помірковано». Як прояв «зрілої» української державності, було створено власну громіздку бюрократичну і регуляторну систему. Подібні умови створювали можливості для масштабної корупції та зняття ренти. Зокрема, уряд Звягільського спромігся максимізувати власні доходи, навмисно запроваджуючи незручні правила для зовнішньої торгівлі. Невеличка купка спритників, котра складалася з державних господарників-управлінців, нових підприємців, урядовців, трейдерів, банкірів та карних злочинців, розквітла на цьому ґрунті надзвичайного рентоздирництва. Упродовж 1991-1993рр., домінуючими були чотири види зняття ренти.

Перший спосіб - закупівля металу чи хімікатів на внутрішньому ринку, де ціни штучно занижувалися шляхом регулювання, і продаж цього всього на експорт за високими світовими цінами. Для цього потрібен був доступ до ринку металу та до отримання ліцензій на експорт. У 1992р., близько 40% українського експорту складали сировинні товари, чия ціна на внутрішньому ринку була на рівні близько 10% від світової ціни. Таким чином, загальна експортна рента склала за той рік близько \$4.2 млрд. або 20% річного ВВП країни. Вигодонабувачами були керівники державних металургійних компаній, сировинні трейдери, чиновники зі сфери зовнішньої торгівлі та деякі політики. **Другий трюк** полягав у тому, щоб імпортувати певні види сировини, зокрема, природний газ із Росії, за низьким, дотаційним обмінним курсом і перепродавати на внутрішньому ринку за вищою, реальною ціною. Якщо за постачання платив уряд (бо товар підпадав під державні гарантії для імпорту газу), прибуток був іще вищим. Вигодонабувачами були нечисленні газові імпортери та їх партнери в уряді, котрі ділилися прибутками зі своїми російськими колегами з Газпрому.

Третій спосіб використовував дотаційні позики. У 1993р., коли Україна пережила 10155%-ву інфляцію – було видано на величезні суми державних позик під 20% річних. Таким чином, державні позики були щедрим дарунком, котрий давали нечисленным привілейованим. Чиста сумарна видача кредитів підприємствам складала не менше, ніж 65% від ВВП у 1992р. і 47% від ВВП у 1993р. (джерело - розрахунки МВФ 1993, 109; МВФ 1995, 73, 105).

Четвертим способом «настригання» ренти були прямі бюджетні дотації, котрі склали 8.1% ВВП у 1992р. та 10.8% від ВВП у 1993р. Їх було зосереджено у аграрному й енергетичному секторах, себто, газовому й вугільному, котрі, як наслідок, повністю перейшли під контроль криміналу через боротьбу за ці дотації.

Якщо порівнювати з Росією, експортні ренти тут були нижчими, імпортні - набагато вищими, дотаційні кредити суттєво більшими, а прямі бюджетні дотації - приблизно такими ж. Загалом же, ці українські ренти приблизно зрівнялися з ВВП країни, тоді як у російському ВВП частка рент складала 81% у 1992р.; ренти були вищими в Україні, ніж у Росії, також і 1993р. Ці ренти, головним чином, накопичилися за кордоном у податкових гаванях шляхом втечі капіталів.

У перелічені вище способи, купка привілейованих "посвячених" у справи узурпувала величезну частку ВВП під час ранніх років перехідного періоду і, завдяки цьому, стала ще сильнішою. Джерелом їхнього багатства була не власність, не активи, а негласні фінансові потоки. Для суспільства, це вилилося у невимовне соціальне страждання та різке зростання економічної нерівності. Український показник [коефіцієнту Джині](#) склав 47 – приблизно на рівні Росії чи середнього по Латинській Америці (Мілановіч 1998, 41).

На початок 1994р., соціальні наслідки цього явища ставали дедалі нестерпнішими, і під загрозою опинилася вже цілісність країни, оскільки їй загрожувало державне банкрутство. У 1994р., ЦРУ (США) навіть випустило доповідну записку за назвою "Україна: Країна під загрозою", таким чином, констатуючи, що Україна може зазнати краху як держава, і що такої країни через 5 чи 10 років може вже не бути (Пайфер 2004). Більше того, інфляційний податок уже не приносив вигоди навіть самим рентозбирачам, оскільки він зійшов на ніч разом з демонетизацією (Аслунд, Бун та Джонсон 1996). Рентоздирницька еліта вже сама почала прихильніше сприймати ідею низької інфляції та готова була перейнятися фінансовою стабілізацією.

[Крим: загроза сепаратизму](#)

Україна має вельми небагато прикордонних районів – на Сході та на Заході, - котрі вимагають особливого підходу через національні меншини, що там проживають, однак, єдиним регіоном, що викликав серйозне занепокоєння, був Крим – найпізніше приєднана до України й повністю зрусіфікована територія.

Крим був етнічною батьківщиною для кримських татар, котрих Сталін повністю депортував до Середньої Азії 1944р., ніби-то за колабораціонізм із німецько-фашистськими загарбниками. 1954р. Микита Хрущов передав Крим зі складу Російської Советської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу Української Советської Соціалістичної Республіки, на знак 300-річного ювілею «возз'єднання України з Росією». Росіяни сприйняли цей крок як екстравагантну примху Хрущова, особливо з огляду на те, що Крим був улюбленим місцем відпочинку усього Союзу та повністю російськомовною місциною. Незадовго до розпаду Советського Союзу, советська влада нарешті дозволила кримським татарам повернутися додому, й незабаром їх прибуло чверть мільйона. З тактичних міркувань, кримські татари приєдналися до українських націоналістів, оскільки їхнім спільним ворогом був російський шовінізм.

Російські націоналісти, котрі контролювали кримську облраду, на повну користалися грядучим розвалом Советського Союзу. У листопаді 1990р., ця рада засудила передачу Криму Україні

1954р. У січні 1991р. вони організували референдум, результатом якого було підвищення статусу Криму з автономної області до Автономної Советської Соціалістичної Республіки, результати котрого було визнано українським парламентом.

Однак, референдум щодо незалежності України, що відбувся 1 грудня 1991р., завдав значного удару російським націоналістам, оскільки 54% мешканців півострова проголосували за українську незалежність, причому, у Севастополі - базі Советського Чорноморського флоту, - проголосувало навіть 57% (Кузьо 2000, 202-24).

Тим не менш, російські націоналісти продовжували посилювати кримську автономію кількома невеличкими кроками. Тутешня регіональна рада проголосила Крим республікою, взяла на себе самоуправління та прийняла власну конституцію. Ці події викликали бурхливу реакцію, й український парламент опирався кожному крокові. Російських націоналістів у Криму також стримував брак офіційної російської підтримки, оскільки Єльцин наполягав на непорушності кордонів колишніх союзних республік.

Мірою поглиблення кризи української економіки, місцеві російські націоналісти активізували свої зусилля та запровадили посаду Президента Криму, на котру 30 січня 1994р. було обрано про-російськи налаштованого Юрія Мешкова. Цікаво, що, як і Кравчук з українським парламентом, так і Мешков – тут же зав'яз у безкінечних суперечках з кримським, однак, Мешков зайшов далі й розпустив його.

Цілком слушно, український уряд зайняв очікувальну позицію, розраховуючи на те, що місцеві зазнають невдачі в управлінні Кримом. Економіка півострова занурилася у цілковитий хаос та криміналізувалася, тоді як в Україні наприкінці 1994р. зажевріла фінансова стабілізація, на фоні якої Крим став виглядати у більш невигідному світлі. У березні 1995р., з ініціативи Президента Кучми, український парламент припинив дію Конституції Криму, а також скасував посаду президента Криму. Пік кримського сепаратизму було подолано, його було поставлено під контроль. Понад те – з приборканням спроби кримського сепаратизму, усі інші сепаратистські зазіхання виглядали ще більш марними. Україна забезпечила власну територіальну цілісність, навіть попри той факт, що російські націоналісти лишалися активними за постійної підтримки декотрих російських політиків, особливо мера Москви Юрія Лужкова.

Кравчук: батько нації

Після власної поразки на виборах у липні 1994р., Кравчук разом зі своїм апаратом без жодних розмов покинули президентську адміністрацію, котра розташовувалася (вельми символічно) у колишній будові Центрального Комітету КПУ на Банковій. Це був перший в Україні демократичний перехід влади. Після цього, Кравчук лишається публічною особою в Києві, іноді – центристом у парламенті. Його досягнення та провали можна підсумувати у п'яти пунктах.

По-перше, як відзначає Роберт Кравчук (2002, 58; жодного зв'язку), Президент Кравчук заслуговує на звання Батька української нації. Він переконав 90 відсотків населення віддати свій голос за незалежність, а також його було обрано першим президентом України. Йому вдалося м'яко і мирно вивести Україну зі складу Советського Союзу.

По-друге, Кравчук ініціював звільнення України від ядерної зброї, у згоді між Росією та Сполученими Штатами, та підготував ґрунт для міжнародних гарантій національного суверенітету України.

По-третє, Кравчукові не вдалося вдосконалити недієздатну советську конституцію. Зростаючі розбіжності між президентом, прем'єр-міністром та примхливим, дезорганізованим парламентом довели Україну до практично некерованого стану. Однак, Кравчук не підірвав основ демократії та свободи, і започаткував демократичну практику мирної передачі влади.

По-четверте, економічна політика навряд чи могла бути більш руйнівною, ніж та, що була за його правління. Жодна пост-комуністична країна не було настільки уражено гіперінфляцією та такими масштабами падіння виробництва, при цьому, за відсутності війни на її території, як Україну. Ту надмірну ціну, що її населення України заплатило упродовж перших років незалежності, було заплачено практично ні за що: ринкової економіки так і не було збудовано, приватизація проведена жалюгідно мінімальна. Зате, було створено механізм рентоздирництва, котрий зміг глибоко вкорінитися й зайняти міцні позиції.

По-п'яте, економічний занепад був настільки суворим, що він почав загрожувати територіальній цілісності країни. Найстрашнішим привидом відділення замайоріла кримська спроба 1994р., котра провалилася, частково – завдяки тому, що Борис Єльцин не заохочував цей сепаратизм, а частково - тому, що економічний занепад у Криму був ще гіршим, ніж в Україні.

Україна здобула незалежність мирним шляхом, однак, щоб лишатися життєздатною, країні потрібно було відновити конституційний лад та систему господарства. Кравчукові забракло здатності вирішити ці проблеми, однак, і тут варто віддати йому належне, програвши президентські вибори у липні 1994р. він мовчки пішов, чемно розкланявшись.

Реформи Леоніда Кучми, 1994-1996рр.

Період романтизму скінчився

- Дмитро Табачник,

Голова Адміністрації Президента Кучми¹⁹

10 липня 1994р. Леонід Кучма переграв Леоніда Кравчука у другому турі других за історію останньої української незалежності президентських виборів. Вибори були мирними й організованими, вільними й чесними. Новий претендент на посаду виграв, а чинний Президент звільнив приміщення з усім своїм персоналом, щоб новообраний зміг, відповідно, вселитися. В Україні вперше відбулася передача влади. Упродовж своєї виборчої кампанії Кучма робив ставку на змінах та економічних реформах, хоча його економічні погляди лишалися дещо неясними.

У листопаді 1993-го я з моїм другом проїхалися Україною від Ужгорода до Львова. То було похмуре видовище і, аби зануритися у настрій, що ідеально відповідав би оточуючій нас реальності, ми ставили на програвач польські пісеньки часів кризи 1930-х років. Коли ми перетинали кордон зі Словаччиною, нам трапилося кілька сотень крадіїв машин, зодягнених у спортивні костюми й капці або шкіряні куртки й сині джинси, котрі чекали, коли дійде їхня черга давати хабаря, щоб переїхати кордон їхніми щойно вкраденими німецькими машинами. Я уперше бачив таку кількість професійних убивць, зібраних в одному місці. Оскільки ми були єдиними людьми у піджаках і краватках, нас швидко пропустили як чи то давно забуті нагадування про колись існуючу цивілізацію, чи то ж ми їм здалися представниками старої номенклатури. В Ужгороді, де на вулицях частіше можна було зустріти угорця, цигана чи росіянина, ніж українця, майже не було електрики й ледь-ледь жевріло опалення. Крамниці були порожні. Однак, на диво, за всієї цієї убогості, було тихо й напрочуд мирно.

Проїжджаючи Закарпаттям, ми помітили три основні речі: по-перше, усі крамниці були майже порожніми, і було незрозуміло, як люди взагалі виживають; по-друге, поза кожним містечком будувалися особняки – декотрі нові бізнесмени, вочевидь, непогано заробляли; ну і, по-третє, у кожному селі будувалося ще по дві церкви (на додачу до вже існуючої, якщо вона була лише одна на все село), і люди наворачалися до конкуруючих церков, мірою того, як ширилася зневіра у політику й економіку. У Львові ми зупинилися у «Гранд-Отелі», чийого власника, – українсько-американського підприємця, - було убито напередодні через якусь бізнесову сеперечку. Тим часом, люди мовчки переймалися своїми звичними справами, зберігався порядок на вулицях, однак у вічі кидалася прогресуюче зубожіння народу.

Наскільки становище було розпачливим з економічної точки зору, настільки ж багатообіцяючим воно було з політичної: лишень три дні потому, як Кучма став Президентом, я зв'язався з Джорджем Соросом, котрий фінансував цілу мережу фондів в Україні. Я сказав - якщо йому потрібна команда міжнародних дорадників для Кучми, я б з радістю допоміг. За тиждень Сорос перетелефонував мені, що наступного тижня він зустрічатиметься з Кучмою в Києві, і запитав, чи не зможу я приєднатися, на що я відповів «так».

¹⁹ Процитовано у Кузьо (1997, 90)

У середині серпня 1994р. Сорос, його видатний директор з питань політики Джон Фокс та я зустрілися з Кучмою та головою його Адміністрації Дмитром Табачником, а також Міністром економіки Романом Шпеком. Сорос та Фокс вже зустрічалися з Кучмою до виборів, висловлюючи надію, що він зможе принести давноочікувану визначеність щодо намірів провести реформи в Україні. Кучма оцінив таку моральну підтримку, особливо з огляду на те, що офіційна адміністрація США та Північно-Американська українська діаспора під час виборів більше підтримувала Кравчука.

Сорос похвалив план економічних реформ Кучми та запропонував допомогу від команди міжнародних дорадників. Кучма коротко відповів: «Я готовий». Сорос запитав: «З ким нам працювати?». Кучма вказав на Шпека. Таким чином, ми отримали мандат. Ми засіли на кілька годин, упродовж яких ми обговорювали, що потрібно зробити. Увечері, Сорос попросив зайти до його номеру в готелі. Як я й розраховував, він сказав: «Ви робіть те, що вважаєте за необхідне, а я платитиму».²⁰

Протягом наступного року Кучма був активно задіяним у економічних реформах та проводив у життя необхідні законодавчі зміни із великою заповзятістю (чим різко відрізнявся від Єльцина). Він був вражаюче доступним для спілкування та не нехтував можливістю навести власні аргументи, котрі часто були критичними, однак, вартими уваги.

Економіко-політичний антураж в Україні суттєво відрізнявся від того, що панував у Москві, де ми працювали раніше: у Москві було багато активних гравців – реформісти й консерватори утворювали добре сформовані ідеологічні табори, кожен з яких мав підтримку на міжнародній арені; суперечки виникали на кожному кроці й конкуренція була жорсткою, доводилося працювати на випередження: твій табір мав запропонувати власне рішення ще до того, як це зроблять конкуренти.

У Києві ж, Кучма та його команда реформаторів були «єдиними на селі»: попервах, вони працювали тяжко й швидко, з великою рішучістю та практично без явної опозиції. У кожного міністра-реформатора було двійко близьких дорадників, тоді як решта уряду справляла враження людей зовсім відсторонених, котрі ніби й не опиралися реформам (котрі мало хто з них розумів), але й не підтримували їх. Проблемою було не суперництво і навіть не питання, яке конкретно рішення приймати, а прийняття очевидного рішення. Плавали ці панове доволі мілко: на внутрішній нараді, де обговорювалося загальне, високо-рівневе рішення, я був у край здивований позицією одного з заступників міністра економіки, що попервах опирався лібералізації цін, однак, через пів-години він же доходив висновку, що її потрібно здійснити негайно. Мало хто з політиків мав чітку ідеологію.

Відношення українців до іноземців було вражаюче позитивним: нам так часто за щось дякували; високопосадовці не соромилися розпитувати в нас те, чого вони не розуміли, і ми намагалися допомогти усіляким чином, пишучи короткі записки, до чого люди не були надто привчені за попередньої совєцької системи, що керувала радше мовчки, ніж переймалася оприлюдненням і роз'ясненням політики. Нам було виділено приміщення у будівлі Кабміну та перепустки з вільним доступом, - то був кардинально інший світ, відмінний від Москви з її параноїдальними безпековими процедурами, котрі станом на 1993р. діяли там уже на повну.

²⁰ За три дні по тому, прибула місія МВФ. Разом з нею, до нас приєдналися четверо економістів – моїх друзів: Пітер Бун і Саймон Джонсон, обоє кандидати наук з Гарварду та Масачусетського Технологічного Інституту, відповідно, котрі вже раніше були задіяні в якості дорадників у інших пост-комуністичних країнах, а також два моїх студенти-випускники зі Швеції – Ева Сьондквіст та Елізабет Гопкінс. Ми здихалися наших звичних робіт та інтенсивно взялися до роботи разом з українською командою реформістів. До нас приєднався Михайло Зінчук з Канади.

Будівля Кабміну, що була зразком архітектури сталінських часів, перебувала у жалюгідному стані: паркет розвалювався, і натрапити на комп'ютер, ксерокс чи факс загального користування (звична річ для урядових приміщень) було неможливо – ця техніка стояла лише по міністерських приймальнях. Персонал тримався поважно й коректно, але був бідним (і виглядав так само). Мали пройти ще роки перш, ніж збагачення від корупції почне кидатися у вічі. Узимку Росія регулярно перекривала постачання газу за звинуваченням України у затримках розрахунку за нього, і температура повітря в урядових приміщеннях часто падала нижче нуля, однак відважний персонал працював, одягнувши найтепліший, у кого який був, одяг і попиваючи граничні дози гарячого чаю.

Коли Україна стала знову незалежною, сотні українців-діаспорян поквапилися повернутися на Батьківщину. Більшість з них були сповненими оптимізму, у намірах відбудувати свою країну після комуністичного та російського спустошення, хоча й траплялися «золотошукачі»-невдахи. Станом на 1994р. більшість з них уже охопило розчарування від усвідомлення того, що їхні співвітчизники, котрих вони ідеалізували, значною мірою виявлялися хабарниками та брехунами. Вони не змогли досягти таких політичних висот, як їхні балтійські колеги, хоча, наприклад, Роман Зварич став міністром юстиції після Помаранчевої революції. Богдан Гаврилишин був відомим радником Президента Кравчука, а Олег Гаврилишин був заступником міністра фінансів. Тим не менш, діаспора становила безцінну мережу компетентних фахівців з усіх фахових сфер, і багато видних її діячів перебувало в Україні з самого 1991р. Найбільшу підтримку ми отримували саме від них.

Станом на 1994р. у Києві уже було відкрито чимало західних організацій та посольств, однак вони все ще жили тим ідилічним відчуттям першовідкривачів. Пануючим гаслом була просвіта у питаннях ринкових реформ. Через свого місцевого представника Даніеля Кауфмана, Світовий Банк взяв на себе ведучу роль, організовуючи щотижневі семінари для журналістів. Джорж Сорос був усюдисущим: хтось із діаспори та української інтелігенції вийшов на нього раніше, і станом на 1994р. він уже встиг розбудувати розвинуту мережу установ, чільне місце серед яких посідав Міжнародний Фонд «Відродження», котрий і надавав фінансування. Сорос спонсорував дві з найкращих шкіл бізнесу (Міжнародний Інститут Менеджменту та Міжнародну Школу Бізнесу), трохи пізніше – економічний інститут (Київська Школа Економіки), а також кілька аналітичних груп чи, як їх прийнято називати, think-tank-ів (Міжнародний Інститут Політики та Фонд правничих реформ). Більшість нововведень у політичній думці пішли саме з цих установ. Проблема полягала в тому, що він був один, і нами було створено Міжнародну економіко-дорадчу групу Сороса як доповнення до сім'ї установ Сороса.

Найбільшими донорами з питань технічної підтримки були Сполучені Штати та Європейський Союз. Агенція США з питань Міжнародного розвитку (USAID) була вельми активною в Україні, роблячи особливий акцент на приватизації та розробці нових законопроектів. Як і більшість донорів, ця організація потерпала від відсутності гідних партнерів у органах державного управління, котрі б могли підтримати такі жадані реформи, наприклад, соціальної та сільськогосподарської сфер, однак USAID був всюдисущим та відносно гнучким.

Через свою програму Технічної Підтримки Співдружності Незалежних Держав (TACIS) Європейський Союз вплив чимало грошей в Україну, однак повноваження та процедури були такими, що вона, ця програма, навряд чи могла б зробити щось корисне. Наприклад, після того, як Україні нарешті вдалося вирватися з рубльової зони й вгамувати інфляцію, TACIS зненацька прислала до Києва одного французького троцькіста з власним проектом відновлення валютного союзу з Росією та Білоруссю. Подібна пропозиція на той час уже не могла знайти прихильників, і ця ініціатива тихенько вмерла.

Починаючи з серпня 1994р., МВФ відігравав центральну роль у формуванні політики. Крім нього, німецький уряд сумісно з українським також створив кваліфіковану, амбітну та наділену гарними зв'язками Німецьку дорадчу групу з питань економічних реформ, котра зосереджувала свої зусилля на наданні підтримки Національному Банкові України (НБУ) на чолі з його керівником Віктором Ющенком. Фактично, вона посіла місце нашої Групи Сороса після того, як ми згорнули свою роботу, й досі залишається активною. Загалом, відмінною була співпраця між самими закордонними проектами технічної підтримки, за рідким виключенням таких, як TACIS; питання співпраці між ними зводилося не до того, що робити, а як саме вирішити те чи інше завдання пост-комуністичного переходу.

Відкривалася одна з найсприятливіших глав у історії новітньої української незалежності: парламентські вибори у березні 1994р. зробили чималий внесок в укріплення демократії. У липні Кучма виграв президентські вибори проти Кравчука, однак після виборів не відчувалося ейфорії. Кучма був рішуче налаштований робити правильні речі й використати на повну свій політичний «медовий місяць», котрий тривав з липня 1994р. по квітень 1995р. 11 жовтня 1994р. Кучма виголосив свою велику реформістську промову перед Верховною Радою та проголосив своєю метою радикальну ринково-економічну реформу. Також, станом на кінець вересня 1994р. Україна уклала з МВФ свою першу угоду, котра мала привести її до фінансової стабілізації, а у листопаді 1994р. Україна здійснила велику торгівельну й цінову лібералізацію. У березні 1995р. український парламент скасував Конституцію Криму, вгамувавши таким чином рух до сепаратизму. У червні 1996р. Україна нарешті прийняла нову конституцію шляхом досягнення парламентської згоди. У вересні 1996р. було запроваджено українську національну валюту – гривню, як ознаку завершення стабілізації. Водночас, надовго заморожена масова приватизація нарешті розпочалася. Але, починаючи з червня 1995р., Кучма змінив тон – він уже говорив не про революційну, а радше еволюційну реформу, і зміни вповільнилися.

Парламентські вибори, весна 1994р.

Український парламент востаннє обирався у березні 1990р., і його каденція мала добігти кінця у березні 1995р., однак результатом шахтарських страйків, що прокотилися улітку 1993р., стала згода провести позатермінові парламентські та президентські вибори²¹. Парламентські вибори відбулися 27 березня 1994р.

Той факт, що до-демократичний український парламент, обраний 1990р., не було розпущено раніше (як це й належало б зробити) свідчить про відсутність революції в Україні; це дало змогу старому істеблішментові лишитися при владі. Початково, 83% депутатів були членами Комуністичної Партії України (КПУ), однак більшість з них згодом «перевихрестилися» й стали незалежними від партії, при цьому бажаючи зберегти колишні привілеї. Їхнє прагнення до особистого комфорту співпало з бажанням Президента Кравчука послабити парламент і поділити його на фракції. Ці владні сили воліли мінімальних змін у виборчих правилах та дискримінації політичних партій. На відміну від них, Рух та інші реформістські сили бажали, навпаки, посилення політичних партій, обстоюючи перехід до пропорційної системи з партійними списками бодай для половини складу парламенту.

²¹ Джерелами для цієї секції є Бірч(2000а, 82-91) та Кузьо (1997, 11-38)

Істеблiшмент бажав збереження старих виборчих процедур. Як i ранiше, усi 450 парламентарiв мали обиратися за мажоритарною системою у одномандатних округах. Єдиним удосконаленням у порiвнянні з виборами 1990р. було те, що дозволялися полiтичнi партiї, однак процес висування був дискримiнацiйним по вiдношенню до партiй. Вибори навмисно перетворювалися на безкiнечнi через високi вимоги до явки виборцiв. У кожному окрузi обов'язковою було явка 50 вiдсоткiв виборцiв, i кандидат, аби стати депутатом, повинен був набрати абсолютну бiльшiсть, а iнакше повторнi вибори призначалися до безкiнечностi. Президент Кравчук навіть почав висловлювати не вельми демпократичного характеру надiю, що, можливо, йому доведеться запровадити президентське правління через незадовільну явку виборцiв.

Через цi вимоги до наявностi супер-бiльшостi, лише 338 з 450 мiсць у парламентi було заповнено у результатi перших двох турiв виборiв (27 березня та на початку квітня). Виснажливі повторнi тури було проведено у липні, серпні, листопаді та грудні 1994р., а також у грудні 1995р. й квітні 1996р., ще бiльше посилюючи втому виборця вiд них. Двадцять п'ять мiсць так i лишилося вакантними, бо виборцiв приходило все менше й менше. Така виборча система була вочевидь нежиттєздатна.

Результати виборiв принесли три несподiванки. Перша – 76%-ва явка виборцiв виявилася вищою, нiж будь-хто мiг передбачити, що було висловленням своєрiдної догани Кравчуку. Українцi показали, що їм потрібен свiй парламент, однак вони виявилися нелояльними до депутатiв попереднього скликання, викинувши їх з Ради. Лише 17% депутатiв було повторно обрано. Це був сигнал вiд виборця, що йому потрібнi змiни, i такий результат був типово демократичним.

По-друге, відроджена КПУ стала найбільшою партією з 84 місцями, або 25%, тоді як сподівання Соціалістичної Партії України зайняти місце КПУ виявилися марними – вона взяла лише 14 місць. Разом, крайні ліві партії отримали 35 вiдсоткiв мiсць, утворивши таким чином блокуючу меншiсть. То був своєрiдний протест мас проти катастрофiчних невдач у економiцi та соціальних страждань. Мiсця економiстiв зайняли лiвi – вочевидь, пiдтримка масами (ще й так неіснуючої) ринкової економiки лишалася слабкою(див. Таблицю 3.1).

По-третє, Рух та всiх нацiоналiстiв було жорстко покарано: фракція Руху згорнулася до жалюгідних 20 мiсць. Крайні праві отримали нiкчемнi 2.4% голосiв, остаточно вiдсунувшись на маргiнес. Лише 50 вiдсоткiв мiсць представляли якусь партію, решта ж взяли незалежні iндивiдуали-центристи, котрi й вийшли з тих виборiв справжніми переможцями.

Парламентські вибори вiдбувалися у час, коли лютувала гiперiнфляція. Таким чином, вони вилилися у протест проти катастрофiчної за наслідками неспроможностi до економiчного управлiння та занадто нацiоналiстичної полiтики, що її провадила дивна сумiш лiвих та бiзнесменiв; протест, котрий мобiлізував електорат Сходу та Пiвдня. Цi сили також бажали покращення економiчних вiдносин з Росiєю задля подолання економiчної кризи.

Певний час було змарновано на перегрупування такого парламенту, але вже навесні 1995р. було сформовано 12 партійних фракцiй. Три лiвих фракцiї – комуністи, аграрії та соціалісти, - отримали третину мiсць, тоді як громiздкий центр тримав 39% мiсць та складався з 6 фракцiй, а три помiрковано-праві фракцiї склали 22%, а також залишалося 34 позафракцiйних депутати. Врештi-решт, то була перемога не лiвих, а центристiв, i цiлком очiкуваний результат, закладений ще при розробцi виборчого законодавства. Однак, лiвi були краще зорганiзованими й часто залучали центристські фракцiї пiд те чи iнше конкретне голосування. У травні 1994р. кмітливого лiдера соціалістiв Олександра Мороза було обрано на впливову посаду спікера нового парламенту.

У парламенті найкраще було представлено все ту ж-таки колишню номенклатуру (або «своїх») – щонайменше 29% депутатів були вищими державними посадовцями. Чимало заступників міністрів пообиралися депутатами, маючи один голос у Раді, і ще один – у Кабміні, створюючи мішанку з ніби-то різних гілок влади; хоча, ще за Конституцією УРСР 1978р. (котра лишалася чинною), єдиним посадовцем з правом голосу в Раді був прем'єр-міністр; однак, мусили пройти роки, перш, ніж хтось почав вимагати дотримання цієї норми (Кузьо 1997, 30).

Таблиця 3.1 Результати виборів до Верховної Ради, березень-квітень 1994р.

(за підсумками першого й другого туру)

Партія	% голосів «за» у першому турі	Виборені місця	
		Кількість	%
Всього ліві	18.6	116	34.3
у т.ч. комуністи	12.7	84	24.9
у т.ч. соціалісти	3.1	14	4.1
у т.ч. аграрії	2.7	18	5.3
Всього Центр	3.4	12	3.6
Всього національні демократи	9.2	32	9.5
у т.ч. Рух	5.2	20	5.9
Всього крайні праві	2.4	8	2.4
Всі партії	33.5	168	49.7
Безпартійні	66.3	170	50.3
Загальна кількість місць, заповнених протягом двох турів		338	100
Явка виборців (%)			75.6

Джерела: Бірч (2000а, 84); стенограма засідань першої сесії Верховної Ради Другого Скликання (1994-1998рр.), доступно на www.rada.gov.ua (бачено 2 липня 2008).

Іншу групу зі зростаючим впливом становили бізнесмени, налічуючи майже 20% місць. Багато хто вітав їхній підйом як добрий знак, думаючи, що багатостраждальні українські бізнесмени нарешті вирішили іти в політику і добиватися прийняття нормального ринкового законодавства. Однак, незабаром ці бізнесмени показали, що їх більше цікавило банальне зняття ренти, задля чого вони також блокували ухвалення ринково-економічного законодавства. Парламент перетворився на торговельну залу для найбагатших бізнесменів країни, котрі жартома називали його реальною Українською фондовою біржею. Рівновагу в новій Верховній Раді утримували чиновники та бізнесмени, котрі у масі своїй були аполітичними центристами.

Зарубіжні спостерігачі фіксували численні порушення під час виборів. Шокуючим фактом виявилася зникнення (і, вірогідно, убивство) одного з провідників Руху [Михайла Бойчишина](#), однак цей злочин так і не було розкрито. Тим не менш, систематичних фальсифікацій під час тих виборів не було зареєстровано. Українці пишалися своїм демократичним процесом та високою явкою виборців,

наводячи у якості різючого контрасту приклад із розстрілом парламенту в Москві 3-4 жовтня 1993р., коли було убито близько 150 людей. Скидалося на те, що українська демократія прогресувала.

М'яка спроба Кравчука позбутися парламенту провалилася, тож, стара номенклатура вирішила зайти з іншого боку – і успішно закріпилася у ньому. Загроза з боку крайніх лівих лишалася, однак її вдавалося стримувати, хоча роздрібненість центру за ворожої дисциплінованості лівих робили законодавчу роботу майже неможливою. «Рух» було сильно послаблено, після чого він вже ніколи не відновився до колишньої сили. Цей парламент був майже недієздатним, так і не прийнявши ті сотні законів, котрих потребувала новонароджена держава з ринковою економікою-немовлям.

Президентські вибори, червень-липень 1994р.

Президентські вибори 1994р. стали епічною битвою. Перший тур було призначено на 26 червня, другий – на 10 липня 1994р.²². Двома головними суперниками були Кравчук – чинний Президент, та Кучма – його колишній прем'єр-міністр. Обоє були середнього віку членами старої номенклатури, однак притримувалися різних поглядів щодо основоположних засад української політики, державотворення та економічної реформи.

Кравчук подавав себе як «батько» новітньої української нації та майстра миру, об'єднувача та примирювача. У такий спосіб він апелював до українських націоналістів, у серцях яких це знаходило відгук, оскільки він був україномовним, з українського села на Заході, та тримався на відстані від Росії. Його недоліком була відсутність будь-якої економічної політики та й не скидалося на те, щоб він збирався розробити якусь. Невдовзі до президентських виборів, Кравчук несподівано призначив прем'єром Віталія Масола – старого прихильника совєцьких методів управління, котрого було скинуто під тиском голодуючих студентів у жовтні 1990р. Це призначення скидалося на крок назустріч комуністам зі сходу, однак дещо запізнїлий, особливо з огляду на протирічність подібного кроку очікуванням решти його електорату.

Кучма будував кампанію на своїх досягненнях у якості прем'єр-міністра. Він критикував економічну політику Кравчука, називаючи ситуацію в країні «катастрофічною», а саму Україну – «банкрутом». Він вимагав змін й створював враження людини, що планує радикальну економічну реформу, однак, не промовляючи цього вголос. Натомість, як і Кравчук, він говорив туманно про потребу в «соціально-орієнтованій економіці». Його другою темою було покращення відносин з Росією, закликаючи до стратегічного партнерства на засадах економічної доцільності. Його виборчим гаслом було: «Росія й Україна: менше стін, більше мостів.»²³. Після усунення з поста прем'єра, Кучма став Головою Українського союзу промисловців та підприємців, котрий він створив як оплот керівників держпідприємств, наслідуючи приклад Аркадія Вольського з його потужним Союзом промисловців та підприємців Росії. Він подавав себе під час кампанії як лідер керівників українських держпідприємств та російськомовного населення, але з політичних міркувань він опанував українську, котру повсякчас вживав під час публічних заходів.

Попри всі ці удавані відмінності, спільного між Кравчуком та Кучмою було більше: обоє вони були з колишньої партійної верхівки; їхні погляди на економіку й політику були пост-комуністичними (на відміну від комуністичних); обоє прагнули сильнішої президентської влади; обоє були за сильну, незалежну українську державу та збереження української як єдиної державної мови, з російською у якості другої офіційної (тавтологія, але все ж...). Зрештою, уся різниця між ними зводилася до того,

²² Головним джерелом для цієї секції є Кузьо (1997, 39-66).

²³ Антон Крюков, «Україна-Росія: процес пішов», *Дзеркало тижня*, 15 жовтня 1994р.

що Кравчук домігся незалежності й був україномовцем із Західної України, а Кучма був російськомовним «червоним директором» зі Сходу та робив основний акцент на економічній кризі.

У першому турі також приймали участь ще два вартих уваги кандидати – Олександр Мороз та Володимир Лановий. Лідер соціалістів та спікер Мороз був єдиним кандидатом від крайніх лівих, оскільки лідер комуністів Петро Симоненко поступився йому. Його економічні погляди були цілком комуністичними – його метою був «державно-регульований ринок» (оксюморон), де контроль з боку держави превалював би над силами ринку. Водночас, Мороз усвідомлював, що часи Совецького Союзу канули в Літу, тому в своїй кампанії він робив ставку на незалежну, соціалістичну Україну.

Лановий був першим значним українським політиком ліберального спрямування. Він обстоював радикальну ринкову економічну реформу та вихід України з СНД. Незважаючи на те, що він був російськомовним економістом з Києва, його підтримував Рух, надаючи перевагу лібералізму над націоналізмом.

Виборча напруга була надзвичайно високою. Під час першого туру, котрий відбувся 26 червня, Кравчук, як і очікувалося, вигравав, отримавши 38% проти 31% Кучми, з якими потрібно було рахуватися. Неочікувано, єдиний кандидат від лівих Мороз отримав нікчемні 14%, тоді як на парламентських виборах буквально 3 місяці раніш ліве крило отримало 33 відсотки (див. таблицю 3.2). Схід та Південь надавали перевагу Кучмі, котрий виглядав більш дружнім по відношенню до Росії та російської мови, ніж Мороз. Це було першим дзвіночком того, що Схід та Південь більше турбувала російська мова, ніж соціалізм. Не дивлячись на те, що Ланового підтримував Рух, гідним подиву був той факт, що адепт вільного ринку зміг отримати стільки голосів (9.4%). Контраст у порівнянні з недавніми парламентськими виборами просто-таки бентежив.

У другому турі, що проходив 10 липня, все було по-іншому: на подив усіх, Кучма зі своїми 52% отримав переконливу перемогу проти Кравчукових 45%, на виборах, котрі було визнано вільними й чесними. Ідеологію було відкинуто, і країна розділилася на два табори за мовною ознакою: україномовний Захід і Центр, що голосував за Кравчука, та російськомовний Схід та Південь, що голосували за Кучму. Рух, як і українська діаспора на Заході, підтримав Кравчука, тоді як комуністи неявно надавали перевагу Кучмі.

Кравчука нічому не навчили попередні парламентські вибори, і він знову сподівався на те, що явка виборців становитиме менше 50 відсотків і президентські вибори буде визнано недійсними. Нібито з метою заспокоїти співгромадян, Кравчук запевнив, що, на випадок подібного «неподобства», виконуватиме обов'язки Президента стільки, скільки потрібно. Для українців подібна загроза була вкрай небажаною, тому вони кинулися на штурм виборчих дільниць з таким ентузіазмом, що явка перевищила 70% у обох турах.

Таблиця 3.2. Результати президентських виборів, червень-липень 1994р.

(відсоток голосів)

Кандидат	Перший тур,	Другий тур
	26 червня 1994р.	10 липня 1994р.
Леонід Кравчук	37,7	45,1
Леонід Кучма	31,3	52,2
Олександр Мороз	14,0	
Володимир Лановий	9,4	
Валерій Бабич	2,4	
Іван Плющ	1,2	
Петро Таланчук	0,5	
Проти всіх	3,4	2,8
Всього	100	100
Явка виборців (%)	70,3	71,6

Джерела: Центральна виборча комісія України, www.cvk.gov.ua (читано 7 липня 2008); Прайзел (1997, 357).

Природнім висновком з другого туру було те, що Україна страждала від серйозного поділу за мовною ознакою, однак альтернативним поясненням було те, що західняки більше переймалися державними символами й мовою, тоді як східняки – більше економікою²⁴. Результат виборів можна розглядати доказом центристської національної згоди, оскільки два ідеологічних кандидати з тріском програли у першому турі.

Кучма проголошує радикальні економічні реформи

Після своєї інавгурації, котра пройшла 19 липня, Президент Кучма міг розпочати все з чистого аркуша. Його перемога стала несподіванкою для більшості українців, тому він був мало перед ким зобов'язаним виконанням своїх передвиборчих обіцянок.

Світ споглядав Україну з байдужістю, практично не звертаючи уваги на її вибори. Тим не менш, 10 липня, ще до офіційного оголошення результатів виборів, під час саміту «Великої Сімки» в італійському Неаполі великі промислові демократії дійшли згоди надати Україні фінансову підтримку в розмірі 4 млрд. доларів США, що посприяло зростанню уваги до українського керівництва.

Поруч із Джорджем Соросом, іншим великим міжнародним поборником інтересів України був Мішель Камдесю, управляючий директор МВФ, котрий з обранням Кучми побачив можливості для реформ. Він першим з-поміж решти міжнародних офіційних осіб вилетів до Києва, щоб зустрітися з Кучмою одразу ж після його інавгурації. Камдесю обіцяв прислати Місію МВФ до Києва у середині серпня, з метою спробувати реалізувати програму фінансування МВФ.

²⁴ Це спостереження Олександра Пасхавера.

Кучмі вдалося підібрати найкращу команду реформаторів, котру тільки можливо було знайти в Україні: міністром економіки був Роман Шпек, котрий стане лідером реформи на початку, Віктор Ющенко, що лишався на посаді Голови НБУ; Юрія Єханурова, заступника Шпека, було призначено Головою Фонду Держмайна або Міністром з питань приватизації. Незабаром, повернувся Віктор Пинзеник, у якості заступника прем'єра з питань економічної реформи, перейнявши пальму лідерства у Шпека. Ігора Мітюкова було призначено заступником прем'єра з питань міжнародного фінансового співробітництва. Всі ці люди були добре освіченими фахівцями, приблизно по 40 років віком, що отримали освіту в Україні, з децицею міжнародного досвіду. При собі Кучма тримав також старшого економічного радника – професора Анатолія Гальчинського, - рідкісного професора політекономії Совецької школи, котрий розумів потребу в повноцінній ринковій економіці. Він був спіч-райтером економічних промов Кучми й відігравав важливу, головним чином, позитивну роль, навіть якщо радикальні реформатори часом скаржилися на його вплив, що схиляв патрона до більш поміркованої лінії.

Однак, Кучма не зміг позбутися старомодного комуністичного прем'єр-міністра Віталія Масола, кандидатуру котрого не так давно затвердив парламент, оскільки Кучма не бажав попервах псувати відносини з лівими. Дивовижною аномалією впадав у вічі той факт, що міністр фінансів не був частиною реформістської команди, і міністерство, відповідно, продовжувало функціювати у якості банального розподільвача державних коштів, а не органа, що здійснює активну політику.

Кучму незабаром звинуватили у тому, що він зібрав до своєї команди забагато людей зі свого рідного міста – Дніпропетровська, хоча подібні звинувачення завжди були перебільшеними, оскільки людей з Дніпропетровська було насправді небагато, і весь уряд був географічно різношерстим, домінуючою ж за кількістю групою там були київські держслужбовці.

Кучма, передусім, перейнявся економічними проблемами України, зосереджуючи увагу на її нездатності фінансувати витрати держбюджету та зовнішні борги. Не відміну від попередника, ці проблеми виникли у нього з самого початку. Дефіцит бюджету виростав з надмірних держвидатків на субсидований імпорт, дотацій підприємствам, кредитних та цінових дотацій, котрі не давали жодної суспільної віддачі. Дефіцит зовнішньо-торгівельного балансу був спричинений сумнівними позиками та просроченими платежами, а міжнародні золотовалютні резерви України були мізерними. Хронічною проблемою були неплатежі та непрозора торгівля природним газом з Росії та Туркменістану, за котрий, головним чином, розраховувалися бартером – сільгосппродукцією та металевими трубами. Європейський Союз надавав «продовольчу допомогу» Україні у формі великих аграрних кредитів, котрі були недешевими та мали бути незабаром погашеними. Ця абсолютно зайва «гуманітарна допомога» ще більше посилювала українську кризу неплатежів. Кучма усвідомлював, що Україні слід скоротити державні видатки, впорядкувати імпорт, залучити зарубіжні гранти та позики для поповнення золотовалютних резервів, перемогти інфляцію та запровадити нарешті національну валюту – гривню (Кучма 1994а, 1994б).

Сьогодні важко собі уявити як київська еліта обговорювала міжнародне фінансування улітку 1994р. Брак міжнародного фінансування був настільки гострим, а надії його отримати – примарними, що українські високопосадовці мріяли отримати його від Папи чи від лицарів Мальтійського Ордену. Єдиною очевидною альтернативою міжнародним фінансовим установам була Росія, однак, залучення подібного фінансування межувало з державною зрадою. Що ж до урізання держвидатків, офіційна публіка проголошувала подібний крок неможливим, неприйнятним і таким, що суперечить якійсь особливо-самобутній українській моделі господарювання, про яку говорили всі, однак, ніхто до пуття не міг пояснити, у чому ж вона полягає.

Кучма споглядав зверху на те, як ситуація все погіршувалася, і вбачав порятунок лише в зверненні до МВФ. Місія Фонду прибула до України, щоб допомогти у розробці стабілізаційної програми, маючи на підтримку обіцянку \$4 млрд. від Великої Сімки. Український уряд, однак, не знав, чого ж йому просити. Шпек попросив допомоги в нашій групі, і Пітер Бун, котрий працював раніше над перемовинами МВФ з урядами Польщі, Росії та Монголії, швиденько накидав коротеньку записку на двох сторінках, де пояснювалося, які з вимог МВФ Україні варто прийняти, а від яких – відмовитися, і яке фінансування урядові слід зажадати навзаєм. Шпек взяв ту записку й пішов з нею до Кучми, котрий зробив з неї інструкцію для уряду. Тепер міністри мали наказ, в рамках якого вони могли вести перемовини з МВФ, й за шість тижнів потому Україна підписала свою першу угоду з МВФ.

Тихими серпневими й вересневими днями Кучма, його реформістська команда, місія МВФ та наша група наполегливо працювали над укладенням програми стабілізації, котра також мала стати програмою ринково-економічних реформ. Громадськість та парламент не приймали участі на цьому етапі, і у Києві було напрочуд спокійно. Провісником того, що лише мало постати, стала стаття Кучми у *Financial Times*, котра з'явилася 30 вересня (Кучма 1994а), у котрій він виклав свій план реформ у суттєвих деталях. Частково, метою статті було скоординувати внутрішні зусилля з упровадження реформ на цій фінальній стадії розробки їх програми, частково – як трибуна для залучення допомоги від Заходу під українські реформи²⁵.

29 вересня місія МВФ і український уряд затвердили Програму Допомоги для системної трансформації. То був варіант пом'якшеної програми МВФ, розроблений спеціально для пост-радянських перехідних країн, де дефіцит держбюджету вважався прийнятним у межах 10 % ВВП. Що ж до решти пунктів, стабілізаційна програма для України була цілком стандартною. Програмою передбачалося негайне припинення державного дотування імпорту нафти та природного газу з Росії. Більшість цін мало бути лібералізовано, що також автоматично означало скасування цінових дотацій з бюджету. Ціни на деякі соціально значущі товари та послуги, зокрема вугілля, а з ними – і пенсії, було домовлено піднімати поступово. Важливим пунктом програми реформ Кучми була приватизація. На цьому етапі він зосереджувався на приватизації малих підприємств та масовій приватизації великих підприємств, у той час як приватизацію землі він вважав надто політично-чутливим питанням.

Кучма розумів, що в Україні не було іншого вибору, окрім ринкової економіки, а також він розумів значення фінансової допомоги Заходу: «Україна зробила рішучий крок на шляху до реформ, і Захід теж зробив крок назустріч Україні... Без цієї допомоги Україні не подолати кризи».²⁶ Оскільки Росія взяла на себе повністю всі зобов'язання по боргах колишнього СРСР, на Україні лежали лише новоутворені борги, сума котрих обмежувалася \$ 7 млрд. станом на кінець 1994р. Однак, для більшої частини цього боргу, термін погашення практично настав, бо то були не врегульовані затримки у розрахунках за енергоносії з Росією та Туркменістаном, а також короткотермінові двосторонні позики («продуктова допомога»), на врегулювання котрих пішли роки виснажливих перемовин.

Певним чином, Кучма підійшов до виконання своїх обов'язків Президента як відповідального державного бухгалтера – він хотів звести доходи й видатки, як для держави, так і для країни в цілому. Він був за ринкову економіку, однак надавав перевагу широкому держрегулюванню,

²⁵ Я написав чернетку для цієї статті за вказівками Шпека, котрий, у свою чергу, отримав таку вказівку від Кучми, після чого обое її суттєво підправили. Кучма, звичайно ж, затвердив останню версію.

²⁶ «Новий очільник України посилить економію», *New York Times*, 31 жовтня 1994р.

особливо у сфері зовнішньої торгівлі. Так, на початку 1995р. МВФ не зміг переконати Кучму скасувати держрегулювання експорту зернових, ціни на які для потреб внутрішнього ринку утримували на низькому рівні. І, оскільки то було основною завадою на шляху наступного стенд-бай від МВФ, я особисто попросив зустрічі з Кучмою, щоб спробувати його переконати. Однак, зазвичай чемний і привітний Президент був украй незадоволений моїм заклик до цінової та експортної лібералізації. Він крикнув до мене: «Чи ж Ви не розумієте, що з країни просто все виметуть!?!». Врешті-решт, Кучма таки погодився на лібералізацію експорту зерна, однак, швидше за все, лише тому, що МВФ висував це обов'язковою умовою для надання фінансування.

11 жовтня 1994р. Кучма вперше офіційно звернувся до парламенту як Президент. Він вирішив скористатися цією нагодою, щоб представити повністю свою програму реформ у своїй годинній промові. Мені вдалося зайняти місце на переповненому людьми балконі у Верховній Раді. Я не вірив своїм вухам – назва звернення була «На шляху до радикальної ринкової реформи». Він пояснював, що Україна потребує радикальної ринкової реформи, щоб вижити як держава: «Переважна більшість виборців показали, що вони не за безплідні балачки про реформи, а за рішуче їх впровадження... Прискорення ринкової трансформації економіки є єдино можливим шляхом до подолання кризи та досягнення економічної стабілізації ... Україна може утвердитися в якості по-справжньому незалежної й суверенної держави лише ґрунтуючись на сильній економічній та соціальній політиці.» Він виклав програму реформ у всіх деталях (Кучма 1994б).

То була найкраща промова, що її Кучма будь-коли виголошував. Значною мірою, вона перегукувалася з відомою реформістською промовою Бориса Єльцина, що він її виголосив трьома роками раніше, однак Кучма дав більше подробиць та менше риторики, що й відображало різницю між їхніми особистостями. Головним автором промови був Гальчинський, котрий запросив інших реформаторів з уряду зробити свої доповнення до неї, однак сам Кучма власноруч затверджував її в усіх деталях. Українські парламентарі були приголомшені, однак вони вітали промову Кучми гучними оплесками. Ліберальний депутат Сергій Головатий прокоментував тоді: «Ми щойно почули революційну промову першого лідера України, котрий дійсно турбується за її майбутнє.»²⁷

Кучма влучно обрав момент і поставив свою програму реформ на парламентське голосування. Рада відтермінувала прийняття рішення, але 9 жовтня вона ухвалила Президентську програму реформ більшістю в 231 голос (Кравчук 2001, 64). Це була повноцінна програма ринкових та фінансово-стабілізаційних реформ, що нагадувала [програму Бальцеровича](#), котру Польща запустила у січні 1990р., та програму [Єгора Ґайдара](#), що стартувала у Росії січня 1992р. МВФ підтримав програму, котру ним же щойно було погоджено, як і представники Великої Сімки. Кучма заклав міцний фундамент під своєю економічною реформою.

Пинзеник прокоментував тоді так: «Скептик може спробувати заперечити, аргументуючи тим, що, мовляв, суспільство й так по саму зав'язку сите реформами і більше не потягне... Однак, за останні сім місяців, коли інфляція почала спадати, не відбулося жодного страйку чи соціального вибуху. Коли ми взялися налагоджувати економіку, соціальне напруження почало спадати. Дійсно небезпечно коли хвороба починає проявлятися через біль, однак ще небезпечніше пустити її розвиток на самоплин, не надаючи жодного лікування... Нашим єдиним порятунком була жорстка

²⁷ Олександр Марков «Леонід Кучма запропонував слідувати новим шляхом уникаючи 'правильного напрямку'», *Дзеркало тижня*, 15 жовтня 1994р.

монетарна політика одночасно з реструктуризацією економіки та лібералізацією заробітної плати».²⁸

Наприкінці 1994р. Кучма скидався на нестримного й прошовхнув цілу низку реформаторських рішень. Більшість з них вийшло у формі президентських чи урядових декретів, однак деякі вимагали ухвалення законодавчим органом. Найважливіший закон – про уніфікацію та відв'язку валютно-обмінного курсу, а також про лібералізацію всіх цін, було ухвалено 9 листопада, незначною більшістю у 216 голосів (Кравчук 2001, 64).

Не дивлячись на те, що Кучмі таки вдалося отримати ці депутатські голоси, жоден з них не дався без боротьби; парламент чинив найбільший опір у двох сферах: він блокував приватизацію більшості великих підприємств та раз-по-раз приймав рішення збільшити держвидатки, як правило, у вигляді дотованих державою позик промисловим та сільськогосподарським підприємствам, чи у вигляді підвищення зарплат та пенсій. Не було сформовано жодної парламентської коаліції, що стояла б на боці реформ, а парламент лишався такою ж хиткою спорудою, як завжди, тому міг примхливо голосувати як за, так і проти тієї чи іншої пропозиції.

Українські економічні реформи наприкінці 1994р. було здійснено за прямого керівництва Кучми, котрий ретельно контролював і погоджував будь-яку значну реформу, а його команда реформаторів уміло йому допомагала у їх підготовці. Що стосується тодішнього прем'єр-міністра Масола, то Кучма працював у обхід нього, оскільки Масол відкрито був проти реформ і навіть іноді мобілізував парламент проти них. Кучма використовував першого заступника прем'єр-міністра Євгена Марчука, колишнього генерала КДБ й колишнього голову Служби безпеки України, у якості свого союзника та противаги Масолу.

Населення чи громадськість не відігравали жодної ролі у цій реформаторській драмі, хоча українська громадська думка й підтримувала ринкові реформи, оскільки люди усвідомлювали, що завдяки ним справи навіть у тій-таки Росії йшли набагато краще, тоді як бідність в Україні ставала все нестерпнішою.

Фінансова стабілізація та лібералізація

У грудні 1993р. гіперінфляція в Україні сягнула вершини у 91% щомісяця.²⁹ Голова Правління НБУ Віктор Ющенко щойно перед тим провів емісію, як того вимагав парламент. Раптом, він зрозумів, що це був хибний крок і що він був узмозжі його спинити. Тому він припинив надання позик без обґрунтування чи пояснення політичних намірів. Як результат, помісячна інфляція впала до 2.1 % у липні 1994р. У серпні 1994р. до шибеницького парламенту дійшло, що ж відбувається, і він змусив НБУ надати позики аграріям, як це ставалося зазвичай щосерпня; результат не змусив чекати на себе – і уже в жовтні місячна інфляція підскочила до 23%.

«Зажим» позики Ющенком був вельми цікавим прецедентом – він не набув великого розголосу, як і не супроводжувався громадськими чи масштабними політичними обговореннями, однак, його ефект тривав упродовж семи місяців. То був мовчазний акт одного могутнього, повноважного індивідуума. Він продемонстрував, що високу інфляцію може бути подолано, а спад інфляційного податку, на додачу, ще й підкосив ті сили, що були зацікавлені у високій інфляції (Аслунд, Бун і Джонсон 1996). Інакше, Ющенко наодинці не зміг би подолати їх. Однак, аби мати тривалу дію,

²⁸ Віктор Пинзеник, «У нас немає вибору», *Дзеркало тижня*, 8 жовтня 1994р.

²⁹ Основними джерелами для цього під-розділу є Де Меніл (1997, 2000), Крачук (2002), Кузьо (1997), Пинзеник (2000), Шпек (2000) та Ющенко (2000).

стабілізаційна програма має бути повноцінною і всеосяжною, супроводжуваною лібералізацією та корекцією податків (Де Меніл 2000). Ющенко зажив собі слави першого героя української стабілізації.

Кучмівська стабілізація, розпочата у листопаді 1994р., була логічним продовженням. Найбільшим кроком була лібералізація майже усіх цін. До листопада 1994р., українські крамниці були майже порожніми через нереалістично низькі встановлені державою ціни, і, щоб щось придбати, потрібно було йти на чорний ринок. Як і скрізь деінде, населення спокійно прийняло цінову лібералізацію, хоча ціни й захмарно підскочили на 72% у листопаді 1994р. Ціни на більш соціально-чутливі товари, піднімалися поступово – рентні платежі, енергоносії для населення, громадський транспорт. Станом на 1996р. ці ціни було піднято у 15 разів до рівня 60% собівартості. Лібералізація була настільки далекосяжною, що дефіцит як явище щез практично умить, а сільськогосподарський ринок почав набирати сили (Шпек 2000, 31). Внутрішня торгівля була практично вільна, навіть попри той факт, що старі держпідприємства оптової торгівлі ще працювали та попервах обмежували конкуренцію.

Іншим важливим кроком стало об'єднання і лібералізація валюто-обмінного курсу: Київ раптово заповнили пункти обміну валют. За старою звичкою, що своїм коріння сягала ще у совєцькі часи, як це описав Шпек (2000, 31) «Україна мала цілу низку різноманітних курсів обміну валют, з найбільшими дотаціями на користь тих, хто їх потребував найменше, особливо, основним імпортерам енергоносіїв». Неймовірно – держава дотувала імпорт газу з Росії, котрий, окрім того, що збільшував імпорт та підвищував рівень зовнішньої заборгованості України, а ще й поповнював приватні офшорні рахунки кількох основних газотрейдерів за рахунок цих дотацій. Їх скасування автоматично зменшило дефіцит бюджету. За відсутності будь-яких значних золотовалютних резервів чи стабфонду, обмінному курсові було дозволено вільно коливатися, а валютою щоденно торгували на Українській міжбанківській валютній біржі. Гроші ожили.

Формально, Україна вже мала на той час доволі ліберальний режим імпорту без будь-яких квот, оскільки, як і будь-де на пост-комуністичному просторі, всі прагнули подолати сутужну ситуацію з нестачею товарів, а за реальний бар'єр для імпорту слугував дуже низький курс нацвалюти. Однак, Кучма пішов далі у лібералізації імпорту шляхом видання Президентського Декрету, котрим створювалася Комісія з регулювання імпорту, котра була уповноваженою переглядати правила імпорту. Середнє імпортне мито було лише 5%, тоді як тарифне мито для декотрих товарів могло сягати аж 60%. На жаль, регулювання митних тарифів через декрет давало широкий простір для довільних та частих змін у розмірі мита.

Як і в інших пост-комуністичних країнах, тарифи на експорт та квоти було скасувати набагато важче, оскільки за рахунок цього збагачувалися могутні збирачі ренти шляхом спекуляції експортованим товаром за кордоном, особливо у важливому ринку експорту сталі. Уряд видав декрет про лібералізацію експортних операцій, котрий радикально скоротив товарну номенклатуру, що підпадала під дію квот та ліцензій, однак контроль над експортом лишили для таких життєво важливих позицій, як зерно, вугілля, брут металів та чавун. Ці нечисленні бар'єри, що не втратили чинність, лишалися джерелом чвар. Експортні квоти на зерно було скасовано під кінець 1995р., однак багаторазово відроджувано. Новопостале міністерство зовнішньо-економічних зв'язків було bastіоном корупції та збирачів ренти. Його високопосадовців звинувачували у «стягненні приватної комісії» (=хабаря – ред.) за видачу квот та інші супутні послуги. У відповідь на лібералізацію експорту, міністерство відповідало запровадженням бюрократичної та нічим не обґрунтованої реєстрації експортних контрактів, однак, за вимогою МВФ, цю практику було припинено на початку 1996р.

Ставки оподаткування були непомірно високими. Тому своїм президентським декретом від 13 вересня 1994р. Кучма низив максимальну ставку прибуткового податку (*на доходи фіз.осіб – ред.*) з 90 до 50 відсотків, що, однак, все одно було забагато. Оскільки ніхто не платив такого відверто конфіскаційного податку, ефект у вигляді надходжень до бюджету після такого зниження податку не міг не бути позитивним. Під кінець 1994р., коли парламент ухвалив Закон про оподаткування прибутку підприємств, ще один конфіскаційного характеру податок на валовий дохід підприємств, котрий раніше не передбачав можливості жодного зниження бази оподаткування шляхом віднімання понесених видатків, було замінено на помірний податок на прибуток у розмірі 30% для більшості підприємств. Все одно, навіть потому податок на прибуток лишався конфіскаційним за суттю, оскільки вельми незначну частину статей видатків, що їх несли підприємства, було дозволено віднімати від валового доходу. 22 березня 1995р. парламент низив ставку податку на додану вартість з 28% (найвищою у світі на той час) до 20%, зберігши при цьому, однак, винятковий режим для великих привілейованих секторів, сільського господарства та енергетики (Дабровські, Лучинські та Маркевіч 2000, 123). Згадані вище нововведені ставки оподаткування все ще були зависокими як на таку бідну та корумповану державу.

Реформи, однак, не торкнулися соціального сектору: витрати на освіту та медицину залишалися фіксованою часткою ВВП, однак жодних структурних реформ у цих сферах не було здійснено, тому там продовжувала панувати надмірно централізована, неефективна совецька система. За цим стояв намір зберегти певну соціальну забезпеченість для цільових категорій населення, однак за відсутності реформаторів у соціальній сфері навряд чи можна було багато чого досягти. Кучма спробував притримати зростання соціальних видатків, однак парламент, всупереч його прагненням, підвищив зарплати у 4-6 разів, подвоїв пенсії та потроїв виплати з соціального забезпечення у жовтні 1994р. (Кравчук 2002, 64; Малиш 2000).

Тим не менш, своєю реформою Кучма перевершив будь-які очікування: його було обрано того ж дня, що й Аляксандра Лукашенка у Білорусі, і деякі західні оглядачі навіть намагалися провести паралелі між ними, подаючи їхнє обрання як ознаку зростання про-російських настроїв у регіоні, однак ці два керівники обрали різні шляхи. Кучмівська лібералізація торгівлі та цін зайшла навіть далі, ніж її російський аналог січня 1992р., а його дерегуляція у листопаді 1994р. остаточно закріпили рішучий перехід України до ринкової економіки.

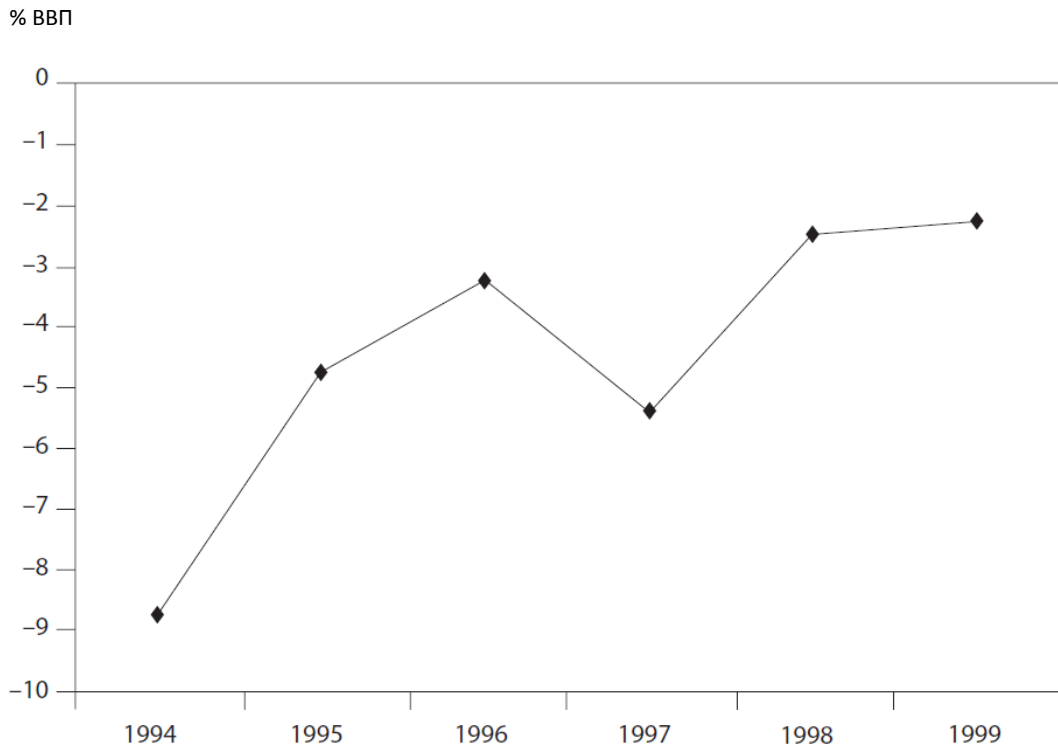
Корекція бюджету також вражала: держвидатки було скорочено упродовж 1994-1996рр. на не менш, ніж 11% від ВВП, а дефіцит бюджету скоротився з 8.7% ВВП 1994р. до цілком прийнятних 3.2% ВВП станом на 1996р. (графік 3.1). Інфляція суттєво, але повільно впала з 401% 1994р. до 182% 1995р., 40% 1996р. та, нарешті, 10% - 1997р. (графік 3.2.). Фактично, цінової стабілізації було досягнуто у червні 1996р., через півтора року після початку. Звісна річ, цього можна було б досягти й раніше, однак, головне те, що цього взагалі було досягнуто.

Фінансова стабілізація позитивно давалася взнаки на численних сторонах економічного життя: незважаючи на те, що скорочення виробництва продовжувалося, його вдалося сповільнити; з кінця 1994р. постійно зростав обмінний курс національної валюти, а у 1996р. номінальний курс вдалося взагалі стабілізувати. Станом на березень 1995р. фінансова довіра до українського уряду зростає настільки, що давала змогу Міністерству фінансів випускати казначейські облігації, котрими воно частково покривало дефіцит бюджету (Пинзеник 2000).

Грошова реформа, вересень 1996р.

Українська мрія про власну грошову одиницю, гривню, лишалася нездійсненою, однак примітивно надруковані купони, або *карбованці*, фактично вже стали національною грошовою одиницею. У команді Кучми двоє людей розробляли концепцію грошової реформи – голова НБУ Ющенко та заступник прем'єра Пинзеник. Вони бажали запровадження гривні як остаточного підтвердження завершення фінансової стабілізації в Україні.

Графік 3.1 Дефіцит консолідованого держбюджету України, 1994-96рр.

Джерело: База даних Європейського Банку Реконструкції та Розвитку он-лайн, www.ebrd.com (бачено 31 серпня 2007р.).

Аби вдихнути довіру українців до національної валюти, потрібно було подбати про те, щоб обмін грошових знаків (старих на нові) не був конфіскаційним, а також про те, щоб люди мали вдосталь часу на здійснення обміну своїх грошей, байдуже – готівки чи безготівкових коштів. Доти, українці не раз страждали від конфіскаційних за характером грошових реформ, зокрема, у січні 1991р. та потім знову в липні 1993р., коли, власне, остаточно розвалилася рубльова зона. Нові, елегантні гривневі банкноти, з портретами історичних українських осіб на них, було надруковано у Канаді ще 1992р. й вони були готові до випуску в обіг.

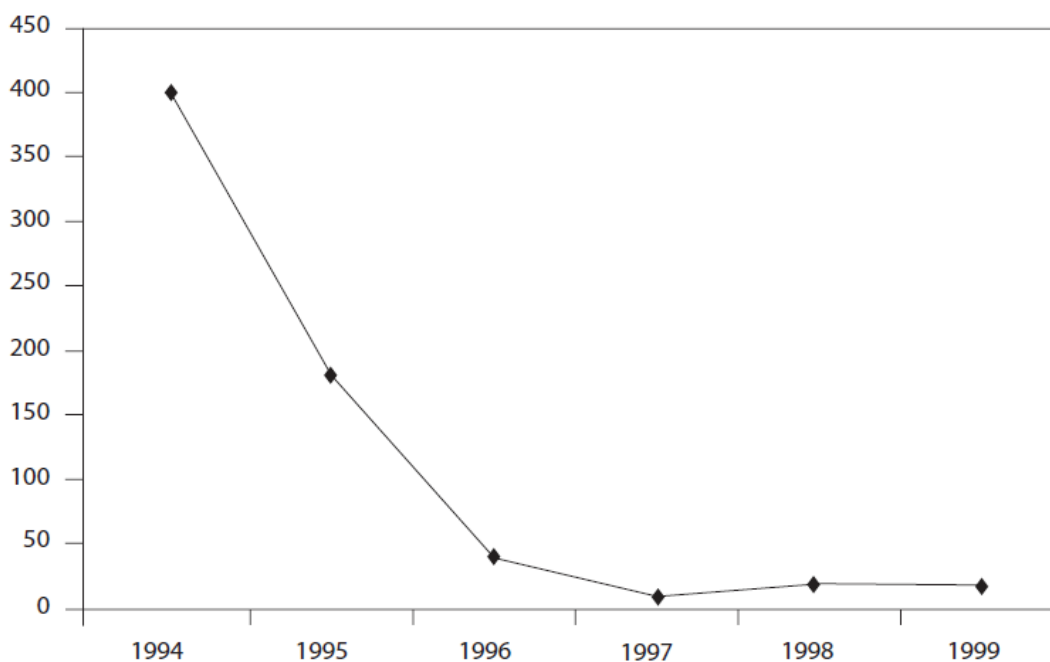
У липні 1995р. Кучма оголосив, що Україна запровадить гривню не пізніше жовтня. НБУ на той час вже назбирав \$2 млрд. резервів, котрі вважалися достатніми. Інфляція була все ще високою, але темпи її спадали. Однак, Кучма дещо покvapився з цією заявою – нею було спровоковано паніку, люди збували свої карбованці й купували долари, побоюючись, що не всі карбованці можна буде обміняти на гривню. Аби заспокоїти населення, влада мусила відкласти запровадження гривні аж до 1996р.

У літні місяці 1996р. місячна інфляція наблизилася до нуля і все скидалося на те, що країна дозріла. 24 серпня, на п'яту річницю української незалежності, Кучма оголосив про запровадження гривні та

тут же видав президентський декрет, де пояснювалися усі деталі цього запровадження – з метою запобігти паніці. Починаючи з 2 і закінчуючи 16 вересня, всі готівкові карбованці можна було обміняти у необмежених кількостях за співвідношенням 100000 карбованців до однієї гривні. Для обміну безготівкових грошей надавалося ще два тижні додатково. Валютно-обмінний курс було зафіксовано на рівні двох гривень за один долар США. НБУ добре спланував розповсюдження нової грошової одиниці. Також, було проведено роз'яснювальну кампанію з метою переконатися, що кожен знатиме що і як робити, тож грошова реформа пройшла бездоганно (Кузьо 1997р., 150-51; Кравчук 2002, 71).

Графік 3.2. Інфляція в Україні (індекс споживчих цін), 1994-99рр.

% змін, за рік

Джерело: База даних Європейський Банк Реконструкції та Розвитку он-лайн, www.ebrd.com (перевірено 31 серпня 2007р.).

З економічної точки зору, ця заміна не мала теоретичного значення, оскільки, на той час, карбованець вже перебрав на себе усі функції національної грошової одиниці, однак населення сприймало його як щось тимчасове. Як і карбованець, гривня була вільно конвертованою на поточному, але не на капітальному рахунку. Однак, психологічно й політично, запровадження гривні мало велике значення: воно було знаком, що Україна була таки не тимчасовим, а постійним державним утворенням, яку вже не «засмокче» назад до рубльової зони.

Одночасно з цим було змінено режим валютного курсу : Україна перейшла від плаваючого курсу в межах валютного коридору до жорсткої прив'язки по відношенню до долара, аби обмежити коливання валютного курсу. З МВФ було досягнуто відповідної угоди (за прикладом аналогічної угоди з Росією), котра діяла до кінця 1998р. Ющенко постав у якості національного героя, котрий дав країні її власну грошову одиницю.

Приватизація зрушає з мертвого місця

Саме приватизація збудила більше народного інтересу та протирічних реакцій, ніж будь-яка інша реформа; так само, жодна інша реформа не була настільки складною.³⁰ Як і будь-де в іншій країні, громадськість попервах вітала будь-які форми приватизації, оскільки бажала отримати державне у власність задешево або й взагалі задарма, однак народні очікування були завищеними та протирічними.

Люди хотіли, щоб приватизація була справедливою, під чим більшість розуміла рівноправну, прозору та всезагальну приватизацію; також, вони вже налаштувалися на отримання суттєвих особистих доходів. Багато підприємств різко знизили випуск продукції після розпаду Совецького Союзу. Панувала думка, що приватизація дасть змогу їм підвищити продуктивність та використати їхні виробничі потужності на повну, хоча однією з головних цілей приватизації були структурні зміни, включно з банкрутством та ліквідацією застарілих, нерентабельних фабрик. Ну і, накінець, приватизацією сподівалися подолати економічну кризу протягом кількох наступних років та створити новий середній клас підприємців. Маючи такі завищені очікування, люди не могли не розчаруватися, і так воно й сталося (Пасхавер і Верховодова 2006).

Першочерговим завданням було націоналізувати всесоюзні підприємства, передавши їх у власність української держави. Це було швидко зроблено ще на ранній стадії шляхом ухвалення 10 вересня 1991р. Закону Про підприємства, установи та організації союзного підпорядкування, розташовані на території України.

Приватизації на ранніх стадіях присвячувалося більше законодавчих актів, ніж будь-якому іншому питанню, однак вони були протирічними та поганої якості, чим, насправді, перешкоджали приватизації. На початку 1991р. було ухвалено два головних закони про приватне підприємництво: 7 лютого 1991р. – Закон про підприємницьку діяльність, 27 березня 1991р. – Закон про підприємства, котрий замінив попередній совєцький закон та гарантував керівникам держпідприємств незалежність та квазі-права власності на «їхні» підприємства таким чином, що будь-яку приватизацію потрібно було узгоджувати з цим керівництвом.

19 серпня 1991р., у перший день невдалого серпневого путчу в Москві, кабінет міністрів України ухвалив рішення створити Фонд держмайна України, котрий був, фактично, міністерством приватизації України. Йому було надано широкі повноваження як щодо політики у цій сфері, так і щодо процедур приватизації. Однак, з тих пір, як ФДМУ став підпорядковуватися і президентові, й парламентові одночасно, він став ковдрою, яку постійно перетягували на себе (що відбувається й дотепер). Голову Фонду призначає Президент, однак парламент повинен затвердити цю кандидатуру. Це подвійне підпорядкування лишає голову нікому непідзвітним, що перешкоджає приватизації та є джерелом постійних корупційних скандалів.

19 вересня 1991р. набрав чинності Закон про господарські товариства (Асоціації та організації) та лишався єдиним законом про корпорації в Україні аж до прийняття нового Цивільного Кодексу 2003р. Він регулював діяльність акціонерних товариств та інших юридичних осіб, однак у настільки старомодний та частково хибний спосіб, що пізніше його недосконалість неабияк полегшувала рейдерство. Наприклад, там була норма, за якою міноритарний акціонер, що володів лише однією

³⁰ Основними джерелами для цієї секції є Фрідман та інші (1993), Єхануров (2000), Пасхавер та Верховодова (2006), а також Кузьо (1997, 153-64)

акцією, мав право на доступ до будь-якої інформації про підприємство, котру потім могло бути використано, у т.ч., для шантажу.

Навесні 1992р. український парламент ухвалив низку важливих законів про приватизацію. Фундаментальний Закон про приватизацію майна підприємств державної власності було ухвалено 4 березня. За ним слідом з'явився закон про приватизацію малих держпідприємств. Іншим важливим законом був Закон про оренду підприємств та організацій державної власності від 10 квітня.

У липні 1992р. парламент ухвалив першу державну програму приватизації держпідприємств, котра стала головною директивою політики у відповідній сфері. Нею передбачалося три основних цілі приватизації: зміна власності на засоби виробництва, створення соціального прошарку власників та сприяння зростанню конкуренції. Програма поділяла підприємства на шість категорій залежно від балансової вартості та характеру, прописуючи різні методи приватизації для кожної з категорій. Також, у ній вказувалося, що для масової приватизації буде випущено приватизаційні сертифікати або ваучери, а також оприлюднювався Закон про приватизаційні сертифікати.

Попри існування всього цього законодавства, мало що відбувалося. В Україні не було сильного приватизатора: ФДМУ не мав достатньо повноважень і у нього пішло чимало часу на те, щоб розбудувати регіональну та місцеву мережу. Парламент регулярно втручався у приватизаційні рішення, зазвичай блокуючи їх. Правила були складними та протирічними. Керівники, що контролювали держпідприємства, воліли приватизувати їх шляхом «оренди» на власну користь. Якщо не відбувалося офіційної приватизації, керівництво поступово привласнювало все повністю. В результаті, приватизація була повільною і кваліфікувалася, здебільшого, як «прихватація», себто, прибрання підприємств до рук їхніми колишніми керівниками (Єхануров 2000).

Тим часом, приватизаційні ваучери розповсюджувалися серед населення через державний ощадний банк. Близько 50 мільйонів людей або 94% населення мали право на отримання приватизаційного сертифікату, однак зацікавленості у цьому спостерігалось мало. Більшість ваучерів було видано 1995р., однак станом на кінець року їх отримало лише 28.5 мільйонів або 55% населення (ФДМУ 1996). Громадяни могли скористатися цими сертифікатами або ж на приватизаційному аукціоні, або ж передати їх в управління інвестиційному трастові, котрий мав відповідну ліцензію ФДМУ. Як і у Чехії, на відміну від Росії, в Україні було заборонено продавати ваучери, однак дозволялося передавати їх у довірче управління до трасту чи інвестиційного фонду. Станом на 1996р. ФДМУ видав понад 600 ліцензій на трасти, в управлінні котрих, зрештою, опинилося 40% усіх інвестованих за час приватизації сертифікатів.

Акціонування державних підприємств тривало, і 1993р. було розбудовано регіональні приватизаційні органи. Момент назрівав, і 1994р. приватизація прискорилося. Тоді як 1992-го року було приватизовано лише 30 підприємств, 1993р. – вже 3600, а 1994р. – 8000. Однак, голова ФДМУ Юрій Єхануров оцінив, що 80% цих приватизацій відбулося шляхом оренди за мінімальну ціну. Цікаво також, що, всупереч очікуванням, приватизація посувалася швидше на традиційно лівацькому Сході, аніж на Заході, а також, що порівняно небагато малих підприємств було приватизовано, що було свідченням переважно інсайдерської приватизації їхнім колишнім керівництвом (Кузьо 1997, 156-157; Єхануров 2000).

Однією з головних цілей Кучми було прискорити приватизацію, а Єхануров був такою собі відповіддю Росії на її аналог – Анатолія Чубайса. Упродовж наступних двох з половиною років Єхануров забезпечив успіх української приватизації.

Єхануров (2000, 194-95, 209-13) аналізував основні джерела опору приватизації. Парламент був «палко» лівацьким, зі стійкою і значною меншістю, котра опиралася приватизації. Місцева влада також не поспішала через брак мотивації – більшість доходів від приватизації відправлялося до центрального бюджету. Галузеві міністерства взагалі були кривими її ворогами, оскільки приватизація вибивала ґрунт з-під їхніх ніг, ослаблюючи їх та роблячи все менш значущими. Найбільш потужну та хитру силу формували керівники держпідприємств – вони не опиралися приватизації, однак бажали уповільнити її настільки можливо, аби встигнути отримати за цей час максимум визиску. Єхануров шукав можливості спрямувати усі ці сили на користь приватизації.

29 липня 1994р. парламент з власної ініціативи наклав мораторій на приватизацію, котрий тривав до 7 грудня; коли ж цей день нарешті настав, парламент натомість вийшов зі списком 5400 підприємств, що не підлягають приватизації. Єхануров розцінив це як наслідок того, що комуністи, окрилені власним успіхом на парламентських виборах, «осмілили вконець». Упродовж кількох наступних років уряд намагався «прорідити» цей список, однак парламент опирався, розширивши його до 6000. Навіть у 1999р., не менш, ніж 1600 підприємств все ще залишалися забороненими до приватизації (ICPS 1999b, 42).

Приватизації реально дали хід аж 1995-го року, коли було ініційовано приватизацію 16265 підприємств, 80% яких становили дрібні фірми. З понад 3000 великих та середнього розміру підприємств, котрі почали продавати власні акції, 1445 спромоглося реалізувати більше, ніж 50% (ФДМУ 1996). Після того, як опір приватизації дрібних крамниць було зламано, її було швидко закінчено 1996р., бо кожен хотів отримати свій шматок цього пирога, що сприяло завершенню процесу. Головним чином, дрібні крамниці й майстерні викупали їхні ж працівники за символічну суму, хоча й значну їх частину було продано на аукціонах тим, хто пропонував найвищу ціну.

Завдяки неабиякій політичній сназі та добрій технічній підтримці від чисельних західних дорадників, фінансованих USAID та Світовим банком, Єханурову вдалося розв'язати чимало вузлів та вузликів, що перешкоджали приватизації. Його провідним радником був Олександр Пасхавер. Як у Росії Єльцин, так і в Україні Кума просував приватизацію власними декретами більше, ніж парламентськими законами.

Приватизація великих та середніх підприємств була технічно складнішою та політично протирічнішою. Ці приватизації відбувалися, головню, одним з трьох методів: інсайдерська приватизація, ваучерна приватизація або ж відкриті торги. Більшість власності було віддано практично за безцінь керівництву та працівникам – станом на 1998р. керівникам належало 17.5%, а трудовим колективам – 47% акцій приватизованих промислових підприємств, - показники вищі, ніж у тодішній Росії. В дійсності ж, керівники контролювали більшу частину акцій працівників. Початкова українська приватизація сприяла не появі нового чи сильного власника та серйозному переозброєнню підприємств, а мутному привласненню інсайдерами. У результаті, навіть станом на 1999р. не відчувалося суттєвої різниці у продуктивності між приватизованими та все ще державними підприємствами (Естрін та Роузвір 1999, ICPS 1999a).

Ваучерна приватизація офіційно закінчилася у середині 1997р. Наступною за нею була грошова приватизація – підприємства продавалися зовнішнім інвесторам, як вітчизняним, так і зарубіжним. Така приватизація завжди відбувалася повільно та була вельми протирічною, супроводжуючись звинуваченнями у занижених цінах та відкатах (Аслунд 2007a).

Європейський Банк Реконструкції та Розвитку (ЄБРР) оцінював частку ВВП України, що створювалася у приватному секторі, як таку, що зросла з 15% у 1993р. до 55% у 1997р. (рис. 3.3). Переважання

приватних підприємств було в Україні досягнуто. Українська приватизація розпочалася на 2-3 роки пізніше, ніж польська та російська, і постійно відставала, наздогнавши Росію лише у 2005р., коли Росія почала відкочуватися до ре-націоналізації. Звісна річ, то були не неабиякі темпи, все ж, наздоганяти вона розпочала з 1994р.

Врешті-решт, приватизація спрацювала: згідно з ЄБРР, з 2002р. приватний сектор відповідав за 65% українського ВВП; справжні цифри були значно вищими, близько 80% (Пасхавер та Верховодова 2006, 3). Український уряд робив заяви, що приватизація зробила 15 мільйонів громадян акціонерами. Однак, більша частина цієї власності була ілюзорною, відповідаючи кільком акціям, котрі неможливо було продати, котрі не давали їх власникам жодних дивідендів та впливу на рішення чи керівництво відповідної компанії. Як і в інших пост-комуністичних країнах, приватизація великих підприємств стабільно втрачала популярність, тоді як приватизація малих викликала значно більше зацікавлення, а престиж приватного підприємництва почав зростати. Що ж до інвестиційних трастів-фондів, то вони щезли, майже не лишивши по собі слідів – лише численні скандали та обурення їхніх жертв. Приватизація сама по собі не могла подолати економічну кризу, однак була однією з передумов вирішення цієї проблеми.

Улітку 1994р. багато хто побоювався, що зусилля України з приватизації виявляться невдалими, як сталося, зокрема, у сусідній Білорусі. Три роки потому, однак, перемога була вже очевидною. Завдяки своїм відмінним політичним та управлінським навикам, Єханурову вдалося забезпечити здійснення приватизації і, на відміну від більшості міністрів приватизації у пост-комуністичному світі, йому, при цьому, вдалося уникнути серйозних звинувачень у корупції. Він зарекомендував себе у якості сильного політика, котрий більше був ефективним та здібним перемовником, ніж палким оратором.

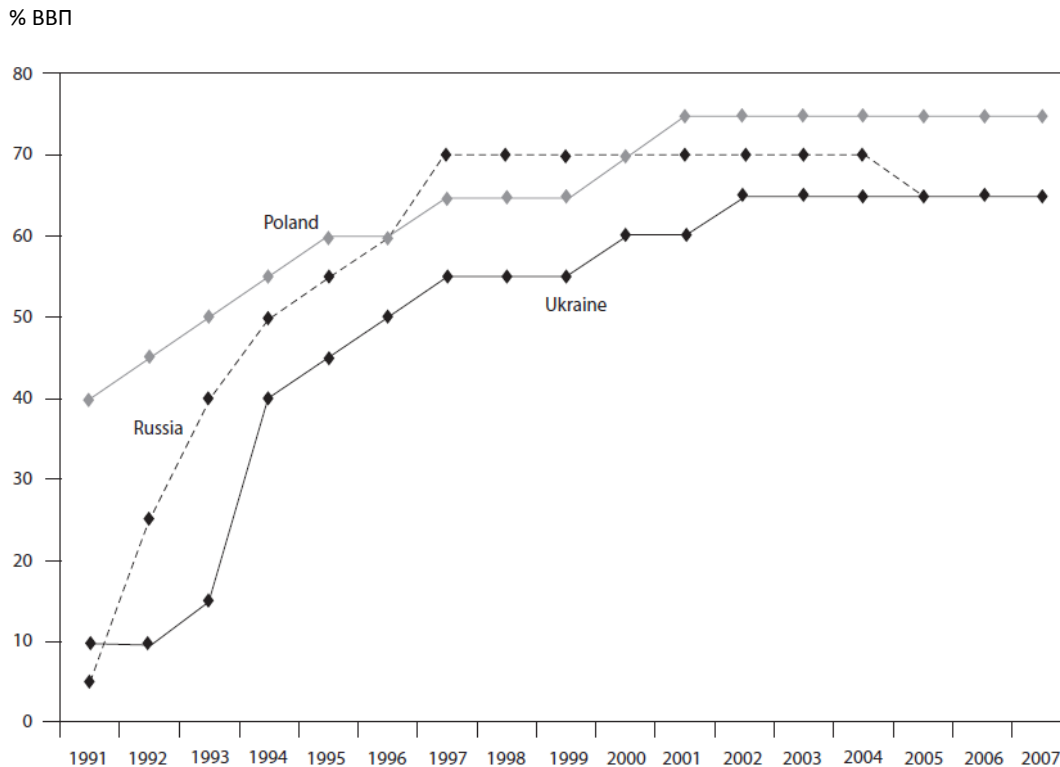
Однак, до переозброєння й реструктуризації підприємств мали минути ще роки. Найбільшу вигоду з того попервах мали «червоні» директори, котрі не знали, як його керувати тими підприємствами в ринкових умовах. Ми навіть провели дослідження й з'ясували, що чимало фабрик було відключено від електрики та телефонного зв'язку, однак старе керівництво все одно лишалося сидіти на них.

У липні 1996р. я подорожував та оглядав підприємства Херсонської області. То було сумне видовище: у більшості випадків, старе керівництво утримувало контроль над власністю; особливо мені запав у пам'ять старий завод з виробництва соків – він мав вигляд руїни й майже не працював. Керівник мав величезні запаси нереалізованої продукції; склад було розділено на дві частини, у одній з яких зберігалася натуроплата для його зубожілого персоналу, котру вони не вибрали повністю. При цьому, у нього вже роками зберігалася дороге імпортне обладнання, однак його він відмовлявся продати, вважаючи, що за ним – майбутнє заводу.

Найпечальнішу картину я побачив у одному селі, де розміщувався завод залізобетонних конструкцій: ЗБ³¹-панелі завбільшки з кімнатну стіну кімнаті стояли буквально поперед кожної хати – то була зарплатня, видана натурою, і зубожілі мешканці сподівалися продати ті панелі рідким подорожнім, що проїжджали повз село. Про жодне переозброєння чи реструктуризацію підприємств не могло бути й мови доти, доки ці бездарні керівники не продадуть ці заводи чи їх не буде відсторонено від управління через процедуру банкрутства.

³¹ В народі більш звично відома абревіатура «ЖБИ»

Рисунок 3.3 Частка приватного сектора у ВВП, 1991-1997рр.

Джерело: База даних Європейського Банку Реконструкції та Розвитку он-лайн, www.ebrd.com (перевірено 16 вересня 2008р.).

У 1996р. український уряд спробував було «убити двох зайців», у наступний спосіб: у масах все ще зберігалася недобра пам'ять про втрату банківських заощаджень внаслідок гіперінфляції з 1990р. по 1993р.; водночас, попит на підприємства був обмеженим; тому, 24 листопада 1995р., отримавши дозу натхнення від Пинзеника, Кучма спробував вирішити обидві ці проблеми видавши декрет, котрий обіцяв громадянам України новий вид приватизаційного ваучера – компенсаційний сертифікат, у обмін на втрачені заощадження. Ці сертифікати передбачалося випустити у обіг починаючи з 15 лютого 1996р. Їх можна було продавати та використовувати для приватизації держвласності. Однак, ці компенсаційні сертифікати так і не набули популярності, а реальна компенсація, котру можна було за ними отримати щороку, була вельми мізерною. Урядові не вдалося досягти таким чином жодної з цілей – навпаки, серед людей ще більше укорінилося переконання, що держава мусить таки відшкодувати втрачені заощадження.

Ухвалення нової Конституції, червень 1996р.

Ще з моменту проголошення незалежності, Україна страждала від гострої конституційної дилеми³². Розвиток її конституції був вельми залежним від того шляху, котрий було визначено її предтечею – Конституцією УРСР 1978р.

У 1977р. Совецький Союз ухвалив свою нову, «брежнєвську» Конституцію. Як і решта союзних республік, Україна отримала аналог розробленої у Москві Конституції наступного року. Оскільки комунізм зневажав право «з ідеологічних міркувань», правові норми Конституції не було достатньо продумано, а пропрацьовано доволіно. Тому після республіканських виборів 1990р., коли

³² Д'Аньєрі (2006) пропонує чудовий аналіз українського конституційного права та його еволюції, тоді як більше подробиць можна дізнатися в Кузьо (1997, 99-136).

український парламент нарешті зажив реальним життям, він мусив керуватися саме Конституцією УРСР 1978р.

Побудова Конституції була вельми специфічною: вона змішувала поняття законодавчої, виконавчої та судової влади і, за її нормами, парламент був повновладним. У цьому відношенні, совецька Конституція нагадувала аристократичні європейські конституційні порядки середини XVIIIст. у Польщі чи Швеції, котрі були джерелом корупції та паралізували прийняття рішень. Для Польщі ця неміч обернулася поділом країни у 1772р., а у Швеції – палацовим переворотом. Тоді як Шарль де Секондат Монтеск'ю [1748] давно вирішив цю проблему чітким поділом на гілки влади, Леонід Брежнев, схоже, проігнорував його мудрість.

Також, ця Конституція не була стабільною, оскільки дво-третинна більшість могла миттю внести зміни до Конституції. На щастя, жодній з груп ще не вдавалося набрати конституційної більшості (на відміну від російського парламенту за спікерства Руслана Хасбулатова 1993р.).

Наприкінці 1991р. ситуація змінилася запровадженням інституту президентства. Дві нових посади запровадили систему стримувань і противаг, і політичні чвари стали форматом боротьби між президентом, прем'єр-міністром та спікером парламенту, хоча основною віссю ворожнечі була лінія «президент-парламент».

Унаслідок стратегічного компромісу між Рухом, котрий зосередився на незалежності, та номенклатурою, котра зберегла владу за собою, в Україні не відбулося революції – лише національне визволення. При Кравчукові центристська номенклатура зберегла за собою владу. Окрім президента, головним виборним органом влади був парламент, обраний у 1990р., і саме ці перед-демократичні вибори накладали відбиток й визначали спосіб правління у пост-совецькій Україні (Рьодер 1994).

У літературі з демократизації підкреслюється важливість ранніх установчих виборів на основі політичних партій, щоб, таким чином, укріпити як інститут політичних партій, так і парламент, і демократію в цілому (МакФоул 2001). На жаль, в Україні не відбулося парламентських виборів аж до 1994р. Як зазначає Пол Д'Аньєрі (2006, 72): «Це дало існуючим на той момент елітам вдосталь часу на те, щоб перейти на нову систему та закріпити правила, за допомогою яких їх буде ще важче відсторонити від влади». Як наслідок, правила парламентських виборів були однаковими що 1990, що 1994р.

Наслідком була недієздатна політична система. Після політичного «медового місяця» навесні 1992р., законотворча здатність Ради зійшла на ніч, а президент, прем'єр-міністр та парламент погрузили в безкінечних сварках, блокуючи як процес творення законів, так і їх виконання. Такого ж характеру боротьба панувала й на регіональному рівні, як і нечіткими були відносини між центральним урядом та регіонами.

За час правління Кравчука, спроби ухвалити нову Конституцію виявилися марними. Для Кучми ж Конституція була його головним пріоритетом. Щоб посилити власну владу, він зажадав сильних президентських повноважень з дієвою вертикаллю, в т.ч. й на місцях, а також унітарну державу, - цього ж бажали й національні демократи, котрі прагнули побудувати могутню українську державу. Комуністи, - з їхніми міцними позиціями в парламенті та на Сході країни, - навпаки, бажали широких повноважень парламенту та регіонів.

Кучма був налаштований примусити парламент піти на конституційний компроміс, неодноразово на ньому наполягаючи. У листопаді 1994р. він представив проект Закону про державний устрій та місцеве самоврядування, котрий парламент, після внесення численних поправок, врешті затвердив 18 травня 1995р. У процесі внесення поправок було видалено дві суперечливі норми – про право парламенту виносити імпічмент президентові та право президента розпускати парламент, - однак цей закон не вирішував багато проблем. У червні 1995р. Кучма пішов на загострення конфлікту з парламентом, видавши декрет про референдум, однак парламент наклав вето на цей декрет, оскільки очевидно, що Кучма тоді користувався набагато більшою популярністю, ніж парламентська більшість (*бо на референдумі вони б програли Кучмі - ред*). Декотрі центристи домоглися виходу з цього глухого кута шляхом проведення рішення про конституційну угоду, котру ухвалив парламент та підписали 8 червня президент і спікер Олександр Мороз. Ця угода вважалася міні-конституцією.

Таким чином, Кучма зарахував собі невеличку перемогу, однак не послабив тиску на парламент, оскільки йому була потрібна справжня, а не міні-конституція. Тому, знову погрожуючи референдумом, Кучмі вдалося переконати парламентських лівих таки піти на компроміс щодо нової Конституції, у результаті засідання, що тривало цілу ніч на 28 червня 1996р. Не менш, ніж 316 депутатів проголосувало за нову Конституцію, тобто більше, ніж навіть було необхідно, хоча майже всі комуністи та декотрі з соціалістів опиралися цьому.

Конституція 1996р. стала великою перемогою Кучми: кабінет міністрів переходив у підпорядкування президентові, котрий призначав прем'єр-міністра – за погодженням парламенту; президент призначав усіх міністрів та місцевих голів держадміністрацій, тоді як місцеві ради лишалися виборними. Як протирічний елемент, до Конституції було вписано норму про приватну власність. За парламентом лишалися прерогатива законодавчої діяльності, однак президент наділявся правом видавати декрети для регулювання різноманітних сфер життя та накладати вето на закони. Україна лишалася унітарною державою. Російська визнавалася як мова меншості, однак українська лишалася єдиною державною мовою.

Конституція Росії зразка 1993р. часто згадувалася під час українських конституційних дебатів. Обидві конституції були «супер-президентськими», себто, зосереджували владу в руках президента, однак відрізнялися суттєво. На відміну від російської, українську класифікували як «президентсько-парламентську», на відображення того, що законодавчому органу відводилася сильніша роль. Україна була унітарною державою, тоді як Росія – федерацією, що означало також сильнішу централізацію в Україні. Також, в Україні президент призначав голів областей, що було запроваджено Володимиром Путіним аж 2005р.

Кучма аргументував, що головною метою нової Конституції було прискорити економічні реформи, однак, одразу після цієї перемоги, він втратив інтерес до них. З посиленою виконавчою гілкою влади, йому вже було ні до чого реагувати на тиск з боку мас. Більш того, контроль виконавчої влади над правоохоронцями, особливо генпрокуратурою, було посилено, а реформі судочинства приділялося мало уваги. Так само, нічого не було зроблено для посилення вельми слабкого інституту політичних партій. Виконавча влада була занадто централізованою, на старий совєцький манір, і Київ, за потреби, втручався у, здавалося б, найдрібніші місцеві справи.

Загалом, Україна перейшла від політичної неорганізованості до надмірної президентської влади, тоді як чого країна дійсно потребувала - так це сильніших і різноманітніших механізмів стримувань та противаг. І, нарешті, останньою проблемою було те, що нова конституція лишала неврегульованими багато ключових питань, для яких потрібно було приймати закони. Як наслідок,

парламент міг змінити чимало норм Конституції будь-якої миті - за наявності більшості у дві третини. Таким чином, згаданих вище проблем ніколи не було вирішено, оскільки Парламент міг відкликати будь-яке з ухвалених рішень.

Розворот в економічній політиці

1 березня 1995р. Кучмі нарешті вдалося відправити у відставку прем'єр-міністра Масола, котрий разом з комуністами вперто опирався його реформам. На його місце Кучма призначив свого союзника, першого заступника прем'єра Євгена Марчука, котрого парламент з легкістю затвердив.

Кучма зачитав свою другу щорічну доповідь перед парламентом 4 квітня 1995р.³³ За такого обсягу проведених реформ, йому було чим пишатися. Його реформаторська команда загартувалася протягом головної битви за ринкову економіку, фінансову стабілізацію та приватизацію, однак у його промові вчувалися нотки політичного розвороту.

Початок зміни політичної лінії намітився ще у жовтні 1994р., коли Кучма розкритикував своїх соратників за «сліпий монетаризм». Натомість, він дістав свою стару дудку «державно-регульованого переходу до соціально-ринкової економіки» - мовляв, економічні реформи повинні регулюватися державою та забезпечувати подушку соціальної безпеки. Жоден з цих постулатів напругу не суперечив тим реформам, що запроваджувалися, однак акцент було зміщено з фінансів та дерегуляції на виробництво та соціальні цілі.

У червні 1995р. Кучма вніс конкретні корективи до політики: МВФ-івську планку в 1-2% помісячної інфляції було послаблено до 4-5%. Цілком може бути, що цілі, поставлені МВФ, були надто оптимістичними, однак це ініційоване Кучмою послаблення макроекономічної політики спричинило затримку остаточної фінансової стабілізації та поновленого економічного зростання. І знову, як по команді, найвищі держпосадовці завели розмови про міфічну українську економічну модель, котра мала дати все, що потрібно, й нічого не зажадати навзаєм. 11 жовтня 1995р. парламент вшанував річницю великої реформаторської промови Кучми ухваленням нової державної програми еволюційних економічних реформ. То була програма на 116 сторінок у старому доброму стилі, де відображувався будь-який мислимий аспект, однак не було визначено пріоритетів.

Розворот Кучми здивував його реформаторську команду – навіщо відмовлятися від політики, яка довела свою успішність? Що ж, обрати саме цей напрямок його змушували три чинники: по-перше, Кучма ніколи не був адептом вільної торгівлі – він вірив у фінансову стабілізацію, приватне підприємство та дерегуляцію – знову ж таки, до певної міри; однак, за переконаннями, він все ж був [меркантилістом](#). У ліберальній риториці він уже й так зайшов далі тієї межі, котру він вважав комфортною для себе та прийнятною для того, щоб домогтися вирішення головних завдань. Тому, щойно він відчув певність успіху на шляху ринкових реформ, він зміг повернутися до своїх справжніх переконань. Відвернувши безпосередню загрозу, було дуже легко повернутися до самовдоволення. Сам Кучма (2003, 190) пояснював це так:

Іноді я мусив удаватися до «ручного управління» економікою та фінансами. Згідно з теорією, це не є нормальним, однак, на практиці, це часто ставало порятунком. Наприклад, щоб ліквідувати заборгованість за пенсіями, ми мусили суттєво підвищити податкове навантаження на дорогі та розкішні споживчі товари. Після детального аналізу я зрозумів, що то було єдиним виходом зі становища й підписав відповідний декрет.

³³ Головним джерелом цього під-розділу є Кузьо (1997, 144-49).

Після того, як ми відмовилися від прямого регулювання, в українського уряду не лишалось жодних важелів впливу на економіку, котрі були б прийнятними з точки зору ринкової економіки у довготривалій перспективі.

Іншим чинником була корупція. Коли Кучма перебрав на себе владу в липні 1994р., наскрізь просякла корупцією адміністрація Кравчука відійшла від влади. Найбільш гучними були відставки [Юхима Звягільського](#), газотрейдера [Ігора Бакая](#), металотрейдера [Вадима Рабіновича](#), - мабуть, найбагатших на той час в Україні людей. Однак, незабаром ці корумповані особистості повернулися, а Бакай став центральним гравцем у владі. Сильні президентські повноваження також посилювали корупцію в оточенні Кучми, найбільш помітною вона була у сфері торгівлі сировинними товарами.

Третьою причиною політичного розвороту Кучми стало те, що політичний тиск здебільшого чинився лівим крилом у парламенті, котре було найорганізованішим та найгучніше працювало на публіку. Кучма боровся з ними, однак не хотів заходити надто далеко у цій ворожнечі, тому час від часу йшов з ними на компроміс, таким чином, дещо зв'язуючи собі руки. Після того, як більшість реформ в економіці було завершено, Кучма зміг всі сили кинути на конституційну реформу, котра потребувала компромісу з декотрими з лівих.

Також, цей несподіваний політичний розворот розкрив п'ять недоліків економічних реформ Кучми. По-перше, відношення Кучми до ринкових реформ визначалося не ідеологічними, а прагматичними міркуваннями. Сам себе він вбачав людиною, котра вирішує одну проблему за іншою, і здійснення ринкових реформ було лише одним зі знарядь (*але не кінцевою метою – ред.*). Відповідно, його не цікавила цілісність нової економічної системи, про що найкраще свідчить його підхід до зовнішньої торгівлі.

По-друге, реформи було здійснено невеличкою групою технократів, без значних змін в уряді чи політикумі. Старий *апарат*, як і раніше, сидів на своїх місцях, чекаючи затишшя, коли можна буде відкотити ті реформи назад.

По-третє, багато з тих реформ було запроваджено декретами, а не законами: на відміну від законів, декретам був притаманним брак цілісності, також їх можна було легко змінити будь-якої миті. З багатьма з них так і сталося (Процик 2004; Ремінгтон, Сміт та Гаспел 1998).

По-четверте, український законодавчий орган залишався таким собі холодцем, котрий могло несподівано трусонити у будь-який бік, і головним диригентом його був не Кучма, а спікер-соціаліст Олександр Мороз, котрий не гребував можливістю кинути Україну вліво.

І, по-п'яте, реформи не супроводжувалися жодними роз'яснювально-освітніми заходами для народу чи широким громадським обговоренням. Кучма скористався своїм політичним капіталом, що йому його забезпечила перемога на президентських виборах, однак ніхто навіть не намагався пояснити населенню, що за реформи втілюються. Світовий Банк та USAID були єдиними, хто, власне, здійснював основну громадсько-просвітницьку кампанію з цього приводу. Широкі маси не розуміли, що таке ринкова економіка, та й не вірили у неї.

Аби підбити, врешті, якісь підсумки, варто зазначити, що проблемою було не лише коливання намірів Кучми, а й той факт, що цілісне ринково-орієнтоване економічне мислення було рідкісним у тодішніх головах, відтісненим кудись на узбіччя стереотипними уявленнями та забобонами про економіку, тому політичний та конституційний фундамент для повноцінної реформи залишався слабким - капіталістична ідеологія мала занадто непевні позиції у тодішньому суспільстві, хоча жодної реальної альтернативи їй не проглядалося, ну і, звичайно ж, корупція була небезпечною силою, що підривала будь-які «благі» наміри.

Обмежена, але ефективна міжнародна підтримка

Підйом Кучми дав змогу українському уряду можливість отримувати міжнародну допомогу за потреби, однак для міжнародних організацій працювати з Україною було своєрідним викликом: мало хто з українських посадовців володів іноземними мовами, як і мало хто з іноземців володів українською чи російською. Для більшості іноземців, крім української діаспори, Україна була «тера інкогніта» (невідома земля – ред.). Чимало українських посадовців не знало добре своєї роботи – власне, тому вони й потребували підтримки, - однак вельми мало хто умів взаємодіяти з іноземцями. Перші три невдалі роки української незалежності породили на Заході чимало циніків, однак реформи команди Кучми оживили інтерес Заходу.

МВФ узяв на себе провідну роль у макроекономічній політиці та лібералізації через свого управляючого директора Мішеля Камдесю, починаючи з його відвідин Києва у липні 1994р., та завдяки його амбіціям затвердити ранню стабілізаційну програму. МВФ надав суттєве фінансування, видавши \$356 млн у 1994р, \$1.2 млрд у 1995р. та \$777 млн у 1996р. Разом, МВФ надав не менш, ніж \$3.5 млрд упродовж 1994-1999рр., ставши фінансовим оберігачем України (Аслунд 2002, таблиця 10.7).

Сполучені Штати також приділяли велику увагу Україні, щонайменше, з трьох причин: по-перше, Україна була нічийм геополітичним пішаком (себто, об'єктом, а не суб'єктом геополітики), котрий могло кинути у будь-який бік, а також це була потенційно могутня країна, стратегічно розташована у Європі. По-друге, Україна була ядерною державою, котра відмовилася від своїх боєголовок, за що Пентагон був їй неймовірно вдячний. Врешті-решт, українська діаспора була важливою меншиною в США, зосередженою, головним чином, у так званих «штатах, що коливаються» американського Середнього Заходу, котрі могли проголосувати як за республіканського, так і за демократичного кандидата на виборах президента США.

Тому Україна отримувала більше гостей найвищого рівня з Америки, ніж з Європи. Віце-президент США Ел Ґор проявляв особливий інтерес до України і раз-по-раз відвідував її, ставши найчастішим після Камдесю високим зарубіжним гостем з моменту обрання Кучми. Сполучені Штати та Україна створили високу комісію Ґора-Кучми (на кшталт комісії Ґор-Черномірдин у Росії), демонструючи, таким чином, величезний інтерес офіційного Вашингтона до України.

Сполучені Штати надавали пріоритет економічній підтримці України, заснувавши величезну місію USAID у Києві. Починаючи з 1994 й по 2000 рік, USAID надала близько \$1,5 млрд грантової підтримки Україні – трохи більше, ніж по \$200 млн щороку (Аслунд 2002, таблиця 10.5). У 1995-96рр. Україна була третім найбільшим отримувачем американської зарубіжної допомоги після Ізраїлю та Єгипту. Головним успіхом USAID в Україні було пожвавлення приватизаційної програми за Єханурова, котра потребувала посиленої дорадчої підтримки Заходу, чому також посприяв Світовий Банк. Іншим важливим досягненням USAID було ухвалення сотень законів, більшість з яких так і лежить у архівах Ради. Однак, коли потребувався якийсь законопроект, USAID, за звичай, діставав уже готовий, що було дуже зручно.

Світовий банк був ключовим актором в українських структурних реформах, однак, крім приватизації, мало що було настільки ж успішним, за рідким винятком реформи електроенергетики, котру вдалося провести ще до того, як оговталися бажуючі пожитися на цьому городі (Ловеї 1998б). Передбачалося, що у реформах соціальної сфери провідним представником міжнародної спільноти виступить Світовий банк, однак, навряд чи можна було багато чого досягти в цій царині за браком зацікавлених партнерів з українського боку. Загалом, високопосадовці соціальної сфери просили

більше грошей і жодних структурних змін. Світовий банк погодив надання позик загальним лімітом \$2,8 млрд з 1996 по 1999 рік, однак реально видано було хіба що половину від тієї суми (Аслунд 2002, таблиця 10.8).

В Україні також було розбудовано значну мережу неурядових організацій, більшість котрих стартувало завдяки початковій підтримці Джорджа Сороса, котрий також спів-фінансував більшість значних освітніх та навчальних ініціатив.³⁴

На подив, мало іноземної урядової допомоги йшло на справу серйозної освіти, натомість, організовувалася велика кількість короткострокових курсів для політиків та законодавців. У результаті, Україна страждає від великої нестачі кваліфікованих кадрів.

Природньо було б очікувати, щоб саме Європейська Спільнота відіграла провідну роль у тому, що відбувалося на її «задньому дворі», однак цього не сталося. За період з 1991 по 1998 рік, Європейський Союз погодився надати 442 млн євро технічної допомоги Україні, хоча дійсно надано було близько половини цієї суми (Аслунд 2002, таблиця 10.6). Понад те, підтримка ЄС була орієнтованою на смаки й пріоритети країн-членів ЄС та практично повністю йшла на оплату європейських консультантів. Таким чином, підтримка ЄС мала незначну цінність для України.

Чотири основних сили підтримували Україну в царині міжнародного фінансування – МВФ, Світовий Банк, Росія та Туркменістан. МВФ та Світовий Банк організовували реструктуризацію боргів та допомагали з отриманням нового фінансування, тоді як Росія та Туркменістан поблажливо погоджувалися на реструктуризацію та відтермінування суттєвих українських затримок у розрахунках за природний газ.

Кучма врятував свою країну

Якось у липні 2008р. я попросив Кучму охарактеризувати самого себе. Цілком у своєму дусі, він відповів одним словом – «прагматик». Також, Олександр Пасхавер якось елегантно підсумував, що найсильнішою рисою Кучми було те, за що його найбільше не любили: він бачив людей точнісінько такими, якими вони були – ані більше, ані менше. Його великий реалізм допомагав йому діяти раціонально, однак люди скаржилися, що він не думав про них краще.³⁵ Кучмі бракувало фантазії, він був нудним реалістом, тоді як Кравчук більше походив на компанійського романтика.

Кучма так коротко описував власну мудрість: «Я знаю історію України та характер її людей – як сильні, так і слабкі боки. Українці теж, загалом, знають себе дуже добре. Ми хвалимо себе менше, ніж сваримо. І за що ми сваримо себе найчастіше? За те, що на два українця у нас три гетьмана, - знаєте, є таке старе прислів'я, - воно означає, що у боротьбі за владу люди готові знищити одне одного та все навкруги.»³⁶

«Що Ви вважаєте Вашою найбільшою заслугою?», - запитав я. Кучма відповів: «Я зберіг цілісність країни.» Коли Кучму було демократично обрано президентом у 1994р., Крим грався у сепаратизм, і

³⁴ Я представляв Джорджа Сороса на Міжнародній Консультаційній Раді з питань економічної освіти та на дослідному консорціумі починаючи від його витоків у 1996р., а також я на даний час є спів-головою його продовження – Київської економічної школи. Власну мотивацію щодо підтримки пост-комуністичних країн Сорос виклав, зокрема, у Сорос (1991).

³⁵ Розмова у Ялті, Крим, 12 липня 2008р.

³⁶ Радіо «Вільна Європа»/Радіо Свобода (RFE/RL), «Україна: колишній президент споглядає 'Україну без Кучми'», 7 серпня 2006р., доступно на сайті www.rferl.org (перевірено 6 серпня 2008р.).

шляхом складних перемовин, що розтяглися на багато невеличких кроків, Кучма мирно придушив цю неорганізовану спробу сепаратизму.

«А чим Ви ще найбільше пишаєтеся», - продовжував я. Кучма констатував очевидне: «Побудовою ринкової економіки в Україні та фінансовою стабілізацією».

Кучма чітко розумів, що було важливим, а що ні. Коли він став президентом у 1994р., він зосередився на п'яти основних цілях: фінансова стабілізація, приватизація, цілісність України, прийняття нової Конституції, покращення відносин з Росією та Сполученими Штатами. Вражаюче, але всього за два перших роки свого правління він досяг усіх п'яти цілей, що у липні 1994р. вважалося нездійсненним.

Улітку 1996р. в Україні нарешті припинилася інфляція, і у вересні 1996р. було доречно запроваджено гривню. Якою б важкою не була приватизація, більшість українських підприємств було приватизовано. Загрозу кримського сепаратизму було мирно відвернуто 1995-го року. У червні 1996-го Україна, нарешті, ухвалила нову Конституцію великою парламентською більшістю, уникнувши великої політичної кризи. Президент США Біл Клінтон приділяв Україні так багато уваги, стільки вона взагалі могла отримати, а президента Росії Бориса Єльцина – найбільшого друга України в Москві, - було переобрано на другий термін у липні 1996р. Кучма був не лише прагматиком та зосередженою людиною – він також мав вражаючу здібність до успішного вирішення проблем. Українці відповідали Кучмі постійною підтримкою у громадських опитуваннях, він одноосібно домінував на політичній арені.

Цікаво, але Кучма задовольнив прагнення західно-українських націонал-демократів більше, ніж східного, лівацького крила, звідки він походив – він укріпив президентську та центральну владу, посилив унітарний характер української держави, і жодним чином не підвищив офіційний статус російської мови, - у своїх книгах Кучма (2003, 2007) підсумував, що він зробив для українського націєтворення та державництва; він зробив для забезпечення цілісності країни більше, ніж зробив Кравчук.

Проблемою Кучми була обмеженість його політичного порядку денного, його сильною стороною – чітка політична зосередженість, позаяк, питання поза цим його мало цікавили. Його не надто турбував триваючий спад економіки. Корупцію при ньому не було подолано, а, можливо, вона стала ще гіршою, як і було ще більше обмежено свободу ЗМІ. Кучмі потрібно було оновити свій політичний план дій, зробити його амбітнішим, однак він піддався спокусі спочити на власних лаврах.

Стагнація Кучми, 1996-99

Улітку 1996р. стратегічні перспективи Леоніда Кучми затягло хмарами. Він провів у життя елементарну, але яку-не-яку ринково-економічну реформу та запровадив, нарешті, повноцінну національну грошову одиницю – гривню. Хоча у нього ще лишалися плани продовжити приватизацію, все ж, більшу частину його реформістських намірів було задоволено. Після довгої й важкої підготовчої роботи, у червні 1996р. було, нарешті, затверджено нову українську Конституцію. Територіальна цілісність держави теж виглядала надійнішою. Однак, Україна так і не визначилася з пріоритетами зовнішньої політики і будь-які великі досягнення на цій ниві, як-от, членство у Європейській Спільноті, поки що були недосяжними. Тож, Кучма почав приділяти багато уваги зовнішній політиці. Політично, він перебував на пікові своєї могутності, однак, йому бракувало справжнього бачення чи великих цілей, досягненням котрих можна було б зайнятися. Скидалося на те, що його стратегічні ідеї вичерпалися, і на їхньому місці укорінилася виключно тактика.

Як це часто траплялося з політиками, котрі рано досягли успіху, Кучма зосередився надалі на власному політичному виживанні, котре прийняло п'ять основних форм, що їх найстисліше можна було б описати як поєднання принципу «розділяй і володарюй» з обмеженням політичних амбіцій. По-перше, він обмежував повноваження й амбіції своїх прем'єр-міністрів. По-друге, він докладав величезних зусиль як до парламентських, так і до президентських виборів. По-третє, він нацьковував одну бізнесову чи регіональну групу на іншу. По-четверте, він так само нацьковував одних силовиків на інших. По-четверте, президентська адміністрація все більше дисциплінувала й контролювала засоби масової інформації. Усе це були тактичні засоби, за котрими була відсутня будь-яка стратегія.

То були негарні часи. 1996-97рр. Павло Лазаренко був прем'єр-міністром, однак повадився радше як бізнесмен. Заступник прем'єр-міністра Віктор Пинзеник удався до сміливої, однак безнадійної спроби поновити економічні реформи заради досягнення економічного зростання. Кучма замінив Лазаренка на пасивного бюрократа Валерія Пустовойтенка. Основні досягнення Кучми того періоду були у сфері зовнішньої політики, зокрема, угоди з Росією 1997р.

Головною морокою того часу була торгівля газом із Росією, на котрій піднімалися олігархи. Продовжувала також зростати злочинність, що, своєю чергою, посилювало політичні позиції силовиків. Найгіршим, однак, було згортання свободи ЗМІ. Парламентські вибори, що відбулися у березні 1998, багато у чому нагадували вибори 1994р., однак їх визнавали менш вільними. Переобрання Кучми у жовтні-листопаді 1999р. було, фактично, змавповано з переобрання Єльцина у Росії у липні 1996р. Станом на 1999р., Україна проявляла усі ознаки країни, що залякла у пастці недореформованості.

Як і раніше, Кучмі вдалося домогтися своїх головних цілей. Він пережив березневі парламентські вибори 1998р., та виграв президентські вибори у жовтні 1999р. Біда була в тому, що у нього не було цілей інших, окрім як залишатися при владі.

Надмірності Лазаренка

У вересні 1995р., коли прем'єр-міністром був ще Євген Марчук, Кучма призначає Павла Лазаренка – одного з сильних сього світу зі свого рідного міста Дніпропетровська, - першим заступником прем'єр-міністра з питань енергетики. Однак, Лазаренка ніколи не вважали за близького союзника Кучми, а, радше, за незалежну силу. Коли він став першим заступником прем'єр-міністра, йому було лише 42 роки. Він виглядав задерикуватим, його очі нервово зблискували, надаючи йому дещо страшного вигляду. Він був грубою, неосвіченою людиною, перші 15 років трудової кар'єри якої пройшли у колгоспі.

Перед тим, як увійти до складу уряду, Лазаренко нажив багаті статки на не зовсім законній торгівлі природним газом у Дніпропетровській області, його вважали найбагатшою в Україні людиною. Він також був представником президента в області – ця обставина, якщо розібратися, містила неабиякий конфлікт інтересів.

Послужний список Лазаренка був багатий на епізоди, котрі засвідчували його зажерливість та грубість. Один європейський посол розказував мені, що якимось, під час офіційного візиту до Дніпропетровська, він, за протоколом, повинен був організувати урочистий прийом для губернатора. Прийом було влаштовано, однак, виявилось, що загальна сума рахунку утричі перевищувала попередньо погоджений бюджет. Коли посол поцікавився чому, йому відповіли, що ресторан, у якому було влаштовано бенкет, належить самому губернаторові Лазаренку, тож йому краще сплатити й не ставити зайвих запитань.

У якості першого заступника прем'єр-міністра, головним завданням Лазаренка був розподіл газових квот між приватними компаніями, що були операторами на ринку. Він надавав пріоритет двом газовим компаніям: «Ітері», котра була пов'язана з керівництвом «Газпрому», та Єдиним Енергетичним Системам України (ЄЕСУ), котрі очолювала його молодший партнер по бізнесу з Дніпропетровська Юлія Тимошенко, котрі тоді було усього 35 років, і котру прозвали «газовою принцесою»; він також володів часткою цієї компанії («Глобальний свідок» 2006, 22).³⁷

Він також успішно боровся за право нагляду над екологічними інспекціями. Коли я почав досліджувати, чому, то дізнався, що екологічні інспектори вимагають найбільші в Україні хабарі, оскільки чинними лишилися надміру строгі советські стандарти охорони довкілля, котрі, однак, існували лише напоказ, і запроваджувати котрі по-справжньому ніхто ніколи не збирався. Тим не менш, українські інспектори користалися з такої нагоди й стригли чималу неофіційну «данину».

27 травня 1996. Кучма змістив Марчука, поскаржившись на відсутність економічних реформ, і призначив на його місце Лазаренка. 10 липня парламент погодив кандидатуру Лазаренка. Щойно той заступив на посаду, благодійні службові «Волги», котрі чергували біля будівлі Кабміну,

³⁷ У листопаді 1996р. я мав честь приймати Юлію Тимошенко на семінарі, влаштованому Центром Карнегі за Міжнародний Мир у Вашингтоні, під час її першої поїздки до Сполучених Штатів. Воно справило сильне враження на аудиторію, усіляко захищаючи свій бізнес, однак її аргументація зводилася до того, що без складних бартерних схем обійтися було неможливо.

було замінено великими, дорогими «Мерседес-Бенцами» чорного кольору. Попередню охорону, котра була радше символічною, було суттєво посилено, ніби на знак того, що до будівлі в'їхав основний лідер клану.

16 липня 1996р., всього за шість днів потому, як Лазаренко обійняв посаду прем'єр-міністра, хтось намагався підірвати в повітря його машину, котра у супроводі конвою їхала з київського аеропорту до Донецька. Попри усю складність підготовки, спроба виявилася невдалою. Реакція Лазаренка була бурхливою, він звинувачував донецький клан у спробі убити його, через що багато хто запідозрив, що замах був удаваним. Було одразу ж звільнено близько 50 керівників донецьких держпідприємств. З листопада, на донецькому летовищі було убито Євгена Щербаня – провідного тіньового бізнесмена та нардепа з Донецька. Лазаренко підпадав під явну підозру, хоча це могли бути й внутрішні донецькі розбори. В очах же простих українців це виглядало як захоплення вдали організованими злочинцями.

Лазаренкова річна за тривалістю каденція на посаді прем'єр-міністра стала втіленням корупції. Його ніщо не стримувало, він діяв навіть грубіше, ніж Юхим Звягільський у 1993-94рр., повторно запроваджуючи обширне держрегулювання, щоб викачувати побільше грошей з підприємців. Його ж основним бізнесом лишалася торгівля газом, котру він здійснював через ЄЕСУ, чия монополія в області неабияк розширилася за часів Лазаренкового перебування при владі (Ловеї 1998а). При цьому, ЄЕСУ не підпадали під жодне українське оподаткування, оскільки були офшорною компанією.

Іншим зисковим бізнесом був експорт зерна. Кучма було лібералізував експорт зерна, однак Лазаренка було не спинити. Один український міністр розказував мені, що Лазаренко розіслав листи головам облдержадміністрацій, якими уповноважував їх забороняти експорт зерна з їхніх областей «якщо у тому вбачалася необхідність». Не зважаючи на те, що жодної юридичної чинності ці листи не мали й, насправді, суперечили українському законодавству, усі губернатори слухалися й блокували увесь експорт зерна. Для перестраховки, Лазаренко також видав статuti, котрі ще й додатково забороняли залізниці й портам відправляти зерно на експорт. Потім, через контрольовану державою хлібозаготівельну агенцію ГАК «Хліб України», він скуповував надлишки зерна за низькими, регульованими державою цінами внутрішнього ринку, експортуючи потім зерно власноруч і отримуючи від того величезні особисті прибутки.

Лазаренко вважав, що приватизація крупних підприємств – надто серйозна справа, аби нею опікувався хтось інший, окрім прем'єр-міністра. Відтак, крупні підприємства приватизувалися у вельми непрозорий спосіб, на користь певних привілейованих покупців. Неважко здогадатися, що, за винятком приватизації, Лазаренко загнав у стійло усі реформи та фактично скасував лібералізацію у декотрих сферах; водночас, він дозволив різко зрости державним видаткам та, відповідно, бюджетному дефіцитові (графік 3.1). Якщо він і робив якісь політичні заяви, то лише для галочки, будучи майстром публічної брехні.

Лазаренко також мав величезні політичні амбіції. Він створив свою власну партію – «Громада», котра перебувала в очевидній опозиції до Кучми, з Юлією Тимошенко на чолі. Ідеологічно, «Громада» була ще однією центристською партією бізнесу, котра обстоювала широке державне регулювання, яке створювало можливості для зняття ренти на користь її бізнесових патронів.

Увесь час, що Лазаренко обіймав посаду прем'єр-міністра, він був надзвичайно активним; скидалося навіть на те, що він перебрав лідерство у Кучми на себе, упевнено вхопившись за економічну політику. Жодна людина не розуміла, які між ними відносини: обоє були з Дніпропетровська, шляхи обох вже перетиналися раніше. 19 червня 1997р. Кучма неабияк усіх здивував, раптово звільнивши всемогутнього Лазаренка, ніби-то «за станом здоров'я». На додачу, він ще поскаржився на те, що Лазаренко не зміг провести податкову реформу та нічого не зробив для того, щоб запрацювала анти-корупційна програма.

Лазаренко пішов у відкриту опозицію до Кучми й мобілізував усі сили для березневих парламентських виборів 1998р. Оточення Кучми усіма засобами намагалося нейтралізувати Лазаренка та його «Громаду». Врешті-решт, його звинуватили у корупції, після чого вже почалася трагікомедія.

У грудні 1998р. швейцарська поліція заарештувала на кордоні Лазаренка під час спроби в'їхати на територію країни з панамським паспортом. Його було звинувачено у відмиванні мільйонів доларів через банківські рахунки у Швейцарії, але згодом відпущено під заставу в 2.6 мільйона доларів³⁸, однак він утік, порушивши умови застави, й повернувся до України. 17 лютого 1999р. український парламент проголосував більшістю за позбавлення Лазаренка депутатської недоторканості³⁹, тож він мусив поспішно покинути країну. 20 лютого 1999р., він спробував в'їхати на територію Сполучених Штатів через летовище ім. Джона Ф. Кеннеді у Нью-Йорку. Як написала тоді «Нью-Йорк Таймз» у статті: «Лазаренко мав при собі прострочений дипломатичний паспорт з дійсною туристичною візою. Однак, його було затримано після того, як імміграційна служба, поговоривши з ним, дійшла висновку, що він приїхав до країни не просто з візитом, тоді як правилами передбачається, ...»⁴⁰. Його адвокати потім доводили, що він подав клопотання про надання політичного притулку, і їм вдалося уникнути його екстрадиції до Швейцарії.

Натомість, Лазаренка заарештували за відмивання 114 млн доларів у Сполучених Штатах та звинуватили також у отриманні на незаконних підставах 200 млн доларів від різних українських бізнесменів під час його перебування на посаді прем'єр-міністра. Врешті, 2006р. його було засуджено у Каліфорнії до дев'яти років тюрми за відмивання грошей, шахрайство у здійсненні грошових переказів та перевезення крадених товарів. Також, йому присудили 10 млн доларів штрафу⁴¹. Якби йому не довелося сидіти у тюрмі, він би, мабуть, вельми непогано почувався у одному з голлівудських передмість, де зажив би слави найвидатнішого пройдисвіта, що його бачив світ. Його загальні надбання за один рік прем'єрства коливалися від 500 млн до 1 млрд доларів⁴².

³⁸ Тімоті Л. О'Брайен, «Підходящий палац для утікача-колишнього прем'єра України», «Нью-Йорк Таймз», 1 вересня 1999р., доступно за адресою www.nytimes.com (перевірено 25 вересня 2008р.).

³⁹ Павло Політук, «Український парламент проголосував 310 проти 39 за позбавлення Лазаренка депутатської недоторканості», *Ukrainian Weekly* LXVII, № 8, 21 лютого 1999р., доступно за адресою www.ukrweekly.com (перевірено 25 вересня 2008р.).

⁴⁰ Майкл Уайнз, «Колишнього прем'єра України, звинуваченого в корупції, затримано у США», «Нью-Йорк Таймз», 23 лютого 1999р., доступно за адресою www.nytimes.com (перевірено 25 вересня 2008р.).

⁴¹ Джесс МакКінлі, «Україна: 9 років у американській тюрмі для колишнього прем'єра», «Нью-Йорк Таймз», 26 серпня 2006р.; «Глобальний свідок» (2006, 23).

⁴² За моїми особистими оцінками на той час.

Коли Лазаренко покинув країну, «Громада» розкололася. Його колишня права рука – Юлія Тимошенко, - вийшла з партії та заснувала свою власну партію «Батьківщина», щоб якомога далі дистанціюватися від Лазаренка. Вона продовжила очолювати опозицію проти Кучми, однак її опозиція вже не була такою непримиренною, як Лазаренкова. Водночас, вона вийшла з бізнесу та перейшла у професійну політику.

Лазаренко став найвидатнішим паразитом у історії незалежної України і єдине, що вражає – так це неадекватність понесеного ним за це покарання. Якось я запитав у лідера соціалістів Олександра Мороза, як так могло статися, на що Мороз відповів: «Лазаренко припустився лише однієї помилки – він не ділився з іншими».

Передчасно обірвана програма економічного зростання Пинзеника

Як відомо, основи ринкової економіки й фінансового оздоровлення було закладено, однак економічне зростання все ніяк не давалося. 1994-го, котрий став роком конфіскаційного оподаткування й економічного хаосу, ВВП упав не менш, ніж на 23 відсотки. Як відомо, перехід до ринку призводить до закриття виробництв, що не створюють жодної вартості, та на продукцію котрих бракує справжнього попиту, – і цей процес знайшов своє відображення у падінні офіційного виробництва. Таким чином, продовжене у 1995р. 12-відсоткове падіння ВВП було цілком очікуваним (графік 4.1).

На початку 1996р., однак, стало зрозуміло, що ВВП, швидше за все, продовжить згортатися ще на 10 відсотків. Режим Лазаренка, хоч і не ліквідував ринкової економіки, однак перетягнув її добрячою червоною стрічкою. Комітет державного планування не відродився, але продуктивний бізнес визискували й турбували чисельні перевіряючі органи. А у цей час, економіка Польщі зростала галопуючими темпами 7 відсотків на рік, і навіть російська економіка потихеньку намащувала шлях до зростання. На фоні цього, постійне економічне падіння України виглядало по-справжньому шокуючим, однак цим переймалося вельми мало лідерів, за винятком Віктора Пинзеника, котрий був тоді заступником прем'єр-міністра, та Віктора Ющенка – голови Нацбанку України (НБУ).

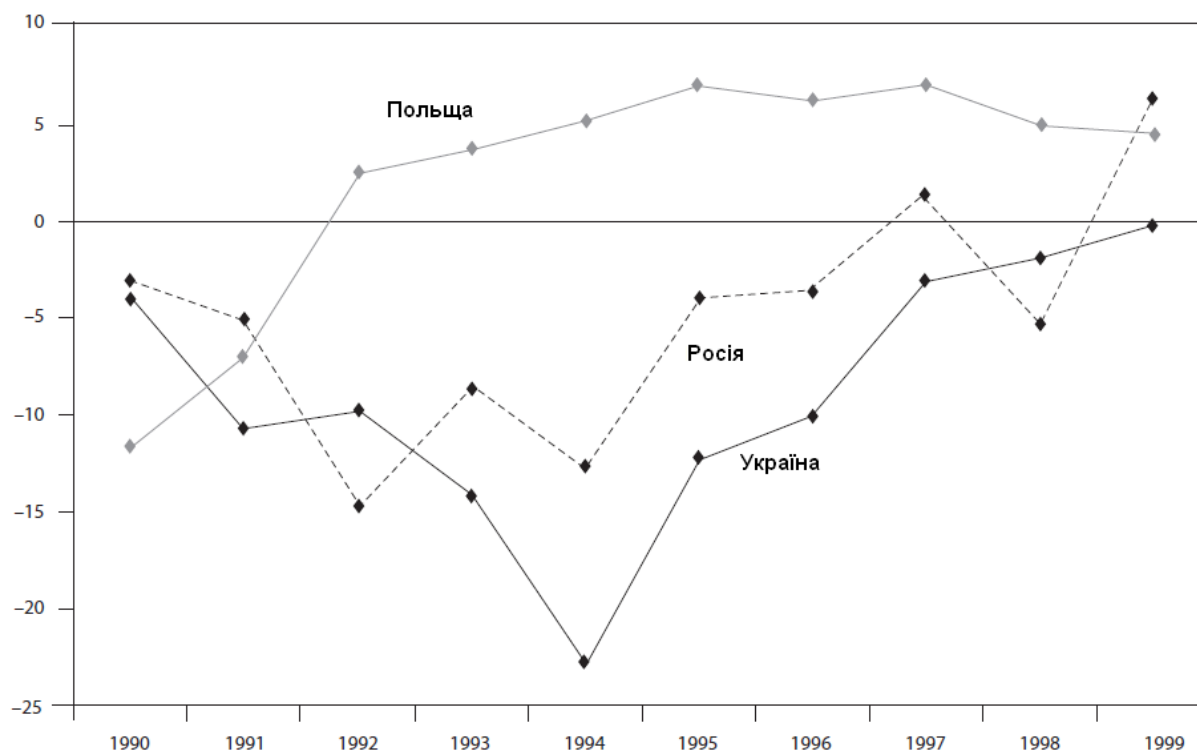
Причини відсутності зростання були, однак, занадто очевидними: урядова бюрократія паралізувала економіку. Україна загрузла у мислимих та немислимих інспекціях усіх мастей з усіх волостей, котрі робили будь-яку підприємницьку діяльність практично неможливою. У своїй першій роботі на тему корупції, Даніель Кауфман (1997), тодішній представник Світового Банку, дослідив, що 1996р. пересічний керівник українського підприємства витрачав близько третини усього свого часу на спілкування з державними посадовцями, що було найвищим показником у світі.

Ситуація з податковими інспекціями була просто комічною. Під час відвідин одного сучасного заводу західної компанії під Києвом я дізнався, що на території заводу на постійній основі перебуває від семи до восьми податкових інспекторів, котрі зажадали забезпечення їх офісними приміщеннями та харчуванням. На одному горілчаному заводі ситуація була ще гіршою – там чотири інспектори чергували цілодобово. Представник Міжнародного Валютного Фонду (МВФ) у Києві Олександр Сундаков якось пояснював мені: з метою зменшити кількість податкових перевірок, уряд увів обмеження, згідно з яким дозволялося не більше однієї перевірки на рік, однак тривалість такої перевірки ніяк не обмежувалася. В Україні тоді налічувалося близько

10000 підприємств, котрі сплачували якісь значущі податки, та 70000 податкових інспекторів, що дорівнювало десь по 7 податкових інспекторів на одне підприємство-платника податків упродовж усього року.

Графік 4.1 Зростання ВВП, 1990-99рр.

темпи зростання/падіння у %

Джерело: База даних он-лайн Європейського Банку Реконструкції та Розвитку, www.ebrd.com (перевірено 16 вересня 2008р.).

У листопаді 1994р. було лібералізовано усі ціни, однак, повноваження Анти-Монопольного Комітету з контролю за монополіями було розширено, при цьому, його визначення монополії було занадто широким. В Україні було чотири заводи шампанських вин, і все шампанське в Україні продавалося за однаковою ціною, тому що їхні ціни врегулював Анти-Монопольний комітет. Кожна сторінка в меню будь-якого ресторану повинна була містити підписи і бухгалтера, і керівника ресторану, тому що так вимагав Анти-Монопольний комітет. Таким чином, Комітет був реінкарнацією старого радянського Держкомітету з контролю за цінами, а його інспектори були настільки чисельними, наскільки ж і активними, вимагаючи хабаря за все, що тільки могли. Десятки контролюючих органів влаштовували схожі між собою перевірки, чим завдавали неабиякої шкоди. Навряд чи когось має дивувати, що за такої ситуації цінова стабілізація не принесла економічного зростання.

Улітку 1996р., перебуваючи у відчаї з того, що колеги не поділяли його занепокоєння, Пинзеник ініціював програму реформ, котру він назвав «Економічне зростання-97». Він заручився відкритою підтримкою з боку Президента Кучми та прем'єр-міністра Лазаренка і, хоч ця підтримка була, вочевидь, нещирою, Пинзеник рушив у бій. Він організував десятки найкращих фахівців з України, котрі на 134-х сторінках розписали програму на три роки реформ.

«Економічне зростання-97» було найповнішою та найрадикальнішою на той час програмою реформ в Україні, з докладно прописаними структурними та соціальними реформами. Значну частину програми присвячувалося фінансовій політиці. Передбачалося спрощення системи оподаткування, скорочення кількості та зниження ставок податків, як і кількості невинуватених податкових пільг. У першу чергу, передбачалося скоротити високий податок на зарплатню. Мало бути посилено держскарбницю та систему платежів, щоб запобігти утворенню затримок у бюджетних платежах. Пинзеник дав можливість своїм фахівцям ретельно перевіряти великі соціальні витрати, котрі надто часто виявлялися нічим іншим, як чистими пільгами для номенклатурників. Найбідніші 20% українців отримували 1995р. не більше, ніж 8% усіх позапенсійних грошових перерахунків, що свідчило про те, що українська система соціального забезпечення була відверто регресивною, даючи більше багатим, ніж бідним (Міланович 1998, 113). Наприклад, удова полковника мала право на чотири тижня оплаченої відпустки на рік на курорті у Криму. Пакет Пинзеника також закликав до сучасної пенсійної реформи, згідно з якою частина пенсії накопичувалася б на приватному рахунку. Пакет реформ передбачав суттєву дерегуляцію бізнесу, особливо ліцензування, а також скорочення контролюючих органів. Вона виступала за жорстке регулювання лише у одній сфері – енергетичних монополій.

15 жовтня 1996р. Лазаренко представив програму парламентові. Цілком у дусі своїх звичок, парламент ухвалив саму програму, але не ті законопроекти, котрі потрібно було прийняти для її впровадження. Пинзеник збагнув, що ані Кучма, ані Лазаренко його по-справжньому не підтримували, як і його колеги-міністри. Замість того, щоб здатися, Пинзеник пішов у наступ, розпочавши відповідну PR-кампанію, однак нардепи були більше зацікавлені у власних доходах, ніж у виборцях, тому відхилили пакет. Було ухвалено лише незначні зміни до закону про ПДВ та податок на прибуток підприємств. 2 квітня 1997р. Пинзеник визнав доконаність факту й подав у відставку.

Не дивлячись на те, що Пинзеник зазнав прикрої невдачі, йому вдалося сформулювати сильну, деталізовану програму реформ, на котру можна було б спиратися потім. Сам Пинзеник перетворився на провідного економіста-реформатора країни. Кучма ж, котрий мало що зробив на підтримку свого старого соратника, скористався невдачею Пинзеника виключно як приводом, щоб звільнити Лазаренка.

Схожа доля спіткала і Сергія Головатого – іншого видатного реформатора, котрий був міністром юстиції з 1995 по 1997рр. Невдовзі потому, як він став міністром, він домігся прийняття першого в Україні закону про організовану злочинність, а у квітні 1997р. він запустив програму під назвою «Чисті руки», спрямовану проти корупції – не в останню чергу, серед депутатів парламенту. Поміж еліти ця тема не користувалася популярністю, відтак у вересні 1997р. Кучма звільнив Головатого за його надто бурхливе просування цієї програми⁴³.

Пустовойтенко: Пасивний лояліст

16 липня 1997р. Кучма замінив Лазаренка на Валерія Пустовойтенка. Шокує, однак, Кучма замінив найкорумпованішу в історії незалежної України особу на, можливо, найбільшого бюрократа у якості прем'єр-міністра, – це у той час, коли саме корупція й бюрократизм були

⁴³ Тарас Кузьо, «Віртуальна боротьба України проти корупції та організованої злочинності», Радіо Вільна Європа/Радіо Свобода, «Огляд злочинності, корупції та тероризму», 6 вересня 2002р., доступно на www.taraskuzio.net (перевірено 2 жовтня 2008р.).

найбільшими хворобами країни⁴⁴. Він себе цим глибоко дискредитував політично, але показав, що лишається хазяїном політики.

Наскільки Лазаренко був яскравим, настільки ж Пустовойтенко був сірим. Лазаренко вселяв страх, Пустовойтенко був нудним. Тим не менш, обоє вийшли з Дніпропетровська, де Пустовойтенко був мером, однак його порівняльною перевагою була абсолютна лояльність до Кучми. Після призначення двох сильних прем'єр-міністрів, котрі його зраджували з метою посісти його місце – Марчука та Лазаренка, - Кучма зажадав абсолютно надійного прем'єр-міністра. Понад те, метою Кучми були вже не реформи, а виграш безрезневих парламентських виборів 1998р. та президентських виборів у жовтні 1999р., у чому й полягало завдання Пустовойтенка. Останній повернувся в уряд, де панували чиновники. Він не робив там значних змін, хіба що напакуював уряд іще старішими й сірішими совєтськими апаратниками.

Одного разу мені не поталанило головувати на званому обіді для Пустовойтенка й провідних міжнародних лідерів бізнесу. Цей обід мав стати можливістю для прем'єр-міністра України вигідно подати свою країну. Натомість же, упродовж усього заходу, Пустовойтенко був поглинутий одним-єдиним неприхованим бажанням – якомога швидше забратися звідти геть. Він унікав розмов будь з ким, окрім компанійського Юрія Петрова, тодішнього голови апарату Єльцина, котрий раніше був мером Свердловська (тепер Єкатерінбург) – міста, до плутанини схожого на Дніпропетровськ (котрий до революції і звався дуже схоже - Єкатерінослав).

Зовнішня політика Кучми

Кучма любив займатися зовнішньою політикою і, вирішивши найважливіші внутрішні питання, він повністю віддався цьому улюбленому своєму заняттю. Він багато подорожував, роблячи офіційні візити до багатьох країн, котрі вряди-годи мали мінімальний стосунок до чи відносини з Україною. У своїй передвиборчій кампанії, Кучма неодноразово згадував багатовекторну зовнішню політику, котру дехто б назвав радше багатополісною, котра, за його уявою мала покращити відносини України на усіх напрямках.

Найважливішим зовнішнім партнером України була Росія, з котрою лишалися невирішеними два життєвоважливі питання: розділ Чорноморського флоту та статус його місця дислокації – м.Севастополя, що у Криму. Після того, як Єльцина було успішно переобрано у липні 1996р. на другий термін, та закінчення лікування на серці, котре було затягнулося аж до кінця 1996р., Єльцин зібрав достатньо політичної та фізичної сили, щоб повернутися до свого довгоочікуваного кінцевого вирішення цих питань з Україною.

28 травня 1997р., прем'єр-міністри України й Росії підписали три міжурядові угоди про розділ, базування та вартість Чорноморського флоту. То були контроверсійні угоди, однак, той факт, що їх підписували прем'єр-міністри, звільняв Єльцина від потреби просити російський парламент про їх ратифікацію. Флот було, нарешті, розділено, в результаті чого Росія отримала левову його частку: формально, його було поділено порівну, але Росія викупила в Україні значну частину її половини. Україна віддавала в оренду Росії портові потужності у Севастополі на 20 років (до 2017р.) за 98 млн доларів на рік. Угоду про оренду могло бути подовжено ще на п'ять років за взаємної згоди. Севастополь залишався штаб-квартирою Чорноморського флоту Росії, щонайменш, іще на 20 років. Конституція України 1996р. дозволила у якості винятку тимчасове

⁴⁴ Того дня я вирішив закрити нашу Міжнародну економічну дорадчу групу Сороса у Києві.

перебування чужих військових баз на українській території (Шерр 1997; Вольчук 2002, 29-32, 36-38). Тим не менш, питання Криму, Севастополя й Чорноморського флоту все ще лишаються улюбленими темами для російських націоналістів. Також варто зазначити, що, за фактом, оренду Росія сплачувала шляхом взаємозаліку боргів України за газ.

У продовження цих угод, 31 травня 1997р. Росія, нарешті, визнавала кордони України, підписавши Угоду про дружбу, співробітництво та партнерство між Російською Федерацією та Україною. У тій угоді неодноразово й у деталях підтверджується взаємна повага обох країн до територіальної цілісності та непорушності кордонів одна одної. Єдиною територіальною суперечкою, що залишилася невирішеною, була демаркація морського кордону в Азовському морі та Керченській протоці. Вражаюче, але українська Верховна Рада не змогла зрозуміти, що то було найкращим, що взагалі тоді можна було домогтися від Росії. Лише 25 грудня 1998р., аж через півтора роки потому, Рада, нарешті, ратифікувала угоду, після чого порівняно про-президентська Рада Російської Федерації зробила те ж саме (Російська Федерація 1999). Одночасно, Росія скасовувала усі ті торгівельні бар'єри, котрі вона звела проти України.

Ці російсько-українські угоди були величезним успіхом для Кучми, а також найвищою точкою російсько-українських відносин. Росія визнала правові вимоги України, хоча українцям, що не дивно, хотілося б отримати вищу за те ціну, а ратифікацією міждержавної угоди вона ще раз підтвердила своє визнання українського суверенітету над Кримом та Севастополем.

Однак, Україні навряд чи можливо було домогтися від Росії набагато більшого. Співробітництво у Співдружності Незалежних Держав (СНД) не мало жодних перспектив, оскільки Росія лишалася на позиціях залякувача, обстоюючи приховані нео-імперіалістичні наміри, котрі не знаходили схвалення жодного з партнерів. Оскільки на той час ані Росія, ані Україна не були членами Світової організації торгівлі (СОТ), правил, котрі могли б регулювати вільну торгівлю між ними, просто не існувало (Олкотт, Аслунд і Гарнетт 1999). Точка зору Кучми щодо Росії була простою: «Ми приречені жити у дружбі»⁴⁵.

Найбільш, однак, Кучма цінував свої відмінні відносини зі Сполученими Штатами – американо-українська дружба тоді просто квітла й буяла. У листопаді 1994р. Кучма отримав честь бути запрошеним на офіційний візит до Вашингтону. «Нью-Йорк Таймс» (23 листопада 1994р.) відзначив компліменти Білла Клінтона на адресу Кучми: «Ваша відвага перед лицем тих складних проблем нагадує нам про одного з найвидатніших наших лідерів – Франкліна Рузвельта, котрий дав нам лідерство у часи важкої скрути. Ви осяяли шлях уперед у двох найкритичніших питаннях майбутнього: реформа економіки та ядерна зброя». У травні 1995р. Президент Клінтон наніс у відповідь візит до України, котрий став таким собі святом любові. Віце-президент Ел Гор також був частим гостем у Кучми.

Європейська Спільнота трималася набагато стриманіше. Її інституційне співробітництво з Україною було радше символічним. Там до України ставилися як і до будь-якої іншої країни СНД, не дивлячись на те, що це була європейська країна і, згідно з Римською угодою від 1957р., мала право подачі заявки на членство у ЄС. Європейський Союз запропонував країнам СНД типові угоди про партнерство й співробітництво (УПС), котрі були дійсними упродовж десяти років. Українську УПС було укладено 1994р., однак, чинності вона набула аж 1997р. Попри той факт,

⁴⁵ Дзеркало тижня, 16 жовтня 1998р.

що вона охоплювала усі сфери, покриваючи як політичний діалог, так і торгівлю товарами й послугами, а також економічні, екологічні, наукові, культурні та правничі питання, вона містила мало суттєвих положень. Так, стосовно торгівлі, положення поширювалися лише на не-членів СОТ, тоді як на той час у Європейського Союзу були угоди про вільну торгівлю, укладені з країнами-кандидатами зі Східної Європи. Єдиною поблажкою з боку ЄС для України було укладення текстильної угоди, котрою знімалися відповідні обмеження на імпорт.

Контраст у зростанні експорту до Європейського Союзу з 10 пост-комуністичних країн-кандидатів на вступ до ЄС із Центральної та Східної Європи та Україною в 1990-х роках був величезним. Якщо 1989р. заледве половина експорту з країн Центральної та Східної Європи йшла до Євроспільноти, то станом на 2000р. ця частка складала вже 67%. На відміну від цього, тоді як 1989р. 33% советського експорту надходило до Євросоюзу, його частка для України складала станом на 2000р. лише 16%, що свідчить про особливо невигідне становище саме України. З огляду на економічну географію – розташування України, транспортні коридори та порівняний розмір економік сусідніх країн, - Європейський Союз мав би бути панівним ринком для українського експорту, на який мало б припадати 60 його відсотків (Аслунд і Уорнер 2004). Україна страждала від надмірного протекціонізму ЄС, оскільки дві третини її експорту припадало на особливо чутливі до протекціоністських заходів позиції, зокрема, сталь, хімікалії, сільськогосподарську продукцію та текстиль.

Упродовж 1990-х, головним питанням ЄС щодо України було закриття Чорнобильської АЕС, на одному з реакторів котрої сталася аварія 1986р. Однак, два інших її реактори продовжували виробляти електроенергію. Вони відігравали важливу роль у енергетичному балансі України, відтак, раз Чорнобиль потрібно було закрити, український уряд вимагав компенсацію у вигляді добудови двох майже збудованих ядерних реакторів на інших АЕС. Європейський Союз залучив до справи Європейський Банк Реконструкції та Розвитку, котрий не довіряв безпеці розроблених у Советському Союзі реакторів. Європейський Союз зажадав, щоб Україна побудувала інші електростанції, котрі, природньо, були дорожчими, однак, при цьому, не демонструючи готовності заплатити за це. 19-20 квітня 1996р., Україну було запрошено на саміт з питань ядерною безпеки, котрий проводили лідери Великої Сімки та Росії у Москві, де вона погодилася закрити ЧАЕС. Один з реакторів було спинено у листопаді 1996р., а другий, останній реактор – 15 грудня 2000р.⁴⁶ Було завершено будівництво двох трішки недобудованих атомних реакторів, котрі потім працювали добре.

Однак, Кучма бажав інтеграції України до Європи. Відкритою до України європейською організацією була Рада Європи. Вона є окремою від Європейського Союзу та має ширше членство. Це, головним чином, міжпарламентська організація, що приділяє увагу дотриманню прав людини, моніторингові виборів, правничим стандартам та конституціям. Її Венеційська комісія є найавторитетнішою в царині конституційного права. У листопаді 1995р. Україна стала членом Ради Європи, котра зіграла важливу роль у побудові української демократії. У своїй промові, виголошеній у квітні до Парламентської асамблеї Ради Європи, Кучма зазначив, що стратегічною метою України є повноцінне членство у Європейському Союзі (Сольчаник 2001, 92).

⁴⁶ Див. веб-сторінку Ініціативи «Ядерна Загроза» www.nti.org (перевірено 7 серпня 2008р.).

Однак, відповіддю з боку Європейського Союзу на це відкрите прохання було лише німе мовчання.

Кучма також обстоював інтеграцію України до Організації Північно-Атлантичного Договору (НАТО), поступовими кроками, як і було запропоновано з боку цієї організації. У травні 1997р. Росія й НАТО утворили Раду НАТО-Росія, тож Україна й собі поквапилася створити Комісію НАТО-Україна двома місяцями пізніше під час саміту НАТО у Мадриді. Єдину серйозну внутрішню реакцію проти орієнтованої на Захід політики Кучми можна було спостерігати 1999р., коли НАТО бомбардувало Югославію на захист косоварів. Більшість українців рішуче підтримали своїх православних братів із Сербії, як це зробили й у Росії, однак, це був рідкий, поодинокий випадок коли українська громадськість критично реагувала на дії Заходу. Навіть попри це, Україна вирішила надіслати 800 вояків для контингенту в Косово. Також, Україна на постійній основі надавала миротворчі війська на усіх етапах розвалу Югославії.

Інновацією було створення ГУАМ – аббревіатури, за якою ховалися назви чотирьох країн, що її утворили – Грузія, Україна, Азербайджан та Молдова. Співробітництво між цими чотирма країнами було започатковано під час дискусій щодо перегляду Угоди про звичайні озброєння в Європі, наприкінці 1996р. Спільним для усіх членів ГУАМ було те, що усі вони були обережними й недовірливими членами СНД, бажали триматись на певній відстані від Росії, а також належали до чорноморського басейну. ГУАМ було створено з метою обстоювання спільних безпекових інтересів, котрі згодом було поширено на енергетичну сферу, хоча його члени завжди завбачливо підкреслювали, що це співробітництво не націлене проти Росії. 1999р. до групи приєднався Узбекистан, внаслідок чого вона стала називатися ГУУАМ, однак 2005р. останній вийшов, оскільки мав замало спільного з іншими членами. Після андижанської різні, що трапилася у травні 2005р., Узбекистан покращив свої відносини з Росією, котра поставилася до різні з більшим розумінням, ніж Сполучені Штати. Насправді ж, ГУАМ є навряд чимось більшим, ніж консультативний форум (Олкотт, Аслунд і Гарнетт 1999).

Не без причини, Кучма неабияк пишався своєю зовнішньою політикою, котра була його основним (окрім, хіба, виборів) заняттям наприкінці 1990-х: «Мене критикували за мою політику багатовекторності, однак, я пишаюся своєю зовнішньою політикою і вважаю це важливим здобутком... Це допомагало мені зберігати суверенітет України»⁴⁷.

Складнощі газової торгівлі

Торгівля газом була найбільшим джерелом рентоздирництва в Україні і, хоча країна імпортувала три чверті газу, котрий вона споживала, вона ще й була головною країною його транзиту⁴⁸. Енергоємність України була навіть вищою, ніж у Росії. Обидві ці країни стартували в умовах однаково низьких цін на енергоносії, а також у обох панувала важка промисловість.

У найгірший, 1995 рік Україна використовувала у 28 разів більше енергії на виробництво еквіваленту 1 долара ВВП, ніж енерго-ефективна Італія⁴⁹. Для енергозаощадження тут непочатий

⁴⁷ Радіо Вільна Європа / Радіо Свобода, «Україна: Колишній президент споглядає «Україну без Кучми», 7 серпня 2006р.

⁴⁸ Хорошим повноцінним джерелом є Бальмасада (1998), Ловеї (1998а) та Фон Гіршаузен (1999).

⁴⁹ Виміряно за поточним обмінним курсом. Див. Управління Енергетичної інформації, «Енергоємність у світі», таблиця Е.1g, доступно за адресою www.eia.doe.gov (перевірено 14 липня 2008р.). Якщо

край роботи. Тим не менш, споживання природного газу Україною знизилося зі 115 млрд кубометрів 1990р. до близько 80 млн 1995р., однак на тому рівні воно й стабілізувалося, оскільки, попри те, що запровадження енергозбереження тривало, виробництво почало зростати (Ловеї 1998а).

Умови торгівлі газом змінювалися щокілька років, однак ціни були надзвичайно спотворені, торгівля – непрозорою, а затримки у розрахунках – суттєвими. Двома основними постачальниками газу були Росія та Туркменістан. Співвідношення між ними коливалося, однак, загалом, Росія воліла щоб саме туркменський газ ішов на споживання Україною, оскільки ціни для нього були нижчими, ніж у Європі, а також тому, що від України було важко домогтися не те що вчасних, а взагалі розрахунків.

Більшість речей у торгівлі газом були дивними. Ціни були низькими та дотувалися державою, але навіть попри це, прострочка (з боку споживачів) була значною і, часто, врешті-решт, пробачалася Газпромом чи українською державою. Домовленості щодо торгівлі газом змінювалися майже щороку – так само як мінялися державні та приватні компанії, між якими вони укладалися. Зміни відбувалися внаслідок викриття корупційних схем та інцидентів, що викликали публічну критику. Однак, реального покращення стану речей майже не спостерігалось. Усі ці компанії були непрозорими, і високопосадовці та обрані бізнесмени з Туркменістані, Росії та України, схоже, поклали до власних кишень величезні корупційні доходи («Глобальний свідок» 2006).

Вражала толерантність російського Газпрому щодо затримок у розрахунках за газ з українського боку, але навряд чи то робилося через благі наміри. Він конвертував ці борги в українські облігації, у обмін на котрі вони вимагали обміну «акцій на борги», надаючи перевагу газотранспортній інфраструктурі. Газпром скуповував чималі шматки газогонних систем у Грузії, Молдові, пізніше – у Білорусі, але основною мішенню була Україна. Окрім самих газогонів, на території Західної України також розміщувалися найбільші у світі газосховища, котрі в очах Газпрому становили неабияку цінність (Ловеї 1998а). Український парламент наприкінці 1996р. відповів на ці загрози заборною приватизації транзитних газогонів та газосховищ (Бальмаседа 1998, 264).

З 1992 по 1995р. українське держпідприємство УкрГазПром імпортувало природний газ із Росії та Туркменістану, і Україна накопичила близько 6 млрд доларів державного боргу/прострочених платежів за ці постачання газу (Ловеї та Сконік 1997, 204). За ці роки, Україною було отримано дуже суттєві нафтові та газові дотації з Росії. Ґреґорі Краснов та Джозеф Брада (1997, 840-41) оцінили їх на рівні приблизно 1.3 відсотка українського ВВП, щороку з 1992 по 1995р.

На початку 1994р. українська держава найняла приватну компанію «Республіка», котру очолював Ігор Бакай, щоб розраховуватися з Туркменістаном по бартеру, однак вона не справилася, й Кучма викинув «Республіку» і самого Бакає з схеми («Глобальний свідок» 2006, 33). Натомість, розрахунки за газ узяв на себе пов'язаний із Газпромом приватний трейдер «Ітера», в результаті чого всю торгівлю газом упродовж 1995-1997рр. підім'яли під себе ЄЕСУ Тимошенко й Лазаренка. У жовтні 1996р. голова Газпрому Рем Вяхірев запропонував, щоб

вимірювати за паритетом купівельної спроможності, Україна і Росія уп'ятеро менш енергоефективні, ніж Італія.

«Ітера» отримала монопольне право на продаж російського газу українським компаніям-споживачам (Бальмасада 1998, 264). Прем'єр-міністр Лазаренко пропозицію відхилив, однак після його зміщення «Ітера» таки стала продавати увесь російський газ на Україну. За старою звичкою, газові трейдери не розраховувалися з Газпромом, котрий, врешті-решт, примушував робити це українську державу (Бальмасада 1998, 270-71; фон Гіршгаузен та Вінсенц 2000).

1998-го року, після падіння Лазаренка, Кучма об'єднав державні нафтові та газові підприємства у нову українську державну компанію «Нафтогаз України», котра мала контролювати українську торгівлю газом. Очевидною метою було забезпечення фінансування його передвиборчої кампанії на президентських виборах 1999р. Перший голова компанії – Ігор Бакай, - лишався на цій посаді до 2000р. Припускається, що Кучма вирішив, що йому потрібен найнерозбірливіший у засобах газотрейдер, щоб прибрати до власних рук повний контроль над сектором після Лазаренка. За дивним співпадінням, саме за цей період відсутні офіційні дані про фінансові результати чи аудиторські звіти по «Нафтогазу України» («Глобальний Свідок» 2006, 29). Було очевидно, що через цю компанію «витікали» сотні мільйонів доларів щороку. В самій Україні, низці обласних розподільчих компаній було надано регіональні монопольні права, що іще більш ускладнювало становище. Наприкінці 1998р. Бакай безсоромно скаже: «Усі багаті люди в Україні заробили свої статки на російському газі» (Тимошенко 1998).

Технік збагачення було багато і вони були різними. Найбільш явною, але найменш видатною було врізання у газогони й банальна крадіжка його в Україні по дорозі до Західної Європи. Іншою було не розраховуватися з Ітерою/Газпромом, але, з огляду на те, що Ітера успішно продовжувала торгувати, закрадається підозра, що з нею все ж розраховувалися. Тим не менш, Газпром/Росія вимагали, щоб українська держава гарантувала розрахунок за українських імпортерів-приватників. Третьою формою зняття ренти була оплата по бартеру та через взаємозаліки, котра відбувалася з 50%-вим дисконтом. На додачу, Росія сплачувала Україні за транзит газу її територією теж бартером, котрий губився у чиїхось приватних руках. Разом, декілька українських олігархів виймали, щонайменш, 1 млрд доларів чистого прибутку щороку на цих підозрілих газових оборудках, хоча з року в рік це могли бути різні люди.

Підйом олігархів

Однією з найсуперечливіших є тема олігархів. У Росії, називати олігархами найбагатших магнатів почали десь у 1994р., коли почали з'являтися перші по-справжньому багаті люди, і це ж поняття незабаром прижилося й в Україні. Саме поняття «олігарх» відноситься ще до античних часів, і за класичним визначенням, олігархія означає «влада у руках небагатьох». Насправді, для України це визначення було доречнішим, ніж для Росії.

В Україні під олігархом розуміли дуже багатого бізнесмена з хорошими зв'язками у політиці, долларового мільярдера чи майже, котрий був основним власником конгломерату підприємств та мав близькі зв'язки з самим Президентом. Олігархів було небагато, і доречніше було б називати їх плутократами, оскільки їхньою головною метою було робити гроші, і політику вони розглядали лише як засіб для досягнення цієї мети.

Олігархи не є унікальним лише для Росії чи України явищем – радше, це поширена в усьому світі норма. Рендалл Мюрк, Деніел Вольфензон та Бернард Їбонг (2005, 693) дійшли такого висновку у своєму всесвітньому огляді свіжої літератури з питань власності: «Піраміди контролю у

багатьох країнах фактично доручають управління корпораціями більших частин корпоративного сектору невеличкій купці еліти, поважним сім'ям, котрих цілком обґрунтовано можна назвати олігархами». Вийнятками є Сполучені Штати та Об'єднане Королівство⁵⁰.

В Україні можна розрізнити три хвилі олігархів або крупних бізнесменів. Перша група постала близько 1994р. У липні 1994р., після того, як Кучму було несподівано для багатьох обрано Президентом України, він зруйнував старі корупційні ланцюжки. Щонайменш, троє людей тоді вважалися олігархами: колишній прем'єр-міністр Звягільський – вугільний та сталевий трейдер; мас-медійний олігарх та металотрейдер Вадим Рабинович; а також газотрейдер Ігор Бакай. Усі вони працювали з Кравчуком і впали в немилість при Кучмі. На Звягільського та Рабиновича навіть завели анти-корупційні справи. Тим не менш, ці старі олігархи спромоглися вибудувати свій захист та налагодити зв'язки з новим президентом мірою того, як режим Кучми теж почала під'їдати корупція.

Другою хвилею олігархів, уже часів Кучми, стали газові трейдери. Упродовж 1996-97рр., найбільшою газотрейдерською групою були «Єдині Енергетичні Системи України» Лазаренка й Тимошенка, котрі поділилися на дочірні підприємства для окремих галузей, ставши конгломератом⁵¹. На чолі іншої великої олігархічної групи стояв київський бізнесмен Григорій Суркіс та його партнер Віктор Медведчук. Вони створили великий конгломерат, що займався газовою торгівлею та володів значною нерухомістю в Києві. Наприкінці 1990-х вони також масштабно проникли на ринок електророзподільчих компаній. Суркісові належав знаменитий футбольний клуб «Динамо-Київ». Ігор Бакай, чіпкий газотрейдер, налагодив свої відносини з Кучмою й залишився олігархом, поперемінно головуючи то у державних, то у приватних компаніях. Олександр Волков був, головним чином, таким собі придворним та президентським радником. Він був ділком, не пов'язаним явно з жодною компанією, при цьому будучи важливим імпортером нафти (Гонґадзе 2000).

Жодне з цих корпоративних починань не вижило. Усі вони були темними офшорними трейдерами, що уникали оподаткування і були майстрами неплатежів та бартерних розрахунків. ЄЕСУ було реальною компанією, однак Кучма її зруйнував упродовж 1997-98рр. шляхом керованого переслідування різними правоохоронними органами. Групу Суркіса та Медведчука було, вірогідно, поділено на різні підприємства, особи власників котрих лишаються невідомими й досі. Бакай та Волков ніколи не створювали серйозних корпоративних структур. Бакай утік до Росії після Помаранчевої Революції, а Волков відійшов на маргінес. Ці олігархи ранньої пори обіймали високі державні посади: Лазаренко – прем'єр-міністра, Медведчук – першого заступника спікера парламенту, Волков – радника Президента, а Бакай – голови державної нафтової й газової компанії («Нафтогаз України»), упродовж 2003-04 також відповідаючи за нерухомість при адміністрації Президента. Суркіс та Медведчук територіально базувалися у Києві та Закарпатті, Лазаренко – у Дніпропетровську, тоді як Бакай та Волков крутилися у президентських колах у Києві.

⁵⁰ Щодо більш детальної розробки теми олігархів, див. Аслунд (2007а, розділ 10). Більше деталей щодо українських олігархів подано у Аслунд

⁵¹ То була приватна українська компанія, котра не мала нічого спільного з однойменною російською компанією, котра була державною комунальною компанією

Третя хвиля олігархів з'явилася наприкінці 1990-х та стала помітною після 2000р. Ці також заробили початковий капітал на торгівлі сировинними товарами, однак потім усі стали металовиробниками і розбудували серйозні корпоративні структури. Вони заволоділи металургійними заводами України, котрі було приватизовано у 1990-х, частково через ваучерну приватизацію, а частково – через інсайдерську приватизацію. Олігархи реструктурували свої металургійні заводи, щоб збільшити випуск продукції, в результаті чого ті стали високоприбутковими. Незабаром, в Україні запанували чотири великих промислових групи, кожна з яких наймала близько 100 тисяч працівників та коштувала понад 10 млрд доларів станом на весну 2008р. Усі вони територіально розміщувалися на Сході України – дві у Донецьку та дві у Дніпропетровську.

Індустріальний Союз Донбасу (ІСД), заснований 1995р., традиційно був провідною групою на Донбасі. До його складу входять металургійні заводи в Україні, Польщі та Угорщині. Його головними власниками є Віталій Гайдук, Сергій Тарута й Олег Мкртчян. Гайдук і Тарута є інженерами за освітою, колишніми керівниками держпідприємств у металургійній галузі, причому, керуючий партнер Тарута має за плечима досвід роботи у советському «Внешторзі»⁵².

Конкурентом ІСД у Донецьку є «Систем Кепітал Менеджмент» (СКМ), котра на даний момент є найбільшою українською компанією, налічуючи близько 160000 працівників. Утворена доволі пізно – 2000р., і практично повністю належить Рінату Ахметову (1966р. народження), котрий наприкінці 1990-х знезацька став найбагатшою в Україні людиною. Походить із бідної шахтарської родини на Донбасі. СКМ – холдинг, до складу якого входять металургійні заводи, рудники і шахти, а також заводи важкого машинобудування. Ахметов має титул короля Донецька, що має контроль над керівництвом області⁵³. СКМ та ІСД раніше спільно володіли багатьма меткомбінатами, однак пізніше розділили володіння. Левова частка дісталася СКМ, тому ІСД вважає, що його витиснули.

«Інтерпайп» Віктора Пінчука (перейменованій 2007р. у ІстВан) з Дніпропетровську є, напевно, другою за статками компанією в Україні, однак кількість її персоналу є меншою. Її було засновано 1990р., вона спеціалізується на металообробці – трубах, залізничних рейках, тощо. Пінчукові – металургові з докторським ступенем, - також належать три середнього розміру ТБ-канали (ICTV, Новий канал та СТБ); ще, до початку 2008р. йому належав УкрСоцБанк⁵⁴. Пінчук оженився на єдиній дочці Кучми – Олені Франчук, - 2002 року. ІстВан та СКМ пишуться тим, що мають найбільш передові корпоративні структури, побудовані за західними зразками, а також тим, що у обох компаніях працює чимало іноземців.

Група «Приват» із Дніпропетровська є, мабуть, другою найбільшою після СКМ за статками та кількістю працівників. Її було засновано 1992р. і очолювано трьома партнерами-мільярдерами: Ігорем Коломойським, Геннадієм Боголюбовим та Олексієм Мартиновим. Коломойський, також інженер за освітою, є керуючим партнером. Група «Приват» контролює найбільший з

⁵² Інтерв'ю з Сергієм Тарутою, грудень 2004р; Ціммер (2003); Євген Дубогриз, «У міру вихований», *Контракти*, 17 січня 2005р.

⁵³ Інтерв'ю з Рінатом Ахметовим, 8 грудня 2004р.; Ціммер (2003); Адріан Каратницьки, «Український магнат шукає примирення», *Уолл Стріт Джорнал*, 14 січня 2005р.; Євген Дубогриз, «У міру вихований», *Контракти*, 17 січня 2005р.

⁵⁴ Інтерв'ю з Віктором Пінчуком, березень 2003р.

українських банків («Приватбанк»), вертикально інтегровану нафтопереробну компанію («Сінтоза» та напів-державну «Укрнафту»), вертикально інтегровану рудовидобувну та металургійну компанію, великі електроенергетичні холдинги, а також багато інших компаній. Це – справжній конгломерат. Як і група Суркіса-Медведчука, група «Приват» не має чітких корпоративних структур, а більшість ниточок до власників губиться десь у офшорах. Група «Приват» та «Інтерпайп» є ще більш запеклими конкурентами, ніж ІСД та СКМ⁵⁵.

Великий бізнес України сконцентровано у трьох містах – Києві, Донецьку й Дніпропетровську, але великі групи підприємств також з'явилися і в інших регіонах, головним чином, на Сході, через наявну там успадковану промислову інфраструктуру. Станом на весну 2008р. в Україні всього налічувалося не менш, ніж 23 мільярдери, і сім найбільших олігархічних груп, сконцентрованих у металургії та видобувній промисловості⁵⁶. Перехід великого бізнесу з торгівлі газом до виробництва сталі призвів до покращення практики їхнього бізнесу. Провідні корпорації вже не могли ховатися, як то було можливо для сировинних трейдерів. Їм довелося вивести з тіні власний бухгалтер та легалізувати увесь бізнес.

Станом на 2000р. охарактеризувати типового олігарха було вже набагато легше. Більшість з них мали вік близько 40 років, більшість мали інженерну освіту та були родом з Києва, Донецька чи Дніпропетровська. Вони зайшли у бізнес 1988р., разом з появою советського закону про кооперативи, котрий дозволяв легальну підприємницьку діяльність та полегшував конвертацію «мертвих» безготівкових грошей на банківських рахунках у «живу» готівку. Майже усі олігархи власноруч керують величезними компаніями, у вельми централізованому стилі. Також, якщо олігархи 1990-х були, переважно, «придворними» людьми та трейдерами-спекулянтами, нинішні олігархи є підприємцями-самородками, котрі заробили свої статки завдяки тому, що реанімували існуючі советські заводи-мастодонти.

Підйом українських олігархів мав чимало спільних рис із подібними процесами у інших країнах, як-от у Америці часів закінчення Громадянської Війни чи у Європі часів промислової революції⁵⁷. Однією з причин створення та концентрації такого багатства була можливість швидко досягти значної економії на масштабах виробництва у певних галузях, головним чином, металургії.

Іншою спільною рисою між промисловою революцією та пост-комунізмом є різкі структурні зміни, котрі створили можливості значного накопичення багатств тими небагатьма, хто знав, як скористатися з конвульсій старої системи. Третьою економічною рисою була присутність ренти, котру дуже часто важко відмежувати від економії на масштабах виробництва, як нас, зокрема, навчили подробиці [анти-трастової справи проти «Майкрософт»](#).

По-четверте, грабіжницькі барони США нажилися з вільного розподілу державних активів, зокрема – земель навколо залізниць, а також дешевих державних кредитів, оскільки чимало

⁵⁵ Інтерв'ю з Геннадієм Боголюбовим, березень 2003. «Секрети групи «Приват» - місця старту кар'єри Тігіпка», *Українська Правда*, 3 серпня 2004р.; «Семенюк судиться за власність Пінчука, Ахметова, Привату і Руслана», *Українська Правда*, 9 лютого 2005р.

⁵⁶ Кореспондент, «Список 50 найбагатших українців», 14 липня 2008р. Сім найбільших олігархічних груп – Систем Кепітал Менеджмент, ІстВан, Група «Приват», Індустріальний Союз Донбасу, Ферекспо (Костянтин Жеваго), Запоріжсталь та ММК імені Ілліча (Володимир Бойко). Криворіжсталь було, врешті-решт, придбано АрчелорМітталь, але решта металургійних груп належить громадянам України.

⁵⁷ Послідуючий уривок базується на Аслунді (2007а, розділ 10).

залізничних компаній на ранніх стадіях збанкрутувало через недостатню для досягнення економії на масштабах державну підтримку (Де Лонг 2002). В Україні олігархи, що народжувалися, дешево купували металургійні заводи, котрі, на думку багатьох, були приречені на вимирання, як сталося раніше у Центральній Європі.

По-п'яте, олігархи були потрібні, оскільки бракувало сильних правничих інституцій. Навіть сьогодні, в Україні бракує потрібних законів у сфері захисту прав власності та корпоративного управління. Система судочинства функціонує погано, практично відсутні органи судового нагляду. Подібні умови сприяють поганій керованості корпорацій, перешкоджаючи розвиткові фінансових ринків. Без сильного корпоративного законодавства та незалежної системи судочинства, партнерам дуже важко врегульовувати чи вирішувати конфлікти. Також, власники не мають змоги контролювати своїх агентів (виконавчих директорів), тому вони змушені керувати своїми компаніями власноруч. Таким чином, бізнесмени, що концентрують власність, як правило, є більш успішними, ніж їхні колеги, котрі змушені мати справу з чисельними міноритарними власниками акцій, що наглядно демонструється в Україні (Григоренко, Городниченко та Останін 2006). «Коли інституції слабкі, робити бізнес із кимось чужим небезпечно й ненадійно» (Морк, Вольфензон та Йонг 2005, 672). Бізнесмени уникають укладати угоди, виконання котрих вони не мають змоги забезпечити через суди, цілком раціонально обираючи вертикальну інтеграцію, надаючи перевагу корпоративній ієрархії над горизонтальними ринками (Уільямсон 1975).

У економічному сенсі, олігархічні системи довели свою високу здатність адаптуватися. Українські олігархічні корпорації ІстВан та СКМ досягли неабияких успіхів у придбанні всіляких міжнародних послуг, зокрема, аудиту та управління, тоді як державні підприємства опиралися цьому. Вони купували й продавали компанії з великою швидкістю, спеціалізуючись на зміні їхніх корпоративних структур.

Схоже на те, що лише українські та російські олігархи здатні реструктуризувати советські промислові підприємства, що вимагає доволі специфічних навиків. Необхідною для цього є наявність тісних зв'язків як із центральною, так і регіональною владою. За відсутності дієвої правничої системи, власник/керівник повинен бути здатним захистити права власності та забезпечити виконання контрактних зобов'язань ефективними позазаконними засобами. Першим завданням на советському заводі є викорінення несунства (тобто, дрібних і не дуже крадіжок самими працівниками). Крім того, в Україні діє ціла купа актів щодо соціального захисту населення, однак лише декотрих із них прийнято дотримуватися, і бізнесмен повинен знати, яких саме. Советські підприємства мали хронічний надлишок персоналу, але лише бізнесмени-аборигени мали сміливість та уміння звільнити саме тих, кого треба. Советські фабрики, як правило, були захаращені надлишковим обладнанням, більшість з якого варто було б віддати на металолом. Але якщо західні бізнесмени схилилися до того, щоб демонтувати усе начиння заводу, не лишивши практично нічого, окрім, хіба що, стін, місцеві бізнесмени, котрим бракувало капіталу, старалися використати увесь фізичний капітал та технології, котрі являли собою бодай якусь цінність, таким чином, зберігаючи більше з того, чого було на заводах цінного. Советський стиль управління вирізнявся своїми тонкощами, і на заводах, де працювали тисячі робітників, знання старих практик менеджменту було необхідним для успішного оновлення цих заводів та фабрик, тоді як фінансові та управлінські навички могли бути привнесені і ззовні. Таким чином, місцеві бізнесмени, як правило, справлялися з усіма цими завданнями на

ранніх стадіях реструктуризації советської металургії краще, ніж зарубіжні інвестори. Пізніше, більш у пригоді ставали інші навички, такі як ноу-хау та утворення міжнародних мереж, до чого можна було підключити вже й зарубіжних інвесторів.

Єгор Григоренко, Юрій Городниченко та Дмитро Останін (2006) проаналізували майже 2000 українських компаній і з'ясували, що на початку усім діставалися фірми з низькою продуктивністю, великою вартістю фондів та обсягами продажів, але фірми, котрими заволодівали олігархи, врешті характеризувалися набагато вищим зростанням продуктивності, ніж решта. Цей висновок збігається з висновком раніше здійсненого емпіричного дослідження російських фінансово-промислових груп середини 1990-х, у результаті якого з'ясувалося, що ефективність реальних інвестицій у таких ієрархічних групах була вищою, ніж у незалежних власників (Перотті та Гельфер 2001).

Напрошується два основних висновки. Лише невеличкій кількості бізнесменів, що змогли/здогадалися сконцентрувати власність та мали чудові знання діючих неформальних правил, було під силу керувати великими советськими підприємствами на ранніх стадіях перехідного періоду. Реальною цьому альтернативою було лише залишати ці підприємства у державній власності й не реформувати їх, аж доки вони не загнуться геть, або ж продати їх іноземним інвесторам, котрі, зазвичай, мусили їх врешті-решт закрити, оскільки не мали гадки, як ними правильно керувати. Виникало також питання, чи дозволить держава з'явитися великим місцевим бізнесменам, чи ні – адже, далеко не у кожній країні на це погодилися. Але, принаймні, у питаннях реструктуризації великих советських підприємств видобувної та металургійної промисловості олігархи були більш успішними.

По-друге, не олігархи були винними у тих обставинах, що склалися – вони просто відреагували на них у раціональний спосіб. Якщо державне регулювання закладало ножиці між закріпленими державою та ринковими цінами, бізнесмени отримували вигоду за рахунок цієї різниці у цінах. Коли почалася приватизація, вони прибрали до рук колишню державну власність якнайдешевше. Під час масової приватизації, вони купували ваучери та акції. Враховуючи той факт, що чимало підприємств приватизовувалося несподівано і швидко, вони скуповували усе, що могли, аж доки масова приватизація не закінчилася, намагаючись підібгати під себе все більше активів, а не інвестувати в те, що вже було придбано раніше. По закінченню масової приватизації декотрі олігархи спромоглися виробити бізнес-стратегію, причесати активи, спеціалізуватися у певних, не багатьох галузях, і вже після чого гарненько інвестували.

Наприкінці 1990-х, Кучма був тісно пов'язаний із олігархами, нацьковуючи кожне з трьох головних олігархічних угруповань одне на інше - Медведчука-Суркіса, Волкова-Бакая та Пінчука, - однак, інші також приймали участь у грі. У Кучми з олігархами були симбіотичні відносини: олігархи потребували державної підтримки для свого бізнесу, тоді як Кучма потребував щедрого фінансування своєї політичної кампанії. Він урівноважував вплив олігархів за допомогою своєї умілої стратегії «розділяй і володарюй», пильнуючи, щоб жодна з сил не змогла консолідувати владу.

Олігархія призвела до «рівноваги часткової пореформованості», як це розгледіли Джоел Геллман (1998) та Розарія Пульїзі (2003). За словами Геллмана, переможці отримали усе, і цими переможцями були олігархи. Вони підтримували й укріплювали свої ренти чи державні ресурси

у обмін на політичну підтримку у вигляді фінансування виборчих кампаній, через власні ЗМІ та мобілізацію адмінресурсу на місцях.

Однак, більшість із тих, хто був великим та могутнім у 1999р., мали ось-ось втратити свої привілеї – швидше, ніж будь-хто міг собі уявити, оскільки конкуренція взяла верх, запропонувавши, таким чином, вихід для цього, на перший погляд, занепадаючого суспільства. Кучма уникав консолідації влади та розбудови сильної владної вертикалі, на відміну від президентів Владіміра Путіна та Нурсултана Назарбаєва, котрі це зробили у Росії та, відповідно, Казахстані.

Злочинність та силовики

На початку пост-комуністичного періоду, злочинність стрімко зросла, що є типовим явищем для лібералізації, що сталася після суворой диктатури, однак суспільство винайшло механізми захисту, котрі з часом змінювалися⁵⁸.

Під час такого періоду в Україні кількість убивств та замахів на убийство більш, ніж подвоїлася – від 2100 станом на 1985р., сягнувши піку у 4900 станом на 1996р. Показник убивств на душу населення лишався високим аж до 2000р., після чого суттєво знизився (графік 4.2). Цей показник в Україні трішки вищий за аналогічний у США, однак він був постійно уполовину нижчим половини від надзвичайно високого відповідного показника для Росії. Усередині самої України, показник значно вищий на урбанізованому Сході, ніж на більш сільському Заході країни.

Індивідуальна злочинність стала нестерпною. Кожний бізнесмен міг стати жертвою рекету, але, оскільки вимагачів було багато й вони конкурували один з одним за територію і вплив, бідолашні бізнесмени губилися, кому ж із них платити. Багато хто так і не зрозумів, як результат – їхні будинки було спалено, а декого й убито. Один мій друг якось відвідав святкування дня народження Ігора Бакая, котре було влаштовано на березі Дніпра 1995р. Він налічив на вечірці 72 тілоохоронця; дехто з гостей, щоб підвищити гарантії власної безпеки, не розлучалися з власними «калашами» навіть під час катання на водних лижах. Зараз, коли це вже відійшло в минуле, воно звучить як екзотика, однак тоді це лякало. 1995 і 1996р., двох головних тіньових бізнесменів Донецька (Ахатя Брагіна, також відомого як Алік Грек, та Євгена Щербаня) було убито, вірогідно – конкурентами, хоча справу так і не було розслідувано. Брагіна було убито, попри те, що він перебував у оточенні 150 тілоохоронців на стадіоні «Шахтар» у Донецьку, а Щербаня – на донецькому летовищі. Доти, тілоохоронці ніколи не користувалися таким попитом та не були настільки чисельними у тих небагатьох на той час пристойних київських ресторанах.

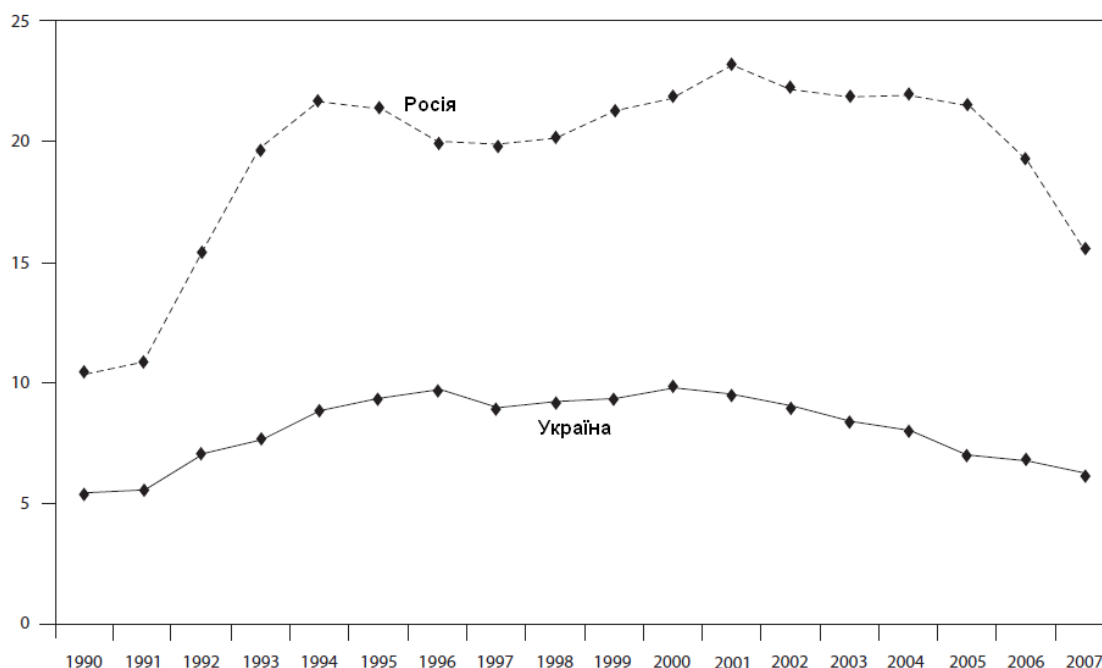
Відповіддю на кримінальну анархію стала друга хвиля, що піднялася 1996р., коли криміналітет став раціоналізованим. За прем'єр-міністра Лазаренка (1996-97рр.) скидалося на те, що організована злочинність взяла владу. Організовані рекетири поділили території міст поміж собою, відтак бізнесмени вже знали точно, кому вони повинні заплатити. Відсотки, котрі брали за «дахування», впали, як і кількість убивств, пов'язаних із рекетом. Колись я обідав у гарному італійському ресторані «Ді Маріо», на вулиці Саксаганського у Києві. Щовечора там же зависала компанія чотирьох братів-чеченців, котрі не випускали з рук своїх мобільників. Поміж ними

⁵⁸ Найкращий аналіз пост-совєтської злочинності та механізмів захисту від неї знаходимо у Волкова (2002), котрий, своєю чергою, проводить схожі паралелі зі Сіцілією Дієго Гамбетти (1993). Мною це було пропрацьовано у Аслунд (1997а, розділ 9).

сиділа, нудьгуючи, гарна білявка, палячи свої довгі, тонкі цигарки. Казали, що ці люди уособлювали одне з двох головних рекетирських угруповань, однак міліція їх не турбувала.

Графік 4.2 Кількість убивств та замахів на вбивство, на душу населення в Україні та Росії, 1990-2007рр.

на кожні 100000 населення

Джерело: Міністерство статистики України (1994, 477; 1996, 514; 1997, 488; 1998, 515; 2000, 499); Держкомстат України – база даних он-лайн, www.ukrstat.gov.ua (перевірено 18 липня 2007р.); Європейський Банк Реконструкції та Розвитку – база даних он-лайн, www.ebrd.com (перевірено 1 липня 2008р.); Федеральна державна статистична служба Російської Федерації, www.gks.ru (перевірено 22 липня 2008р.).

Станом на 2000р. олігархи перебрали функції організованої злочинності на себе. Заснувавши свої власні великі армії охоронців, вони себе звільнили. І хоча загроза кровопролиття все ще лишалася, розборки поміж бізнесменами суттєво скоротилися, як і кількість тілоохоронців, а з ними – й вартість «дахування».

Врешті-решт, силові структури відновили свою дієвість, однак, у такий спосіб, що стали самі собі законом. В Україні головними силовими структурами є величезне й багатопрофільне міністерство внутрішніх справ, дещо елітарна Служба Безпеки України (СБУ, колишнє КДБ), велика нова Державна податкова адміністрація та Генеральна прокуратура. Троє наближених до Кучми силовиків контролювало основні силові відомства. Міністр внутрішніх справ Юрій Кравченко командував 420-тисячною українською міліцією, Леонід Деркач – 28-ма тисячами офіцерів СБУ, а Микола Азаров керував Державною податковою адміністрацією, котра зі своїми 70 тисячами інспекторів була найбільш політизованою та небезпечною репресивною силою. Азаров також був одним із головних донецьких політиків, зазвичай – депутат Верховної Ради, один з лідерів Партії Регіонів, регіональної донбаської партії. Ці три відомства стали централізованими, комерційними організаціями, що конкурували поміж собою із завзятістю олігархічних груп. Правосуддя було останнім, що могло їх турбувати, але закон дозволяв їм носити зброю та заарештовувати людей.

Кучма обходився зі силовиками у схожий спосіб, що й з олігархами – нацьковував одних на інших, дбаючи про те, щоб кожне з відомств очолювали сильні й лояльні до нього люди. Армія з близько 200-ма тисячами людей в уніформі не відігравала жодної політичної ролі.

Ліквідація свободи ЗМІ

На початку 1990-х українські ЗМІ перебували у стані фінансового розладу, страждаючи від загального падіння економіки. Державне фінансування всихало, тоді як доходи від приватної реклами були незначними, лишаючись такими аж по 2000р. включно. Доправлення газет стало занадто коштовним, що практично знищило загальнонаціональні газети та перетворило пресу на цілковито регіональну. Мірою згортання друкованих ЗМІ, переважна більшість українців переставало читати газети, відтак уплив телебачення й радіо почав зростати все більше. Якість лишалася низькою. В Україні було порівняно небагато високопрофесійних журналістів, оскільки за СРСР домінували московські ЗМІ. Тим не менш, ЗМІ були дуже вільними.

У середині 1990-х у Києві було лише 10 невеличких щоденних газет, що перебували у власності, головним чином, невеличких підприємців, хоча по одній газеті випускав парламент і уряд. Головні ТБ-канали перебували у державній власності та фінансувалися погано, але з'являлися й невеличкі приватні канали. В Україні був лише один ранній медіа-магнат – Вадим Рабинович, про котрого ходили чутки, що на вершині свого впливу 1994р. він володів чвертю усіх українських ЗМІ. Його вважали українським аналогом Владіміра Ґусінського з Росії, однак він не користувався популярністю, бо був пов'язаний з організованою злочинністю, через що йому навіть було заборонено в'їзд до Сполучених Штатів. Він так і не зміг наблизитися до Кучми настільки близько, як до Кравчука. 1999р. Рабинович впав у немилість до Кучми й мусив утекти до Ізраїлю.

Найбільш живучі ТБ-канали трималися на ретрансляції російських програм, однак пряму трансляцію з Росії було заборонено 1995р. (Уїлсон 2002, 270). На той час, це розглядали як можливість стимулювати мовлення українською, однак іншою стороною цієї заборони був той факт, що вона збільшила можливості для уряду контролювати телебачення.

Незабаром адміністрація Кучми почала обмежувати свободу ЗМІ. 1995 року одна з невеличких, але хороших київських газет – «Киевские ведомости», - опублікувала матеріал про те, що міністр внутрішніх справ Кравченко збудував великий приватний будинок державним коштом. Кравченко, котрий на той час був лояльним до Кучми, не постраждав і сам президент публічно виступив на його захист, а редакцію газети було примусово виселено з приміщення, ніби-то через порушення правил пожежної безпеки⁵⁹. То був перший провісник тієї репресивної політики щодо ЗМІ, котру на повну катушку було запущено 1997-98рр., перед парламентськими та президентськими виборами.

Пізніше, конкурент «Киевских ведомостей» - «Всеукраинские ведомости», - опублікував викривальний матеріал про київського магната Григорія Суркіса. Газету було притягнуто до відповідальності за наклеп і примушено до сплати просто конфіскаційної за своїм розміром компенсації за моральну шкоду на суму 1.5 млн доларів. Генеральна прокуратура зачинила кілька інших критичних газет (Уїлсон 2002, 198). Свободу ЗМІ було суворо обмежено, однак репресії обмежувалися виключно тими ЗМІ, котрі завдавали неприємностей владі. Головними

⁵⁹ 1995р. я вів щомісячну колонку в «Киевских ведомостях», присвячену економічній політиці.

засобами тиску були податкові перевірки, міліція, прокуратура та суди. Незалежні ЗМІ лишалися, однак їх було відсунуто на маргінес.

Два великих ТБ-канали, котрі панували на телебаченні – 1+1 та Інтер, - відійшли під контроль Медведчука, котрий також керував головним державним ТБ-каналом – УТ-1. 1996 року колишній прем'єр-міністр Марчук заснував щоденну газету «День», котрій вдалося утримати за собою титул однієї з найкращих київських газет, однак, вона не була незалежною, оскільки Марчук очолював партію Медведчука. Кожен великий бізнесмен мав своє ЗМІ-крило, і напередодні березневих 1998р. парламентських виборів у сфері українських ЗМІ панували лояльні до Куми магнати. Попри це все, ЗМІ лишалися недофінансованими та поганої якості, а їхній вплив на українську громадську думку був суттєво обмеженим.

Через недорозвиненість національних ЗМІ, зарубіжні радіостанції, що мовили українською – ВВС, Радіо Вільна Європа та Голос Америки, - були важливими джерелами інформації та аналізу, однак усі вони поступалися російському телебаченню.

Вибори до парламенту, березень 1998р.

29 березня 1998р. в Україні пройшли цілком звичайні парламентські вибори. Вони були найнезграбнішими за усю історію України. Кучма лишався найпопулярнішим політиком у країні. Загалом він усе ще був центристом, однак схилявся праворуч – в бік економічних реформ, державотворення та зовнішньої політики. Таким чином, головною опозицією до нього були ліві, хоча вони не мали ані натхнення, ані ентузіазму. Основною новизною тих виборів була виборча реформа.

Україна нарешті відійшла від чисто мажоритарної виборчої системи з одномандатними округами⁶⁰. В результаті виборів 1994р. заповнення усіх депутатських мандатів так і не вдалося досягти, а парламент дискредитував себе тим, що був занадто неструктурований та нестійкий, що надзвичайно ускладнювало прийняття ним будь-яких рішень. Відтак, запанувало широке відчуття, що варто посилити вплив політичних партій. Україна, головним чином, адаптувала до власних потреб російську напів-пропорційну систему, з котрої й черпалося натхнення для цієї реформи. Закон про вибори 1998р. проголошував, що половина з 450 депутатів мали обиратися за пропорційною системою по партійних списках, причому прохідний поріг запроваджувався на рівні 4% усіх голосів. Решта 225 місць обиралися, як і раніше, у одномандатних мажоритарних округах, але вже на засадах простої більшості й без висування жодних вимог щодо мінімальної явки.

Іншим новиною було те, що ці вибори виявилися менш вільними та чесними, ніж вибори 1994р. Контрольовані режимом ТБ-канали неприховано кепкували з опозиційних кандидатів, також широко застосовувався так званий адмінресурс. Державна податкова адміністрація провела масові перевірки тих, хто фінансував опонентів Кучми, для надійності їх також було переслідувано правоохоронними органами.

Таблиця 4.1 Результати виборів до Верховної Ради, 29 березня 1998р.

⁶⁰ Головним джерелом для цієї секції є Бьорч (2000а, 101-107).

Партія	За партійними	Кількість виборених
	списками (%)	місць
Усього ліві	40,6	173
Комуністи	24,7	122
Соціалісти/селяни	8,6	34
Прогресивні соціалісти	4,0	16
Усього центр	30,8	102
Зелені	5,4	19
Народні демократи	5,0	29
Громада	4,7	23
Соціал-демократи(об'єднані)	4,0	17
Усього праві	19,4	59
Рух	9,4	46
Незалежні		116
Проти всіх	5,3	
Усього	100 ^a	450
Явка виборців (%)	71,2	

а. Включно із зіпсованими бюлетенями, котрі не було зараховано

Джерело: Бьорч (2000а, 107); Центральна виборча комісія України, www.cvk.gov.ua (перевірено 31 вересня 2007р.).

Результати виборів виявилися надивовижу аналогічними тим, що було отримано 1994р. Крайні ліві, представлені комуністами, соціалістами та прогресивними соціалістами, досягли дещо навіть більших успіхів, ніж 1994р., отримавши 41 відсоток голосів за пропорційною системою, у загальному ж підсумку – 38 відсотків усіх місць. Уплив правих послабився – лише «Рух» зміг подолати 4%-вий бар'єр, набравши 9% голосів за партійними спискам, усього ж отримавши 10% місць, таким чином, вочевидь, ставши жертвою розвороту Кучми праворуч. Переможцем з цього вийшов олігархічний центр, котрий укріпив свої партійні структури (таблиця 4.1).

Чотири центристських партії подолали поріг за пропорційною системою. Партією влади була Народна Демократична Партія, очолювана прем'єр-міністром Пустовойтенком. Досягнуті неї результати були до сорому жалюгідними, однак, попервах вдалося переконати чималу кількість незалежних кандидатів приєднатися до її фракції. Соціал-Демократичну Партію (Об'єднану) формально очолював колишній прем'єр-міністр Марчук, також до неї приєднався колишній президент Кравчук, однак її реальними лідерами були Медведчук та Суркіс. Попри назву, то була корпоративна партія, тісно пов'язана з Кучмою. «Зелені» подавали себе як партію, що бореться за довкілля, однак їх, фактично, купила група бізнесменів, котрі володіли металургійним заводом «Запоріжсталь». Останні пішли у політику чисто з опортуністичних причин бізнесового характеру, бажаючи бути про всяк випадок поближче до влади.

Четвертою центристською партією була Лазаренкова «Громада», котра була ще однією корпоративною партією з підтримкою у Дніпропетровській області, котра перебувала у гострій

опозиції до Кучми. Вона найбільше постраждала від репресій під час передвиборчої кампанії, що, однак, не викликало значних протестів, оскільки партія Лазаренка скидалася більше на злочинну банду. Тим не менш, сам факт переслідування «Громади» підривав правничі стандарти.

Як і зазвичай стається під час перших виборів за пропорційною системою, з'явилося забагато нових партій. За голос виборця змагалися між собою не менш, ніж 30 партій та виборчих блоків. З-поміж них, вісім змогло подолати 4%-вий бар'єр, і не менш, ніж 34% голосів було змарновано на партії, котрі не змогли подолати цей поріг. Явка лишалася високою – 71 відсоток.

У парламенті роїлося великими бізнесменами. Чимало центристів та незалежних кандидатів були бізнесменами, частка котрих зросла з однієї п'ятої станом на 1994р. до третини станом на 1998р. Один депутат якось жартома казав мені, що пройти до Ради коштує один мільйон доларів, що практично дорівнювало сумі, котру потрібно було сплатити за членство на Нью-Йоркській фондовій біржі, і було цілком «нормальним», особливо з огляду на те, що Рада виконувала, фактично, ті ж функції.

Центристи та мажоритарники об'єдналися у вісім центристських фракцій, «Рух» поділився на дві, те ж саме зробив блок Соціалістичної партії та Селянської партії. Таким чином, навесні 1999р. у Раді було чотири лівацьких фракції й десять центристських чи правих фракцій, загалом – 14 фракцій (Уїлсон 2002, 186-87).

Рушійною силою нового парламенту став неформальний альянс чотирьох олігархічних фракцій, що підтримували Кучму: Соціал-демократичної партії (об'єднаної), чий лідер Медведчук став першим віце-спікером; «Демократична рада», очолювана Олександром Волковим та Ігорем Бакаєм; «Трудова Україна», очолювана Віктором Пінчуком та Сергієм Тигипком; а також партія донецького клану «Регіони України», котра все ще лишень набувала своєї форми. Олігархи посилили свою політичну владу.

Переобрання Кучми, жовтень-листопад 1999р.

Парламентські вибори вважалися лише розігрівом перед справжніми, вирішальними виборами – президентськими, що мали відбутися у жовтні-листопаді 1999р. Невдовзі після того, як Борис Єльцин виграв через другий тур у лідера російських комуністів Геннадія Зюганова у липні 1996р., Кучма та його радники вирішили повернути те ж саме⁶¹. Ендрю Уїлсон (2002, 204) бачив це так: «Стратеги Кучми розпланували український варіант [«Росії-96»](#), і, за великим рахунком, досягли успіху, причому, за підсумком, занадто легкого».

Сценарій був очевидним: Кучма залишається на другий термін, оскільки уособлює менше зло, при цьому не пропонуючи жодної нової програми; протиставлятиметься йому реальна загроза комунізму, що, відповідно, потребувало, аби лідер комуністів Петро Симоненко пройшов у другий тур. Величезне фінансування з боку олігархів повинне було уможливити проведення масованої кампанії у ЗМІ та широке використання «політтехнологій» та «адмінресурсу».

На противагу Єльцину, Кучма мав добре здоров'я та був доволі популярним, чому завдячував своєю цілковитою успішністю. Як правило, він був найпопулярнішим політиком країни, хоча «у

⁶¹ Головним джерелом для цієї секції є Уїлсон (2002, 200-206).

спину» йому, за результатами проведеного наприкінці 1998р. опитування, «дихали» Мороз і Симоненко. Його першочерговим завданням було нейтралізувати будь-яку загрозу з боку демократичної правиці. «Рух» на той час був надзвичайно розколотим і визнав Кучму кандидатом.

Віктор Ющенко, популярний голова НБУ, теж було грався з ідеєю виставити власну кандидатуру на президентство, від чого, однак, відмовився у квітні 1998р. після того, як потенційного спонсора його кампанії та попередника на посаді голови НБУ, багатого комерційного банкіра Вадима Гетьмана, було вбито на замовлення у Києві. Це убивство так і не було розкрито, однак, навіть без цього Ющенко навряд чи мав шанси виграти 1999р. Старий лідер «Руху» Вячеслав Чорновіл загинув того ж року у загадковому ДТП, у організації якого було часто звинувачувано адміністрацію Кучми. Ці підозрілі убивства стали ознакою згортання політичних свобод та залякали опозицію.

З лівого боку було три потенційних кандидати. Лідер соціалістів Олександр Мороз потенційно був найпопулярнішим, тоді як у лідера комуністів Петра Симоненка була найбільша підтримка за даними опитування думки. Наталя Вітренко зі своєю Прогресивною соціалістичною партією була диким, крайнім ліваком.

Тактичною метою штабу Кучми було домогтися того, щоб Симоненко набрав більше, ніж Мороз, голосів у першому турі, призначеному на 31 жовтня 1999р. Цей перший крок мав, таким чином, блокувати повторне переобрання Мороза спікером парламенту. Їхні рішучі дії фактично паралізували роботу парламенту упродовж чотирьох місяців після березневих виборів 1998р., однак, врешті спікером було обрано Олександра Ткаченка – лідера Селянської партії, лівака зі схожими до Мороза поглядами, однак з меншою, ніж у того, популярністю.

Провідні українські олігархи зібрали величезні суми на передвиборчу кампанію Кучми. Головним касиром був Олександр Волков. Ходили чутки, що він оперував сумою у 1.5 млрд доларів (Уїлсон 2002, 202). Скидається на перебільшення, однак суми, що йшли на фінансування передвиборчої кампанії, таки певно обчислювалися сотнями мільйонів доларів. Крупний, дружній до Кучми бізнесмен уже контролював усі основні телевізійні канали. Також було винайнято цілу армію російських «політтехнологів», котрі себе успішно зарекомендували під час російських президентських виборів 1996р. Один з них якось радо поділився зі мною спостереженням, що він ще ніколи не бачив, щоб стільки грошей витрачалось на вибори.

Під час президентської кампанії контрольоване режимом телебачення подавало ще більш збочену картину, ніж під час виборів 1998р. до парламенту. Цілком природньо, Кучму подавали у найбільш позитивному світлі, однак Вітренко та Симоненка також не обділяли увагою, тоді як Мороза усіляко поливали брудом.

У жовтні 1999р. під час мітингу на підтримку Вітренко, що проходив у Дніпропетровську, стався невеличкий вибух, причому постраждалих не було. Державні ЗМІ у один голос звинувачували місцевого голову виборчого штабу від Мороза, тоді як підозрювані у скоєнні вибуху, що пізніше

об'явилися у Росії, звинувачували саму Вітренко. Таким чином, цей інцидент завдав шкоди обом – і Вітренко, і Морозу⁶².

Таблиця 4.2 Результати президентських виборів, 1999р.

Кандидат	Перший тур,	Другий тур,
Леонід Кучма	36,5	56,3
Петро Симоненко	22,2	37,8
Олександр Мороз	11,3	
Наталія Вітренко	11,0	
Євген Марчук	8,1	
Юрій Костенко	2,2	
Геннадій Удовенко	1,2	
Інші, проти всіх чи зіпсовані	7.5	6.0
Усього	100	100
Явка виборців (%)	70,2	

Джерело: Центральна виборча комісія України, www.cvk.gov.ua (перевірено 17 липня 2008р.).

Самі вибори були відносно вільними, і пройшли як по маслу, себто, цілком за складеним оточенням Кучми планом. У першому турі Кучма отримав 36.5% проти Симоненкових 22.2%, по 11% набрали Мороз і Вітренко (таблиця 4.2). Колишній прем'єр-міністр Євген Марчук, котрий вважався ліво-центристською альтернативою Морозу, набрав 8% і йому тут же запропонували посаду секретаря РНБО, що було прямою аналогією призначення Єльциним на схожу посаду генерала Александра Лебедя після російських виборів 1996р.

У другому турі, що відбувся 14 листопада, комуністична загроза була настільки явною, що явка виборців зросла до 75%. Населення України мобілізувалося навколо Кучми, котрий набрав 56% голосів, проти Симоненкових 38%, що було значно меншим за ті 45%, котрі ліві разом назбирали у першому турі. Цього разу, Кучма переміг, головним чином, на Заході країни, однак, розбіжності поміж регіонами не були такими різкими, як 1994р., відтак, питання розколу країни зовсім не виникало. Кучма та його прибічники легко досягли того, чого вони хотіли, з порівняно обмеженими порушеннями демократичного процесу, котрі фактично перетворювали Україну на пів-демократію.

Пастка недореформованості

Станом на кінець 1999р. вимальовувалася доволі чітка, але не дуже весела для України картина. На той момент, найбільшими досягненнями Кучми було збереження територіальної цілісності та зовнішня політика. Ті загрози, що існували 1994р. щодо кримського сепаратизму та розколу України між Заходом та Сходом, здавалися вже спогадами сивої давнини. Україна була цілою і

⁶² Один російський політтехнолог сказав мені, що упізнав людей, котрі здійснювали замах на Вітренко – то були колишні офіцери Федеральної Служби Безпеки (ФСБ) Росії, що працювали на Бориса Березовського – останній теж зробив власну ставку на Кучму, однак волів працювати незалежно.

вільною. 1997р. Кучма врегулював решту відкритих питань з Росією, внаслідок чого Україна почувалася у більшій безпеці, ніж будь-коли.

Внутрішнє ж становище, на відміну від зовнішньополітичного, викликало все більшу занепокоєність. Скидалося на те, що Україна не здатна була вирішити власні економічні та політичні проблеми. Економічно, Україна опинилася у пастці недореформованості, котра мала політичні причини (Аслунд, Бун та Джонсон 2001). Україна була не єдиною – такою ж була проблема Росії, Молдови, Болгарії та Румунії. Усі ці пост-комуністичні країни починали з повільних та половинчастих реформ через брак політичної підтримки для радикальної та повноцінної ринкової реформи, котра так гарно себе зарекомендувала у Центральній Європі та країнах Балтії (Аслунд 2007а).

Крупні бізнесмени поринули у рентоздирництво і ті величезні можливості економії на масштабах, котрі відкривало зняття ренти, посилили їхнє багатство та політичну владу (Мерфі, Шляйфер і Вішни 1993). Не реформована, але надмірно зарегульована держава, накладала й стягувала конфіскаційні за розмірами й характером податки з простих підприємців, заганняючи їх дедалі глибше у тінь. Поєднання розквіту паразитичної рентоздирницької економіки та пригнічення продуктивного сектору економіки спричинила довготривале падіння виробництва та рівня життя.

У пастки економічної недореформованості був і політичний бік. Внаслідок жалюгідності економічних показників пост-комуністичного періоду, комуністична партія лишалася все ще популярною та неререформованою. Її електорат вважав капіталізм грабіжницьким за характером – саме так, як його й жваво змальовував Карл Маркс, ще більше посилюючи соціалістичність їхнього способу мислення. Комуністи вимагали високих податків та державних видатків, державної власності, збільшення держрегулювання та протекціонізму.

Крупні бізнесмени формували політичний центр. Парадоксально, але що вони, що комуністи обстоювали вельми схожу політику: олігархам були вигідні високі ставки податків (оскільки вони, внаслідок свого привілейованого становища, мали можливість сплачувати менше податків, ніж їхні дрібніші конкуренти), великі державні дотації (ім же) та максимально можлива зарегульованість (котра не давала змоги піднятися їхнім потенційним конкурентам). Олігархи були проти верховенства права чисто з меркантильних інтересів, тоді як комуністи стояли на схожих позиціях з ідеологічних міркувань. Єдиним значним питанням, у якому вони розходилися, було ставлення до приватної власності, за дотримання котрого були олігархи (хоча б у застосуванні до належної їм власності), на відміну від комуністів.

Ті нечисленні прихильники вільного ринку, що були в Україні, наразилися на нерозв'язну дилему: вони не могли виграти самотужки, доки б не з'явилася та сама реальна ринкова економіка, за перехід до якої вони й боролися, а об'єднатися з комуністами вони не могли, оскільки ті були противниками усього, що вони пропонували. Таким чином, класичні ліберали – такі як Ющенко, Єхануров та Пинзеник, – були змушені йти на компроміс із олігархічним центром, або ж приречені перебувати у політичній пустелі, як Лановий. І жоден виборчий механізм не був у змозі спонукати до реформ, котрі були необхідні, щоб вирватися з цієї пастки недореформованості.

Пол Д'Аньєрі (2006) виявив схожі проблеми у дизайні української конституції. Постійною проблемою України був факт, що парламент становив собою болото з депутатів, що перекидалися то до однієї, то до іншої фракції, внаслідок чого практично неможливо було сформувати парламентську більшість. По-перше, «чим сильнішою є виконавча гілка влади, тим менше мотивації для парламентарів до пошуку компромісу заради формування коаліційної більшості». Аналогічно, «що менше влади та привілеїв супроводжує формування парламентської коаліційної більшості, тим менше причин платити за це відповідну ціну... Врешті-решт, саме існування сильного інституту президентства знижує шанси підтримки парламентської більшості». І Кучма тут не допомагав: «Кілька спроб сформувати право-центристську більшість захлинулися через той тиск, котрий Кучма чинив на окремих членів парламенту, у той час як той самий Кучма заявляв, що відсутність такої більшості доводить необхідність сильнішої виконавчої гілки влади» (Д'Аньєрі 2006, 55).

По-друге, слабкість політичних партій ускладнювала можливе формування коаліції, однак цю слабкість спричинювали відповідні положення виборчого та конституційного законодавства. Аж до 1998р. політичні партії було дискриміновано у виборчому процесі. Парламентські правила також все ще дискримінували великі партії: «... оскільки кожній партії чи «фракції» належало певне бюджетне фінансування, забезпечення персоналом та членство у президії, ті партії, котрі технічно ділилися надвоє, мали більше цих пільг у якості двох маленьких, але окремих партій, ніж одна велика. Будь-який аналіз, проведений чисто з позицій раціонального вибору, прогнозував, що партії будуть ділитися до найменш можливих розмірів, щоб максимізувати кількість належних їм керівних посад та отримувати державне фінансування. У такий спосіб колись могутній «Рух» свого часу розколовся на три фракції»⁶³. Слабкість політичних партій спричинилася до зачарованого кола: «Оскільки багато партій є новими, відтак, відчувають брак коштів, організації чи репутації, вони мало що можуть дати окремим політикам. Відповідно, видатні політики мало що втрачали, покидаючи свою партію» (Д'Аньєрі 2006, 59).

Політичні та економічні недоліки напів-реформованих пост-комуністичних країн, типовими представниками яких є Росія й Україна, були взаємопов'язаними. Оскільки більшість цих країн ніколи не були ані повністю ринковими економіками, ані повними демократіями, вони й не змогли побачити і оцінити усі чесноти цих систем. Населення цих країн могло з цього робити два альтернативних висновки: звинувачувати в усьому або нову систему, або ж брак реформ. Ключовим завданням було віднайти важіль, котрий зміг би витягти суспільство з цієї пастки політичної та економічної недореформованості.

Однією з альтернатив було подальше посилення президентської влади, рухаючись, таким чином, до повного авторитаризму: «По-перше, спостерігаючи неефективний парламент, чимало людей вбачали розширення президентських повноважень як єдину альтернативу глухому куту. По-друге, навіть якщо багато кому в парламенті не подобалося, як поводить Кучма, парламент був не здатним нічого йому протиставити, обмеживши його владу» (Д'Аньєрі 2006, 58). Д'Аньєрі (2006, 53) доводить цю тезу до логічного екстремума: «Простіше кажучи, і ліві, і праві ... вбачали меншу загрозу від авторитаризму Кучми, ніж від успіху своїх опонентів». Росія схилилася саме у цей бік за Президента Владіміра Путіна, однак, Росія на той час уже повернулася до здорової фіскальної політики та високих темпів зростання, до чого її

⁶³ Геррон (2002) обстоює ту ж точку зору.

підштовхнула фінансова криза серпня 1998р., що й уможливила доти політично неможливе (Аслунд 2007б). Аналогічно, фінансова криза 1997р. висмикнула Болгарію та Румунію з їхніх пасток недореформованості (Аслунд 2007а).

Іншою альтернативою можливого виходу з пастки недореформованості було зростання економічної та політичної конкуренції поміж еліти: «З економічної точки зору, ренти мали скоротитися внаслідок конкуренції та входження нових гравців, тоді як політична влада також мала розсіятися внаслідок конкуренції поміж еліт. Політичною ціллю повинно було стати стимулювання такої конкуренції» (Аслунд, Бун та Джонсон 2001, 89). Фактично, Україна обрала саме останній шлях.

Реформи Віктора Ющенка, 2000 рік

Станом на кінець 1999р. Україна справляла гнітюче враження⁶⁴ - то була єдина пост-комуністична країна, котра так і не мала зростання економіки упродовж бодай одного року за все десятиліття. За офіційно зареєстрованого сумарного зростання ВВП у 61%, починаючи з 1989 по 1999 рік, вона пережила найбільше падіння виробництва, ніж будь-яка інша пост-комуністична країна, не уражена війною. Росія – і та зазнала дещо помірнішого падіння у 41% за той же період, тоді як Польща – амбітний реформувальник, - мала зростання у 22% (графік 5.1).

Звісна річ, таке величезне скочування донизу не слід приймати за чисту монету – враховуючи суттєве зростання тіньової економіки, реальне падіння було дещо вполовину меншим від офіційного (Джонсон, Кауфман та Шляйфер 1997). Бідніші прошарки населення якось перебивалися за рахунок натурального господарства на своїх маленьких присадибних ділянках, оскільки ані пенсії, ані зарплати не виплачувалися повністю або вчасно.

Назва роботи Олега Гаврилишина, де він аналізував українську економіку того часу, говорила сама за себе – «Політекономія запізнілих реформ» (2000р.), та «Що змушує Україну не зростати?» (2003р.). Шокує, але станом на 2000р. український ВВП на душу населення у поточному валютному еквіваленті складав лише третину від аналогічного показника для Росії, хоча у 1990-х він дещо перевищував російський, але то було у часи проведення тамтешніх поміркованих реформ і до нафтового буму. Ще гіршим цей показник виглядав на фоні реформованої Польщі – одна сьома відповідного показника у порівнюваному грошовому еквіваленті; це при тому, що перед колапсом комуністичної системи, за рейтингом Світового банку Україна була багатшою, ніж Польща.⁶⁵ Природньо, цей показник також відображав дещо стримуваний український валютнообмінний курс, але він не враховував того, що не лише стандарти життя упали, а що й суспільство платило колосальну соціальну ціну через запізнення реформ.

Це падіння та економічні негаразди неозброєним оком було видно на вулицях. До 2000р., навряд чи було розпочато бодай одне нове будівництво у містах. Руїни та недобудови ще совєцьких часів псували вигляд у центрах багатьох міст. У той же час, на околицях було збудовано чимало нових будинків новонародженої буржуазії, а також весь час зводилися церкви. Першим однозначно позитивним моментом були крамниці та ресторани, а також заповнення вулиць імпортованими машинами, більшість яких, однак, було куплено вже уживаними. Щодо промисловості, то вона, у кращому випадку, стагнувала.

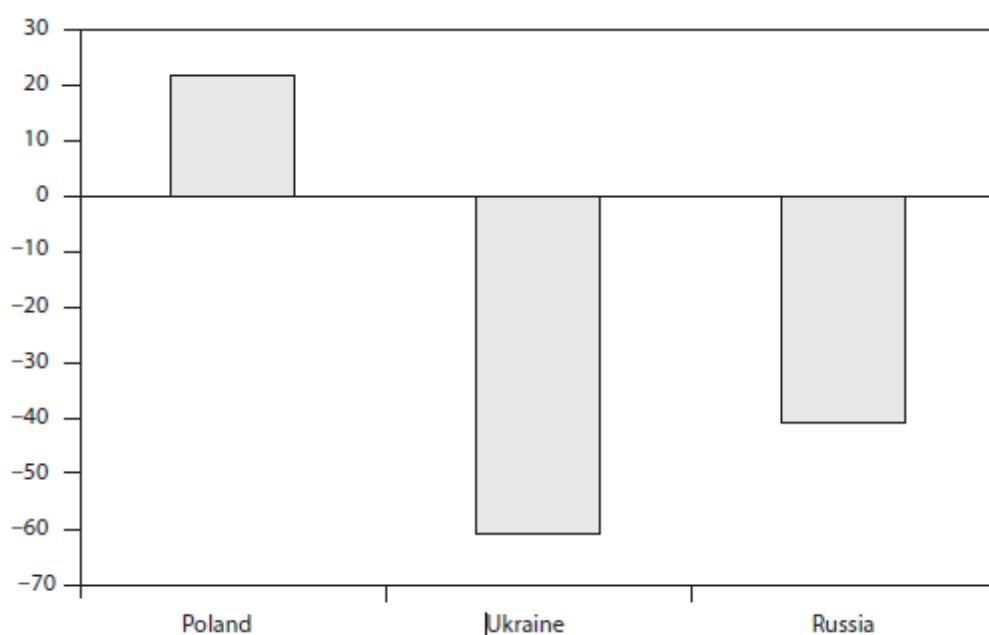
⁶⁴ Цей розділ написано на основі Аслунда (2000). Додатковим джерелом є «Дойче Банк» (2001).

⁶⁵ Міжнародний Валютний Фонд, *Світовий економічний огляд*, жовтень 2008р. (перевірено 18 листопада 2008р.)

Ринкові реформи були запізними та «недопеченими», як показує композитний індекс Європейського Банку Реконструкції та Розвитку, де порівнюються Польща, Росія та Україна (графік 5.2). Україна ще не зовсім задовольняла критеріям повноцінної ринкової економіки, однак стара командна економіка вже була мертвою. Подібна ситуація породжувала все більшу корупцію. Інфляція була високою, але контрольованою – близько 20 відсотків на рік 1998 та 1999рр. (графік 3.2). Дефіцит бюджету був невеличким – на рівні 2.5 % ВВП 1998 та 1999рр., однак більшим, ніж його фінансування, та непланованим (графік 3.1). Неплатежі були суттєвими, а бартер сильно зріс до 1998р., і, хоча зовнішній борг не був великим, більшу частину його складали затримки по розрахунках за природний газ, імпортований з Росії та Туркменістану.

Графік 5.1 Кумулятивна зміна ВВП, 1989-99рр.

% ВВП 1989р.

Джерело: UNECE (2004, 80).

Після російського фінансового краху серпня 1998р., інвестори та міжнародні фінансові установи з підозрою поглядали на Україну, лишаючи країну сам на сам на межі дефолту: її золотовалютних резервів не вистачало навіть на місяць імпорту, а експорт був слабеньким. Міжнародний Валютний Фонд (МВФ) розробляв численні програми стабілізації для України, однак уряд неодмінно порушував їх умови, внаслідок чого МВФ змушений був час від часу блокувати надання коштів. Соціальна ситуація була гнітючою – нерівномірність розподілу доходів сягала латиноамериканського рівня (Міланович 1998).

Україна перетворилася на олігархічну економіку, де кілька магнатів панувало у господарстві та політиці, завдяки зв'язкам вибиваючи для свого бізнесу податкові пільги, дотації та регуляторні привілеї. Ренто-збиральний «залізний трикутник» уряду, олігархів та парламенту контролював країну. Вся ця братія виступала «за» та обстоювала масштабне державне регулювання і втручання держави в економіку з метою максимально збільшити обсяги тієї ренти, котру вони збирають, тоді як становище бідуючого населення їх мало турбувало. Ця модель

самовідтворюваного рентозбирання була близькою до урівноваженої, а тому стійкою.⁶⁶ Громадянське суспільство було настільки кволим, що українці майже не протестували на захист власних інтересів (О'Лахлін та Бел 1999).

Справляючи враження предковічно-рентозбирального суспільства, Україна залякла у серйозній пастці недо-реформ. Видатний український учений-економіст Олександр Пасхавер зазначав у 1999р., що українська система «бюрократичного капіталізму» полягала у тому, що лише той приватний капітал, що злився з державною бюрократією, міг існувати. Леоніда Кучму було щойно переобрано президентом, однак ситуація була настільки поганою, що шанси комуністів на реванш були цілком вірогідними. Стандарти демократії були низькими, а країну можна було б вважати, в кращому випадку, напів-демократичною.

Україна потребувала радикальних змін. Небезпека дефолту переконувала олігархів у тому, що їм потрібен реформаторський уряд, і вони сформували право-центристську більшість, щоб затвердити прем'єр-міністром Віктора Ющенка – провідного реформатора тих часів. Він узявся скористатися цією нагодою, не маючи зайвих ілюзій, і започаткував 100 днів інтенсивних реформ, включно з реформою самого уряду, держфінансів, торгівлі енергоресурсами, приватизацією сільськогосподарських земель, приватизацією великих промпідприємств та дерегуляцією діяльності малого бізнесу. У результаті, Україна отримала 6%-е зростання економіки вже 2000р., головним чином – за рахунок промислового виробництва, сільського господарства та експорту, причому це широкомасштабне зростання економіки протривало аж до початку фінансової кризи 2008-го року.

Однак, у жовтні 2000р. сталося убивство журналіста Георгія Гонгадзе, котре перетворилося на гучний політичний скандал, що суттєво похитнув становище Кучми. У квітні 2000р. Ющенка було усунуто з посади, але Україну вже було пореформовано, а її ренто-збиральне суспільство перетворилося на продуктивну ринкову економіку.

Над прірвою дефолту

Після запровадження гривні у вересні 1996р., українська економічна драма стала дещо спокійнішою⁶⁷. І, хоча спад економіки продовжився, він був уже помірним, і з кожним роком здавалося, що зростання ось-ось не за горами.

МВФ тісно співпрацював з українською владою і, оскільки золотовалютні резерви України були мізерними, кожен транш МВФ був питанням виживання державних фінансів. Україна також позичала на міжнародному фінансовому ринку через емісію евро-облігацій, та через ОВДП – на внутрішньому ринку, але останні, внаслідок убогих платіжних стандартів, мали божевільні ставки, що коливалися навколо 70% річних, що вставало українській держскарбниці у копійчку (Пинзеник 2000, 90).

Наприкінці 1997р. азійська фінансова криза струснула світ, поширюючись, мов фінансова зараза, що відбила у іноземних інвесторів бажання брати на себе ризики. Станом на жовтень 1997р. її наслідки докотилися й до України – міжнародні портфельні інвестори відмовлялися купувати українські евро-облігації, внаслідок чого ставки за ними швидко зросли, а з цим – і

⁶⁶ У Мерфі, Шляйфера та Вішни (1993) [показано](#), як працює подібна модель.

⁶⁷ Головним джерелом для цього під-розділу виступив Кравчук (2002, 73-83, 219-21).

витрати на обслуговування українського зовнішнього боргу. Національний банк України (НБУ) утримував валютний коридор на рівні від 1.8 до 2.25 гривень за один долар США, однак золотовалютні резерви швидко «схудли» з \$2.3 млрд у січні 1998р. до менш, ніж 900 млн у вересні 1998р., що не покривало й місяця імпорту (графік 5.3).

Графік 5.2 Індекс перехідних економік ЄБРР, 1994-2007рр.

індекс (0=низький рівень розвитку, 1=високий)

ЄБРР = Європейський Банк Реконструкції та Розвитку

Примітка: формула індексу складається на 0.3 з індексу ЄБРР цінової лібералізації та конкурентної політики, ще на 0.3 — з індексу ЄБРР лібералізації торгівлі та валютної лібералізації, та на 0.4 з індексу ЄБРР великої, малої приватизації та банківської реформи. Таким чином, на 73% індекс представляє ступінь лібералізації, решта ж відображає ступінь приватизації.

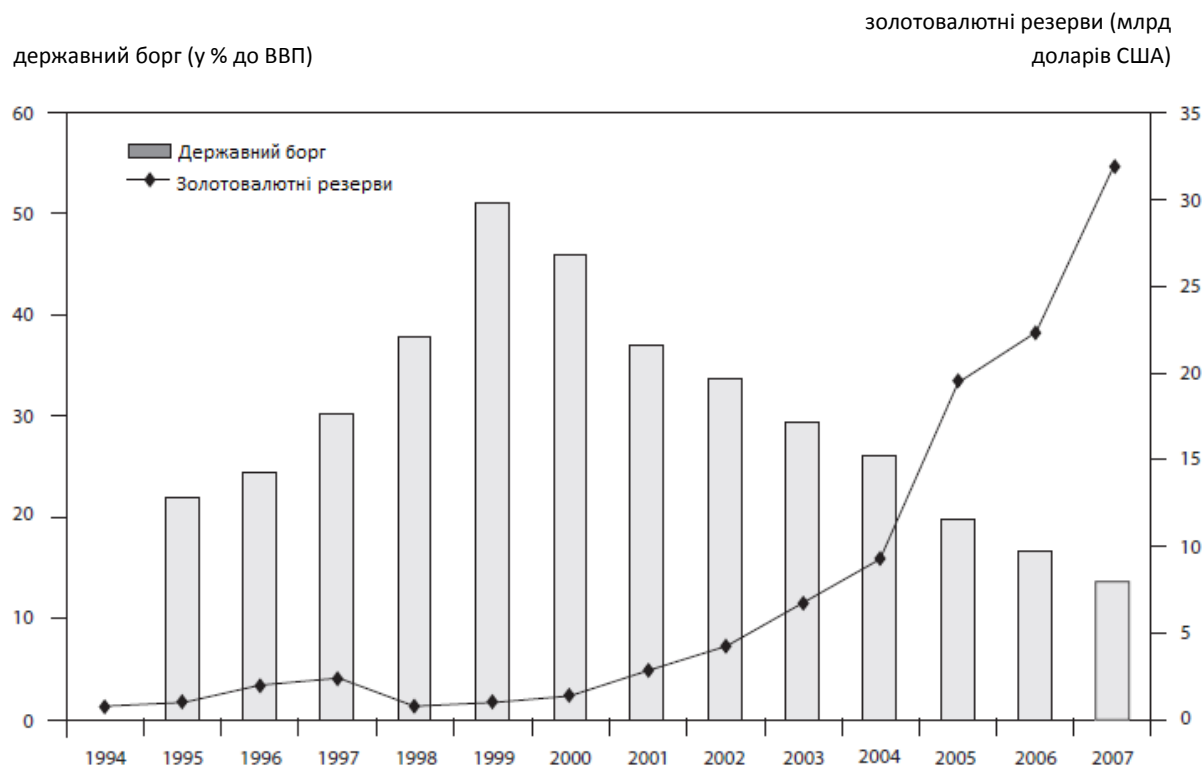
Джерела: Де Мело, Дінайзер та Гельб (1997); Гаврилишин і Вольф (2001); власний розрахунок автора за «Звітом ЄБРР про перехідні економіки» за 1998, 1999, 2006 та 2007рр.

Як з'ясувалося на початку 2000р., ситуація з резервами в Україні була ще гіршою. З кінця 1996р. і по 1998р., НБУ провів низку недозволених транзакцій зі своїми закордонними резервами, зокрема, резерви було покладено до зарубіжного комерційного банку, який одночасно володів українськими держоблігаціями та казначейськими борговими паперами, тоді як золотовалютні резерви мали б складатися з високоліквідних коштів у вільноконвертованій валюті. Як наслідок, реальний розмір українських резервів було перебільшено, загальний обсяг надмірної оцінки — від 400 млн до 700 млн доларів США у проміжку з вересня до грудень 1997р., що ввело в оману МВФ, котрий, нічого не підозрюючи, надав Україні три транша, котрі давати не можна було. Однак, серйозне розслідування, проведене аудитором PricewaterhouseCoopers на вимогу МВФ, не виявило жодних випадків нецільового використання коштів і, за винятком однієї сумнівної до повернення позики на суму 15 млн. доларів США, всі гроші вдалося повернути (МВФ 2000а, 2000б).

Стабільний курс обміну гривні на той час уже встиг стати предметом національних гордоців і, оскільки більшу частину державного боргу України було виражено у твердій валюті, то, у випадку девальвації гривні, зросли б внутрішні витрати на його обслуговування. Лівачський парламент ще

більше ускладнював ситуацію, відмовляючись прийняти необхідний пакет законів, котрий уряд погодив з МВФ – це стало причиною замороження фінансування з боку МВФ у першій половині 1998р.

Графік 5.3 Державний борг та золотовалютні резерви України за період 1994-2007р.

Джерела: база даних Європейського Банку Реконструкції та Розвитку он-лайн, www.ebrd.com (перевірено 1 липня 2008р.); Світовий банк, он-лайн база даних *Світові індикатори розвитку*, www.worldbank.org (перевірено 16 серпня 2007р.).

17 серпня 1998р. вибухнула російська фінансова криза. Росія провела різку девальвацію, по її облігаціях внутрішньої позики на загальну суму 70 млрд доларів було оголошено дефолт, що заморозило банківську систему на три місяці. Почалася міжнародна фінансова паніка, від чого постраждав увесь фінансовий світ новопосталих ринкових країн (як прийнято називати пост-комуністичні країни). НБУ розумно послідував російському прикладові та 5 вересня девальгував гривню на 60%. Подальша девальвація продовжувалася вже порціями, доки гривня не сягнула свого історичного мінімуму 5.54 грн/дол у січні 2000р. Уряд запустив свою анти-кризову програму 10 вересня 1998р. Головним її заходом була примусова конвертація 99 відсотків боргових паперів держскарбниці, утримувачами котрих були нерезиденти, у євро-облігації, термін сплати за котрими наступав у 2000р. Метою було полегшити для держбюджету тягар від гривневих облігацій з надвисокою дохідною ставкою.

На той момент, Україні вдалося уникнути зовнішнього дефолту, однак загроза його все ще залишалася, а також населення гнітили фінансові негаразди. З серпня по жовтень 1998р., населення зняло з банківських депозитів 18% від загального їх обсягу. Частка українського зовнішнього боргу як відсоток ВВП неухильно зростала через постійне знецінення гривні, хоча

вона, ця частка, ніколи не була зависокою. У лютому 1999р. золотовалютні резерви упали нижче суми в 500 млн доларів (еквівалент 14 днів імпорту).

Валерій Пустовойтенко був настільки слабким прем'єр-міністром, що Кучма мусив виконувати всю важку роботу власноруч, однак проголошені ним гасла економічної політики ставали все більш протирічними. У травні 1998р. він представив Стратегію розвитку економіки на 1999-2005рр., обстоюючи посилення держрегулювання та фінансової підтримки промисловості, однак, в той же час, менший дефіцит бюджету. На початку серпня Кучма завбачливо скоротив бюджетні видатки своїм декретом. Але у листопаді 1998, коли було конче необхідно залучити зовнішню фінансову допомогу, він раптом відхиляє цю пораду МВФ, закликаючи натомість до жорсткішого валютного контролю, грошової емісії та скасування (і так вельми обмеженої) незалежності НБУ. Не дивно, що МВФ, Світовий Банк та Євроспільнота заморозили заплановане надання позик Україні. Кучма засвоїв цей урок і надалі вже уникав критикувати МВФ.

Улітку 1999р. Кучма розкритикував лівацький парламент за те, що й досі не було ухвалено тих близько 700 законопроектів з економічних та соціальних питань, котрі він подав на розгляд Верховної Ради. Натомість, Кучма видав 39 декретів, котрі покривали більшість важливих економічних питань, однак парламент наклав вето практично на усі. Законотворча діяльність опинилася у глухому куті.

Скидалося на те, що Кучма програв, однак він не здався. За Конституцією 1996р., прем'єр-міністр Пустовойтенко з усім кабінетом міністрів мав подати у відставку у день інавгурації Президента, себто 30 листопада 1999р. Кучма знову подав Пустовойтена на прем'єра, однак у парламенті не вдалося зібрати під це необхідну більшість у 226 голосів.

У той же час, фінансова ситуація в Україні була нестерпною: у 2000р. надходив термін погашення зовнішніх боргів на загальну суму 3 млрд доларів, а жодним фінансуванням і не пахло. Вірогідність зовнішнього дефолту проступала все чіткіше й ставала все осяжнішою. З іншого боку, російський фінансовий обвал 1998р. був серйозним попередженням і для українських олігархів – вони бачили, як їхні російські колеги постраждали від фінансового хаосу та усвідомлювали, що мають затягти паски для власного ж порятунку. Незважаючи на те, що українська криза неплатежів надійшла дещо з запізненням, вона спрацювала як зовнішній шок. Українські олігархи зібралися й домовилися діяти.

Олігархи вирішують на користь реформаторського уряду

Віктор Медведчук, котрий на той час був заступником Голови Верховної Ради та провідним олігархом, повів усіх за собою. Задля фінансового порятунку України, він сформував альянс із десяти центристських та правих фракцій Ради, котрий виступив на підтримку кандидатури ліберального голови НБУ Віктора Ющенка на посаду прем'єр-міністра. Кучма підтримав його кандидатуру, не зважаючи на те, що це була не його ініціатива. На прохання тих 10 центристських та правих фракцій він призначив Ющенка прем'єром 20 грудня 1999р.

Ющенко, котрий занадто добре знав українську політику, зажадав, щоб йому розв'язали руки та дозволили власноруч призначити свій кабінет, а також гарантій від Кучма стосовно підтримки його програми реформ про-президентською більшістю в парламенті, та згоди на проведення радикальної реформи. Побойуючись фінансової катастрофи, олігархічна верхівка та Кучма пішли

назустріч. Десять фракцій проголосували 296 голосами за затвердження Ющенка, та 24 грудня 1999р. було підписано урядову коаліційну угоду. Ну чим не подарунок до Різдва?

Ющенко був привабливою політичною особистістю – він був молодим та симпатичним, його послужний список також підтверджував, що це був ідеальний політичний компроміс: родом зі східної Сумської області, але україномовний та православний віруючий; український націоналіст, хоча його батько воював у Червоній Армії під час Другої Світової війни; провідний економіст-ліберал, однак походив із села та власною кар'єрою завдячував арганикам, котрі й лобіювали його призначення головою НБУ свого часу. Крізь часи масової корупції та організованої злочинності Ющенко пройшов, не заплямувавши власної репутації, попри те, що він обіймав високу державну посаду протягом семи років. Ющенко знав собі політичну ціну і вирішив, що його час настав.

Після затвердження, Ющенко не став гаяти часу. Він сформував сильний та привабливий уряд професіоналів-реформаторів: Юрій Єхануров обійняв посаду заступника прем'єр-міністра, відповідального за адміністративну реформу, приватизацію та дерегуляцію економіки; найбільшою несподіванкою виявилось призначення колишнього олігарха, а тепер – доблесної опозиціонерки Юлії Тимошенко заступником прем'єр-міністра з питань енергетики; головні зусилля із запровадження реформ лягли на плечі цих трьох людей. На решту посад Ющенко призначив найкращих із наявних людей: Сергія Тигипка, котрий був найкращим політиком Віктора Пінчука та вже був заступником прем'єр-міністра з 1997р., - у цьому кабінеті він обійняв посаду міністра економіки; Ігор Мітюков, найбільш компетентний міністр фінансів України з 1997р., зберіг за собою посаду, хоча у приватній розмові Ющенко скаржився, що хотів призначити на це місце Пинзеника, однак Кучма відмовив.⁶⁸ Ющенко зібрав найкращих та найяскравіших реформаторів, що були у команді Кучми 1994р. З тих часів вони набралися ще більше досвіду та знань і були готові до жорсткої гри.

Ющенко вже мав програму реформ, котра звалася «1000 днів реформ в Україні». Її було підготовлено у співпраці з [Німецькою дорадчою групою з питань економічних реформ](#) та українським урядом (1999р.). Ця програма підсумовувала той консенсус, котрий постав у результаті дебат про економічну реформу в Україні, закликаючи державу відійти від економічного втручання шляхом дотацій та податкових пільг, а також включала цілий пакет з реформи держуправління та антикорупційних заходів. Ющенко мудро усвідомлював, що 1000 днів – це більше, ніж йому буде насправді відведено, тому він обрав коротшу програму – «Перші 100 днів», котра й стала справжньою програмою уряду. Ющенко сміливо обіцяв результати вже на 101-й день.

Незабаром, Кучма забажав знов повернутися у гру. 28 лютого 2000р. він звернувся до нації у парламенті з новою довготерміновою економічною та соціальною стратегією на 2000-2004рр., котру він назвав «Україна – в XXI сторіччя». Його політичні пункти співпадали з програмою Ющенка. Він зосередив увагу на реформі держрегулювання підприємництва, виступаючи за те, щоб регуляторне втручання було замінено на загальні закони, також за усунення адміністративних бар'єрів на шляху розвитку бізнесу. У середині березня Кучма продовжив, подавши до парламенту близько 80 законопроектів, котрі терміново треба було ухвалити аби

⁶⁸ З особистої розмови з Ющенком у 2002р.

прискорити реформи. Ці законопроекти включали чимало ключових законів, котрих Україні все ще бракувало, зокрема, податковий кодекс, земельний кодекс, житловий кодекс, а також новий кримінальний кодекс.

Перші чотири місяці 2000р. виявилися найактивнішим з кінця 1996р. періодом реформ. Вони були ширшими й повнішими, та мали, врешті, налагодити ринкову економіку. Головні заходи можна було б підсумувати як реформу центрального держапарату, податкову реформу, реформу в енергетичній сфері, земельну реформу, велику приватизацію та анти-корупційні заходи. Ющенко та його союзники знали, що олігархи навряд чи довго їх ще терпітимуть, тому кували, доки залізо було ще гарячим.

Урядова реформа

Ця перша реформа, можливо, здивує, однак у прийнятті рішень урядом бракувало елементарного порядку, чим взявся опікуватися Єхануров. Україна була сумнозвісною за відсутність будь-яких стандартів у процесі прийняття рішень. Державне управління було занадто централізованим і багаторівневим, однак, відповідальність була розпорошеною, оскільки для ухвалення одного рішення потрібно було, як правило, зібрати цілу обойму підписів. Один високопосадовець міг підписувати сотні документів на день. Не існувало чіткого розподілу повноважень між адміністрацією Президента, величезним апаратом Кабміну та міністерствами, і у разі якоїсь халепи, спричиненої невірним рішенням, завжди можна було звалити провину на когось іншого.

Надмірна бюрократія та анархія були визначальними рисами українського державного управління. Так, наприклад, якщо я хотів зустрітися з Ющенком ще коли він був головою НБУ, я мусив підійти до НБУ зазвичай між 8 і 9 годиною ранку, щоб записатися, оскільки у Ющенка весь день був розписаний. Я волів, щоб мою зустріч призначали десь між 5 та 6 вечора, бо знав, що між 10 ранку та 5 вечора його можуть покликати на якусь незаплановану нараду. Одного дня, коли я, як завжди, підійшов на свою, заплановану на 5 вечора, зустрічі, Ющенка не було – він з'явився аж о 6-й. Він пояснив мені, що, насправді, зустріч зі мною була того дня єдиною запланованою в його календарі, однак, того дня до Києва прибув з візитом якийсь зарубіжний міністр, тому робочий графік було повністю змінено. За вимогами дипломатичного протоколу, Президент, прем'єр-міністр та спікер парламенту покликали його аж на три дво-годинних зустрічі з тим зарубіжним прем'єр-міністром. Таким чином, він втратив майже весь робочий день, що, однак, було звичною справою.

Високопосадовці не цінували часу своїх підлеглих, а вимагали їхньої присутності коли заманеться. Як наслідок, ніхто, окрім Президента, не мав можливості розпланувати свій день. Будь-який організатор конференції у Києві знає, як неохоче погоджуються міністри прийняти участь у якихось заходах і, навіть погодившись, вони її часто скасовують. Будь-де в іншій країні світу наради Кабміну проводилися за заздалегідь відомим графіком, об одній і тій же годині щотижня. В Україні ж про них домовлялися телефоном увечері напередодні наради, що мала відбутися наступного ранку, вочевидь, потайки розраховуючи, що ключові міністри будуть відсутні. Це було чисто по-українськи. Це було нестерпно, однак саме так робилися справи, аж до 2000р.

Цей екстремальний волюнтаризм у поєднанні колективізмом, означав на практиці, що мало хто мав час як слід проглянути те, що він підписує. Ніхто не ніс відповідальності, як і не було жодного «воротаря», підстраховуючого, котрий би вивіряв та завчасно блокував підозрілі чи сумнівні рішення. Олігархи, котрі, як правило, були депутатами парламенту, вешталися коридорами президентської адміністрації й парламенту, принагідно «протягуючи» офіційні рішення, котрі надавали їм дотації та регуляторні привілеї. Найвидатнішим майстром цього мистецтва був Олександр Волков.

Урядова реформа була простою та розпочалася з самої верхівки. Нарешті, Україна таки запровадила регулярні щотижневі наради Кабміну. В середині Камбіну, було утворено чотири урядові комісії, кожна з яких очолював один з заступників прем'єра. Будь-яке урядове рішення мало виходити від однієї з цих комісій і відповідний заступник прем'єра ніс за нього особисту відповідальність. Таким чином, було забезпечено порядок, за якого кабінет брався б обговорювати лише добре підготовані та належно аргументовані рішення. Також, було докладено зусиль до того, щоб зменшити кількість підписів, необхідних для прийняття того чи іншого рішення, як і кількість документів під нього, котрі високопосадовці мали б підписати. Кількість державних агенцій було різко скорочено. Підзвітність зросла, а президент мусив звикатися з тим, що його адміністрація втратила оперативну владу.⁶⁹

Фінансове очищення та перемога над бартером

Наступним завданням було очищення податкової системи. Ющенко переглянув проект держбюджету на 2000р. Уперше довелося зводити бездефіцитний бюджет через відсутність інших, крім податкових надходжень, джерел фінансування. На додачу, Україні ще й потрібно було гасити всі свої міжнародні фінансові зобов'язання. Ющенко наполягав на тому, що потрібно урізати видатки, а не намагатися збільшити надходження.

На той час, більшість платежів у економіці України здійснювалося через бартер та взаємозалік, а не грошима. Росія страждала від аналогічних проблем. Багато хто вважав, що це від браку грошей в економіці. Ющенко, однак, розумів, що проблемою була відсутність стимулів переходити на грошові розрахунки. Так, підприємства, котрі не хотіли сплачувати податки, могли отримати держзамовлення за вигідною ціною й виконати його – наприклад, спорудивши дорогу. Як правило, реальна грошова вартість робіт, котрі надавалися по бартеру, була не вищою половини номінальної ціни, по якій вони зараховувалися. Таким чином, підприємство, яке не хотіло платити податків, отримувало не лише податкову пільгу, а ще й державне замовлення. Бартер ставив у привілейоване становище великі корпорації з широкими зв'язками у бізнесовій сфері та уряді, та дискримінував малі та середні за розміром підприємства.

Як головний банкір країни, Ющенко розумів важливість ре-монетизації (*повернення до грошей – ред.*) економіки, а також те, що для її досягнення потрібна була не емісія, а зміна стимулів. Відповідно, він зажадав, щоб бізнес сплачував всі податки у грошовій формі, а не через бартер, взаємозаліки чи інші грошові замінники. Було передбачено відповідну реформу, котра б дала раду державним фінансам. Ключовим законодавчим актом став бюджетний кодекс, котрий було ухвалено 21 червня 2001р. Іншим важливим заходом стало запровадження ефективного

⁶⁹ З інтерв'ю, котрі було взято у заступника прем'єр-міністра Юрія Єханурова та секретаря Кабміну Віктора Лисицького у листопаді 2000р.

контролю за держскарбницею. З метою забезпечити конкуренцію та запобігти корупції при отриманні держзамовлень, новий закон «Про державні закупівлі» набрав чинності 22 лютого 2000р.

Сумарний ефект від цих заходів був набагато масштабнішим, ніж свідчить скупа бюджетна статистика, оскільки у ній бартер враховано за номінальною вартістю, тобто, удвічі вищою за реальну ринкову вартість. Бартер, котрий зростав роками аж до 1998р., різко впав, поступившись грошовим розрахункам, частка яких постійно зростала, сягнувши 55.6% станом на 2007р.⁷⁰ Водночас, усіх гравців було зрівняно в правах, і ренто-збиранню було покладено край, стимулюючи конкуренцію і, таким чином, економічне зростання. Нагадаємо, що до цього, пануючою «очевидною мудрістю» було переконання, що бартер неможливо подолати, однак Ющенко це вдалося зробити за зовсім невеличкий проміжок часу (Далія і Шніцер 2002).⁷¹ Невиправдані дотації було ліквідовано як практику, а уряд закладав бюджет таким чином, щоб була змога виконати усі свої зобов'язання, зокрема пенсії, а також, щоб видатки було підігнано під нижній рівень прогнозу надходжень. Відтоді, одним з найвизначніших досягнень, котрі Ющенко собі потім ставив у заслугу, було вирішення проблеми хронічних затримок з виплатою пенсій – починаючи з жовтня 2000р. усі пенсії та виплати держслужбовцям здійснювалися вчасно.

Існувала чимала частина урядових та президентських декретів, котрі зводилися до того, що наділяли окремі підприємства регуляторними чи податковими пільгами, а почасти – й звільненням від сплати податків взагалі, чи дотаціями, іноді – монопольними правами. Ющенко взявся ліквідовувати ці «дірки» у оподаткуванні з великим натхненням. Він скасував численні індивідуальні звільнення від сплати ПДВ на імпорт та фармацевтичні засоби. Крім того, ПДВ вже не рахували грубо від доходів, а за більш точною бухгалтерією, що ліквідовувало основну податкову перевагу бартеру. Загалом, податковий тягар було дещо зменшено. Найголовнішим скороченням податків стало скасування 12%-го податку на зарплату, що утримувався до Фонду Чорнобиля, оскільки деякі з найменш виправданих видатків здійснювалося саме з цього фонду, котрий з моменту катастрофи 1986р. використовували як прикриття для задоволення інтересів привілейованих груп усіх мастей. Чимало підприємств, а то й цілих вузьких галузей промисловості лишилися без податкових пільг та вийняток, котрими вони раніше насолоджувалися. Аналогічно, було скасовано звільнення від сплати податку на землю та акцизного збору на товари, вироблені в Україні. Олігархи, котрих це зачепило, були настільки ж приголомшені, наскільки й розлючені.

На боці видатків (держбюджету), держава мусила фінансувати велику кількість так званих категорій пільговиків, за котрими ховався, як правило, перерозподіл коштів з держбюджету на користь номенклатурників. Ющенко розпочав своє керування з того, що скасував близько 270 декретів, котрі надавали невинновдані пільги для тих, хто мав гарні зв'язки з владою, – подібна справа потребувала не великої технічної обізнаності, а неабиякої сміливості. Іншим важливим

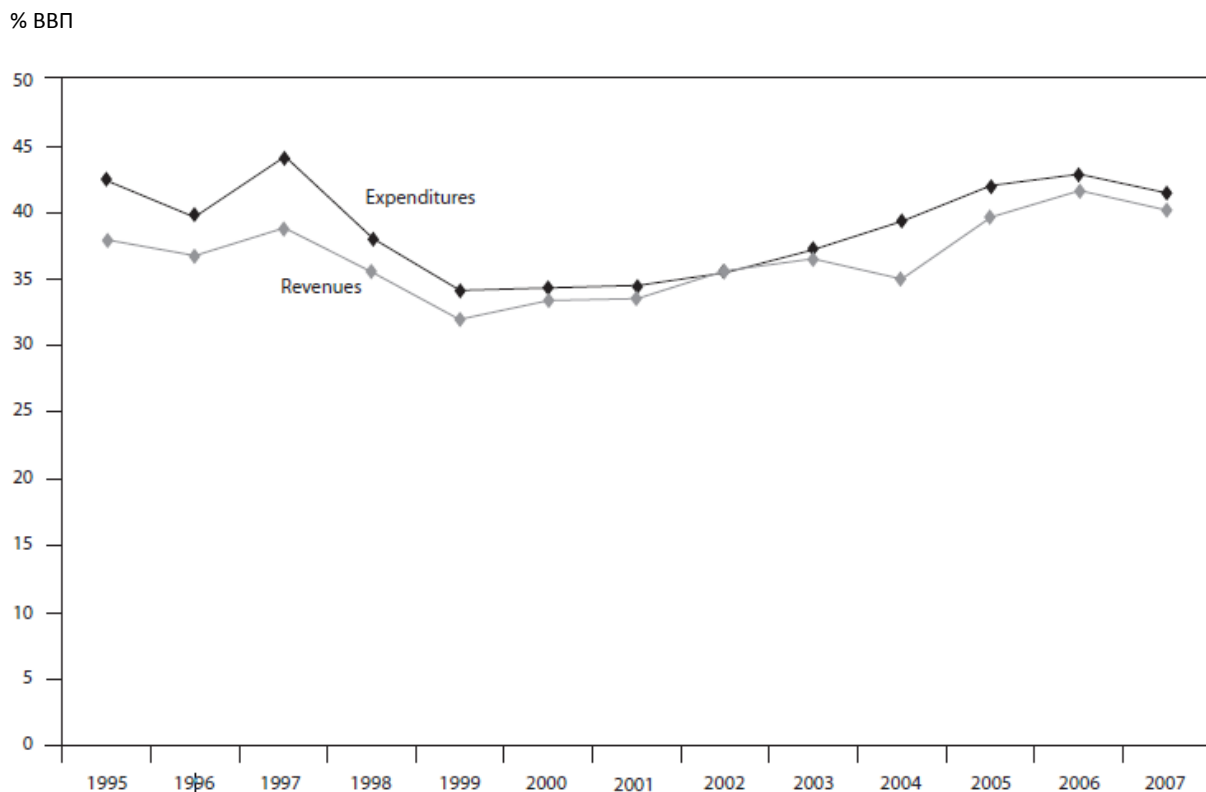
⁷⁰ Держкомстат України, www.ukrstat.gov.ua (перевірено 31 липня 2008р.); Національний банк України, www.bank.gov.ua (перевірено 31 липня 2008р.); ICPS (1999a).

⁷¹ Матеріали за аналогічною ситуацією по Росії див. у Гледі та Іклз (1998), а також Пінто, Дребенцов та Морозов (1999).

законодавчим актом у фінансовій сфері став закон про банківську діяльність та закон про вексельний обіг.

Не дивлячись на те, що й потому в Україні зберігалася все ще висока частка державних видатків по відношенню до офіційного ВВП, її вдалося скоротити на 10% з 44.2% у 1997р. до 34.5% у 2000р. (хоча й це все ще зависока частка); відповідно, дефіцит бюджету згорнувся з 5.4% ВВП до 1.1% ВВП за той самий період (графік 5.4). Чим менше ресурсів має у розпорядженні держава, тим менше шкоди може вона завдати, відповідно, більше людей можуть вирватися з лещат цієї корумпованої держави. Однак, таке податкове навантаження все ще лишається надмірним (Тандзі та Цібуріс 2000).

Графік 5.4 Консолідовані державні доходи та видатки, 1995-2007рр.

Джерело: база даних Європейського банку Реконструкції та Розвитку он-лайн, www.ebrd.com (перевірено 8 липня 2008р.).

Зачистка торгівлі енергоресурсами

Політично найбільш чутливими серед заходів, вжитих урядом Ющенка, була реформа у сфері енергетики. Вона була життєво необхідною, однак, оскільки всі провідні українські бізнесмени були сировинними трейдерами, вона вважалася доти політично неможливою.

Мало хто наважувався ставати до боротьби проти цих нещадних гігантів, і ще менше розумілися на їхніх заплутаних схемах дотацій та затримок у розрахунках. Для цього завдання, Ющенко запросив до своєї команди опального олігарха Юлію Тимошенко, щоб вона розправилася зі

своїми колишніми конкурентами вже як заступник прем'єра з питань енергетики.⁷² Станом на 1999р. вона вже залишила активний бізнес. Питанням, щоправда, залишалося, чи очистить вона газотрейдерський бізнес просто так, чи ж «зачистить» під себе, щоб повернути собі титул «газової принцеси». Схоже, їй цікавішим виявилось перше завдання, і в процесі жодних обґрунтованих звинувачень у власному збагаченні на її адресу не виникло.

Тимошенко добре знала всі прийоми та хитрощі торгівлі газом і зробила все можливе, щоб очистити цю сферу. Вона намагалася покращити прозорість та усунути бартер у схемах розрахунків за імпортований газ, що його підтримувала Росія. Вона наполягала також на сплаті податків у формі грошей, а не взаємозаліків, а також намагалася запобігти крадіжкам газу з трубопроводів. Закінчилося все запеклим конфліктом з Ігорем Бакаєм, усунення котрого з посади президента компанії «Нафтогаз України» вона домоглася у травні 2000р.

Іншим значним джерелом ренти була електроенергетика. Тут схема збирання тієї ренти була набагато простішою, себто – неплатежі. Виробники електроенергії (усі перебували в державній власності) постачали її через регіональні розподільні мережі – обленерго (котрі були монополістами), третину з котрих контролював Григорій Суркіс. Попри те, що розподільчі компанії справно стягували платежі з кінцевих споживачів електроенергії, розраховувалися вони з державою лише за 6-7% від фактично отриманої енергії, податків же сплачували ще менше. Тимошенко наполягла як на повному розрахунку за поставлену електроенергію, так і за сплату податків у повному обсязі й у грошовій формі; за її оцінками, їй вдалося лише упродовж одного року примусити розподільників сплачувати до бюджету загалом на 1.8 млрд доларів більше, сумарно – і за спожиту енергію, і у вигляді податків. Цю реформу було здійснено через парламентський закон, що зробило меншою вірогідність її скасування у майбутньому.

Нафта була другорядним джерелом енергетичної ренти. Один з олігархів – Олександр Волков, - мав ексклюзивне право на її імпорт по одній ціні, та, водночас, мав змогу реалізовувати її удвічі дорожче завдяки індивідуальному звільненню від сплати податків. Уряд швидко ліквідував цей привілей Волкова. Правила гри на ринкові нафти було вирівняно, а Волков пішов з цього бізнесу.

Вугільна промисловість отримувала прямі державні дотації на сотні мільйонів доларів щороку, але Тимошенко було усунуто з посади ще до того, як вона змогла взятися за потужну донецьку вугільну промисловість, чиє лобі вона й підозрювала у ініціюванні її відставки.

Загальна сума енергетичної ренти, котру було ліквідовано, вірогідно, складала до 4 млрд доларів на рік або близько 13% офіційного ВВП, що мало багато позитивних ефектів.⁷³ Платіжну дисципліну було укріплено, податкові надходження – збільшено. Вартість спожитої Україною енергії та витрати на її імпорт різко скоротилися, оскільки підприємствам тепер доводилося розраховуватися за неї живими грошима; також, з внесенням прозорості у правила гри на цих ринках, вони стали відкритими для зовнішніх гравців і зарубіжні компанії зайшли на український нафтовий та електроенергетичний ринки. Однак, Бакай, Суркіс та Волков понесли великі втрати й були розлучені.

⁷² Цей під-розділ, в основному, ґрунтується на даних, отриманих з інтерв'ю з Юлією Тимошенко у травні 2001р.

⁷³ Приблизні оцінки Тимошенко: \$2 млрд газової ренти + \$1.8 млрд електроенергетичної ренти + \$0.2 млрд нафтової ренти = \$4 млрд

Приватизація сільськогосподарських земель

Реформатори наполегливо прагнули запровадити приватну власність на землю, однак ліве крило у парламенті ветоувало будь-яку земельну реформу (Лерман 1999). Однак, з формуванням реформаторської коаліції, така реформа нарешті стала можливою.

Будучи сам родом із села, Ющенко був палким прихильником де-колективізації, і от нарешті на початку 2000р. він здійснив цілісну земельну реформу. Формально, радгоспи й колгоспи було розпущено давно, і права на землю було розподілено поміж колишніх колгоспників. Недоліком, однак, лишився той факт, що сільськогосподарські землі не можна було продавати упродовж перехідного періоду, а ліве крило парламенту лишалося все ще достатньо сильним, аби роками продовжувати утримувати цей мораторій на продаж земель.

Попервах, більшу частину землі отримали змогу орендувати колишні ж керівники господарств за мінімальну плату, однак також чимало землі перейшло до приватних рук – у формі присадибних ділянок, фермерських господарств, а також – у всезростаючих кількостях, – до великих комерційних агрохолдингів. З'явилися різні форми власності на сільськогосподарські землі, і цей плюралізм форм власності полегшив де-регуляцію торгівлі сільгосппродукцією, котрої країна уникала так довго. Оскільки в період перерозподілу земель ефекту годі було очікувати, найбільш відчутною була віддача упродовж 2001-02рр. (у вигляді гарних врожаїв та зростання пропозиції с/г продукції на ринку. У сільське господарство зайшов новий великий бізнес, заповзято надолужуючи попередні роки застою в цій сфері, а комерційні банки почали охоче кредитувати с/г виробників.⁷⁴

Традиційно, в Україні були порівняно великі присадибні ділянки, на котрі припадало 15% усіх земель сільськогосподарського призначення. У важкі часи, більшість українців виживали за рахунок ведення натурального сільського господарства. Згідно з офіційною статистикою, частка продукції, що вирощувалася на присадибних ділянках постійно зростала аж до 2000р., коли вона сягнула цілих 62% від усього сільгоспвиробництва у країні (Держкомстат України 2004, 157). Однак, присадибні ділянки не переросли у повноцінні фермерські господарства, хоча малі приватні агрохолдинги розрослися до таких розмірів, що стали порядкувати приблизно чвертю від усієї землі.

Натомість, крупні бізнесмени – не лише українські, а й іноземні, - отримали у розпорядження великі шматки землі шляхом довготермінових угод оренди (до 49 років).

Як правило, вони брали одразу цілий колишній колгосп, а це - близько 5000 га землі. Станом на 2008р., кілька агрофірм у такий спосіб отримали до кількох сотень тисяч гектарів землі, всього ж на такого крупного (фактично) власника припадає близько половини усієї землі. Україна перетворилася на країну велетенських латифундій.

І ще приблизно чверть земель, що залишилися, все ще контролювали старі голови радгоспів та колгоспів. Ця земля часто залишалася необробленою, і нові агробізнесмени боролися за право оволодіти нею. Врешті-решт, парламент таки утримав мораторій на продаж земель у приватне володіння, оскільки лобі крупних аграріїв бажало підім'яти під себе задешево, через оренду якомога більше земель – ще до того, як розпочнеться їх вільний продаж. На початку 2008р.

⁷⁴ Інтерв'ю з Пітером Соханем - сільськогосподарським експертом з Києва, жовтень 2000р.

термін дії мораторію формально сплив, однак законний продаж земель не міг розпочатися, бо не було ухвалено кількох законів, котрі визначали порядок такого продажу.

Життєво необхідний земельний кодекс було прийнято 25 жовтня 2001р., вже після зміщення Ющенка. Наступного року в Україні вродило щерть – 39 млн т зерна, з яких 10.7 млн пішло на експорт – то було більше, ніж уся Російська імперія експортувала у найкращий свій 1913 рік.⁷⁵ 2008-го року врожай сягнув 49 млн т, експорт же очікувався на рівні 22 млн т.⁷⁶

Земельної реформи Ющенка у 2000р. виявилось достатньо, аби оживити українське сільське господарство. Продуктовий кошик потихеньку відновлювався до нормального рівня, навіть з урахуванням того, що коливання врожаїв були значними через усе ще недосконалу й ігноровану сільськогосподарську інфраструктуру; однією з причин подібної відсталості була, зокрема, запізнена приватизація зернохосовищ та елеваторів.

Приватизація великої промисловості

Приватизація великих підприємств отримала новий поштовх. Перехід олігархів з чистих трейдерів у промисловці розпочався, і протягом 1998-2000рр. явно проглядалися дві хвилі великої приватизації.

1998-го й 1999-го років численні крупні підприємства було приватизовано кількома головними олігархами, зокрема, Суркісом, котрий отримав у власність аж дев'ять обленерго. Більшу частину численних крупних металургійних заводів також було тихенько приватизовано у той же час. Ідея цих придбань була аналогічною угодам «кредит-під-акції», котрі були масовими у Росії 1995р. (Аслунд 2007б, 161-64). Вигодонабувачами у цьому процесі були українські олігархи. Зазвичай, вони вже й так забезпечили собі власність над цими підприємствами шляхом «купівлі» їх чинних керівників. Апарат Кучми зажадав, щоб олігархи скинулися на його переобрання у жовтні 1999р. Однак, не зважаючи на те, що це була таємна приватизація «для своїх», вона все ж посприяла вдосконаленню організації процесів – як на окремо взятих підприємствах, так і в крупному бізнесі та економіці у цілому.

Інша хвиля великої приватизації відбулася 2000-го року, коли кілька крупних підприємств було приватизовано через тендери – головним чином, на користь крупних приватних російських компаній, котрі конкурентоздатнішими за українських олігархів, оскільки мали більше грошей. Чотири головних НПЗ було продано чотирьом різним російським компаніям (ТНК, «Лукойл», «Татнефть» та «Альянс»), нафтохімічний завод – «Лукойлу», великий глиноземний завод у Миколаєві – [РУСАЛУ](#), а також ще один алюмінієвий завод – [СУАЛУ](#). Україна мала великі, однак застарілі нафтопереробні потужності. Упродовж 1990-х обсяги виробництва на цих НПЗ трималися на мінімальному рівні, приватизація ж знову завантажила їх роботою, забезпечуючи зростання ВВП країни, а також давши Україні можливість самозабезпечувати себе нафтопродуктами, таким чином ще й заощаджувати валюту на їхньому імпорті.⁷⁷

⁷⁵ «Експорт зерна из Украины составит 10.5-11.0 млн тонн», www.gazeta.ru, 3 березня 2005р. (перевірено 10 липня 2008р.).

⁷⁶ Інтерфакс – Продукти харчування й сільське господарство, Київ, Україна, 10 вересня 2008р.

⁷⁷ Однак, з 2005р. обсяг виробництва на тих НПЗ знову впав через те, що Україна запровадила майже конфіскаційне оподаткування на переробку нафти.

Пізніше, інші російські компанії розпочали експансію в Україну шляхом придбання приватних компаній. Так, московський оператор мобільного зв'язку МТС придбав ведучого українського оператора УМС, тоді як «Альфа Груп» придбала значну частку у його конкуренті «Київстар». 3-поміж крупних «російських» інвесторів також були Міхаїл Фрідман та Віктор Вексельберг – обое, до речі, родом зі Львовської області.

Єхануров також підготував до продажу шість обленерго шляхом відкритих міжнародних торгів, котрі було проведено 2001-го року. То був перший по-справжньому прозорий та чесний міжнародний тендер крупних українських підприємств. Дві з тих компаній придбала американська AES, тоді як решту чотири було придбано словацькою державною комунальною компанією, котра, як виявилось, діяла у якості посередника на користь Александра Бабакова, російського бізнесмена, наближеною особи президента Володимира Путіна та бізнес-партнера Суркіса та Медведчука.

Станом на 2000р., за оцінками ЄБРР (2000) приватний сектор економіки виробляв 60% українського ВВП (графік 3.3). Доти, ефект від приватизації не був таким значним (Естрін та Роузвір 1999). Однак, потихеньку назбиралася критична маса, котра й спричинила зміну в способі функціонування економіки. Підприємства, нарешті, розпочали переозброюватися та зростати.

Дерегуляція малого бізнесу та анти-корупційні заходи

Намагання запровадити спрощену систему оподаткування для дрібних підприємців розпочалися у період найменшої реформаторської активності. Ще починаючи з 1986р. в Україні було запроваджено фіксовані податки для фізичних осіб-підприємців, однак ці податки були завищені й практично не звільняли від бюрократичної тяганини (Аслунд 2007б), хоча саме у такий спосіб було створено передумови для експансії малого бізнесу у ще комуністичній Польщі (Аслунд 1985).

Цю ідею було відроджено 1998р., і автором її був Єхануров, котрий тоді очолював Державний комітет з питань регуляторної політики та підприємництва. Аби уможливити легалізацію фізичних осіб-підприємців, було запроваджено невеличких фіксований податок у такий спосіб, щоб мінімізувати потребу контактувати з перевіряючими органами та заборонити будь-яке інспектування, при цьому зробивши з них офіційних платників податків. Фізособа-підприємець, що працював за спрощеною системою, мав зустрічатися з держпосадовцями лиш декілька разів на рік. Ведення бухобліку було необов'язковим, а також ці підприємці були повністю убезпечені від «набігів» податкової інспекції.

Для дещо крупніших підприємців, але з кількістю найманих працівників не більше 10 чоловік, запроваджувався невисокий податок у розмірі 10% від обороту. Він мав схожі переваги, навіть якщо й не виключав вірогідності інспектування зовсім. Як наслідок, кількість підприємців-одноосібників миттєво зросла до понад 2.7 мільйона та підприємців з кількістю найманих працівників від 1 до 10 – до 250 тис., станом на кінець 1999р. (Тісен 2001).

Аналогічно, українські аграрії отримали вигоди від дуже сприятливого фіксованого податку на один гектар землі, котрий відповідав десь 1.5% вартості вирощеної на ньому продукції, а також звільнення від сплати ПДВ та деяких інших податків (Дем'яненко та Зоря 2004). Побічним ефектом, однак, було те, що чимало міських компаній брали великі шматки землі, лише щоб

офіційно вважатися сільськогосподарськими підприємствами, при цьому сільським господарством як таким і не займаючись.

Ринок наповнився дешевими послугами усілякого ґатунку; бізнесмени, що працювали у підпільних умовах, нарешті змогли легалізуватися та інтенсифікувати своє ремесло, що дозволило їм збільшити випуск та підвищити продуктивність. Після трьох років спроб і помилок, дерегуляція нарешті почала давати свої плоди.

Бюрократичний тягар, що лежав на підприємствах середнього та великого розміру, також був великим. У порівняльному огляді новостворюваних середніх підприємств Польщі, Словаччини, Румунії, України та Росії, Саймон Джонсон, Джон МакМілан та Крістофер Вудраф (2000) виявили, що, у порівнянні зі своїми центрально-європейськими колегами, українські підприємці сплачували на 50 відсотків більше податків як частку від обороту та на 75% більше неофіційних платежів держпосадовцям. У огляді Світового Банку було встановлено, що інспекції віднімали в українських керівників підприємств більше часу, ніж будь-де у світі (Гельман та ін. 2000).

Великий та звиклий до втручання апарат численних державних перевіряючих органів, що конкурували між собою, безкарно «випасав» своїми перевірками одні й ті ж самі компанії. Стягнуті у такий спосіб надходження йшли частково на недофінансовані державні програми, частково – до кишень корумпованих інспекторів (Шляйфер і Трайзман 2000, Кравчук 1999). Головними напастю були самі ж силові відомства – міністерство внутрішніх справ, СБУ, ДПА, кожне з яких очолювала лояльна до Кучми людина.

Тривалий час, середні й великі підприємства не особливо опиралися свавіллю інспекцій, бо навзаємні ті їх кришували, особливо ті, на чіє монопольне становище у збиранні тієї чи іншої ренти вони дивилися крізь пальці. Але коли раптово вони відчували конкуренцію з боку міриади малих підприємців, спільнота раніше заснованих бізнесів зажадала зниження регуляторних витрат і для себе, спонукаючи до зменшення кількості інспекцій. 2000-го року Єхануров запропонував пакет законопроектів, покликаних домогтися прориву щодо покращення умов роботи малих підприємств, надання державної підтримки малому бізнесові, програми розвитку малого бізнесу, а також закон про ліцензування видів діяльності.

Україна, таким чином, виявилася першою пост-комуністичною країною, де регуляторні загрози було добре проаналізовано⁷⁸, і, починаючи з 1997р., було поступово розроблено дієвий план реформ у цій сфері. Кількість державних агенцій було скорочено, а ті, що лишилися, було краще пристосовано до роботи, а також засновано окрему держустанову для підтримки підприємництва; ліцензування було знижено та спрощено; недофінансовувані посади було або скорочено, або ж на майбутнє закладалося їхнє нормальне фінансування. Попервах, від таких змін, як спрощення ліцензування та контролю за інспекторами, майже не було віддачі, оскільки лишалися невирішеними проблеми існування недофінансовуваних держорганів та свавілля корумпованих інспекторів. Як підсумовувала ситуацію Ірина Акімова (2002, 168): «середовище для бізнесу в Україні ... характеризується високим рівнем корупції, незахищеністю прав власності, слабкою системою законного примусу до виконання контрактних зобов'язань, масштабністю ухилення від податків.» Однак, утримування державних фінансів, що відбулося

⁷⁸ Першопроходцем був Кауфман (1995).

2000р., принесло реальні успіхи, оскільки засилля інспекцій різко послабилося (ЄБРР та Світовий Банк 2002, 2005).

Убивство Ґонґадзе та «Кучмаґейт»

Наприкінці 2000р. сталася одна драматична подія, котра принесла несподівані політичні зміни. Георгій Ґонґадзе, незалежний журналіст, запустив інтернет-проект – газету «Українська Правда», котра не церемонилася й жорстко критикувала чинну владу. 16 вересня 2000р. Ґонґадзе зник десь у Києві. 2 листопада його обезголовлене тіло було знайдено у неглибоко викопаній могилі у лісі за 120 км від міста. З самого початку, ця справа скидалася на політично вмотивоване убивство, однак в Україні й доти вже ставалися загадкові смерті журналістів, на котрі не було жодної реакції суспільства.

Ґонґадзе втілював у собі дух свободи, будучи автором досить багатьох репортажів та статей про корупцію, де критикувалася влада, однак, за 11 днів до свого зникнення він опублікував критичну статтю за назвою «[Все про Олександра Волкова](#)», котру розцінили як вірогідну причину його зникнення (Уїлсон 2005, 51-55).

28 листопада 2000р. лідер соціалістів Олександр Мороз зробив сенсаційну заяву в парламенті. Він звинувачував Президента Кучму в причетності до убивства Ґонґадзе та надав аудіоплівки у якості доказу.⁷⁹ Один з охоронців Кучми, майор Микола Мельниченко ніби-то мав у розпорядженні сотні записів приватних розмов Кучми, котрі той провів за рік у своєму кабінеті. Як пізніше напише Адріан Каратницький (2006, 33), «Під час тих розмов, Кучма вимагав вивезти Ґонґадзе кудись, обговорював можливості залякування політичних опонентів за допомогою кримінального елементу, займався корупційними аферами на найвищому рівні, і загалом показав себе у якості центру кримінальної та корумпованої системи правління».

Мельниченко оприлюднював свої записи один за одним, дискредитуючи Кучму. Коли Мороз презентував ці записи, Мельниченко перебував уже в Чеській республіці, під захистом українських соціалістів. Пізніше, він отримав політичний притулок у Сполучених Штатах. Однак, його поведінка спричинила сумніви щодо достовірності записів, а також щодо його справжніх намірів. Він оприлюднив не усі записи, і продовжував говорити про майбутні надзвичайні викриття, котрих так і не сталося, а також він намагався продати свої плівки за мільйони доларів. Уже після отримання політичного притулку в США, він засвітився у Москві. Він заявляв, що працював самостійно, що вкупі з рештою його заяв також не виглядало переконливим. Він, як і його наміри, лишаються загадкою.

У березні 2008р. київський суд засудив трьох колишніх офіцерів спецпідрозділу українського МВС «Сокіл» в убивстві Ґонґадзе, однак правоохоронці так і не змогли з'ясувати, хто ж був замовником цього убивства. Виконавцеві – одному генерал-лейтенантові МВС, – дали шанс утекти за кордон, а ключовий свідок помер у слідчому ізоляторі. Головний підозрюваний – колишній міністр внутрішніх справ Юрій Кравченко, – помер у результаті підозрілого самогубства 4 березня 2005р., якраз напередодні того, як він мав свідчити у справі Ґонґадзе.

⁷⁹ «Розшифровка: Що говорять плівки Мельниченка про справу Ґонґадзе?», Радіо Вільна Європа / Радіо Свобода, 3 березня 2005р., www.rferl.org.

Роль у цій драмі Кучми та його тодішнього голови адміністрації Володимира Литвина лишаються неясними.

Справа Гонгадзе отримала кодову назву «Кучмагейт». Не дивлячись на те, що достовірність плівок так і не було доведено, вони завдали Кучмі нищівного удару. Картина влади, що регулярно порушувала закон, стала надто очевидною. Громадськість звинувачувала Кучму і сприйняття його змінилося назавжди. Його на той час все ще солідна популярність раптом упала до однозначної цифри у відсотках, так ніколи й не відновившись. У більшості відношень, уже того дня Кучма перетворився на невдачу, однак, до кінця його президентської каденції було ще довгих чотири роки.

Кучма виглядав слабшим, ніж будь-коли, і проти нього розгорнувся протестний рух – «Україна без Кучми». Попервах, його очолили Мороз і його Соціалістична партія, однак до протестів долучалися й активісти правого спрямування також. Анти-Кучмівські протести тривали три місяці, однак кількість учасників однієї демонстрації ніколи не перевищувала 20000 чоловік. Організатори були у розпачі через те, що їм не вдавалося зворушити ширшу аудиторію. 9 березня 2001р. стався випадок насильства між протестувальниками з ультра-правої націоналістичної організації УНА-УНСО та міліцією. Протестувальники потім заявляли, що то була провокація; як би там воно не було насправді, через той інцидент звичайні люди мусили відмовитися від подальшої участі в протестах, і вони раптово припинилися.

Кучма тримався, однак його змусили принести в жертву свого сильного та добре перевіреного голову СБУ Леоніда Деркача, звільнивши його у лютому 2001р., та не менш лояльного міністра внутрішніх справ Юрія Кравченка, відповідно, у березні 2001р. Їхнє відсторонення від справ серйозно послабило політичний вплив правоохоронних органів і, відповідно, важіль в руках Кучми проти великого бізнесу. Президентська адміністрація посилила власний контроль над ЗМІ (Притула 2006; Уїлсон 2002, 32-36; Уїлсон 2005, 51-55).

За цим послідувало ще кілька інших загадкових смертей журналістів: у липні 2001р., директора Донецької обласної телекомпанії було забито до смерті, а у грудні 2003р. інший журналіст – Володимир Караченцев, – ніби-то вчинив самогубство (Пайфер 2004).

Плівки Мельниченка також зафіксували, як Кучма дає згоду на незаконний продаж надсучасного радару «Кольчуга» українського виробництва до Іраку, котрим тоді керував Саддам Хусейн; це йшло врозріз з відповідною резолюцією Ради Безпеки ООН. У вересні 2002р. Сполучені Штати заявили, що розпізнали запис, однак жодного радару «Кольчуга» не було знайдено в Іраку після того, як його було окуповано військами Заходу; хоча, їх могли банально не встигнути доправити (Пайфер 2004).

Ці скандали поклали кінець до того частим поїздкам Кучми за кордон. Його тепер скрізь на Заході вважали персоною нон-грата, внаслідок чого йому довелося задовольнятися зустрічами з президентом Росії Путіним та лідерами інших країн СНД. Головним винятком з цього правила був тодішній президент Польщі Александер Квасневські, котрий продовжував часто зустрічатися з Кучмою. Кучма, котрий насправді дуже любив подорожувати, компенсував закритість Заходу інтенсифікацією поїздок в Росію та інші країни СНД. Усупереч його прагненням, його багатовекторна політика перетворилася на одновекторну. Кучма намагався задобрити НАТО усіма можливими способами. У травні 2002р. він оголосив кінцевою метою вступ України до

НАТО (Пайфер 2004). У листопаді 2002р. відбувся саміт НАТО у Празі, на котрому Кучма раптово з'явився з власної ініціативи, хоча до того НАТО давало ясно зрозуміти, що він там – гість непроханий (Уїлсон 2005, 60).

Відсторонення Ющенка

Ніхто не очікував, що українські реформи 2000р. будуть настільки успішними, однак еліта вважала їх неоднозначними. Ющенко зосередився на пріоритетних заходах та здійснив їх, як і було заплановано, упродовж своїх перших 100 днів, коли еліта все ще потребувала своїх економічних реформ та бажала відновлення міжнародної довіри до країни, аби запобігти дефолтові.

У квітні 2000 олігархи відчули, що загроза дефолту минула, і розпочали скаржитися на ніби-то свавільне правління Ющенка й Тимошенко, закликаючи до консенсусу та коаліційного уряду. На початку квітня, СДПУ(о), лідерами якої були Медведчук та Суркіс, а також фракція, котру очолювали Волков та Бакай, котра тепер зветься «Відродження Регіонів», озвучила своє занепокоєння тією програмою реформ, котру здійснював уряд. 19 квітня Президент Кучма сам вельми різко заходився критикувати уряд за «недостатню активність». Зокрема, він не схвалював політику Тимошенко в енергетичній сфері (Кравчук 2002, 85).

Протягом перших місяців 2000р., один з високооплачуваних кореспондентів Financial Times у Києві розпочав [віртуальну кампанію](#) проти Ющенка за неправильне керування резервами НБУ упродовж 1996-98рр. Його інформатором був, вочевидь, Медведчук. Через ці публікації, МВФ не міг надавати Україні жодної фінансової допомоги протягом усієї першої половини 2000р. Наслідком чого, однак, стало ще більше посилення залежності олігархів від Ющенка та його політики для їхнього ж виживання.

Починаючи з літа 2000р., олігархи знову активізували власну критику економічної політики Ющенка та, особливо, політики Тимошенко в енергетичній сфері. Головними критиками були Євген Марчук, Волков та Микола Азаров, голова Державної податкової адміністрації, котрий представляв донецький клан. Кучма, в основному, став на сторону олігархів, але у своєму стилі – по-хитрому, не так очевидно. Цього разу, як і завжди у аналогічних випадках, він сварив уряд за недостатність(!) реформ.

У вересні 2000р. міністра закордонних справ Бориса Тарасюка було знято з посади за висловлювання на адресу Москви, і він, натомість, очолив Рух. У листопаді 2000р. Києвом ходили вже чутки, що Кучма відправить Ющенка у відставку за кілька тижнів, однак через скандал Ґонґадзе це рішення було відтерміновано.

19 січня 2001р. Кучма відправив у відставку Тимошенко, а 13 лютого її вже було заарештовано по звинуваченні за три злочини, котрі вона ніби-то вчинила у часи, коли ще була газовим трейдером у 1996-97рр. Перший злочин полягав у тому, що її компанія ЄЕСУ не сплатила ПДВ з продажів газу на загальну суму до 2.5 млрд доларів. Відповіддю Тимошенко було, що ЄЕСУ – офшорна компанія, котру було у законний спосіб звільнено від сплати ПДВ. Другим звинуваченням був хабар, котрий вона ніби-то дала Лазаренкові, коли той був прем'єр-міністром. Тимошенко відповідала, що то був не хабар, а дивіденди, оскільки він був співвласником ЄЕСУ. Третім було звинувачення у тому, що по одній з угод на постачання газу з Міноборони Росії вона не сплатила 350 млн доларів за бартерною угодою. Тимошенко

відповідала, що збиралася сплатити. 27 березня її було звільнено з-під слідства, але не виправдано, а справу проти неї було просто відкладено до «кращих часів».⁸⁰

У квітні 2001р. чотири центристських олігархічні партії об'єдналися з лівими та проголосували за усунення Ющенка від влади. 19 квітня вони зробили заяву про незадовільність роботи кабінету міністрів – за таку ухвалу проголосувала широка більшість у 283 голоси. А 26 квітня більшістю у 263 депутати проголосували за недовіру Ющенкові та змістили його. Решта правоцентристів, а це було близько 170 депутатів, продовжувала підтримувати Ющенка. Старі олігархи були розлучені на Ющенка й Тимошенко за те, що ці двоє відібрали у них звичні джерела ренти.

Суворий удар по ренто-збиральному суспільству

Протягом десятиліття, Україна була однією з найкволиших економік колишнього Совецького Союзу, вважаючись безнадійно корумпованою та стагнуючою. Тому несподіване зростання у 2000р. стало неабиякою несподіванкою. Україна ж 2000 року дає нам гідний включення до підручників приклад того, як реформи можуть бути успішними навіть за несприятливих обставин.

Реформи Ющенка у 2000р. стали приголомшливим успіхом у будь-якому відношенні. По-перше, завдяки їм вдалося майстерно відвернути головну загрозу – зовнішнього дефолту. Починаючи з 1999р., частка держвидатків від ВВП постійно падала, а золотовалютні резерви – зростали (графік 5.3). Було практично досягнуто фіскальної рівноваги і утримувано її упродовж кількох років поспіль (графік 5.4). 2000-го року Україна повернулася до економічного зростання після десятиріччя безперервного падіння, причому, зростання було суттєвим – 6%. Це зростання не було випадковим, що довели наступні роки – з 2000 по 2007 середнє зростання економіки складало 7.5% щороку (графік 5.5). За цим показником Україна лише трохи поступається Росії, незважаючи на нафтовий бум останньої, та майже удвічі перевершує аналогічне зростання Польщі. У порівнянні з Росією, однак, зростанню Україні були притаманні більші коливання.

З точки зору електорату, мабуть, найважливішою заслугою Ющенка було те, що саме за правління його уряду стали регулярно виплачуватися пенсії – починаючи від 2000р. й далі, – а також було ліквідовано попередню хронічну заборгованість пенсіонерам та по зарплаті бюджетникам (невдовзі потому). Усього цього вдалося досягти завдяки його далекосяжним структурним реформам.

Як могло так статися, що урядові Ющенка нарешті вдалося досягти такого успіху після багатьох років невдач? Фундаментальною проблемою України було те, що вона являла собою предковичне ренто-збиральне суспільство, котре видавалося непохитним, і тут раптом його основи вдалося підважити без усякої революції, хоча правління усе ще лишалося олігархічним. Пояснення лежало у тій складній політичній економії, котрій слідував прем'єр-міністр Ющенко.

По-перше, Ющенкові дали можливість реалізуватися на посаді прем'єр-міністра з широкими повноваженням, оскільки надто очевидним був ризик дефолту, що українські олігархи розуміли добре після російського фінансового краху. Це цілком уписується в аргумент Аллена Дрейзена та Вітторіо Ґріллі (1993) про те, що криза може полегшити реформи за рахунок вгамування консервативних інтересів пануючого класу та можливості запровадити жорстку економію в

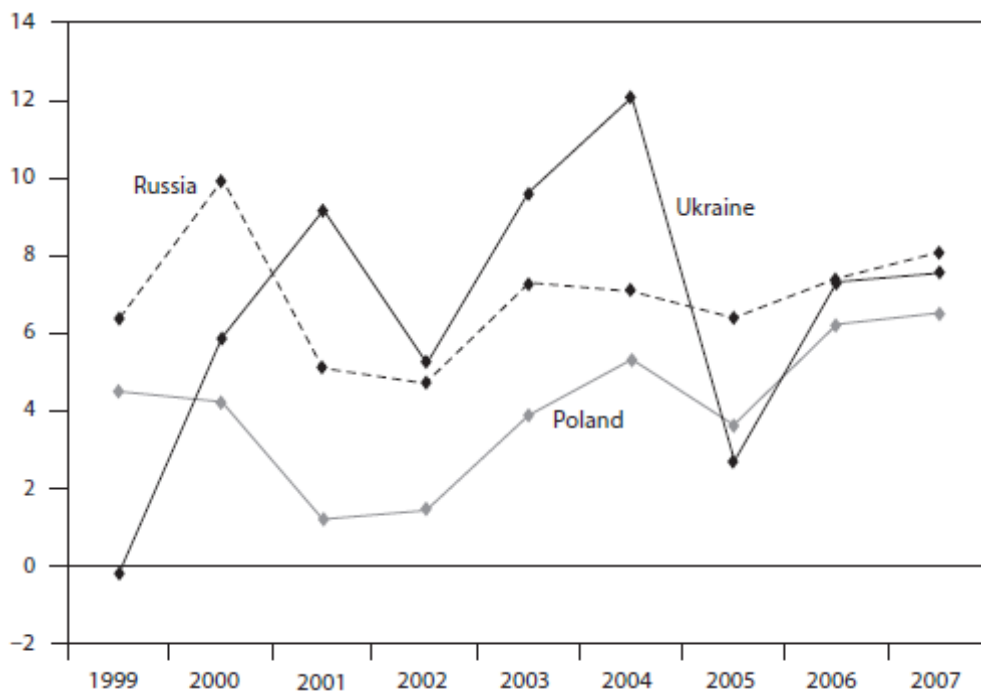
⁸⁰ Інтерв'ю з Тимошенко у травні 2001р.

державних фінансах. Також, це вписувалося в українське самосприйняття як обачного народу, котрий здатний вчасно зупинитися, тоді як росіяни схильні безоглядно скочити у прірву.

Другою передумовою стали парламентські вибори у березні 1998р. Нова змішана, себто, пропорційно-мажоритарна система, дещо структурувала парламент у достатньо сильні партійні фракції, що зробило його, за потреби, більш здатним до консолідації. Політичне представництво олігархів у парламенті робило їхні дії більш відкритими й прозорими. Попри той факт, що вони все ще не були підзвітними, громадськість вважала їх відповідальними. Широка коаліція центру й правих уможливила прийняття багатьох рішень, котрі раніше були політично неможливими, бо одна чи дві партії олігархів об'єднувалися з лівими, блокуючи практично будь-яку ринкову реформу з чисто особистих інтересів. Коаліційна угода прешкоджала подібній зраді упродовж кількох місяців, чого виявилось достатньо.

Графік 5.5 Зростання офіційного ВВП, 1999-2007рр.

% зміни

Джерела: База комісії з питань економіки ООН по Європі (UNECE) он-лайн, www.unece.org (перевірено 1 липня 2008р.). Прогноз Світового Банку на 2007р., Україна: *Звіт про економіку*, квітень 2008р., www.worldbank.org.ua (перевірено 13 липня 2008р.).

Третьою причиною політичного успіху Ющенка була його політична проникливість. Він та його соратники діяли швидко та жорстко, бо розуміли, що їм відведено небагато часу, що олігархи вимушено привели їх до влади задля запобігання дефолтові. Таким чином, ставку було зроблено на перші 100 днів. Упродовж цього короткого періоду відкрилося вікно можливостей, і вони протягли через парламент усі свої «неоднозначні» реформаторські закони, котрі вже давно обговорювалися й прийняття яких так само вже роками блокувалося. Ющенко мудро розібрався з олігархами, одразу завдавши їм нищівного удару – ще до того, як вони зможуть змістити його, у кращих традиціях Маккіавелі. Ще одним його сміливим і геніальним ходом було запросити Тимошенко для ліквідації олігархічного рентозбирання у сфері енергетики. Завдяки її діям, двох

олігархіва (Волкова та Бакая) було викинуто з цього бізнесу, тоді як інші також втратили чимало грошей. Оскільки вона насмілилася кинути виклик головним олігархам, Тимошенко та її чоловіка було заарештовано та відкрито щодо них кримінальні справи. Однак, уже впродовж року, природа самих олігархів змінилася: найзапекліші збирачі ренти, котрими були сировинні трейдери (Волков, Бакай, Суркіс та Медведчук) втратили гроші та владу, тоді як виробники металу (Ахметов, Пінчук, Гайдук, Тарута й Коломойський) майже не постраждали і змогли примножити багатство і владу, скориставшись новими економічними умовами.

Четверте, пов'язане з попереднім, пояснення полягає у трансформації великого українського бізнесу, котра відбулася шляхом приватизації. Байдуже, у який спосіб українські олігархи набули свою власність – володіння великими промисловими підприємствами змінило їхню поведінку. Традиційно, вони заробили свої статки у коридорах влади, а не працею. Через часту переконфігурацію їхніх альянсів, їм доводилося підтримувати добрі відносини кожному з кожним. Привілейована приватизація, що сталася перед президентськими виборами 1999р., розділила інтереси олігархів, пов'язавши їх з конкретними галузями. Чисті сировинні трейдери (Волков та Бакай) пішли з арени, тоді як інші зайшли у крупну промисловість. Також, поява мільйонів легалізованих дрібних підприємців створила конкурентне ринкове середовище, котре було необхідним, щоб знизити монопольні ренти, не дивлячись на те, що політичний вплив цих людей не був поки що очевидним. Утворення широкої сфери приватного бізнесу, що не був підконтрольним державі, таким чином, посприяло політичному розвитку (Бойко, Шляйфер та Вішни 1995).

П'ятим уроком, винесеним з цього періоду, є застосування прийому значно старішого за повчання Макіавелі, а саме – поділай і володарюй. У енергетичній сфері, Тимошенко вдалося нацькувати одного олігарха проти іншого. Роберт Екелюнд та Роберт Толлісон (1981) доводили, що британська традиція меркантилізму увалася у XVIII-XIXст. саме через затяжну суперечку між королівським судом і парламентом за ренти, що, у кінцевому рахунку, й призвело до знаменитого [*laissez-faire*](#) (тобто, виникнення вільного ринку- ред.). Аналогічно, Андрей Шляйфер та Роберт Вішни (1993б 1998) доводили, що виникнення конкуренції за можливість надання хабарів було найкращим способом покласти їм, хабарям, кінець. Схоже на те, що в Україні це спрацювало, хоча до узаконення нового порядку ще, схоже, далеко.

Шостою причиною стала готовність до цього громадськості. Багато хто усвідомлював справжню скруту того становища, у якому тоді перебувала Україна, і це уможливило досягнення широкої згоди щодо необхідності реформ для виправлення економічного становища. 2000 рік приніс реалізацію цього розуміння. Сотні реформаторських законопроектів було розроблено й чекали свого прийняття. Однак, бракувало відповідного тиску з боку народу – не останньою чергою через те, що ЗМІ контролювалися олігархами.

Врешті-решт, свою важливу роль відіграв і тиск ззовні. МВФ узрів загрозу зовнішнього дефолту та довів цю небезпеку до відома керівництва країни. Парадоксально, але тиск виявився дієвим саме протягом того періоду, коли у наданні позики було відмовлено. Захід сильно впливав на мислення уряду – зокрема, [Німецька консультативна група](#), але також і МВФ зі Світовим Банком. Українські високопосадовці прагнули заслужити повагу та визнання в очах Заходу, і Ющенка на Батьківщині неабияк цінували саме за його авторитет в очах Заходу. Саме тому олігархи спинили свій вибір на ньому.

У підсумку, завдяки правильним рішенням, за 100 днів удалося досягти дуже багато. Усі здійснені реформи були важливими, однак ключовою з них була та, що обмежила збирання ренти у енергетичній сфері; слідом за нею по важливості – очистка держбюджету та платіжної системи, оскільки ці реформи значно знизили можливості рентозбирання та трансформували олігархічний прошарок. Ющенко створив хрестоматійний приклад того, як ренто-збиральне суспільство може бути зламано швидкістю, рішучістю, поділом та нищівними ударами, зосереджуючи увагу на найважливіших видах ренти, при цьому вороже налаштовуючи одного олігарха проти іншого. Ці реформи не були б можливими, якби їх запроваджували повільніше чи якби тривали пошуки згоди довкола цих питань; саме розсварення доти монолітної еліти стало запорукою їхньої успішності. Приватизація зробила олігархів більш автономними по відношенню до держави та один до одного, що посилює конкуренцію між ними.

Реформи 2000р. стали другим раундом короточасних радикальних реформ в Україні, перший раунд яких відбувся 1994-го року. Багато в чому ці раунди були аналогічними. Обидва містили повномасштабну радикальну реформу, несподівано нав'язану ззовні, коли вже люди починали втрачати надію. Хоча ці реформи були запізнілими, вони не були поступовими чи дозованими, а швидкими, радикальними та концентрованими, бо інакше їх би неможливо було здійснити. Ну і, в обох випадках, не варто забувати про дорадчу та фінансову допомогу міжнародної спільноти – вона була значною.

Якщо більшу частину здійснених 1994р. реформ було відкочено назад, зробити те ж саме вже було неможливо щодо реформ 2000р. Одна з причин – ухвалення реформ 2000р. у вигляді законів, тоді як більшість реформ 1994р. було здійснено у рамках декретів. Стійкість цих реформаторських законів забезпечувалася за той рахунок, що їх було прийнято коаліційною більшістю партійних фракцій, а не «болотом» депутатів-позафракційників. Понад те, реформи 2000р. призвели до економічного зростання, що вже саме по собі забезпечувало їм довготривалість, надто з огляду на те, що вони опиралися на приватну власність. Девальвація гривні та зростання цін на метали на світових ринках, звісна річ, посприяли росту економіки, однак не могли бути фундаментальними причинами. Нове зростання було також полегшено тим струсом, котрого зазнала промисловість, та її недооціненістю.

Масштабність цих реформ не варто перебільшувати, оскільки потужності до реформування були обмеженими. Не було здійснено реформ у соціальній сфері, не було ухвалено податкового кодексу. Реформа правосуддя також лишається гостро необхідною. Однак, ті реформи, що їх встигли здійснити 2000р., були, мабуть, найбільш нагальними й необхідними.

Конкурентна олігархія зі стрімким зростанням економіки, 2001-04рр.

Зміщення у квітні 2001р. Віктора Ющенка з посади прем'єр-міністра ні для кого не стало несподіванкою. Його відставка мала б виглядати несправедливою, з огляду на те, що його уряд зробив для України більше, ніж будь-який інший уряд, але українці тих часів були песимістами й циніками. Несподіванкою, насправді, було те, що його уряд домігся так багато й протримався так довго.

Тим часом, економіка України, нарешті, пішла на зліт. У серпні 2003р. я зробив такий запис: «Будь-хто, хто приїздить зараз до Києва, буде вражений шаленими темпами будівництва великих будівель у місті та швидким розвитком ресторанів та крамниць, до якого додається незмінно збаглена зелень міста. З кожними відвідинами України, я вражений, наскільки відкритішими, інтелектуальнішими та цікавішими стають дискусії»⁸¹. Економічний динамізм був приголомшливим, особливо у трьох найбільших містах: столиці, Дніпропетровську та Донецьку.

Ющенка замінив Анатолій Кінах, котрий продовжив Ющенкову політику реформ, але вже у менш напруженому темпі. Уряд продовжував працювати набагато краще, ніж до Ющенкової інтерлюдії – не останньою чергою тому, що суспільство стало вибагливішим. І навіть наступний після цього уряд – Віктора Януковича, – зберігав акцент на економічному зростанні.

Новітній економічний бум також супроводжувався інтелектуальним та політичним вивільненням. Старий режим здавався надто застарілим, щоб тривати ще довго, і Леонідові Кучмі вже не бракувало конкурентів. Уперше, утворилася сильна право-центристська опозиція навколо двох найвидатніших лідерів – Ющенка і Юлії Тимошенко. Їхньої першою метою була перемога опозиції на парламентських виборах, котрі мали відбутися у березні 2002р., кінцевою ж метою було здобуття перемоги на президентських виборах у жовтні-листопаді 2004р. Посилення політичних партій у парламенті заклало підвалини для повної демократії. Усе ж, Україна, в кращому випадку, була напів-демократичною країною (Дім Свободи 2008). Старий режим не поспішав здавати позицій, поступово все більше обмежуючи свободу ЗМІ.

Олігархи були на коні. Найяскравішим доказом їхньої могутності була приватизація двома найбільшими багатіями України – Рінатом Ахметовим та Віктором Пінчуком, – Криворіжсталі, найбільшого металургійного комбінату країни. Вельми символічною у цьому плані була реклама однієї ріелторської компанії, що впала мені у вічі, коли я якось проїздив проспектом Шевченка у

⁸¹ З моїх нотаток про подорож до Києва, 19-22 серпня, 2003р.

Києві в липні 2004р. – там рекламувалося закрите містечко з казково гарними котеджами у одному з передмість, і все це під надписом: «Відродження аристократії».

Уряд Кінаха

Кінах змінив Ющенка на посту прем'єра, отримавши «благословіння» парламенту 29 травня 2001р. Він був високоосвіченою та інтелігентною людиною, що свого часу замінила Кучму на посаді голови Союзу Промисловців та Підприємців України. Кінах кілька разів ставав заступником прем'єра з питань промисловості внаслідок хитрої системи Кучмівських кадрових перестановок. Він був поміркованим реформатором, хоча, будучи представником старого червоного директорату, обстоював децицію протекціонізму. У оточенні центристів, він був одним з найбільших лібералів, і ще одна важлива деталь – він не був бізнесменом. Кінах був прихильником пошуку кінцевого компромісу, а його головним недоліком була надзвичайна обережність.

Його призначення було несподіваним, але ідеальним для Кучми. По-перше, він грів місце – у той час, коли всі політичні дискусії точилися навколо питання, хто ж буде наступним президентом. Кінах був зам'яким, щоб бути кандидатом від Кучми, а також він не належав до жодного олігархічного клану. По-друге, як і 1997р., Кучмі знову був потрібен відданий прем'єр-міністр. Кінах усе ще був членом Народно-демократичної партії Пустовойтенка, котра була прихистком лояльних до Кучми людей, у котрих не було інших, більш вигідних зв'язків. По-третє, попри усю висловлену Кучмою публічну критику, він таки високо оцінив економічні реформи Ющенка і не бажав їх відкочування назад.

Кінах досконало справився з поставленим перед ним завданням, діючи згідно з принципом Гіппократа: не зашкодь! Він тримався Ющенкової жорсткої фіскальної політики та не скасував жодної з реформ. Він продовжив запровадження актів, котрі започаткував Ющенко, зокрема – бюджетного та земельного кодексів. Також було ухвалено важливий митний кодекс. Ющенко розпочав довгоочікувану реформу судочинства запровадженням нового кримінального кодексу, а Кінах продовжив законом про судову систему та програмою адаптації українського законодавства до законодавства ЄС. Разом, кабміни Ющенка та Кінаха запропонували та провели у життя більше реформаторського законодавства, ніж Україна доти взагалі бачила. Однак, за Кінаха законодавча швидкість упала.

Ющенко йшов у відставку, прихопивши з собою лише Юрія Єханурова та своїх найближчих особистих помічників, тоді як Бориса Тарасюка та Тимошенко Кучма встиг звільнити раніше. Решта уряду Ющенка залишилася. Своєю чергою, більшість міністрів Ющенко отримав у спадок від Валерія Пустовойтенка. Тож, уряд лишався таким собі «священним синодом» держслужбовців, навіть якщо іноді туди випадково й потрапляв якийсь крупний бізнесмен. Характерним прикладом є Ігор Мітюков, котрий лишався міністром фінансів з 1997р. по 2001р.

Як і варто було очікувати, надійшла днина і Кучма змістив також і Кінаха, посилаючись на свою, звичну вже, універсальну причину звільнення усіх прем'єр-міністрів: недостатнє проведення реформ. Цього разу, однак, справжня мета Кучма була очевидною – то було 16 листопада 2002р., минуло вісім місяців після парламентських виборів 2002р., саме час дібрати наступника для президентських виборів, що мали відбутися у жовтні 2004р. Вибір зупинився на Януковичу –

незначною більшістю з усього 234 голосів, що було лише на вісім голосів більше, ніж мінімально необхідно (Уїлсон 2005, 83).

Відсутність за Кінаха будь-якого розвороту реформ була лакмусовим папірцем, що доводив успішність Ющенкових реформ: вони виявилися незворотніми. Вони перетворили олігархів з рентоздирників на виробників, а виробникам потрібна була діюча ринкова економіка, хоч вони й не були проти податкових пільг та дешиці протекціонізму.

Створення сильної право-центристської опозиції

Упродовж років Україна не мала згуртованої, бодай трохи значущої право-центристської опозиції. Провідні ліберальні чи право-центристські політики воліли працювати під егідою Кучми, ніж вставати до нього у відверту опозицію. Це твердження вірне по відношенню до багатьох видатних міністрів – Ющенка, Віктора Пинзеника, Єханурова, Тарасюка, Юрія Костенка (лідер «Руху» та міністр навколишнього середовища у 1995-98рр.) та Сергія Головатого. Як група вони були заслабкими, а також кожен з них особисто був задоволеним кооптацією з Кучмою. Але 2001р. часи змінилися, оскільки режим Кучми набув трьох невинуватих вад.

По-перше, Кучма відвернувся від Ющенка, хоча парламент змістив того лише формально⁸². Ющенко та його прибічники лишалися неоднозначними у своєму ставленні до Президента. Вони не приєдналися до руху «Україна без Кучми», що Тимошенко розцінювала як зраду, оскільки сама вона пристала до того руху одразу ж після того, як її було знято з посади у січні 2001р. Група Ющенка налічувала чимало добре відомих лідерів, включно з багатьма міністрами та мала чисельні місця у парламенті.

По-друге, півки Миколи Мельниченка засвідчили, наскільки беззаконним та морально неприйнятним був режим Кучми. Коли на місце голови президентської адміністрації Володимира Литвина у червні 2002р. прийшов медійний олігарх Віктор Медведчук, він запровадив темники (тематичні папери) советського стибу, що містили вказівки для журналістів, про що писати, а які теми замовчувати (Припула 2006, 106-107).

По-третє, кілька крупних українських бізнесменів вийшли з-під Кучми та його оточення. Ці бізнесмени не обов'язково були доброчеснішими за олігархів, однак мали суттєві статки. Режим Кучми був занадто м'яким, щоб знищити їх, однак тиснув на них через податкові перевірки та судове залякування. Більшість таких бізнесменів якомсь домовлялися з режимом, однак четверо з них виділялися із загальної маси у якості нових непримирених опозиціонерів: Петро Порошенко (прозваний у народі «шоколадним зайцем» за те, що він був «шоколадним королем» України), Євген Червоненко (найкрупніший вантажний авто-перевізник та власник компанії з виробництва напоїв), Давид Жванія та Микола Мартиненко (обоє, головним чином, працювали у сфері атомної енергетики). Ці люди не були мільярдерами, однак статки кожного оцінювалися десь у кілька сотень мільйонів доларів.

2001р. значна кількість політиків правого крила та центристів заснували блок «Наша Україна», котрий об'єднав усі фракції «Руху», інші фракції право-центристських партій та мажоритарників,

⁸² У своїй унікальній манері вести примирення, Кучма особисто приїхав до Ющенка додому у вечір дня відставки і поспівчував йому. Вони випили, Кучма дістав гітару і заспівав меланхолійних пісень. (Особиста інформація від одного з небагатьох, котрі були присутні на цьому надзвичайному заході).

що підтримували Ющенка. Його було сформовано як опозиційний до Кучми, а його очевидним лідером та майбутнім кандидатом у президенти був Ющенко. Утворенню цього блоку передувало неабияке переосмислення у середовищі правих та центристів, котрі стималися терпіти поразки. Серед цих сил визріла готовність об'єднатися заради довготермінового результату, замість зосереджувати надмірну увагу на індивідуальних розбіжностях між собою.

Ющенко просував універсальні цінності, такі як віра, сім'я, чистий уряд та ліберальна ринкова економіка, підкріплюючи це власними досягненнями на посаді прем'єр-міністра, зокрема – ліквідацією затримок з виплати зарплат та пенсій. «Наша Україна» намагалася достукатися до електорату на Сході країни та крупних бізнесменів, заохочуючи недавніх перебіжчиків з табору Кучми. Особисто Ющенко був готовий до діалогу з ким завгодно, з Ахметовим та Пінчуком включно, лишаючись абсолютно непримиренним ворогом лише Медведчука. Ющенко прагнув створити враження поміркованого лідера, зміщуючись до політичного та географічного центру. У такий спосіб він применшив культурний та мовний націоналізм, викинувши крайню націоналістичну риторику.

Формально, «Наша Україна» була виборчим блоком, до якого входило сім чи вісім малих партій. Вона долучила чимало видатних особистостей та користувалася широкою підтримкою на Заході та у Центрі країни, особливо у середовищі київської інтелігенції, хоча її спроби апелювати й до Сходу країни були більшою частиною невдалі. Завдяки новозалученим бізнесменам вона мала суттєву фінансову підтримку. Її слабким місцем був брак підтримки у ЗМІ, однак, з якогось дива уряд таки надав ліцензію Порошенкові на заснування невеличкого кабельного ТБ-каналу «5 канал».

Тимошенко лишалася поза «Нашою Україною» – у неї була її особиста партія «Батьківщина», котра була «партією однієї жінки», а не гуртувалася навколо якоїсь ідеології. Її першим заступником був Олександр Турчинов, котрий завжди її супроводжував, однак не мав підтримки в народі. Жодна інша особа у її партії не була видатною, так само як і ніхто особливо не цікавився програмою її партії, оскільки цінність представляла сама Тимошенко.

Після того, як її відправили у відставку в січні 2001р., Тимошенко стала позиціювати свою партію як твердо опозиційну по відношенню до Кучми. Її основним гаслом стала боротьба з корупцією та за демократію. Ядром електоральної бази Тимошенко був Дніпропетровськ на Сході України. Вона вивчила українську лише наприкінці 1990-х, ставши політиком, але навіть так, вона швидко вжилася у роль, користуючись популярністю на західній Україні та приймаючи до власних лав право-радикальних націоналістів, таких, як УНА-УНСО (Українська національна асамблея – Українська народна самооборона), котрих «Наша Україна» до себе не брала. Її політика, хоч і опосередковано, скидалася на соціально-демократичну та популістську. Разом із соціалістами, Тимошенко сформувала кістяк руху «Україна без Кучми». Із затуханням акції у березні 2001р, вона перейменувала рух на «Фронт національного порятунку», що ставив за ціль зміщення Кучми та його олігархічного оточення на користь демократії. Врешті-решт, усе це стало «Блоком Юлії Тимошенко», котрий зручно абревіювався як БЮТ.

У жовтні 2001р. Тимошенко закликала до створення широкого політичного альянсу, котрий би об'єднав її фронт, соціалістів та Ющенків блок «Наша Україна». Вона вважала, що ця коаліція виграє парламентські вибори у березні 2002р. (Каратницький 2006). Але найбільшою партією у парламенті лишалися комуністи, котрі були проти Кучми та олігархів, однак ще більше їм не

подобався Ющенко та національні демократи, тож об'єднати усю опозицію проти Кучми не вдалося.

Парламентські вибори у березні 2002 року

31 березня 2002р., як і було заплановано, відбулися парламентські вибори. Виборча система лишалася такою ж, що й під час попередніх виборів 1998р: у результаті єдиного туру голосування, першу половину з 450 місць було заповнено шляхом пропорційного голосування за партійними списками, а іншу половину – через одномандатні мажоритарні округи. Політики засвоїли попередні уроки з перших напів-пропорційних виборів 1998р. та згуртувалися у крупніші виборчі блоки.

Права та центристська опозиція об'єдналася навколо Ющенка та Тимошенко, відповідно. Аналогічно, більшість кучмівських олігархів злилися у єдиний виборчий блок, що отримав назву «За Єдину Україну». Лише Медведчукові соціал-демократи пішли незалежною олігархічною партією, оскільки були найкраще організованими, із заявленим членством у 300000 членів, попри те, що сплата партійних внесків була обов'язковою. По лівий бік, комуністи, соціалісти та прогресивні соціалісти лишалися трьома незалежними партіями.

Провладна група винайняла до виборів велику кількість російських політичних консультантів. Їхнім улюбленим прийомом цього разу стало створення дюжини партій-підробок, таких собі політичних близнюків, котрі легко було сплутати зі справжніми опозиційними партіями. Їх фінансували наближені до режиму бізнесмени, а також їм надавали чимало ефірного часу на телебаченні.

Результати виборів за пропорційною частиною разюче відрізнялися від тих, що було отримано за мажоритарною. У пропорційній частині, переважну більшість зібрали чотири опозиційних партії («Наша Україна», Комуністична партія, Соціалістична партія та БЮТ), набравши разом не менш, ніж 58%, проти 18%, котрі разом набрали дві правлячі партії. У правому спектрі, «Наша Україна» була найбільшою з 23.6%, тоді як БЮТ набрав не більше, ніж 7.3 % (таблиця 6.1).

«Нашій Україні» успішно вдалося мобілізувати увесь потенційний національно-демократичний електорат, що складав чверть від загального. Чи могла б вона подолати цю межу, через котру не зміг перескочити Вячеслав Чорновіл ще на президентських виборах 1991р.? Тимошенко у своєму електоральному перефарбуванні досягла успіху і взяла більшість голосів радикальних націоналістів у західних регіонах. У лівому спектрі, підтримка комуністів, котра була стабільною упродовж 1990-х, помітно знизилася з 25 до 20 відсотків, тоді як соціалісти зберегли свій електорат на рівні тих же 6.9%.

Блок «За Єдину Україну» отримав нікчемних 11.8%, що, звичайно, було майже удвічі більше, ніж результат, отриманий Пустовойтенковою НДП 1998р., однак все одно жалюгідно. Гарно профінансовані та блискуче організовані есдеки Медведчука набрали не більш, ніж 6.3% голосів, попри усі ті шалені гроші, що було ним витрачено на кампанію, а також на те, що у нього була партія з найсильнішою в Україні організацією. Більшість відданих за неї голосів було зібрано у Закарпатті, з використанням адмінресурсу, себто, у нечесній боротьбі.

Таблиця 6.1 Результати виборів до Верховної Ради, 31 березня 2002р.

Партія	За партійними списками (%)	Кількість виборених місць ^а
Усього ліва опозиція ^б	31,4	87
Комуністи	20,0	65
Соціалісти	6,9	22
Усього центр/провладні ^б	28,2	148
«За Єдину Україну»	11,8	121
Соціал-демократи(об'єднані)	6,3	27
Усього права опозиція ^б	31,4	134
«Наша Україна» Віктора	23,6	112
«Блок Юлії Тимошенко»	7,3	22
Депутати інших партій /		80
Проти всіх	2,5	0
Усього	100 ^в	449
Явка виборців (%)	69,3	

а. Кількість виборених місць за партійними списками плюс мажоритарники від партії.

б. Голоси, віддані за партійні списки, включають партії, що не подолали 3%-ий бар'єр (і, відповідно, не отримали жодних місць у парламенті).

в. «Усього» включає зіпсовані бюлетені, котрі не було зараховано.

Джерело: Центральна виборча комісія України, www.cvk.gov.ua (перевірено 2 липня 2008р.).

Політичні партії-близнюки були напрочуд успішними. Разом вони набрали не менш, ніж 13.5% голосів, котрі б за їх відсутності отримала б опозиція, однак жодна з них не пододала поріг, щоб потрапити до парламенту за пропорційною системою (Уїлсон 2005, 65-67). Як і очікувалося, кількість партій, що подолали 4%-вий бар'єр, знизилася – з восьми 1998р. до шести 2002р., тоді як частка змарнованих на непрохідні партії голоси скоротилася з 34 до 24%.

Більшість же мажоритарних місць таки дісталася представникам олігархії. Разом, опозиція взяла 221 місце, тоді як уряд – 148. Додатково, було 80 незалежних мажоритарників, за котрих і розгорілася боротьба (таблиця 6.2). Виявилося, що дешевше й легше купувати місця за мажоритаркою, ніж за партійними списками.

Незалежний екзит-пол відзначив, що мали місце певні маніпуляції та фальсифікації волевиявлення, однак вони були порівняно обмеженими, вплинувши на результати основних партій у діапазоні від 0.5 до 1.5 відсоткових пунктів, що у масштабах країни склало усього кілька відсотків від загальної кількості голосів (Уїлсон 2005, 67). Швидкість, із якою було оголошено результати екзит-полів, вочевидь, неабияк обмежила подальші фальсифікації з боку влади.

Соціальний склад нового парламенту був вельми незвичним. Тимошенко у жовтні 2002р. розказувала мені, що не менш, ніж 300 з 450 депутатів були мільйонерами. Більшість значних бізнесменів України були народними депутатами, причому було їх в усіх партіях, включно з Комуністичною. Їхня загальна частка подвоїлася з третини 1998р. до двох третин. Парламент України став таким собі клубом мільйонерів, як колись американський Сенат часів президента

[Улісса Гранта](#), коли Сполучені Штати переживали пік своєї олігархічної ери (Стіл 2004). Судячи з цього показника, олігархія виглядала сильнішою, ніж будь-коли, однак, вона була надзвичайно розпорошеною і їй протистояла сильна та добре організована опозиція.

Таблиця 6.2 Склад Верховної Ради, 2002 та 2004рр.

Фракція	За партійними списками (%)	Усього місць (31 березня 2002р.)	Усього місць (15 січня 2004р.)
Опозиційні	57,7	221	200
Наша Україна	23,6	112	102
Комуністична партія	20,0	65	59
Блок Юлії Тимошенко	7,3	22	19
Соціалістична партія	6,9	22	20
Про-президентські	18,0	148	229
За Єдину Україну	11,8	121 ^а	
Партія Регіонів ^б			67
Трудова Україна			42
Демократичні Ініціативи			18
Влада народу			22
Аграрна партія			14
Народно-демократична партія			16
Народний вибір			14
Соціал-демократична партія	6,3	27	36
Депутати інших партій та незалежні	21,8	80	20
Усього	100 ^д	449 ^в	449 ^в

а. Розпалася після виборів

б. Приєднався «Європейський вибір» у листопаді 2003р.

в. Одне місце лишилося незайнятим.

д. «Усього» включає зіпсовані бюлетені, котрі не було зараховано.

Джерело: Каратницький (2006, 35).

Вимальовувалася непроста картина: для Тимошенко та Олександра Мороза рішення було очевидним – чотири опозиційних партії мали об'єднатися, сформувавши опозиційний Кучмі уряд. Для президентської адміністрації, діагноз також був очевидним: вона повина була скупити чи залякати необхідну кількість голосів, щоб утримати контроль над парламентом. Ніхто інший не мав до того такого хисту та досвіду, як Медведчук, і останній діяв швидко й ефективно.

Ющенко ж, на відміну, опинився перед дилемою: він міг як налагодити стосунки з Кучмою, так і лишитися в опозиції; виключеним для нього було лише співробітництво з комуністами, оскільки з ними він не міг мати нічого спільного. Ці парламентські вибори були для нього лише

репетицією, тоді як головною метою були президентські вибори у жовтні 2004р. Відповідно, він взяв відпустку на один місяць, щоб проїхатися Європою, з приводу чого Тимошенко неабияк лементувала. Комуністи ж вважали за ближчих до себе олігархів зі Сходу, аніж західно-українських націонал-демократів з «Нашої України», тож не робили жодних спроб скинути уряд. Тимошенко й Мороз аж підстрибували від люті⁸³.

Ані Кучма, ані олігархи не збиралися здаватися без боротьби. На погані результати виборів Кучма відреагував призначенням Медведчука головою своєї адміністрації, замінивши ним Литвина, котрий був розумним інтриганом, що грав у політику, немов у шахи. Медведчук був вагомою фігурою – юрист за освітою, він був одним з олігархів та їхнім політичним лідером. Він був жорстким як у бізнесі, так і в політиці. Його великим недоліком як політика було те, що паскудність його характеру проступала і в його зовнішності, що унеможливлювало здобуття ним популярності в народі.

Медведчук цілеспрямовано зосередився на двох завданнях. Першим було переконати бізнесменів у парламенті стати на бік режиму. Оскільки більшість з них були мультимільйонерами, то підкупити їх було не легко, тож режим, натомість, заходився їх залякувати. Більшість великих бізнесменів з опозиції було піддано податковим перевіркам, арештові вищого керівництва їхніх компаній за ніби-то вчинені економічні злочини, тоді як самих депутатів не чіпали, поважаючи їх недоторканість. Один за одним, вони здавалися. Врешті-решт, у політику вони прийшли заради грошей, однак декотрих такі методи роботи з ними, навпаки, обурили і вони сформули кістяк тих, хто й надалі чинив опір, підтримуючи Ющенка.

Другим завданням Медведчука було приборкати й так уже доволі слухняні ЗМІ. Більшість з них належала провідним олігархам, а сам Медведчук контролював три провідні телевізійні канали, котрі під його керівництвом опускалися до статусу бульварних медіа. Те ж саме стосувалося майже усіх щоденних газет. Непокірні ж незалежні газети час від часу піддавали судовому переслідуванню за ніби-то поширення наклепів, накладаючи драконівські штрафи, сплата котрих ставила їх на межі банкрутства. Головним же знаряддям репресій була Державна податкова адміністрація, котра перевірила не менш, ніж 260 ЗМІ упродовж 2002р., підсипаючи солі на й так роз'ятрені рани звинуваченнями у слабкій податковій дисципліні та несвідомості (Притула 2006, Аслунд 2003б).

Після парламентських виборів, чітко окреслилися два кандидати на президентство. Від правого крила ним був Ющенко, котрий мав набагато ширшу підтримку в народі, ніж Тимошенко, котрій все ще давався взнаки її статус колишнього олігарха. Будучи все ще молодою у свій 41 рік, вона вирішила зачекати. У лівому таборі, комуністи отримали удвічі більше підтримки, ніж соціалісти, тож лідер комуністів Петро Симоненко не вбачав більше жодного сенсу йти на поступки Морозу. Тим не менш Мороз, котрий теж мав амбітну вдачу, добре пам'ятав слабенький результат Симоненка у другому турі під час виборів 1999р., а тому наполягав на тому, щоб бути третім кандидатом від опозиції.

Після того, як олігархи закріпили свій контроль над парламентом, вони, за звичкою, радо поділилися на дев'ять кланових фракцій. Три наймогутніших олігархічних фракції мали по 40 депутатів кожна: «Регіони України» (контрольована Ахметовим з Донецька), «Трудова Україна»

⁸³ Інтерв'ю з Тимошенко, Морозом, Ющенком та кількома лідерами «Нашої України», жовтень 2002р.

(Пінчук із Дніпропетровська) та соціал-демократи (Суркіс та Медведчук, Київ-Закарпаття). Решта шість олігархічних фракцій налічували від 14 до 20 депутатів кожна.

Режим отримав суворе попередження, що він, хоч і утримався зараз, через 17 місяців, вірогідно, програє президентські вибори. Опозиція консолідувалася у чотири великих електоральні блоки або партії, тоді як режим поділився на дев'ять фракцій. Як і раніше, у парламенті було 13 партійних фракцій. Сцену для монументальних президентських виборів жовтня 2004р. було розчищено.

Уряд Януковича

Кучма та олігархи також мобілізувалися перед парламентськими та президентськими виборами. Центральним питанням було, хто стане президентським наступником. Обговорювалося декілька кандидатур, однак, лише двоє заслуговували на увагу – Сергій Тігіпко та Віктор Янукович.

У Тігіпка була вельми непогана репутація. До 1997р. він був одним з партнерів групи «Приват», що з Дніпропетровська – однієї з найбільших корпоративних груп з бізнесом у банківській сфері, металургії, видобувній промисловості, нафтопереробці та роздрібній торгівлі. Коли Тігіпко замінив Пинзеника на посаді заступника прем'єр-міністра з питань економічної реформи в уряді Лазаренка, він продав свою частку в групі «Приват», продемонструвавши зовсім невластиву українському політикумові рису – прагнення уникати конфлікту інтересів. Він працював у різних урядах, у т.ч. й на посаді міністра економіки в уряді Ющенка, та підтримував добрі відносини з більшістю людей. Тігіпко був обізнаною людиною та м'яким співрозмовником. Він був найпровіднішим політиком Пінчука та лідером фракції «Трудова Україна» у парламенті. В очах виборців його недоліками були великі статки та елітарність.

Янукович був зовсім іншого поля ягода – зовні він скидався (і був) великим та солідним апаратником, однак він був людиною, що зробила себе сама. Янукович народився у бідній робітничій сім'ї у шахтарському селищі. Його мати померла, коли йому було два роки, і зростав він, як бур'ян, на вулиці, виховуючись у середовищі молодих банд. Свого часу, чудова й допитлива «Українська Правда» виявила, що він мав дві судимості у часи своєї молодості за кримінальні злочини – напад та розбій, за що відсидів у тюрмі, однак, відповідні записи було якимось чином видалено. Його прізвиськом у злочинному світі було «Хам». Звільнившись із тюрми, він почав працювати робітником. Завдяки впливовим зв'язкам, він отримав можливість почати все з початку. У 1990-х він зробив кар'єру в Донецькій облдержадміністрації, ставши, врешті, авторитетним губернатором Донецької області – на цій посаді він пропрацював з 1997р. по 2002р. Він зійшовся з Рінатом Ахметовим, найбагатшим бізнесменом України та головою донецького клану, і далі вони вже піднімалися разом (Уілсон 2005, 7-8, 12-13). Якщо розмовляти з Тігіпком було насолодою, то Янукович був архетиповим совєцьким начальником, що не розмовляв, а віддавав накази, і ця його зверхність підвищувала його популярність. Особливо на Сході України, де чимало відсиділо у тюрмах і панувало переконання, що саме тюрма робить з тебе справжнього чоловіка.

На той час, трьома провідними політичними олігархами були Ахметов (Донецьк), Пінчук (Дніпропетровськ) та Медведчук (Київ та Закарпаття). Жоден з членів групи Медведчука не був прохідним на кандидатуру президента – Суркіс та Медведчук уже кілька разів пробували й жалюгідно провалювалися, а від Медведчука не було кандидата. Таким чином, основна

конкуренція розгорілася між Тігіпком і Януковичем. Західняки схилилися на бік приємного Тігіпка, однак Януковича підтримував Ахметов та весь донецький клан, котрий був багатшим та сильнішим у парламенті за інші олігархічні клани. Врешті-решт, Янукович мав спритність професійного, популярного політика. І тоді, як популярність Тігіпка не піднімалася вище цифр першого порядку, популярність Януковича здійснювалася догори. Коли Кучма призначив Януковича прем'єр-міністром 21 листопада 2002р., він умовно «помазав» його на свого наступника.

Однак, конкуруючий Тігіпко не здавався. Після того, як Ющенко створив собі авторитет на посаді голови Національного Банку України (НБУ), він лишив після себе Володимира Стельмаха, що доти тривалий час був його першим заступником, – відданого службовця, котрий, однак, не мав особливого хисту для цієї роботи. За тиждень після призначення Януковича прем'єр-міністром, парламент – усупереч засадам незалежності центрального банку, – спробував усунути Стельмаха, але ця перша спроба провалилася. Однак, прихильники Тігіпка продовжували тиснути на м'якого, не вельми бійкого Стельмаха, і той, врешті, подав у відставку. 17 грудня Тігіпко став головою НБУ і, хоча він дійсно мав кращу кваліфікацію, ніж Стельмах, після цих його маневрів залишився неприємний осад.

Янукович сформував уряд нового типу. Починаючи з 1991р., місцями й міністерськими портфелями мінялася між собою приблизно одна й та ж сама група держслужбовців. З плином часу, більшість із них стали доволі компетентними, однак, вони так само ставали й старішими, відтак – усе менш зацікавленими у реформах, а багато хто – й надзвичайно корумпованими. Янукович зробив першу спробу (майже) повної заміни складу Кабміну з моменту проголошення Незалежності. Його новими міністрами стали нові бізнесмени, котрі у свої трішки за тридцять заробили великі статки, і походили, головним чином, зі Сходу країни, але також і з Києва. Більшість були депутатами, і це була перша парламентська коаліція, утворена з дев'яти центристських, олігархічних фракцій. Нові міністри любили приймати рішення одноосібно й ненавиділи підпорядковуватися чи йти на компроміс. Дехто з них мав добрі наміри, хоча більшість із них були більше зацікавлені у особистих благах. Дещо несподівано, уряд Януковича виявився динамічним на законодавчій ниві, мобілізувавши законотворчу більшість, причому, переважним чином, по правий бік політичного спектру.

Одним з таких «доблесних» керівників був перший заступник прем'єр-міністра та міністр фінансів Микола Азаров – той, що створив репресивну державну податкову адміністрацію. Він став автором найважливішої реформи Януковича – податкової, котру було ухвалено 22 травня 2003р. Її метою було лібералізувати й спростити систему оподаткування, і складалася вона з двох основних частин. По-перше, прогресивний податок на доходи громадян з максимальною ставкою 40% було замінено фіксованим податком зі ставкою 13% починаючи з січня 2004р. Тут Україна наслідувала приклад Росії, котра запровадила фіксовану ставку податку на доходи 2001р., в результаті чого доходи бюджету по цій статті зросли (Аслунд 2007б). Коли я зустрічався з ним у березні 2003р., Азаров обстоював фіксовану ставку на рівні 20%, тоді як права опозиція зажадала прогресивного податку з двома ставками – 20 і 30%; однак тоді, як і в Росії, на рішення суттєво впливав політичний момент.

Другою податковою реформою було зниження ставки податку на прибуток підприємств з 30 до 25%. На додачу, було ліквідовано декілька давно існуючих «дірок» у законі про ПДВ, однак, усі вільні економічні зони, від існування яких вигоду отримували, головним чином, донецькі

бізнесмени, було збережено. Було прийнято новий закон про реєстрацію підприємств та суб'єктів підприємницької діяльності, котрий дещо полегшив бюрократичне ярмо та обмежив вибірковість підходу до бізнесу.

Уряд Януковича 9 липня 2003р. провів у законодавство нову прогресивну трикомпонентну пенсійну систему, котрою запроваджувалися приватні пенсійні накопичення, що збігалося з рекомендованими практиками Світового Банку (1994). Однак, супутнього законодавства не було уведено в дію, відтак пенсійна реформа лишилася не запровадженою.

У Януковича був доволі ліберальний міністр юстиції – Олександр Лавринович, котрий походив із «Руху». Він продовжив реформи правової системи, запровадивши кримінально-процесуальний кодекс та цивільно-процесуальний кодекс, а також закон, що легалізовував приватні третейські суди.

У решті ж випадків, різні частини уряду намагалися протягти суперечливі один одному закони. Так, Україна вже давно потребувала цивільного кодексу із сучасним корпоративним законодавством. Вельми розумним з боку уряду Януковича було провести в Раді Цивільний кодекс 16 січня 2003р., однак, у якості дивного компромісу, того ж дня чинності набрав суперечливий господарський кодекс. Обидва кодекси покривали ті ж сфери відносин, однак господарський кодекс надавав державі право втручатися у приватного характеру корпоративні угоди. Українським суддям було надано свободу вибору щодо того, положення якого кодексу застосовувати; це автоматично забезпечувало наявність бізнесменів, бажаючих заплатити за «вибір» суддею того чи іншого кодексу стосовно конкретної суперечки. Ця правова ситуація була абсурдною, однак вона лишається й досі (OECD 2004, ЄАБ 2004).

Уряд Януковича не відкотив назад реформ Ющенка, оскільки його промисловці бажали економічного зростання. У якості сильного міністра фінансів, Азаров підтримував збалансований бюджет, принаймні, аж до початку президентської передвиборчої кампанії, коли більш нагальними стали інші потреби. Найбільш розчарованим був міністр економіки Валерій Хорошковський, котрий у свої 34 був одним з наймолодших міністрів, будучи, однак успішним бізнесменом у банківській сфері та роздрібній торгівлі. Його лібералістським покликом було забезпечити входження України до Світової Організації Торгівлі (СОТ), але цей благий намір не знайшов достатньої підтримки серед його колег із промисловості. Просування ліберального торгівельного законодавства зупинилося.

Головною проблемою українських експортерів було відшкодування ПДВ після здійснення експортної операції. За законом, експортери мали право на отримання від держави відшкодування суми сплаченого раніше ПДВ, що увійшов до вартості експортованого товару, адже на експорт він ішов з нульовою ставкою ПДВ; але, на практиці, практично ніхто не міг отримати цього відшкодування.

Таким чином, для експортерів ПДВ було, фактично, 20%-вим штрафом за експорт. Міжнародний валютний фонд (МВФ) намагався вирішити цю проблему. По-перше, платежі за ПДВ отримувало одне відомство (наприклад Державна податкова адміністрація), тоді як відшкодування мало платити інше (наприклад, Митний комітет), але останнє відмовлялося, оскільки на те не було відповідного фінансування. Понад те, уряд закладав у бюджеті замало коштів для відшкодування ПДВ, або ж грубо вилучав ці кошти на інші цілі. Уряд скаржився також, що

поширені звільнення від сплати ПДВ призводили до податкового шахрайства, коли чимало хто, за фактом, не платив податку, але, тим не менш, не соромився у незаконний спосіб вимагати його відшкодування. Зокрема, ПДВ не сплачувалося при експорті з 20 українських зон вільної торгівлі, що суттєво звужувало доходну частину бюджету. Головною причиною, однак, було те, що українські посадовці не відшкодовували бізнесменам нічого без сплати їм «комісій». Сформувалася система, за якої провідна група чиновників зажадала і, як правило, отримувала, від 20 до 30% відшкодованого ПДВ у вигляді комісії через приватних посередників (Аслунд 2003а, ЄАБ 2004).

Коли несприятливі погодні умови 2003р. призвели до проблем у сільському господарстві, Янукович відреагував на старий советський манір, почавши серйозний наступ на ринкові механізми. Він пригрозив зерновим трейдерам арештом за «згвинчування» цін та наказав обласним губернаторам контролювати торгівлю зерном та ціни на нього, а міліції – перевіряти вантажі з зерном. Перехід села до ринку відчув серйозне відкочування назад.

Суперечлива приватизація «Криворіжсталі»

Приватизація великих підприємств просувалася повільно. Навряд чи приватизація бодай одного з них була відкритою, а основну вигоду, як правило, отримували крупні українські бізнесмени з гарними політичними зв'язками. Російські бізнесмени, хоч і у дещо менш вигідному становищі, теж знаходили дорогу до владних кабінетів, тоді як західні бізнесмени просто губилися в ситуації.

Загалом, державні підприємства занепадали. Вони могли скоротити витрати чи вдатися до чисто захисної реструктуризації, однак були не в змозі розширити чи налагодити випуск нової продукції. Внаслідок приватизації, крупні українські бізнесмени успішно переозброювали цих занедбаних советських бегемотів, а українські капіталісти ставали сильнішими, продуктивнішими та багатопрофільнішими.

Увагу громадськості привернула одна приватизація. 14 червня 2004р., двоє найбагатших українських олігархів – Пінчук і Ахметов, – купили собі весь металургійний комбінат «Криворіжсталь». Ця приватизація стала гучною справою на зразок російських приватизаційних оборудок, що проводилися за схемою «кредити в обмін на акції» 1995р. до переобрання Єльцина (Фріланд 2000).

Причин надмірної уваги до цієї оборудки було чимало. То був найбільший та найсучасніший з металургійних заводів України, що вважався перлиною в короні, а також то був останній комбінат, що лишався у державній власності. Інші металургійні заводи вже було відроджено, тож цей уже не справляв враження білої ворони. Ахметов та Пінчук були найбагатшими олігархами та опорою режиму Кучми. Зазвичай, вони конкурували один з одним, однак у цьому випадку вони діяли у змові. Інтерес до заводу виказували кілька конкурентів, серед яких був Індустріальний Союз Донбасу, європейський «Арчелор» та російська «Євраз Груп». Умови тендеру були надзвичайно протекціоністськими: «Лише дві з шести компаній, обидві українські, з-поміж тих, що подали заявки на участь у тендері, відповідали вимогам – виробництво, щонайменш, мільйону тон коксу та двох мільйонів тон катаної сталі упродовж останніх трьох років, два з котрих мали бути прибутковими, усередині України» (Кузьо 2004).

Ціна була найвищою з тих, що їх будь-коли сплачували за приватизацію української компанії – 800 млн доларів, грішми. Пінчук скаржився, що це було удвічі більше, ніж було заплачено за приватизацію усіх інших українських металургійних заводів разом узятих. З іншого боку, за «Криворіжсталь» можна було б виручити 3 млрд доларів, якби її було виставлено на відкритому аукціоні. Ахметов та Пінчук наполягали на тому, що для майбутнього України було важливим, щоб «Криворіжсталь» лишалася українською, оскільки вона є хребтом металургійної промисловості країни, а інакше українську металургію розділять між собою глобальні гіганти, такі як «Арчелор», «Мітталь» та російські металургійні корпорації.

За українськими стандартами то була зовсім не шокуюча приватизація, однак, існували могутні конкуренти, котрим вона не сподобалася; також, умови були прозорішими, ніж під час будь-якої іншої приватизаційної оборудки, що дало поживу для критики. Найважливішим був той факт, що ця оборудка за кричуще заниженою ціною відбулася за чотири з половиною місяці до епічних президентських виборів, під час яких вона стала однією з головних тем.

Економічний бум

2004р. був дивним для України часом. У повітрі висіло дратівливе відчуття кінця ери, «кінця сторіччя», однак еліта не була стурбованою, а навпаки – веселою. Вони справляли враження поглинених зарозумілістю людей, котрі вважали, що зможуть «проскочити» за будь-яких умов. Олігархи робили гроші як ніколи доти, а економіка розвивалася з надзвичайною швидкістю. Зростання України упродовж 2004р. склало 12% - найвищий показник за усю сучасну історію країни (графік 5.5).

Основною причиною цього буму було зростання світових цін на метал, на який припадало близько 40% українського експорту. 2004р. увесь український експорт стрімко зріс на 41% (графік 6.1). Імпорт не встигав за ним, і Україна досягла значного профіциту платіжного балансу на рівні 7% ВВП у 2004р., хоч і страждала від зростаючих цін на імпортовану нею нафту (графік 6.2).

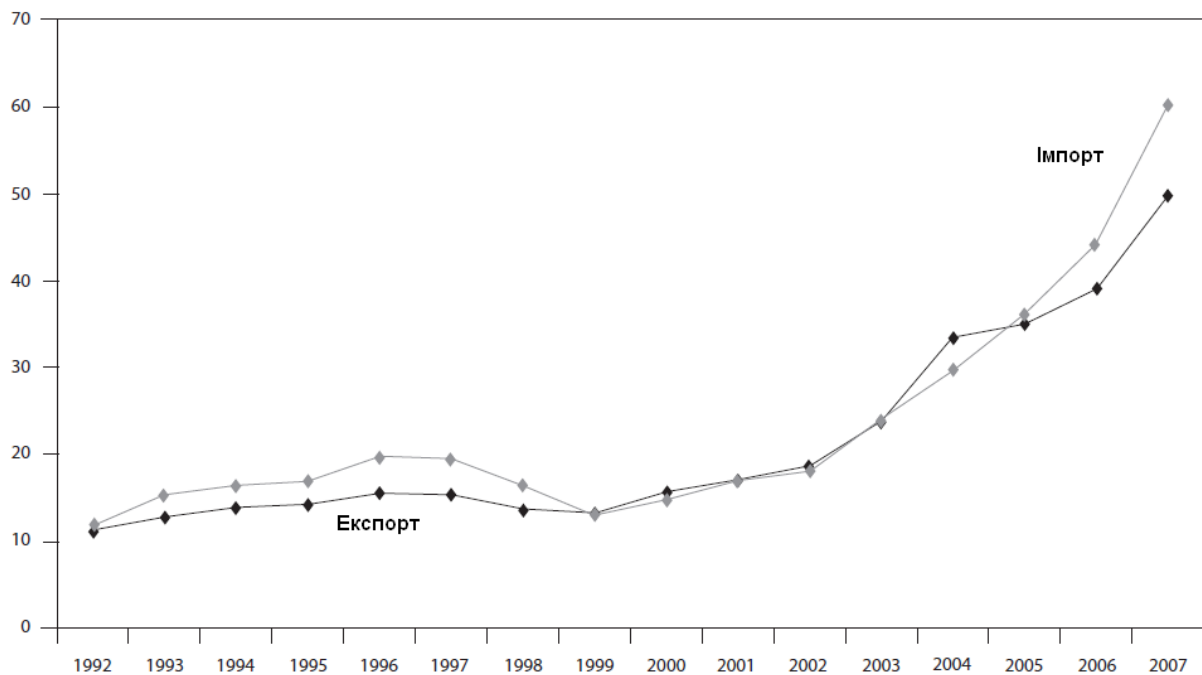
Валові інвестиції в основні фонди України, котрі запізнювалися й трималися десь на рівні близько 20% від ВВП (нормальний європейський рівень) упродовж усього періоду падіння економіки, почали зростати 2003р., сягнувши вельми поважного рівня у 27% від ВВП станом на 2007р. (графік 6.3).

Українські працівники постійно страждали від заборгованості по зарплатам, низького рівня тих зарплат та неповної зайнятості більше, ніж від безробіття, котре ніколи не було надто високим, хоч належним чином до 1998р. і не вимірювалося. У переламний 2000р., безробіття становило 11.6%. 2005р. воно впало до цілком пристойного рівня у 7.2% (графік 6.4).

Тривалий час загнані донизу реальні зарплати почали вражаюче відновлення свого зростання на рівні 15-20% щороку, сягнувши пікових 24% 2004р., у рік Помаранчевої Революції (графік 6.5).

Графік 6.1 Український товарний експорт та імпорт, 1992-2007рр.

млрд доларів США

Джерело: База даних он-лайн Європейського Банку Реконструкції та Розвитку, www.ebrd.com (перевірено 1 липня 2008р.).

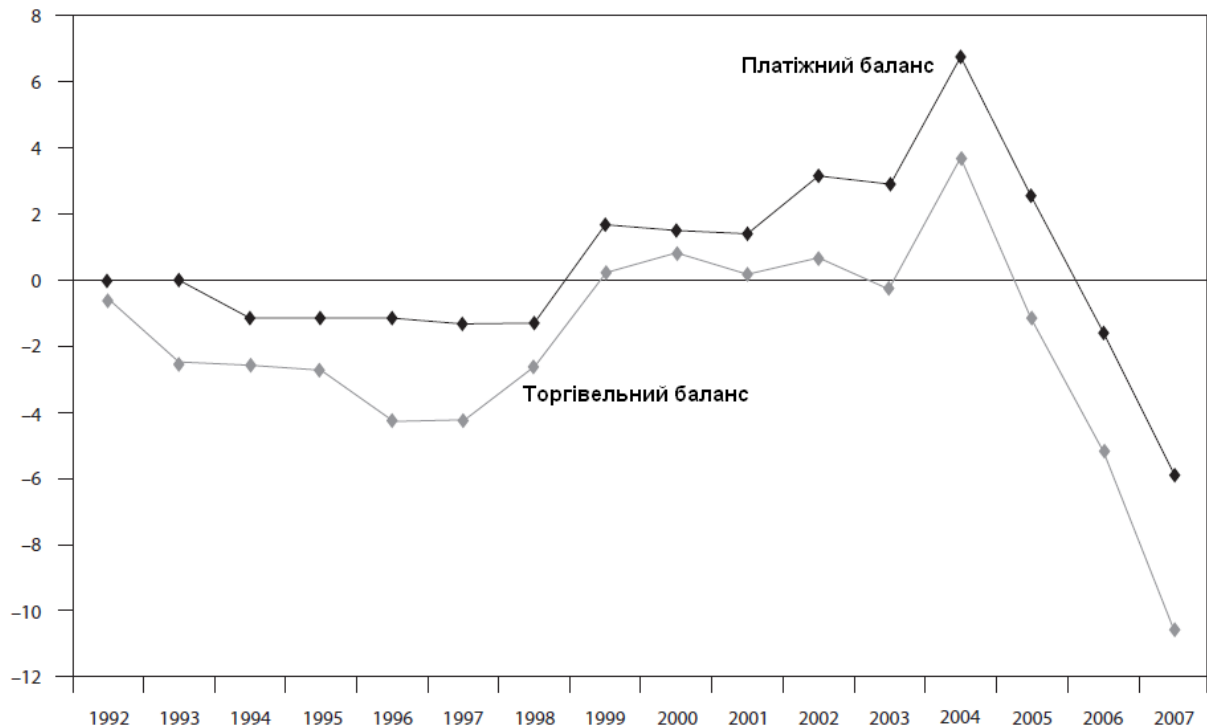
Така картина є сповненою іронії. У більшості відношень, економічний розвиток України ніколи не був кращим, ніж 2004р. У своїй відомій книзі «Старий режим та французька революція» Алексіс де Токвіль (1955 [1856], 176) відзначив, що французька революція відбулася не тоді, коли справи погіршувалися, а саме тоді, коли вони покращувалися. Аналогічно, Помаранчева Революція відбулася посеред безпрецедентного економічного буму. Як і у Франції часів Де Токвілля, тутешню публіку турбувала не економічна ефективність старої системи, а її одвічна несправедливість: «Усі ці правопорушення з боку влади не були чимось новим; новим було те обурення, котре вони здійснювали» (178).

Українці також діяли у відповідності з теорією модернізації (Ліпсет 1959). Високе економічне зростання та ріст добробуту переконали їх у тому, що політична система є застарілою та не має до цих явищ жодного стосунку. Марксист сказав би, що економічна основа переросла політичну надбудову, а зростаючий добробут, поза сумнівом, додав упевненості в собі середньому класові, що з'являвся (Аслунд 2006).

Однак, чи заслуговує на довіру ця статистика? Існує кілька застережень. По-перше, шахрайство з ПДВ при експорті буяло, сягнувши неба 2004р., коли податковики Януковича вели себе за принципом «після нас – хоч потоп». Як наслідок, експортні показники суттєво завищувалися з року в рік, що також відобразилося на показниках ВВП. Два наступних уряди здійснили кілька альтернативних оцінок. Найбільше відхилення, на котре заявлялася претензія, становило 5% ВВП, однак, вірогіднішим є інтервал від 2 до 3% ВВП, що було суттєвим, однак, не вплинуло на загальне враження від 2004р. як року найкращого зростання України.

Графік 6.2 Торгівельний та платіжний баланси України, 1992-2007рр.

млрд доларів США

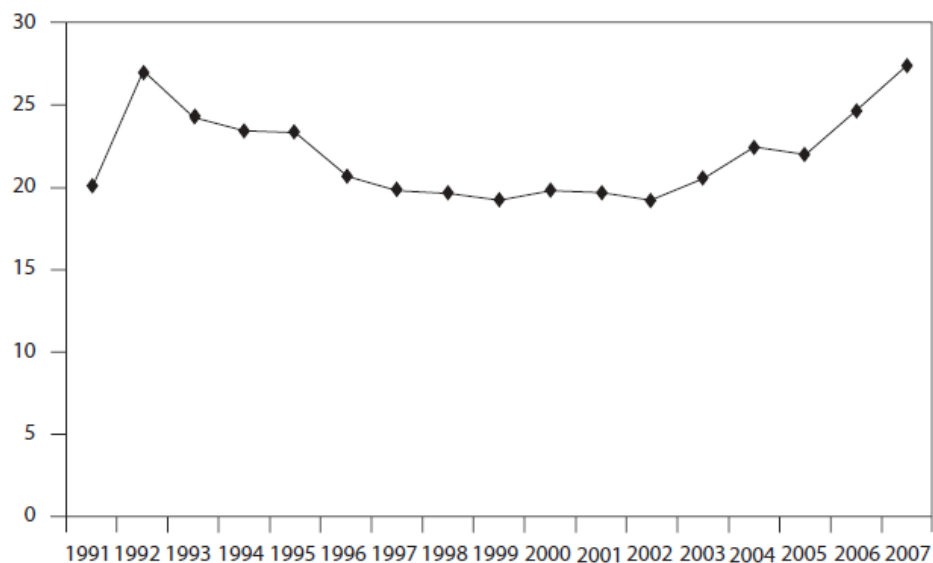

Джерело: База даних он-лайн Європейського Банку Реконструкції та Розвитку, www.ebrd.com (перевірено 1 липня 2008р.).

Другим питанням до статистики є, чи відображали різкі темпи зростання офіційної економіки поступовий перехід бізнесів до неї з тіньової, але то навряд чи. Міністерство статистики України було вельми консервативним та інертним, не надто полюбляло піддавати перегляду свої цифри, і користувалося опитуваннями та вибірковими дослідженнями менше, ніж те роблять більшість статистичних відомств. Детальне дослідження, проведене Іриною Мельотою та Полом Грегорі (2001) виявило, що невиявлена тіньова економіка, на розміри котрої проливає світло статистична похибка, підняла б ВВП України 1999р. щонайменш на 12%. Популярною є, однак, думка, що незареєстрована економіка набагато більша.

Графік 6.3 Валові інвестиції України, 1991-2007рр.

% ВВП

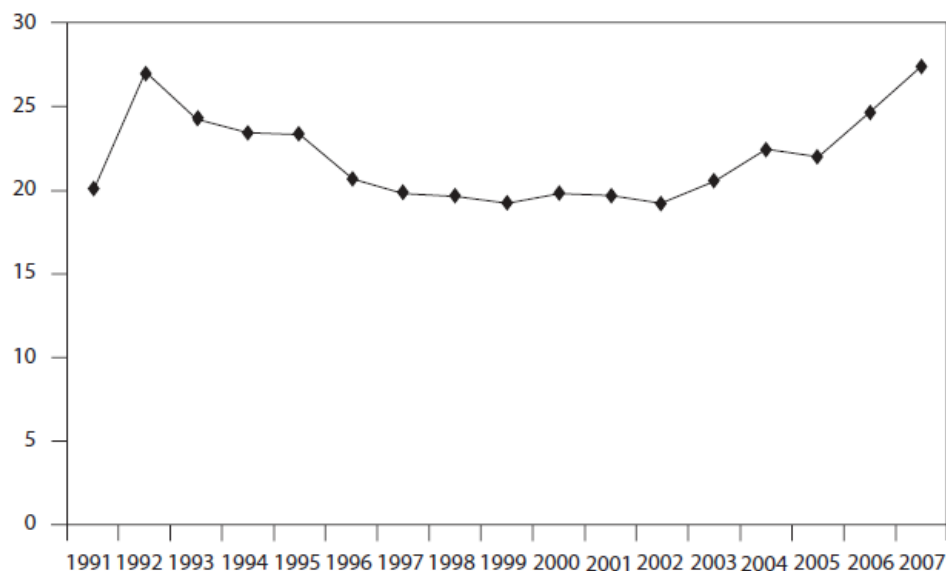

Примітка: Формування валових основних фондів у цінах та еквіваленті купівельної спроможності поточного року.

Джерело: База даних он-лайн Європейської Економічної Комісії ООН, www.unece.org (перевірено 1 липня 2008р.).

Графік 6.4 Безробіття в Україні, 1998-2007рр.

% працездатного населення

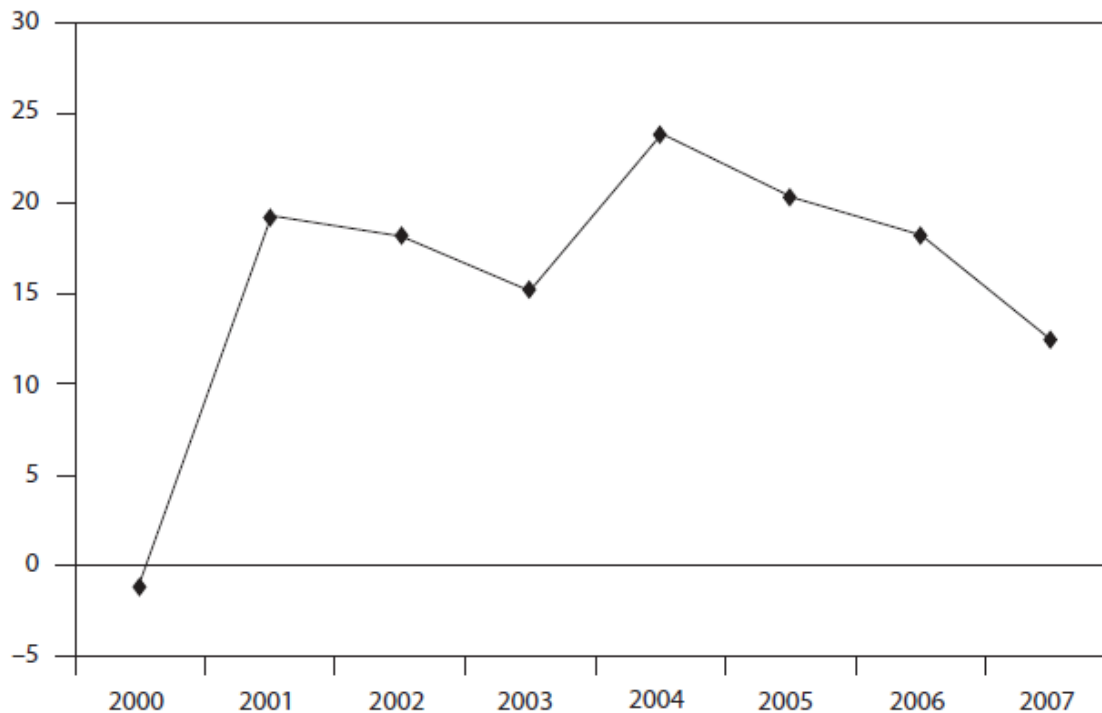

Примітка: статистика за 2007 станом на липень 2007р.

Джерело: База даних он-лайн Європейської Економічної Комісії ООН, www.unece.org (перевірено 16 серпня 2007р.); Держкомстат України, www.ukrstat.gov.ua (перевірено 16 серпня 2007р.).

Графік 6.5 Реальні зарплати населення України, 2000-2007рр.

% зростання, у порівнянні з попереднім роком

Джерело: Держкомстат України, www.ukrstat.gov.ua (перевірено 28 липня 2008р.).

Більше того, Янукович 2004р. дозволив дефіцитові бюджету вибухнути, внаслідок чого виник ефект масованого фіскального стимулювання, котрий додатково спричинив зростання ВВП. Економічне зростання 2004р. було великим, однак, значна частина ефекту, скоріш за все, далася взнаки вже 2005р.

Політика Путіна щодо України: торгівля газом, Єдиний Економічний Простір та суперечка навколо о.Тузла

31 грудня 1999р. Борис Єльцин оголосив Владіміра Путіна власним наступником на посаду Президента Росії. Попервах, Путін приділяв мало уваги колишнім совєтським республікам, однак поступово його зацікавленість цим зростає⁸⁴. Його головні інтереси зосереджувалися у Газпромі, тож і на Україну він дивився саме крізь його призму. Другою політичною темою, на якій він зосередився, були жовтневі президентські вибори 2004р. в Україні. По-третє, він хотів би накинати на Україну ошийник Єдиного Економічного Простору. На довершення, у жовтні 2003р. навколо ненаселеного острова Тузла, що у Керченській протоці, розгорнувся дивний прикордонний інцидент.

Навесні 2001р., Путін дбайливо спланував комбінацію з метою зміщення тодішнього керівництва Газпрому, де російський уряд був власником більшості акцій. Колишній прем'єр-міністр Росії Віктор Черномірдин був головою наглядової ради Газпрому, а його янголом-охоронцем був генеральний директор Рем Вяхірев. Щоб змістити Вяхірева, Путін спочатку

⁸⁴ Головними джерелами цього під-розділу є Стерн (2005), Вагштюль та Уорнер (2006), а також Аслунд (20076).

звільнив Черномирдіна з його посади голови наглядової ради, а потім відіслав його послом до України у травні 2001р. Кількома днями пізніше, Путін особисто звільнив Вяхірева під час наради у Кремлі. Керувати Газпромом він призначив, натомість, своїх двох найближчих прибічників: перший заступник голови його адміністрації Дмитрій Медведєв став головою наглядової ради, а його попереднього помічника Алексея Міллера було призначено генеральним директором.

Для України критичним питанням було, що ж станеться з «Ітерою», трейдерською компанією, що була тісно пов'язаною з керівництвом Газпрому та «витискала» сотні мільйонів доларів щорічно з торгівлі газом з Україною. Нове керівництво Путіна дещо «урізало» Ітеру, однак не очистило торгівлю газом. Натомість, у грудні 2002р. воно заснувало аналогічного посередника – «Єврал Транс Газ». Останній скидався на поспішну імпровізацію та викликав чутки про пов'язаність із Семеном Могилевичем, крупним авторитетом зі світу організованої злочинності, що проживав у Москві, з одного боку, та з високопосадовцями на вищих щаблях адміністрації Путіна, а також в Україні⁸⁵, – з іншого.

Наприкінці липня 2004р. Кучма і Путін зустрілися у Ялті та замінили «Єврал Транс Газ» на іншого посередника – РосУкрЕнерго. Вони курували підписання відповідних контрактів з Газпромом та Нафтогазом України на постачання газу до та через Україну. РосУкрЕнерго було краще формалізованим, ніж «Єврал Транс Газ». Його було зареєстровано у місті Цуг, Швейцарія, воно наполовину перебувало у власності Газпромбанку. Іншою половиною володів «Центрагаз Холдинг» - компанія, чиї українські власники не розголошувалися, однак керуючим був «Міжнародний Райффайзен Банк Австрія».

Було призначено координаційний комітет для РосУкрЕнерго, до складу якого входив Юрій Бойко, заступник міністра енергетики України та голова Нафтогазу України, та його замісник – Ігор Воронін, хоча офіційно ані український уряд, ані Нафтогаз України не володіли РосУкрЕнерго. Ці двоє українських високопосадовців представляли приватну трейдерську компанію, що було кричущим конфліктом інтересів. Однак, з високою вірогідністю, більшість їхніх доходів розподілялася на користь інших високопосадовців, варіюючись від політичного везіння того чи іншого. Оновлена система торгівлі продовжувала «вижимати» чималі прибутки від української торгівлі газом на користь певних окремих осіб. І, як бачимо, адміністрація Путіна теж не очистила торгівлю газом, а лише перевела отримувані за її рахунок прибутки під контроль своїх власних людей («Глобальний Свідок» 2006, 51-52; Мілов та Нємцов 2008).

У обмін на це, Путін не вимагав від України підвищення цін на газ, тоді як світові ціни на нафту почали підніматися лише 2004р. Його панівним інтересом у цій торгівлі було вижимати з неї прибутки та спрямовувати їх своїм людям у Кремлі. Як і раніше, задіяні у цій схемі російські високопосадовці радо ділилися своїми прибутками зі своїми українськими колегами, що полегшувало їхнє особисте збагачування.

На початку 2003р. погляди Путіна знову привернула Україна – через тамтешні президентські вибори, що насувалися. Росія вже неодноразово намагалася прив'язати до себе Україну звабливими торгівельними угодами, однак флірт з Україною давався нелегко, тоді як домінована Росією Співдружність Незалежних Держав (СНД) мала погану звичку засновувати

⁸⁵ Могилевича було заарештовано у Москві наприкінці січня 2008р., де він, вочевидь, з 1996р. вів життя крупного бізнесмена з близькими зв'язками у Кремлі.

щоразу нову організацію, замість вирішувати проблеми вже існуючих, але не працюючих органів.

Вірний своєму стилю, Путін виступив з новою схемою – Єдиного Економічного Простору (ЄЕП)⁸⁶. Його було спроектовано виключно з метою привабити туди Україну. Таким чином, це було уже не дво-, а багатостороннє утворення, але без країн Середньої Азії, котрі становили незначний інтерес для України; також, воно був виключно економічним.

23 лютого 2003р. ЄЕП було з величезною помпою запущено у Москві, шляхом спільного проголошення президентами Росії, України, Казахстану та Білорусі. Як і планувалося, станом на вересень 2003р. було укладено угоду, котру ратифікували усі чотири парламенти. ЄЕП було задумано як митний, а також валютний союз, з метою «координації вступу» усіх чотирьох країн до СОТ, перемовини про вступ до якого усі четверо вели вже не один рік. Однак, як показала попередня спроба Росії створити митний союз, він виявився неробочим, оскільки Росія наполягала на диктуванні своїх власних імпорتنих тарифів іншим членам, котрі, цілком природньо, опиралися. А феєричний колапс рубльової зони 1993р. та тривала двозначно-відсоткова інфляція свідчили про те, що й валютний союз є передчасним. Будь же які спроби координувати вступ до СОТ, найвірогідніше, відклали б його для кожної з окремо взятих країн.

Навіть в уряді Януковича пропозиції щодо ЄЕП викликали неймовірно неоднозначну реакцію. Три головних члени його кабінету публічно виступили проти ЄЕП, зокрема, міністр закордонних справ Костянтин Грищенко, міністр економіки Валерій Хорошковський та міністр юстиції Олександр Лавринович⁸⁷. Міністр, відповідальний за зовнішню торгівлю – Хорошковський, - незабаром потому пішов у відставку. Кучма, як і Янукович, погоджувалися на ЄЕП, хоча й не без вагань, оскільки для них украй важливо було отримати підтримку Москвою президентської кандидатури останнього. Єдиним незаперечним прибічником приєднання до ЄЕП у кабінеті Януковича виявився перший заступник прем'єр-міністра Микола Азаров, котрого вважали найбільш про-російськи налаштованим.

Таким чином, як у економічному, так і у політичному сенсі, ця схема виглядала ще менш життєздатною, ніж попередні ідеї Росії, і була за суттю лише марнуванням часу, енергії та політичних потужностей. У вересні 2003р., завдяки вступові до ЄЕП, Україні вдалося розв'язати чималу кількість з тих чисельних торговельних конфліктів з Росією – так само, як це сталося по підписанню російсько-українського «Договору про дружбу, співробітництво та партнерство» у травні 1997р. Ці торговельні суперечки, зазвичай, зводилися до заборони Росією експорту до неї особливо успішних на її ринку українських товарів, як правило – сільськогосподарської продукції або металів. Однак, Україна приєдналася лише до тієї частини ЄЕП, котра регламентувала вільну торгівлю, до чого Путін не мав зацікавлення. Після Помаранчевої революції і ця схема повільно вмерла.

22 жовтня 2003р., без попередження спалахнув російсько-український конфлікт нового, досі небувалого типу: російські війська особливого призначення несподівано взяли приступом ненаселений острів Тузла, що у Керченській протоці. Демаркації кордону між Росією й Україною

⁸⁶ Загальним джерелом щодо ЄЕП є Бюккволь (2004).

⁸⁷ Том Уорнер та Стефан Вагштюль, «Українські міністри у пошуку можливостей зміни Угоди», «Файненшл Таймз», 16 вересня 2003р.

в цих водах так і не було зроблено, таким чином, о.Тузла був спірною територією. На диво, прем'єр-міністр Янукович виступив із різким протестом проти порушення Росією кордону, і одразу потому розпочалися серйозні переміщення військ по обидва боки кордону. Після кількох днів запеклого обміну публічними заявами, російські війська відступили, і суперечка стихла. Вочевидь, Україна змогла виставити суттєві сили, щоб переконати Кремль припинити свою несподівану місію.

НАТО та політика сусідства з ЄС

Після того, як Мельниченко розпочав оприлюднення своїх плівок у листопаді 2000р., Захід почав ставитися до Кучми, мов до людини поза законом. Як наслідок, у супереч його прагненням, політика багатовекторності Кучми згорнулася у виключно політику відносин із Росією/СНД. Що тільки не робив Кучма, щоб прорвати ізоляцію Заходу, однак ніхто його не слухав.

Кучма усілякими способами намагався задобрити НАТО, також Україна брала участь в усіх партнерських операціях з НАТО, котрі їй пропонувалися, зокрема, в усіх миротворчих місіях на теренах колишньої Югославії. Найбільш ефектною було заява, оприлюднена у травні 2002р., де Кучма проголошував, що вступ до НАТО є кінцевою метою України (Пайфер 2004), однак, скидалося на те, що ніхто не сприйняв її всерйоз. Він навіть без запрошення з'явився на саміті НАТО у Празі у травні 2002р., хоча йому і явно натякнули на те, що його туди не кличуть (Уїлсон 2005, 60). Коли Сполучені Штати планували операцію в Іраці 2003р., Україна стала одним з членів початкової коаліції бажаючих приєднатися до операції, надіславши до Іраку не менш, ніж 1700 вояків.

Європейський же Союз упродовж років був настільки поглинутий тими країнами Центральної та Східної Європи, котрі мали приєднатися до нього, що на інші країни у нього просто не було часу. Однак, станом на 2003р. стало ясно, що вісім країн Центральної та Східної Європи стануть членами ЄС починаючи з 1 травня 2004р. (а саме, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Чеська республіка, Словаччина, Угорщина та Словенія), за котрими з 1 січня 2007р. мають послідувати Болгарія та Румунія. У євробюрократів нарешті з'явився час та ресурси на те, щоб зазирнути далі, що одразу ж підняло питання щодо того, як врегулювати відносити ЄС з іншими прилеглими до нього країнами.

У березні 2003р. Європейська Комісія оприлюднила концептуальний документ, «Широке сусідство Європи: нові рамки для відносин з нашими східними та південними сусідами» (Комісія Європейських спільнот 2003)⁸⁸. Він окреслив засади нової політики європейського сусідства (ПЕС). Цю політику було розроблено як для північно-африканських та країн Близького Сходу (Алжир, Марокко, Туніс, Лівія, Єгипет, Йорданія, Палестина, Ізраїль та Ліван), так і для західних країн СНД (Росія, Білорусь, Україна та Молдова). То була спроба структурувати та стандартизувати підхід ЄС до дружніх по відношенню до нього сусідів, що пропонував їм більший доступ до ринків та можливості для взаємодії, але й ясно давав зрозуміти, що їх членство в Спільноті не вітається. У жовтні 2003р. найвищий орган ЄС – Рада Європи, - підписала ПЕС та попросила Єврокомісію формалізувати початковий план дій для кожної з країн окремо.

⁸⁸ Це обговорення Політики європейського сусідства (ПЕС) ґрунтується на праці Мілчера, Слая та Коллінза (2007). Див. також Де Суза та ін. (2005), CEPS (2006) та Сушко (2006). Стратегію ПЕС було розроблено Комісією у питаннях Європейських спільнот (2004).

Початкова реакція на це з України (та Молдови) була українською негативною, бо ж згідно зі статутною угодою ЄС – Римським Договором 1957р., - усі європейські країни мали право подати заявку на членство у Європейській Спільноті, а Україна за будь-яким визначенням є європейською країною. Тому, українські дипломати розцінили ПЄС, головним чином, як альтернативу членству з метою тримати Україну поза ЄС. Їх обурило той факт, що до них ставляться так само, як до північно-африканських та близько-східних країн, котрі, вочевидь, не були європейськими. Однак, у той час, як Росія та Білорусь самовиключилися з ПЄС, Україна та Молдова торували й далі шлях уперед, будучи у цій справі попереду всього СНД, причому, Україна – більшою мірою⁸⁹.

Європейський Союз відчинив двері, однак політичні відносини між ЄС та Україною були поганими через невдоволення ЄС недоліками української демократії. Навряд чи могла йти мова про прогрес у цьому питанні доти, доки Україна не зробила б чіткий крок у напрямку демократії, що, однак, ось-ось мало статися.

⁸⁹ Росія відмовилася, щоб її називали всього лиш сусідом та самовиключилася. Щодо Білорусі, Європейський Союз не включив її через те, що відносини з нею було заморожено. На відміну від цих перших двох, Вірменія, Азербайджан та Грузія були засмучені тим фактом, що їх не було включено, тож звернулися з прохання включити їх до ПЄС, котре Європейський Союз задовольнив.

Помаранчева революція, 2004р.

На п'ятнадцятий день Помаранчевої Революції в Україні я прибув до Києва. Моя машина застрягла у транспортному корку, спричиненому демонстрацією перед парламентом. Я полишив машину й приєднався до колони. Рішучість демонстрантів вражала. Ціле море людей, котрі, однак, дотримувалися нечуваного порядку та зберігали спокій. Панівними були наступні два гасла: «Ющенко – наш президент», та «Свободу не спинити!». На третьому місці було «Схід і Захід разом!».

То був заклик до законності та порядку, свободи та національної єдності. Декотрі групи крокували під українськими прапорами, декотрі – під помаранчевими прапорами опозиційного кандидата Віктора Ющенка, з надписом назви їхнього міста чи села. Важко було визначити класову приналежність демонстрантів – жодних назв бізнесів, партій чи організацій. Ніхто не піднімав соціальних чи економічних тем. То була чиста політика. Українська Помаранчева революція була класичною ліберальною революцією, на кшталт європейської 1848р., чи Оксамитової революції у Празі 1989р. Це повстання проти беззаконня й репресій, за демократію та свободу, було справжньою буржуазною революцією.

Напівжартома, люди називали це повстанням мільйонерів проти мільярдерів.

(Аслунд 2004).

Помаранчева Революція була епічним моментом України. За один місяць, з 22 листопада по 26 грудня, Україна не сходила з передніх шпальт світових новин. Люди пізнали тоді Україну як сміливу, добре організовану, мирну та демократичну націю високих ідеалів. Три політичних лідери – Віктор Ющенко, Юлія Тимошенко та Віктор Янукович, - стали світовими знаменитостями, попри важковимовність їхніх імен. Все проходило мирно й демократично. То був момент національної ейфорії та гордості.⁹⁰

Рідко коли настання важливого політичного моменту було настільки очевидним. Ще за багато років до цього біло відомо, що президентські вибори було призначено на кінець жовтня 2004р., коли мав закінчитися другий термін Президента Кучми, і конституція 1996р. не дозволяла президентові обиратися більше, ніж на два терміни підряд. Більше того, популярність Кучми перебувала так низько на рівні цифр першого порядку, тож про переобрання не могло бути й мови. Старий режим був стомленим, розділеним та усе більш авторитарним.

Українські громадяни постали перед чітким вибором. У осяжному майбутньому ці президентські вибори були їхнім єдиним шансом на більшу свободу та верховенство права. Чітку альтернативу пропонувала Росія своїми щойно проведеними керованими «виборами». Себто, вибір був між

⁹⁰ Джерелами цього розділу є Аслунд і МакФол (2006), Уїлсон (2005), Каратницьки (2005) та Крушельницький (2006). Станіславські (2005) пропонує корисну витримку фактів.

демократією та авторитаризмом путінського зразка. Як відзначив Аскольд Крушельницький (2006, 1): «Українці збагнули, що перебувають на історичному перехресті: то були найважливіші вибори, котрі будь-коли проводилися у їхній країні, і результати голосування мали визначити, чи піде Україна протореною на Захід стежкою до демократії, чи ж її поглине пихата нова авторитарна Російська імперія».

Коли я відвідував Київ наприкінці липня 2004р., у всіх на устах було питання, чи не станеться в Україні «каштанова» революція. То було попередня «робоча» назва, похідна від київських обсаджених каштанами вулиць. Голова виборчого штабу Януковича Сергій Тігіпко навіть дав на цю тему прес-конференцію у серпні. Двома провідними кандидатами у президенти були Янукович та Ющенко. Обговорювалися три імовірні речі. По-перше, Ющенко, напевно, насправді виграватиме на цих виборах. По-друге, Янукович, вірогідно, вкраде цю перемогу, їх сфальсифікувавши. По-третє, народ вийде з протестом на вулиці, повторивши грузинську Революцію Троянд, що сталася у листопаді 2003р. Питанням залишалося, чи достатньо людей зможуть достатньо швидко вийти на вулиці, щоб здійснити народну революцію, чи ж протести знову розпорошаться й затухнуть. Цей сценарій здійснився саме так, як і пророкувалося, тож обидві сторони підготувалися добре.

Починаючи з 1991р., право-центристська опозиція робила усі можливі помилки. Їх втомила власна незграбність і вони були рішуче налаштовані внести зміни. Старий режим також був серйозно стурбований виборами, однак більше – внутрішньою боротьбою. Швидке економічне зростання принесло більшу економічну різноманітність та розділ в урядовому таборі. Після тривалого правління старий режим почувався самовдоволеним та занадто упевненим у власних уміннях, а також зневажливо ставився до опозиції.

Зовнішні гравці знову звернули увагу на Україну. Президент Росії Володимир Путін особисто втручався у цей процес з величезною силою, однак його наміри зазнавали нищівної невдачі. Сполучені Штати стояли осторонь, пропустивши вперед неурядові організації та давши їм можливість діяти натомість. Нові члени Європейського Союзу, особливо Польща та Литва, активували свою зовнішню політику, а міжнародним переможцем з Помаранчевої Революції вийшов саме Європейський Союз.

Можливі варіанти для старого режиму

Починаючи з парламентських виборів березня 2002р., українські політики практично ні про що інше не думали, окрім прийдешніх президентських виборів. Головними, хто задавав політичний тон у таборі старого режиму, були Леонід Кучма, голова його адміністрації Віктор Медведчук та спікер Ради Володимир Литвин. Вони були вже тертими політичними калачами, представниками маккіавелістської школи у найвідточенішій її техніці. Демократія стояла для них навіть не на другому місці. Постаючи перед проблемою, вони розігрували кілька альтернативних рішень.

З наближенням президентських виборів жовтня 2004р., керманічі усвідомлювали, що опиняються між молотом і ковадлом. Скидалося на те, що Ющенко буде переможцем неминуче. Розглядалося три альтернативних способи його зупинити: конституційна реформа, котра позбавляла Президента більшості його повноважень, продовження президентства Кучми та рішуча популярна виборча кампанія у поєднанні з фальсифікацією самих виборів.

Конституційна реформа була постійною темою з моменту здобуття Україною незалежності, тож це було одне з наобговорюваніших питань у роботі Ради навесні 2004р. Доти, Кучма хотів посилити президентські повноваження, однак з побоювань, що Ющенко стане його наступником, він надав перевагу сильнішим повноваженням парламенту. Медведчук накидав проект такої Конституції і

олігархічний центр об'єднав сили з комуністами та соціалістами, котрі завжди обстоювали парламентську систему правління. 8 квітня цей проект Конституції отримав 294 голоси, що було всього на шість голосів менше, ніж необхідна для ухвалення цього рішення дво-третинна більшість (Уїлсон 2005, 81). Таким чином, варіант зі зміною Конституції відпадав.

У Конституції зазначено, що «одна й та сама людина не може бути обраною Президентом на більше, ніж два терміни підряд», однак то було написано ще у червні 1996р., всього за два роки після першого вступу Кучми на посаду. З адміністрації Президента лунали аргументи, що, мовляв, його другий термін є, по суті, першим терміном після прийняття нової Конституції, і у грудні 2003р. конституційний суд слухняно підтвердив таке тлумачення, фактично дозволивши Кучмі знову йти на вибори. Однак після «Кучмагейту» його популярність трималася на рівні до 10%, відтак його переобрання не виглядало реалістичним. Він міг лишитися при владі лише якщо президентські вибори не вважатимуться такими, що відбулися, або ж у випадку оголошення надзвичайного стану (Уїлсон 2005, 79-80).

Тож, фактично, єдиним варіантом, що залишався, було підібрати достатньо популярного кандидата в президенти, котрий міг би виграти вибори, хай навіть за допомогою фальсифікацій. Однак, з огляду на настрої в країні та наявність залишків свободи, це було важко. Старий режим, варто віддати йому належне, не хотів удаватися до більш серйозних репресій.

Мобілізація опозиції та громадянського суспільства

У лютому 2004р. Борис Тарасюк, колишній міністр закордонних справ та один із семи заступників голови «Нашої України», організував велику міжнародну конференцію «Україна у Європі та Світі», на котрій я був присутнім. Вона справила сильне враження, продемонструвавши готовність опозиції до Помаранчевої Революції. Опозиція була повністю мобілізована, відчувачи, що настає момент, коли або зараз, або вже ніколи.

Організатори мали намір пробитися крізь блокаду вітчизняних ЗМІ та достукатися до міжнародної спільноти, і їм це вдалося. Дві сотні людей з 24 країн прийняло участь. Головними промовцями із закордону були Держсекретар США Мадлейн Олбрайт та колишній прем'єр-міністр Швеції Карл Більдт, тоді як Президент Чехії Вацлав Гавел звернувся до конференції через відеозв'язок.

Проведення цієї опозиційної конференції було дозволено, однак офіційне втручання було сильним. Українське МЗС відраджувало чинних міністрів закордонних справ від участі. Напередодні конференції організаторам сказали, що неможливо провести в Українському Домі, як планувалося, тож вони мусили перенести її до готелю «Русь» - старого релікту совєтської доби. Державна податкова адміністрація невдовзі перед тим провела перевірки на підприємствах двох провідних бізнесменів та парламентарів «Нашої України» - Петра Порошенка та Євгена Червоненка. Три радіостанції примусили припинити трансляцію «Радіо Свободи»: одну з них перекупив друг Медведчука, у іншій було відкликано ліцензію, а власник третьої загинув у ДТП. Тим не менш, нам було таки видано візи і конференція пройшла без зайвого клопоту. Після того, як провалити конференцію не вдалося, влада вирішила прийняти в ній участь – її відвідали прем'єр-міністр Віктор Янукович та кілька міністрів.⁹¹

⁹¹ Я мав честь бути присутнім на одному публічному обговоренні з Ющенком та Януковичем, і маю зазначити, що дискусія була напрочуд увічливою.

Конференція зібрала понад 100 українських журналістів. Більшість були молодими ентузіастами й працювали на регіональні газети. У авангарді вільних ЗМІ була «Українська Правда» – інтернет-газета бідлашного Георгія Гонгадзе, через котру українці мали можливість відслідковувати події щохвилини, як українською, так і російською. Порошенкові дозволили розвивати власний кабельний ТБ-канал – «5 канал». Хоч влада й захопила усі крупні ЗМІ, правду таки можна було дізнатися, якщо було бажання.

Міжнародні неурядові організації, головним чином, зі Сполучених Штатів, були тут доволі сильними. Характерно, що конференцію спонсували [«Дім Свободи»](#), німецький [Фонд Маршалла](#), [Національний демократичний інститут](#) та [Міжнародний республіканський інститут](#).

Ющенко був цілком очевидним кандидатом від право-центристів і не було жодного іншого кандидата зі схожими поглядами, котрий міг би скласти йому конкуренцію. Тимошенко дала зрозуміти, що не протистоятиме йому, відвідавши цю конференцію «Нашої України» та засвідчивши свої хороші відносини з Ющенком.

Він мав глибоке, підсвідоме розуміння як реально працює влада в Україні. Він розумів важливість підтримки крупного бізнесу та суттєвого фінансування від бізнесу взагалі, тож його кампанія не відчувала браку коштів. Його головний фандрайзер, Давид Жванія, стверджував, що президентська кампанія Ющенка та протести коштували більше, ніж 150 млн доларів, котрі профінансували українські бізнесмени. Крупні й дрібні бізнесмени радо підтримували його, на противагу олігархам.⁹²

Ющенко знайшов спільну мову з нещодавніми перебіжчиками з табору режиму та інтегрував їх до своєї команди. Перед виборами 2002р. Роман Безсмертний, котрий доти був речником Кучми, приєднався до нього у якості керівника штабу. У липні 2004р. він замінив Безсмертного іще свіжішим перебіжчиком від Медведчука – Олександром Зінченком. Той був партнером Медведчука у телевізійних компаніях, а також заступником спікера Ради від есдеків. Коли ж Зінченко захворів на рак, Медведчук вивів його з правління усіх їхніх спільних корпорацій, що, цілком природньо, засмутило того.⁹³

Для українського суспільства, з його глибоким почуттям символізму, вибір кольорів кампанії мав вирішальне значення. Блакитний та жовтий, що символізували небо й пшеничне поле, були традиційними кольорами українських націоналістів, сягаючи корінням ще [Весни Націй 1848р.](#) Ющенко знав, що ці кольори можуть відштовхнути більшість українців. Тож для його кампанії було розумно обрано помаранчевий, замість тих двох. Помаранчевий колір ще не був зайнятий якимось сенсом, хоч і дещо нагадував колір каштанових дерев восени (Уїлсон 2005, 72-73).

Останньою зброєю в арсеналі Ющенка була студентська організація «Пора», сформована у квітні 2004р. Моделлю для неї слугувала інша студентська організація – «Отпор», котра сформувалася свого часу в Сербії як опозиційна до тамтешнього президента Слободана Мілошевича 2000р., а також «Кмара», котра з'явилася у Грузії перед Революцією Троянд. Був ще білоруський «Зубр», однак у Білорусі так і не сталося жодної революції. «Пора» існувала у двох формах – чорній та жовтій, кожна з котрих була незалежною організацією. Вони були високо децентралізованими та стійкими до проникнення ворожих чи зайвих елементів. «Пора» означала «вже час», її символом був годинник, себто, час старому режимові піти. «Пора» систематично вибудовувалася за технічної

⁹² «Бізнес спонсував Помаранчеву Революцію», Агенція Франс-Прес, Київ, 17 лютого 2005р.

⁹³ Інтерв'ю із Зінченком у квітні 2004р.

підтримки Заходу, тоді як фінансова підтримка була незначною. До її лав входили, можливо, зо 30'000 активістів. Коли розпочалася Помаранчева Революція, «Пора», як і задумувалося, функціювала у якості революційного авангарду (Демеш та Форбріг 2006).

Ющенко був на пікові. Він уже знав усі нюанси, розбудовуючи свій успіх ще з парламентських виборів 2002р. Він не позиціював себе у якості українського націоналіста, але як обстоювача традиційних цінностей, від сімейних та православ'я до хорошого врядування, приватної власності та європейської інтеграції. Хоч він в усіх випадках розмовляв українською, у ньому не було підкресленого етно-націоналізму. Його кампанія зосереджувалася навколо універсальних цінностей, зокрема, свободи та правосуддя, будучи спрямованою проти олігархів, репресій та корупції. Його ключовими гаслами були «Я вірю в Україну!», та «Вірю, знаю, можемо.»

«Наша Україна» втілювала основні цінності успішних ліберально-консервативних партій Європи: ліберальна економіка, помірний націоналізм та християнство. Враховуючи тодішню українську специфіку, Ющенко міг туди додати ще й «свобода та демократія». Беручи до уваги його успішний послужний список у якості прем'єр-міністра та голови Національного банку України, це була занадто хороша пропозиція, щоб від неї відмовитися. Упродовж тривалого часу ліберальні та демократичні право-центристи дозріли, щоб скласти гідну альтернативу вічному правлінню олігархічного центру.

Режим: мобілізований, але розділений

2004р., якраз перед своїм падінням, український олігархічний режим справляв враження сильного, як ніколи⁹⁴. Він панував у парламенті, контролював уряд, включно з силовиками, та керував ЗМІ, однак олігархи були занадто сильними, щоб бути ще й об'єднаними. Вони витрачали більше сил на боротьбу одого з одним, ніж на боротьбу з опозицією. Вони шалено захоплювали стільки активів, скільки могли, тоді як економіка переживала бум в результаті удосконалення менеджменту підприємств після приватизації.

Після того, як Медведчук став головою апарату Кучми у липні 2002р., режим став ще безжалісним у застосуванні репресій, так званого адмінресурсу. Медведчук узяв під власний контроль Центральну Виборчу комісію (ЦВК). Чиновників було поінструктовано забороняти зібрання опозиції у публічних приміщеннях. Урядові наглядачі, особливо з податкової адміністрації, залякували бізнесменів, котрі підтримували опозицію.

Контроль над ЗМІ став ще жорсткішим. Медведчук також контролював три найпопулярніші українські ТБ-канали (1+1, Інтер та УТ-1), тоді як решта каналів належала іншим олігархам. Як і раніше, влада використовувала телебачення для власної пропаганди, однак ці маніпуляції у ЗМІ мали зворотню дію, оскільки були занадто грубими, щоб публіка на них купилася.

Режим також мобілізував величезне фінансування кампанії. Згідно з даними, що на них посилався у своїй кампанії Ющенко, станом на липень 2004р. на кампанію Януковича планувалося витратити 600 млн доларів, причому половину цих коштів мали надати російські підприємства, головним чином, Газпром, а іншу половину – українські олігархи, головним чином, Рінат Ахметов.⁹⁵ То було більше, ніж 1% ВВП України 2004р. Ходили чутки про навіть більші суми. На той час, то була найдорожча передвиборча кампанія за усю історію України.

⁹⁴ Цей під-розділ посилається на Аслунда (2006).

⁹⁵ Я отримав ці відомості від голови штабу Ющенка Олега Рибачука у вересні 2004р., котрі він, своєю чергою, отримав з власних джерел у Службі Безпеки України.

Тоді як право-центристи згуртувалися навколо Ющенка, усі олігархічні фракції погодилися на Януковича як їхнього єдиного кандидата у президенти, причому, сталося це ще 14 квітня 2004р.⁹⁶ Багато хто піддавав сумнівам мудрість зупиненого ними вибору на Януковичеві – колишньому зекові, котрий до пуття не володів ані російською, ані українською. Однак, на виборах 2002р. він зібрав владній еліті більше голосів, ніж будь-хто інший, а також зарекомендував себе як здібний популярний політик, з карколомною історією злету «з бруду в князі» (Кузьо 2006, 32). Ніхто інший так не умів знайти спільну мову з шахтарями Донбасу, як Янукович; також, він відбив робітничий клас Сходу у комуністів. Він був кандидатом Ахметова, а також міг спиратися на попередній успішний досвід прем'єр-міністра.

Режим також намагався виставити ці вибори не як боротьбу між Ющенком, котрий як Давид кидається на Голіафа корумпованого уряду, а як регіональне протистояння між Сходом та Заходом. Його пропаганда виставляла Ющенка як західного націоналіста, а більш груба – як американського агента; це при тому, що, зокрема, саме Кучма направляв український військовий контингент до Іраку, у той час як Ющенко обстоював його виведення звідти.

Однак між олігархами було мало спільного. Лише троє з найбільших бізнесменів офіційно підтримували Януковича – Ахметов, Медведчук та Пінчук. Більшість же бізнесменів побоювалися, що Янукович з Ахметовим змете їхній бізнес геть. Насправді, лише Ахметов по-справжньому підтримував Януковича. Так, наприкінці 2004р. усі три ТБ-канали Пінчука раптом стали об'єктивнішими. Група Приват трималася осторонь кампанії, тоді як Індустріальний Союз Донбасу мовчки підтримував Помаранчеву Революцію через суперництво з Ахметовим.

Не був у захваті від Януковича і Кучма, котрого більше обходило його особисте майбутнє, ніж результат виборів. Упродовж усієї кампанії, Кучму підозрювали у бажанні провалу виборів, що дозволило б йому лишитися при владі.

Дивно, але кампанія Януковича мала не один, а три конкуруючих між собою виборчих штаби. Сергій Тігіпко очолював офіційний штаб. Сергій Ключев, видний бізнесмен з Донецька та брат заступника прем'єр-міністра Андрія Ключева, командував неофіційним штабом, влаштовуючи брудні трюки поза контролем Тігіпка. Новостворений «Російський Клуб» функціював у якості третього штабу, де перебували російські політтехнологи. За такого браку координації на вищому рівні жодна кампанія не могла досягти успіху.

Кампанія Януковича була тупою та неумілою. Телевізійна пропаганда була занадто грубою, у посланнях і гаслах була мішанина. Втручання влади було надто огидним, водночас репресії були надто обмеженими, щоб примусити людей підкоритися.

Роль Росії

Навряд чи якась країна відігравала настільки видатну роль у виборчій кампанії іншої країни, наскільки нею була роль Росії в українських виборах, як і ніколи Росія не була настільки зосереджена на Україні. Президент Путін особисто займався цією кампанією, і його провал став просто феєричним.⁹⁷ Як зазначили двоє незалежних російських вчених, Ніколай Петров та Андрей Рябов (2006, 145):

⁹⁶ «Януковича висунули єдиним кандидатом?», *Українська Правда*, 14 квітні 2007р.

⁹⁷ Цей під-розділ посилається, головним чином, на видатну статтю Петрова та Рябова (2006). Див. також Уілсона (2005, 86-95).

Втручання Росії в українські президентські вибори у жовтні та листопаді 2004р. у широких колах вважається найбільшою від 1991р. зовнішньополітичною помилкою Кремля. І проблемою тут був не той факт, що Кремль поставив на кандидата, що програв, а те, що залученість Кремля була настільки неприхованою та грубою... Мірою того, як розгорталася ситуація під час тих виборів, незграбне втручання Кремля заганяло Росію все далі у глухий кут, тоді як ставки зростали дедалі більше. Результатом стала не просто поразка, а скандальне приниження.

Упродовж 2003р. та 2004р. Путін та голова його апарату Александр Волошин найбільше переймалися виборами в Україні. Путін та Кучма зустрічалися майже щомісяця. Упродовж своїх двох термінів, Путін та Кучма зустрічалися частіше, ніж будь-які інші голови держав. Кучма проникливо брав на себе роль старшого партнера. Медведчук же, навпаки, зав'язав близькі відносини з Волошиним та його першим заступником Дмитрієм Медведєвим. Десь улітку 2003р. Кремль прийняв рішення підтримати будь-якого кандидата, якого запропонує Кучма. 26 липня 2004р., під час зустрічі з Кучмою в Криму, Путін висловив свою публічну підтримку Януковичу; Ющенкові ж неодноразові звернення до Москви по дружнє співробітництво наражалися на глухоту (Петров і Рябов 2006, 146-47).

Кремль намагався впливати на українські вибори через економічні поступки та підтримку кампанії. Однак, російська ініціатива Єдиного Економічного Простору, запущена у лютому 2003р., була більш протирічною, ніж корисною. 15 вересня 2004р. під час зустрічі голів держав ЄЄП, Путін погодився на давню вимогу України змінити систему збору ПДВ, таким чином переключивши щорічний потік потужністю у 800 млн доларів з російської до української держскарбниці. Це рішення у самій Росії розкритикували як надміру щедре (Петров і Рябов 2006, 150). Також, у вересні 2003р. Кремль вирішив багато двосторонніх торговельних суперечок, скасувавши чимало запроваджених Росією в односторонньому порядку протекціоністських заходів проти українських експортерів до Росії.

СБУ записало ключову зустріч між двома керівниками апарату президентів, Волошиним та Медведчуком, що сталася у липні 2004р. в Криму, та передала голові штабу Ющенка Олегові Рибачуку⁹⁸; на ній ці двоє домовилися мобілізувати 600 млн доларів задля передвиборчої кампанії. Вони домовлялися поділити відповідальність між собою 50 на 50, так, щоб російська сторона збрала гроші для кампанії Януковича з російських бізнесменів, котрі працювали в Україні.

Російська пропаганда під час українських виборів скидалася на брутальну артпідготовку – було задіяне російське телебачення, політтехнологи, та було нещадно експлуатовано особистість Путіна, появи котрого на публіці теж підпорядковувалися головній меті. Улітку 2004р. десятки горластих, добре оплачених московських політтехнологів висадилися в Україні. Найвідоміші імена включали кремлівських «зірок» політтехнології – Глеба Павловського, Марата Гельмана, Вячеслава Ніконова та Сергія Маркова.

31 серпня Павловський відкрив «Російський Клуб» у Києві, котрий став російським центром кампанії Януковича. То були ті ж самі консультанти, котрі так гарно спрацювали під час президентської кампанії 1999р., але ганебно програли у парламентській кампанії 2002р. – поразка, котру вони списали на те, що їм «не дали належним чином розвернутися». Цього разу їм уже ніхто не заважав, однак вони не змогли дійти згоди щодо стратегії та тактики кампанії: у той час, як Гельман хотів повести позитивну кампанію для Януковича, Павловський схилився до популістської кампанії з підвищенням пенсій та не виключеним застосуванням сили, а Ніконов же віддавав перевагу критиці Ющенка.

⁹⁸ Це мені розказав Рибачук у вересні 2004р.

Російські політтехнологи не сходили з екранів українських та російських ТБ-каналів, зводячи наклепи на Ющенка та нахваляючи Януковича так, ніби для цього не знайшлося жодного бажаного серед їхніх українських колег. Сергій Марков заявив «Файненшл Таймз», що Кремль найняв його «захищати інтереси Росії» в Україні. Він казав, що Ющенко «є украї анти-російським... при цьому, він не є незалежним, а всього-навсього маріонеткою. Я думаю, сам по собі він вельми слабкий.»⁹⁹

Згідно з опитуваннями громадської думки, Путін був найпопулярнішим політиком серед українців. Він намагався використовувати власну популярність, двічі явно агітуючи за Януковича в Україні. Характерно, що він особисто відвідав Київ усього за три дні перед виборами. 26 жовтня Путін виголосив промову, у котрій вихваляв успіхи уряду Януковича, її було трансльовано більшістю українських ТБ-каналів. Також він брав участь у тривалій телефонній трансляції. За три дні до виборів, у Києві було проведено [незвичний військовий парад](#) за участю 8000 солдатів та ветеранів для святкування річниці звільнення України від німецько-фашистських загарбників (Станіславські 2005, 11-13).

Москва також намагалася мобілізувати українську діаспору в Росії на підтримку Януковича. 8 жовтня у Москві було зібрано великий конгрес її представників, де до делегатів звернулися із закликом підтримати Януковича. За наказом Кремля Москву було прикрашено розтяжками з неоднозначними надписами «Янукович – наш президент.»

Кремль наказав обладнати й відкрити понад 400 виборчих дільниць для тих 1.5 млн українців, котрі ніби-то перебували на території Росії, голосування котрих, поза усяким сумнівом, перебувало б під контролем Кремля. Однак, внаслідок рішучого протесту Ющенка та сумнівів Кучми, ЦВК України вирішила відкрити лише 41 додаткову виборчу дільницю в Росії, а Вищий Суд України обмежив їх кількість взагалі до чотирьох (Петров і Рябов 2006, 156-57). Кремль також відрядив Патріарха Російської Православної Церкви Алексія II на підтримку Януковича.

Широкомасштабне російське втручання вилилося не у що інше, як підриг позицій Януковича, за котрим стояли Путін та зухвалі російські політтехнологи. Як і не можна з певністю сказати, що перемога Януковича надавала б якісь вигоди для Росії. Перемігши своїх власних олігархів, Путін, фактично, підтримував найолігархічнішу партію України. Будучи губернатором, а потім – прем'єр-міністром, Янукович не пускав російські компанії на Донбас, тоді як Ющенко у свою бутність прем'єром якраз дозволяв російським корпораціям купувати крупні українські компанії та погасив величезну прострочену заборгованість перед Росією за імпорт газу; Янукович же лишень вимагав подарунків та поступок. Колишній прем'єр-міністр Росії Віктор Черномірдин, котрий був послом до України, влучно прокоментував результати першого туру виборів, що, мовляв, «будь-кого, хто стане Президентом України, ніхто не примушуватиме розвивати добросусідські відносини з Росією».

Виборча кампанія: Ющенко проти Януковича

Україна ще не знала такої перевиборчої кампанії. Офіційно, кандидатів було чимало, однак єдиними реальними суперниками були Ющенко та Янукович. По лівий бік політичного спектру, певне значення мали Петро Симоненко, Олександр Мороз та Наталія Вітренко. Аналогічно, у центрі ще мав якусь вагу Анатолій Кінах.

⁹⁹ Андрю Джек та Том Уорнер, «Втручання Путіна в українські вибори ризикують вилитися у поразку», *Файненшл Таймз*, 20 жовтня 2004р.

Виборчий сезон розпочався зловісно: у квітні 2004р. у Мукачеві на Закарпатті, котре вважалося вотчиною Медведчука, пройшли вибори мера міста. Віктор Балога, місцевий бізнесмен, конкурент Медведчука, котрий уклав політичний альянс із Ющенком, виграв вибори, набравши солідних 57%, однак Медведчук украв перемогу шляхом кричущих фальсифікацій, домогшись визнання понад третини відданих за переможця голосів недійсними (Уїлсон 2005, 82). Завбачивши важливість фальшування, Ющенко використав цей момент як стартовий у власній кампанії.

2 липня Тимошенко та Ющенко підписали угоду про об'єднання та координацію їхніх кампаній, котру вони назвали «Влада людей». Вони порозумілися на тому ґрунті, що Ющенко, у разі перемоги, призначить Тимошенко прем'єром. 4 липня Ющенко виконав формальності, зареєструвавши власну кандидатуру та розпочав передвиборчу кампанію – найкращу з тих, що Україна будь-коли бачила. Він вів її, мов вихор, щодня промовляючи у новому місці гучну промову та з'являючись на людях, на американський манір. Де б він не з'являвся, він збирав величезні натовпи слухачів, не у останню чергу завдяки тому, що його бракувало на національному телебаченні. У Києві та Львові він зібрав по 100'000 людей, і навіть у східному Харкові послухати його зібралося 20'000 чоловік, а у металургійному місті Кривий Ріг, що на Донбасі – 15'000. Тимошенко, котра є видатним оратором, також приваблювала до себе людей, збираючи по усій країні від 10'000 до 20'000 людей.¹⁰⁰

Янукович практично утримував монополію на увагу офіційних ЗМІ, тож люди надивилися на нього удосталь. Він не міг зібрати натовп ні на Заході, ані на Сході країни, і навіть у Києві послухати його прийшло заледве 500 чоловік. Йому доводилося вдовольнятися офіційними зустрічами та традиційними відвідинами заводів та фабрик, що ще більше додавало старомодності його іміджеві.

Захід був серйозно стурбований можливими фальсифікаціями на виборах. Не вщухав потік офіційних звернень до української влади, котру закликали до забезпечення проведення вільних та чесних виборів. У своїй вітальній ноті до Кучми з нагоди Дня Незалежності України на 24 серпня, Президент США Джорж У. Буш зазначив: «Україна за тринадцять років своєї незалежності зробила великий крок уперед. Ніщо не зможе настільки закріпити ці досягнення так, як проведення наприкінці цього року вільних, чесних та прозорих виборів та передача Вашої високої посади наступникові, котрий втілюватиме у собі демократичний вибір українського народу.»¹⁰¹ Захід мобілізував чисельні організації з моніторингу виборів, зокрема, Раду Європи та ОБСЄ. Український уряд не став заперечувати, тож найбільший у світі міжнародний моніторинг виборів було організовано вельми завчасно.

Влада вела брудну гру, щодня намагаючись ставити палки у колеса. Літакам, котрими літав Ющенко, відмовляли у дозволі приземлитися. У вересні та жовтні з надуманих приводів було тимчасово заарештовано понад 350 студентів-активістів «Пори». Губернаторам, керівникам державних служб, військовим, навчальним закладам надійшли вимоги забезпечити голоси їхніх підлеглих та працівників. Доволі часто подібні заяви записувалися на камеру з мобільних телефонів, і потім «Пора» викладала відповідні відео як свідчення офіційних порушень у інтернет.

Ставалися також і серйозніші інциденти. 12 серпня велика вантажівка (КамАЗ) при загадкових обставинах змусила машину Ющенка з'їхати з дороги, мало не збивши його поблизу Херсону, що на Півдні України. 20 серпня на базарі у Києві вибухнула бомба, убивши одну людину та поранивши 11; іще одна, дрібніша бомба вибухнула кількома тижнями пізніше. Активістів «Пори» та «Нашої

¹⁰⁰ Особистий звіт про поїздку до Києва, 11-16 жовтня 2004р.

¹⁰¹ «Листо до Президента України Леоніда Кучми з нагоди 13-ї річниці здобуття незалежності України», Білий Дім, Уошингтон, 20 серпня 2004р. www.whitehouse.gov (перевірно 24 серпня 2004р.).

України» раз по раз заарештовували ніби-то за володіння вибуховими пристроями (Станіславські 2005, Уїлсон 2005).

У ніч на 5 вересня Ющенко було отруєно під час пізньої вечери у компанії з трьох чоловік – голови СБУ та його заступника Ігоря Сметька та Володимира Стасюка, а також фінансиста Ющенко Давида Жванії. Він сильно захворів, однак його українські лікарі не могли діагностувати причину.

На щастя, через п'ять днів потому він відлетів до спеціалізованої лікарні у Відні, де лікарі з'ясували, що його було отруєно рідкісним видом діоксину. Його доти гарне обличчя усе вкрилося висипами та було спотворене, однак офіційні ЗМІ лишень знущалися з нього.

З самого початку, головним підозрюваним був Стасюк – фігура Медведчука із сильними зв'язками у Росії. Після Помаранчевої Революції він утік до Росії, де й залишається. Винаватців так і не було визначено судом. Діоксин же, схоже, надійшов з однієї з російських лабораторій, що, однак, ніколи не було визнано Кремлем.

Ющенко тяжко захворів, однак вижив. 18 вересня він дав першу свою промову після отруєння, і вона стала його найкращою промовою за усі часи. Він вийшов на Європейську площу у Києві, перед натовпом у 100'000 людей. Цю промову трансливали наживо на площі усіх обласних центрів, де його таким чином мали змогу побачити пів-мільйона людей, у обхід офіційної телевізійної блокади (Дюк 2006, 79; Притула 2006, 119). Отруєння радикалізувало його, він промовляв з непідробним, свіжим обуренням на його порізаному віспою обличчі. Ця промова була найяснішою декларацією його програми, котру варто гарненько процитувати. У ній фігурувало мало деталей, але багато моралі та хорошої риторики:

Хотів би сказати окремі "компліменти" до влади: ви нас не отруїте! У вас не вистачить куль та КАМАЗів! Нас вам не зламати! Будуть знаходитись не один і не тисячі, а десятки тисяч нових Вадимів Гетьманів, Вячеславів Чорноволів, Гій Гонгадзе і багатьох-багатьох добрих людей України...¹⁰²

Ми присягаємося: нас мільйони і вам нас не спинити! Ми виграємо... Так! Ми прагнемо змін! Ми, громадяни України, прагнемо жити по-людськи. Ми, народ України, вимагаємо того, що належить нам по праву... Народ хоче змінити злочинну владу, яка насаджує на нашій землі цинізм і беззаконня. Бандитській владі потрібно лише одне: за будь-яку ціну продовжити своє панування...

Ми – єдиний український народ. На Заході і на Сході, на Півночі і на Півдні усім однаково болять бідність і безправ'я... Ми з вами – козацького роду. Ми позбудемось нужди і будемо жити вільними людьми, як славні прадіди наші!

Я об'їздив усю країну і побачив – нинішня влада в агонії. Проте цього не можна побачити на телебаченні. За одне слово правди відключають канали і закривають газети. Екран телевізора став кривим дзеркалом. Ми в ньому не пізнаємо себе і свою країну. У нас уже оскома від інформаційної брехні.

Але нас не обдурити. Це влада боїться подивитися правді в очі. Влада боїться нас. І недаремно. Бандити при владі розуміють: вибори стануть вироком цій владі, який винесе сам народ. Бандити сидітимуть у тюрмах!

... Я зроблю все, щоб передача влади відбулася мирно, без потрясінь і насильства. Так воно і буде.

... Ми виведемо економіку з тіні... Я не ставлю за мету перегляд результатів приватизації. Але розграбування держави буде припинено.

¹⁰² Посилається на їхні політичні убивства 2000р., 1999р. та 1998р., відповідно. «Гія» - один з варіантів імені «Георгій».

... Тотальну корупцію, яка паскудить наше життя, буде знищено... Чесні професіонали замінять запламованих чиновників. Правоохоронні органи нарешті захистять людей від криміналу. Суди судитимуть по справедливості, а не за гроші...

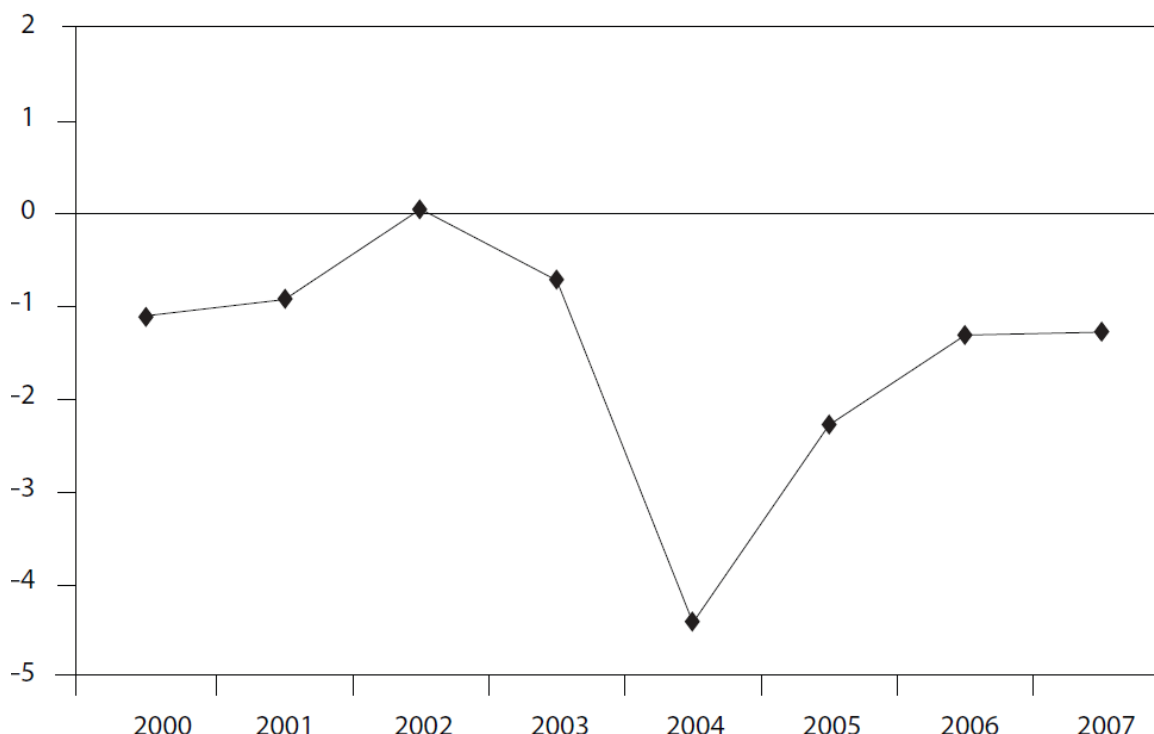
Я їду у президенти, бо я вірю в Україну...

Слава Господу Богу і слава Україні!

Ющенко вимагав «бадитам – тюрми», але, водночас, обіцяв мирну передачу влади та жодного перегляду результатів приватизації. Він практично не торкався питань зовнішньої політики, однак він обіцяв вивести українські війська з Іраку.¹⁰³ Популістські чи економічні гасла були відсутні. Загалом його звернення зводилося до того, що Україна є єдиною та вільною, хоч і послуговувався він іншими термінами.

Графік 7.1 Дефіцит дербюджету в Україні, 2000-2007р.

% від ВВП

Джерело: База даних Європейського Банку Реконструкції та Розвитку он-лайн, www.ebrd.com (перевірено 1 липня 2008р.).

Прибічники Ющенка почали носити кожен щось помаранчеве – шарф, краватку чи просто невеличку стрічку. Попервах, виставляти на видноту помаранчеве здавалося небезпечним, немов кидання виклику владі. Однак кількість помаранчевих стрічок росла, як гриби після дощу, і у жовтні вже весь Київ був зодягнений у помаранчеве. Політична свідомість зростала, залучаючи кожного. Револьюційний настрій зростав на Західній та у Центральній Україні.

Януковичу довелося відчувати конкуренцію з цією народною хвилею, однак його ресурси були безмежними. Його найважливішим козирем у передвиборчій кампанії було подвоєння державних пенсій. Як наслідок, і так доволі високі українські пенсії злетіли до неба, загалом склавши 16%

¹⁰³ «Ющенко виведе війська з Іраку», веб-сайт «Нашої України», 10 серпня 2004р., www.razom.org.ua (перевірено 11 серпня 2004р.).

прогнозованого на 2005р. ВВП. Це було повною безвідповідальністю з фіскальної точки зору, спричинивши раптом дефіцит бюджету у 4.5% ВВП 2004р. (графік 7.1). Цей популізм суперечив претензіям Януковича на його економічні здобутки як прем'єра, демонструючи відчай режиму в усій красі.

24 вересня, ніби для того, щоб показати, що Янукович теж став жертвою брудних трюків, режим оприлюднив повідомлення, що під час кампанії в Івано-Франківську, що на Західній Україні, в нього було кинута кілька важких предметів. Однак, «5 канал» Порошенка відзняв цю подію на відео, з якого було видно, як Янукович падає, знепритомнівши від поцілення у нього одним-єдиним яйцем, таким чином, висміявши цього крупного, фізично дужого чоловіка (Уїлсон 2005, 99).

27 вересня Янукович розіграв свою російську карту, висунувши гасло «Україна-Росія: сильніші разом». Він пообіцяв надати російській мові статус офіційної, дозволити прийняття подвійного громадянства для росіян та українців та припинити будь-які спроби тіснішого співробітництва з НАТО. Росія симетрично відповіла радикальною лібералізацією законодавства про в'їзд, дозволивши українцям перебувати в Росії до 90 днів без візи чи реєстрації, а також подорожувати до Росії з внутрішніми українськими паспортами (Уїлсон 2005, 89-90, 93).

23 жовтня Ющенко провів останній перед виборами мітинг у Києві, знову зібравши 100'000 людей. Темою було зупинити виборчі фальсифікації, тож демонстрація покрокувала до ЦВК, вимагаючи чесних виборів. ЦВК на той час уже охороняли броньовані автобуси (Станіславські 2005, 10).

У середині жовтня я провів тиждень у Києві. Атмосфера була напруженою. Кожен розумів важливість виборів та побоювався найгіршого. Українське громадянське суспільство було повністю мобілізоване, однак люди не вірили, що Ющенкові дадуть перемоги. Вони було шоковані його отруєнням та думали, що його перемогу вкрадуть чи його буде взагалі убито. З іншого боку, люди у таборі режиму побоювалися, що Янукович з Ахметовим після перемоги зачистять їх. Усі чекали на те, коли впаде завислий над ними Дамоклів меч.

Президентські вибори

Після першого туру президентських виборів, котрий відбувся 31 жовтня, влада, як відчувалося, понесла втрати. Вони відтерміновували публікацію офіційних результатів упродовж 10 днів, що вказувало очевидну фальсифікацію. Навіть так, Ющенко набрав 39.9% голосів, трішечки перемігши Януковича, котрий набрав 39.3% (таблиця 7.1). Незалежні екзит-поли давали Ющенкові від 44 до 45%, тоді як Януковичу – від 37 до 38% (Уїлсон 2005, 111). Як і очікувалося, два провідних кандидати витіснили решту. Соціаліст Мороз отримав усього 5.8%, комуніст Симоненко 5%, прогресивна соціалістка Вітрено 1.5%, а центрист Кінах – 0.9%.

Незважаючи на незначний відрив, результат свідчив про визначну перемогу Ющенка та демократів, оскільки та цифра була з урахуванням усіх засобів, котрі чинний режим використав, щоб її занизити. Міжнародні спостерігачі погоджувалися, що фальсифікації були кричущими. Не викликало сумніву, що частину голосів, відданих за Ющенка, було тихенько перекинуто на користь Януковича. Українці зрозуміли, настільки високими є ставки у цій грі, й піднялися на захист свого демократичного вибору, показавши високу явку – 75%.

Тим не менш, перш за все, ці вибори були боротьбою між Сходом та Заходом. Розкол країни був майже тотальним. Янукович набрав у середньому 71% голосів у 10 східних та південних областях, тоді як Ющенко набрав у середньому 78% у 17 західних та центральних областях. Кампанії

Януковича вдалося розколоти країну, однак Ющенко уник замнутості на україномовному Заході, отримавши також перемогу і у переважно російськомовній Центральній Україні, зокрема, у столиці.

Ющенко обстоював принципи західної демократії та європейський вибір. Янукович представляв пануючу олігархічну систему та російськомовне населення, будучи противником НАТО. У той же час, ідеологічні розбіжності між ними були обмеженими, а економічні питання – здебільшого, недоречними. Обидва кандидати були прихильниками вільної ринкової економіки, приватного підприємництва, фінансової стабільності та високого зростання.

Найбільшими ідеологічним зрушенням був той факт, що Януковичу вдалося відібрати на себе голоси у комуністів – останні впали з 20%, що спостерігалися на парламентських виборах 2002р., до 5% під час цих президентських виборів, так ніколи й не оголосившись. І хоча, звісна річ, комуністи теж постраждали від фальсифікацій, Янукович скидався на більш прийнятний в очах про-російських сил України кандидата, плюс популізм його риторики знаходив відгук серед робочого класу та пенсіонерів Сходу.

Не дивлячись на кричущу фальсифікацію, Ющенко не закликав до протестних акцій. Врешті-решт, він виграв, хоч і не набравши абсолютної більшості, тож потрібен був другий тур. Декотрі студенти виходили на демонстрації у проміжок між двома турами, однак основними подіями було висловлення власних симпатій та підтримки з боку кандидатів, що вибували, повстання журналістів, гідні подиву телевізійні дебати між Ющенком та Януковичем, а також зміна у російській стратегії.

Мороз та Кінах висловили свою підтримку Ющенкові у другому турі, котрий мав відбутися 21 листопада. Обоє уклали коаліційну угоду з Ющенком та Тимошенко, і їхні чотири партії взялися вести перемовини щодо урядової програми. Ющенко пішов на суттєві поступки, зокрема, погодившись на вимогу соціалістів продовжити дію мораторію на продаж сільськогосподарських земель аж до 2008р.

У Януковича з'явилося небагато нових симпатиків. Симоненка настільки засмутила масштабна фальсифікація на Сході країни, що він відмовився висловити свою підтримку на користь Януковича, закликавши усіх комуністів голосувати проти всіх у другому турі. Лише Вітренко, котра вважалася неширою лівачкою, за котру платять олігархи, висловила підтримку Януковичу.

Журналісти офіційних телевізійних каналів почали повставати перед виборами, і 28 жовтня 40 журналістів, котрі представляли п'ять телевізійних каналів, заявили, що відмовляються у подальшому слухатися темників. Незабаром, майже усі журналісти офіційного телебачення перейшли на бік опозиції, й інформаційне покриття на телебаченні стало нормальним (Притула 2006, 118).

Тепер кандидати могли навіть дебатовати на телебаченні. 15 листопада відбулися перші теледебати між двома кандидатами, за котрими спостерігала уся країна. Янукович справляв враження м'якого та обережного, тоді як Ющенко був в ударі. Звертаючись до свого виборця, він повторив тезу зі своєї кампанії: «Ви не бидло, а ви – громадяни, у котрих є право голосу». Він заявляв, що 3 мільйона громадян не змогли віддати свої голоси через помилки у списках виборців. Ще раз, він проголошував моральне звернення: «Це не конфлікт між двома Вікторами. Це конфлікт між двома світоглядами, двома моральми. Наш вибір є дуже простим – або ж ми житимемо за поняттями кримінального світу, або ж ми житимемо як вільні й заможні люди». Він розкритикував приватизацію «Криворіжсталі», котру він назвав «крадіжкою». Цікаво, що Янукович у відповідь розкритикував Ющенка за те, що той продав чотири українських нафтопереробних заводи

іноземцями, однак, обережно оминувши згадки про те, що їх було продано російським компаніям. Загалом, більшість сходилася на тому, що Ющенко зі значною перевагою виграв ці дебати.¹⁰⁴

Таблиця 7.1 Результати президентських виборів 2004р. (% голосів)

Кандидат	Перший тур, 31 жовтня 2004р.	Другий тур, 21 листопада 2004р.	Переголосування другого туру, 26 грудня 2004р.
Віктор Ющенко	39.9	46.6	52.0
Віктор Янукович	39.3	49.5	44.2
Олександр Мороз	5.8		
Петро Симоненко	5.0		
Наталія Вітренко	1.5		
Анатолій Кінах	0.9		
Інші чи проти всіх	4.9	2.3	2.3
Усього ^а	100	100	100
Явка виборців (%)	74.6	80.4	77.2

а. «Усього» включає недійсні бюлетні, котрі не було зараховано

Джерело: Центральна виборча комісія України, www.cvk.gov.ua (перевірено 18 липня 2008р.).

Після першого туру російська стратегія змінилася. 12-13 листопада Путін приїхав до Криму на зустріч з Кучмою та Януковичем, доступ на котру було обмежено. Як стверджують, він порадив Януковичу більше покладатися на адмінресурс та репресії, а також продемонстрував, що Кучма втратив його довіру через спробу того домовитися з опозицією (Петров і Рябов 2006, 157).

Помаранчева Революція

Після закриття виборчих дільниць 21 листопада, факт масових фальсифікацій був очевидним. За оцінками незалежної неурядової організації «Комітет Виборців України» не менш, ніж 85'000 посадовців було залучено до фальсифікацій виборів. Саме на них припала більша частина виділеного на вибори фінансування (Уїлсон 2005, 119-20).

Способів обману було чимало. Одним з них була маніпуляція зі списками виборців, коли декого з реальних людей вилучали, натомість до списків додавали «мертвих душ», термінами українського класика Миколи Гоголя. Також поширеним було багаторазове голосування одних і тих самих людей, прозване «каруселями». Виборців, бажаючих проголосувати кілька разів, підвозили автобусом чи потягом до різних виборчих дільниць. Частим було голосування на дому. Також траплялися випадки масового вкидання бюлетенів до урн, що потім тягло за собою необхідність перегляду результатів виборів.

¹⁰⁴ «Дебати Ющенка та Януковича. Стенограма», Українська Правда, 16 листопада 2004р. Чотири НПЗ, про які йде мова – «Лукойл», ТНК, «Татнафта» та «Альянс».

Монітори з Ради Європи, ОБСЄ та Європейського парламенту дійшли висновку, що вибори не були ні вільними, ні чесними, тоді як спікер російської Думи Борис Ґризлов та спостерігачі з СНД заявили, що вибори були правильними (Станіславські 2005, 35).

Оскільки опозиція передбачала фальсифікації, вона спланувала протести. Ющенко закликав прийти й висловити свій протест на Майдан Незалежності у Києві, котрий у народі зветься просто Майдан, одразу ж після закриття виборчих дільниць о 8-й вечора у неділю 21 листопада. Зібралось якихось 30'000 демонстрантів, і на Хрещатику, головній вулиці Києва, що проходить крізь Майдан, було розбито перші намети. Помаранчева Революція спалахнула.

Цього разу підконтрольна режимові ЦВК уже не вагалася й одразу ж видала добре підготовлені, хоча й попередні, цифри опіvdні у понеділок, наступного після виборів дня. Офіційно, Янукович виграв з перевагою в 2.85% у другому турі, ніби-то набравши 49.5% голосів, проти 46.6 % Ющенко (таблиця 7.1). Натомість, незалежні екзит-поли, що ґрунтувалися на 28'000 поінтерв'юваних, свідчили, що виграв Ющенко з 53% проти 44% Януковича (Уїлсон 2005, 2).

Явка у другому турі зросла на 5.8%, але у тих 17 областях, де перемагав Ющенко, вона зросла усього на 0.6%, тоді як у 10 областях, де перемагав Янукович, вона віртуозно підскочила на 9.1%. У Донецькій області, явка виросла на 18.6% до вражаючих 96.7%, з яких 96.2% ніби-то підтримали Януковича.¹⁰⁵ Масові фальсифікації були очевидними, а Ющенко поставав як явний переможець.

Режим був розгублений. На початку ночі дня виборів, керівник кампанії Януковича Тігіпко заявив, що, можливо, Ющенко виграв.¹⁰⁶ Ця заява прозвучала як протест проти своєї власної кампанії, і він пішов через тиждень потому. Кучма був нетипово пасивним, що означало обмеженість його симпатій до Януковича. У своїй книзі «Після Майдану» Кучма представив себе як незаангажованого, збалансованого, чітко уявляючого свої власні позиції після виборів чоловіка (Кучма 2007).

Опозиція мобілізувалася 22 листопада, у понеділок вранці. Ющенко закликав усіх на Майдан, і його заклик рознісся через мобільні телефони та інтернет, але також і через нещодавно звільнені ЗМІ. Піднялося не менш, ніж 200'000 людей. Зібралася критична маса протестувальників. Наступного дня 23 листопада Ющенко присягнув на Президента на Майдані.

Натовп на Майдані ширився з кожним днем усе більше, аж доки не сягнув кількості в один мільйон, явивши собою фотогенічне помаранчеве море посеред морозної зими. Демонстранти зайняли вулиці та площі у центрі Києва. Десятки тисяч людей проприїжджали з регіонів, головним чином, з Заходу. Ширився революційний запал, але поруч із нам так само зберігався порядок. Спонтанно налагоджена дисципліна була вражаючою. Пияцтво, як і грубе поводження не допускалося, оскільки революціонери побоювалися провокацій, як уже сталося 9 березня 2001р. Люди самоорганізувалися. Майже усі вони носили щось помаранчеве – пов'язку на руці, лацкан, шарф, шапку чи накидку. Гасел було небагато й вони були прості: «Ющенко – наш президент», «Свобода» та «Схід і Захід разом». Тисячі бізнесменів привозили їжу та теплі речі, оскільки вже було зимно й морозно.

Демонстратори заблокували будівлі міністерств та інші головні державні установи. Кучма та його адміністрація, таким чином, не здатні були потрапити до своїх приміщень, і управління державою було перервано. На пагорбах навпроти будівлі кабінету міністрів група людей постійно барабанила

¹⁰⁵ Див. на веб-сторінці ЦВКУ, www.cvk.gov.ua (перевірено 23 листопада 2004р.).

¹⁰⁶ «Тігіпко готовий іти в опозицію», *Українська Правда*, 21 листопада 2004р.

у сталеві діжки, створюючи нестерпний галас, так що уряд не мав можливості працювати. Міліція була відсутня, охороняючи лише основні державні будівлі. Під президентською адміністрацією удень і вночі чергували, стоячи подвійними рядами у захисному спорядженні, бійці спецзагонів, а у вічі їм дивилися серйозні старші за них дядьки, що виконували функцію помаранчевої варти. Їхній спокійний професіоналізм свідчив, що вони були колишнім спезназівцями, що звільнилися. Вони виглядали набагато грізніше, ніж нервуюча молодь з урядових військ.

Велика сцена на Майдані була епіцентром Помаранчевої Революції. Чотирма головними революційними агітаторами були Тимошенко, Зінченко, молодий соціаліст Юрій Луценко та Микола Томенко (ліберал із «Руху»). Ющенко не розігрівав натовп регулярно, а робив щоденні заяви. Тимошенко, з волоссям заплетеним у косу, чимось нагадуючи національну героїню Лесю Українку, була радикальним лідером. Її вже більше звали не «Газовою», а «Помаранчевою Принцесою» чи просто «Нашою Юлькою». Також, до когорти революціонерів прибув колишній заступник прем'єр-міністра Росії, ліберал Борис Немцов, котрий з'являвся на Майдані перед українським телебаченням, носячи помаранчевий шалик.

Українці руйнували усі негативні стереотипи: вони були добре зорганізовані, а не дволикими чи розхлябаними; тверезими, а не п'яними; інтелектуалами, а не байдужими. Я чув схожі оцінки щодо Польщі після першого візиту Папи Іоанна Павла II-го улітку 1979р., і пізніше у часи «Солідарності». Хтось сказав: «Україна отримала незалежність 1991р.; зараз вона її заслужила.»

Путін не здавався. 22 листопада він привітав Януковича з його перемогою. 25 листопада він повторив своє привітання у офіційному листі. За ним послідували президенти країн Середньої Азії (Станіславські 2005, 48-49). 24 листопада Державна Дума Росії у своїй резолюції висловила «глибоку стурбованість екстремістськими діями радикальних опозиційних сил в Україні, котрі можуть призвести до трагічних наслідків».¹⁰⁷ Не надто зграбно, Павловські звернувся до своїх українських замовників, стверджуючи, що «забагато українських політиків та офіційних осіб проявили серйозну політичну некомпетентність, внаслідок чого утворилася пауза, вакуум влади, котрим скористалася опозиція».¹⁰⁸ Змістом повідомлення було те, що українська влада не була достатньо жорсткою. Чисельні офіційні російські речники скаржилися, згущуючи фарби, на «американське втручання у справи України та неповагу до українських законів».

23 листопада Білий Дім оголосив, що «Сполучені Штат глибоко стурбовані обширними та вірними ознаками того, що під час президентських виборів в Україні сталися фальсифікації. Ми рішуче підтримуємо зусилля, спрямовані на перегляд перебігу виборів...»¹⁰⁹ Держсекретар США Колін Л.Пауелл зробив сильну заяву 24 листопада:

Сьогодні Сполучені Штати стоять поруч із народом України у його прагненні захистити свій демократичний вибір. Насправді, зараз має місце критичний момент. Настав час для українських лідерів вирішити, чи вони на боці демократії, чи ні...

Ми не визнаємо цих результатів у якості легітимних, оскільки не було дотримано міжнародних стандартів та не було розслідувано чисельних та таких, що викликають довіру, повідомлень про фальсифікації та зловживання...

¹⁰⁷ «Російська Дума назвала Ющенка «екстремістом»», *Українська Правда*, 24 листопада 2004р.

¹⁰⁸ Федеральна служба новин, НТВ, 22:00, 23 листопада 2004р.

¹⁰⁹ «Заява щодо українських виборів», відомство прес-секретаря, Білий Дім, Уошингтон, 23 листопада 2004р., www.whitehouse.gov (перевірено 23 листопада 2004р.).

Ми закликаємо до повного перегляду результатів виборів та проведення належним чином повторного підрахунку результатів виборів.¹¹⁰

Чисельні європейські політики та газети скаржилися на очевидність фальсифікацій в Україні. У самій Україні, одна сила за іншою полишали владний табір. Однією з перших груп перебіжчиків, були українські дипломати. Силовики розкололися – двоє колишніх генералів СБУ вийшли 25 листопада на Майдан з промовою, і керівництво СБУ пішло за ними слідом. Того ж дня, командуючий Західним військовим округом оголосив, що його війська не може бути використано проти народу, засвідчивши цим, що армія регіонально розділена, як і міліція. Режим міг застосувати для придушення акції лише окремі загони спецпризначення МВС.

Урегулювання

Режим учинив декілька погрозових маневрів, однак Кучма, вочевидь, не допустив би серйозного застосування насильства, тим більше, він усе ще виконував обов'язки Президента.¹¹¹ З помаранчевого боку Тимошенко переконувала у необхідності взяти штурмом декотрі урядові будівлі, щоб «пришвидшити» врегулювання, однак Ющенко взяв над нею верх.

Загадкою лишалося, як віднайти шлях мирного врегулювання. Що це буде і як цього можна досягти? Помаранчевий табір та об'єднані представники Заходу зажадали, щоб сфальсифіковані результати другого туру було визнано недійсними. Кучма запропонував почати вибори ще раз спочатку, з першого туру, однак пануючою думкою було, що повтору потребує лише другий тур. Паралельно йшло три процеси – Ющенко подавав скарги до Вищого Суду проти фальсифікацій. Кучма провів круглий стіл, а Рада підтвердила основні рішення на законодавчому рівні.

23 листопада Кучма звернувся до усіх політичних сил із закликом почати перемовини з метою запобігти розколу країни, а спікер парламенту Литвин покликав владу і опозицію за круглий стіл. Двома днями потому, Кучма запросив Президента Польщі Александра Квасневського та Президента Литви Валдаса Адамкуса прийняти участь у круглому столі в якості посередників. Квасневський підключив неохочого до цього Хав'єра Солану, вищого представника ЄС з питань спільної зовнішньої та безпекової політики, а Янукович включив спікера російської Думи Бориса Гризлова. Сполучені Штати – побоюючись, що надсилання будь-яких представників з американського боку спровокує росіян до відповідної реакції, - не були представлені, радо полишивши посередництво Європейському Союзові та Квасневському. Польський президент відіграв провідну роль, оскільки добре знав українських лідерів, а також тому, що Помаранчева Революція нагадала полякам їхній рух «Солідарність» (хоча Квасневський тоді перебував на боці комуністів). Обоє – і Ющенко, і Янукович, - приймали участь. Три засідання круглого столу пройшли на дачі на південь від Києва – 26 листопада, 1 та 6 грудня.

Після першого ж круглого стола Рада зібралася на засідання 27 листопада. Спікер Литвин взяв на себе й почав грати роль незалежної людини, і, заручившись підтримкою понад 100 депутатів-центристів, він став важливим посередником. Рада ухвалила, що вибори пройшли з порушенням закону і не відображають волевиявлення громадян. Було винесено догану ЦВК, а Ющенка і Януковича попросили домовитися про рішення. На цій стадії, Пінчук та його «Трудова Україна»

¹¹⁰ «Бріфінг держсекретаря Коліна Л.Пауелла», Держдепартамент США, Уошингтон, www.state.gov (перевірено 23 листопада 2004р.).

¹¹¹ Цей під-розділ посилається на факти з Уілсона (2005) і Станіславські (2005), а також на мої особисті спостереження у Києві та Донецьку 7-14 грудня 2004р., задокументовані у моєму звіті про поїздку.

також перебігли від режиму, полишивши «Регіони» Януковича та Медведчуків есдеків наодинці. Було зроблено перший великий крок до вирішення проблеми.

28 листопада, у неділю ввечері, до Києва з південного напрямку було підтягнуто 10000 бійців внутрішніх військ, однак, на щастя, нічого не відбулося. Голова СБУ Смешко стверджував потім, що це він відвернув кровопролиття, однак і сам Кучма навряд чи допустив би силовий варіант, котрий би виявився вельми кривавим. Того ж дня люди Януковича організували велику конференцію у шахтарському місті Донбасу Сєверодонецьку. Конференція вимагала проведення референдуму про федералізацію України, що було старою вимогою східняків і знову підняло питання про можливий розкол України, однак усе це так і закінчилося нічим. Головний спонсор Януковича – Ахметов, котрому належали підприємства по усій території України, – був проти федералізації.¹¹²

Десятки тисяч прибічників Януковича, обвішаних біло-блакитною символікою, навезли автобусами з Донбасу до Києва. Вони розбили своє власне наметове містечко у парку поруч із парламентом, однак вони справляли враження заляканих людей, котрі не до кінця уявляли, що саме вони роблять. Їхнього зіткнення з помаранчевими демонстрантами, котрого усі побоювалися, так і не сталося.

1 грудня нова більшість у Раді звільнила Януковича з посади прем'єра, однак він лишився виконуючим обов'язки, подавши у відставку аж 31 грудня.

Українські суди мали кепську репутацію, і на те були вагомі підстави. Конституційний суд контролював Президент, однак паралельний йому Вищий Суд був більш незалежним. Дивно, але обидві сторони погодилися на те, щоб саме Вищий Суд приймав рішення щодо чесності виборів. 3 грудня він оголосив чіткий вердикт: влада вдалася до масових фальсифікацій. Він визнав недійсними результати виборів та продиктував власне політичне рішення: повтор другого туру виборів 26 грудня. Янукович цей вердикт визнав.

Парламент ухвалив остаточне рішення 8 грудня, коли просувалося рішення щодо конституційної реформи, нового Закону про вибори та реформу місцевого самоврядування, як і затвердження нового голови ЦВК. І якщо рішення про повторне переголосування другого туру виборів задовольняло Ющенка і Тимошенко, то згадані зміни до Конституції – аж ніяк. Головними їх авторами були Медведчук та Литвин, котрі намагалися відродити свою попередньо невдалу, вчинену в квітні 2004р., спробу обмежити повноваження Президента шляхом конституційної реформи.

Тимошенко та Ющенко були проти обмеження президентських повноважень та інших промовистих протиріч нового конституційного порядку. Тимошенко доводила, що це є напів-заходами, а відтак не спрацює.¹¹³ Вона не голосувала за цей пакет законів на знак протесту проти конституційних змін, а її фракція голосувала проти. Так само не голосував Ющенко, тоді як одна п'ята фракції його «Нашої України» утрималася.

Зміни до Конституції розширювали повноваження парламенту та прем'єр-міністра за рахунок президентських. Передбачалося, що парламентарі мають формувати коаліцію та призначати прем'єр-міністра, котрий призначатиме усіх міністрів, окрім оборони та закордонних справ: кандидатури цих двох міністрів має висувати Президент та призначати голову СБУ і генеральної прокуратури. Його повноваження з розпуску парламенту також обмежувалися. Губернаторів

¹¹² Інтерв'ю з Ахметовим у Донецьку 8 грудня 2004р.

¹¹³ Інтерв'ю з Тимошенко у березні 2005р.

областей мав призначати Президент, однак вони мали виконувати накази уряду. Усі ці зміни до Конституції повинні були набрати чинності 1 січня 2006р., однак цей протирічний конституційний порядок так і не запрацював належним чином.

Що ж до нового закону про вибори, він був кращої якості. Ним запроваджувалися вибори повністю за пропорційною системою, починаючи з березня 2006р., однак прохідний бар'єр було понижено з 4 до 3% усіх голосів. Парламент мав тепер працювати не чотири, а п'ять років. Старий парламент мав залишатися до березня 2006р., хоча виглядало цілком логічним одразу ж провести дострокові парламентські вибори, однак лише Тимошенко та декотрі люди у «Нашій Україні» обстоювали подібну думку.

Фактично, компроміс означав, що помаранчевий табір вигравав президентські вибори, але програвав за рахунок як змін до Конституції, так і через дату наступних парламентських виборів, тоді як перехід до чисто пропорційних виборів відбувався за обопільної згоди. Таким чином, то була не така вже й явна перемога для помаранчевих, як тоді могло здаватися.

Винесення парламентом рішення щодо змін до Конституції 8 грудня означило кінець Помаранчевої Революції, котра тривала упродовж 17 днів, починаючи з 22 листопада. Того вечора, Луценко виступив на Майдані, сказавши переможцям, що вони можуть розійтися по хатах і випити по 50 грамів горілки. Панувала ейфорія та люди танцювали на Хрещатику. Я зупинився біля одного оркестру, котрий грав національні мелодії. Раптом, уся вулиця почала співати й танцювати рядами й кружками. Мені одразу згадався рядок із [«Книги сміху та забуття» Мілана Кундери](#) – «І я теж там станцював кружок». Несподівано, три літніх пані смикнули мене з місця, і ми полетіли у вирі розширеного кільця. Революція народила власні пісні. Усі були щасливі. Найпопулярнішим приспівом було: «Разом нас багато, нас не подолати»¹¹⁴, були й інші. Час від часу, мелодія переходила у войовничий клич «Ю-щен-ко!», і стиснуті кулаки здіймалися у повітря. 1500 наметів та їхніх мешканців лишалися на Майдані ще до 26 грудня, однак оточуюча їх маса людей меншала.

20 грудня, перед останнім туром президентських виборів, між кандидатами пройшли ще одні дебати, котрі транслювалися по телебаченню. Неймовірно, але за ними спостерігало 63% населення, однак, на загальну думку, дебати видалися доволі нудними, оскільки усі аргументи були вже давно усім відомі. Знову, за оцінкою більшості, Ющенко вийшов переможцем.

26 грудня українці проголосували вже утретє за два останніх місяці, явка була не менш, ніж 77%. Вибори відбулися в належному порядку, під таким найпильнішим наглядом спостерігачів, який взагалі був можливий, і їх було визнано вільними та чесними. Ющенко виграв з 52% проти 44% Януковича, відобразивши, фактично, ті результати, котрі показали екзит-поли після другого туру (таблиця 7.1). Жоден кандидат не втратив старих і не набув нових голосів, що було свідченням високої лояльності електоратів кожного, та з різким регіональним поділом, як і раніше. Виборці Донбасу таки дійсно підтримували Януковича, навіть якщо вони не робили це так пристрасно, як їхні співвітчизники із Заходу.

Демократія прийшла. З цими виборами, Україна здала іспит на свободу суспільства та демократію. Уперше авторитетна організація «Дім Свободи» (2008р.) підняла Україну в розряд «вільних» країн. Для українців Помаранчева Революція стала їхнім катарсисом. Вони нарешті довели це як самим собі, так і світові.

¹¹⁴ «Разом нас багато! Нас не подолати!»

Оцінка Помаранчевої Революції

Озираючись назад, Помаранчева Революція здається цілком передбачуваною. Упродовж років її детально обговорювали. Як опозиція, так і режим мали на руках усі необхідну інформацію. Врешті-решт, режим припустився низки серйозних помилок, тоді як у опозиції все склалося вдало.

Помаранчева Революція не була унікальною подією. У листопаді 2003р. Революція Троянд скинула Президента Едуарда Шеварднадзе в Грузії, а услід за Помаранчевою Революцією сталася Революція Тюльпанів, котра скинула Президента Аскара Акаєва у Киргизстані в березні 2005р. Ці три пост-советські «кольорові» революції мали по сім спільних передумов для демократичного прориву, і українці, зокрема, вивчали грузинський прецедент.¹¹⁵

По-перше, чинний режим не був ані сильним, ані об'єднаним. Він був напів-демократичним чи м'яко-авторитарним, за якого вправний старий президент розділяє й володарює, нацьковуючи один на одного олігархічні клани. В Україні лише один клан однозначно підтримував провладного кандидата (Януковича), тоді як решта або не виказували особливого ентузіазму, або ж були проти.

По-друге, аналогічна тріщина пробігла крізь силові структури. Особливо конкурували між собою міністерство внутрішніх справ та СБУ. Суттєва частина СБУ рано перейшла на бік Ющенка і надала підтримку його кампанії вельми доречною розвідкою. Оскільки на збройні сили надії не було, старий режим не був певен, чи зможе використати їх проти демонстрантів.

По-третє, старий режим очолював уже непопулярний лідер, і Кучма намагався призначити наступника. Усі старі лідери колись, попервах, були популярними, але їхню популярність поступово роз'їли корупція та непотизм.

По-четверте, існувала сильна, добре зорганізована та легальна опозиція. Опозиція була структурована у кілька основних партій, котрі діяли разом. У неї був популярний лідер, у котрого був за плечима значний досвід держуправління, а також вона була представлена у парламенті. Під час Помаранчевої Революції мільярдери підтримували режим, тоді як мільйонери були проти нього, щедро фінансуючи революцію.

По-п'яте, у опозиції був доступ до незалежних ЗМІ. Помаранчева Революція відзначила прорив ери інтернету, коли провідним джерелом новин стала «Українська Правда». Також, можна вже було фотографувати на мобільні телефони й розповсюджувати революційні новини. Дивно, але і в Грузії, і в Україні старі режими погодилися на доступ опозиції до другорядного ТБ-каналу, котрий, однак, відіграв життєву роль. Ці країни були досить вільними, тож зарубіжні станції не встигали слідкувати на подіями і втратили місцеву аудиторію (Притула 2006).

Шостою умовою був сучасний, незалежний, народний моніторинг виборів та миттєве поширення актуальних результатів тих виборів. Це вимагало наявності сильних вітчизняних неурядових організацій, як і міжнародних спостерігачів за виборами. Попервах проводилися екзит-поли, потім – альтернативний підрахунок голосів: саме так, врешті, й було виявлено факти фальсифікацій.

Врешті, опозиція змогла мобілізувати населення через сильні неурядові організації, особливо студентську організацію «Пора», котра й поклала початок вуличним демонстраціям. Кількість людей на вулиці була вирішальною для успіху протесту, а самі люди відчули історичність моменту –

¹¹⁵ Цей під-розділ посилається на МакФола (2006а).

зараз або ніколи: мала місце очевидна крадіжка голосів, і було неясно, чи взагалі колись знову людям ще випаде можливість вийти на протести знову.

В усіх цих випадках зміни режиму кидалася у вічі участь зарубіжної спільноти. Західні неурядові організації надавали підтримку у навчанні активістів, спостерігачів на вибори та незалежних журналістів. Помаранчева Революція не сходила з головних шпальт новин усього світу упродовж цілого місяця, а видатні міжнародні політики брали участь у круглих столах з українськими лідерами щодо вирішення питання як закінчити цю революцію. Кремль на інші діючі диктатури класифікували кольорові революції як змову Заходу. То було, вочевидь, перебільшенням, але симпатії Заходу дійсно були на боці опозиції (МакФол 2006б). Мінімальність здобутків масштабної російської участі у цьому проекті продемонструвала обмеженість можливостей грошей, пропаганди у ЗМІ та «політтехнологів».

Кольорові революції показали, що «застійні» режими не так уже й міцно тримаються, а носять у собі зародки демократії. Кольорові революції не зовсім підпадали під більш строге визначення революції, оскільки вони були мирними і при цьому дотримувалась законність та правопорядок. Критичні рішення приймалися через компроміси, на круглих столах, у Вищому Суді та через законодавчу роботу парламенту. Сильного перерозподілу власності не відбулося. Тому, було б більш підходящим називати їх демократичними проривами (МакФол 2006а).

З іншого боку, кольорові революції сприяли укріпленню позицій контр-революції у решті тих більш авторитарних олігархічних режимів, що ще залишалися. Так, у травні 2005р. в узбецькому Андіжані було придушено збройне повстання, що забрало сотні життів. У Росії Кремль вирішив стати більш авторитарним, посилюючи авторитарний контроль над усіма чинниками, що могли зробити внесок в успіх кольорових революцій. Було фактично нав'язано однопартійну систему. Усі вагомні ЗМІ було поставлено під контроль Кремля. Новий обмежувальний закон про неурядові організації надав Кремлю механізм вибіркового контролю за їх реєстрацією та фінансуванням; незалежні спостерігачі на виборах заборонялися законом, як і критика на адресу високопосадовців; реформу судочинства було зупинено, натомість почалося посилення таємної поліції.

Після Помаранчевої Революції, 2005-08рр.

Похмілля було настільки ж важким, наскільки вражаючою була сама Помаранчева Революція. Віктор Янукович отримав гарний урок. Після переголосування, що відбулося 26 грудня, він не примирився, а позакидав слідчі органи й суди сотнями скарг про порушення під час туру. І, хоча правда була явно не на його боці, ці скарги подовжили невизначеність іще майже на місяць. Інавгурація Віктора Ющенка зависла у повітрі. Він не міг робити жодних призначень, що неабияк дратувало помаранчевих переможців, котрі побоювалися, що старий режим знову вкраде у них владу, тоді як Президент Леонід Кучма продовжував розставляти своїх людей аж до останнього дня своїх повноважень.

Усередині самого старого режиму посипалися взаємні звинувачення. Наступного дня після переголосування, міністра транспорту Георгія Кирпу - одну з ключових фігур, життєво необхідну для використання адмінресурсу та фінансування, - було знайдено мертвим, слідство оголошувало самогубство як вірогідну версію, однак підозру викликав той факт, що в його тілі було дві кулі. Незабаром, до смерті забитим було знайдено Юрія Ляха – провідного банкіра з оточення Віктора Медведчука. У березні 2005р., міністр внутрішніх справ Юрій Кравченко вчинив самогубство якраз напередодні того, як він мав виступити у якості свідка у справі вбивства Георгія Гонгадзе (Уїлсон 2005, 5-6, 156). Старий газовий олігарх Ігор Бакай емігрував до Росії, тоді як Олександр Волков приєднався до Юлії Тимошенко. Леонід Кучма спокійно пішов на пенсію, відпочивати на власній дачі під Києвом без жодних для себе правових наслідків. Більшість олігархів насолоджувалися депутатською недоторканістю.

Помаранчева Революція змінила усе, з розстановкою сил у парламенті включно. У помаранчевому блоці, «Наша Україна» мала 100 депутатів, блок Тимошенко налічував 19 і соціалісти 20, загалом становлячи лише 139 депутатів з 450. Опозиція налічувала 144, куди входило 56 депутатів від донецької Партії Регіонів (дещо зменшилася проти колишніх 66), 29 соціал-демократів (група Медведчука-Суркіса, доти – 40) та 59 комуністів. Решта, що становила третину депутатів, розподілилася по нестійких, опортуністичних фракціях центру. 2005р. фракція «Нашої України» розпалася також. Парламент уже не можна було вважати репрезентативним, країні конче необхідні були нові парламентські вибори. На жаль, з точки зору Конституції, призначення нових виборів не видавалося можливим. Україні потрібно було якось протягти з цим дефективним парламентом до березня 2006, однак ціна такого «перечікування» виявиться суттєвою.

Усі політики зосередилися на виборах до парламенту, що мали відбутися у березні 2006р., відтак, Україні не поталанило насолодитися моментом «надзвичайної політики», як назвав Лешек Бальцерович(1994) про той короткий період припинення політичних ігор, що настає після демократичного прориву, коли можливими є більше реформ, ніж зазвичай.

Україна зарахувала до власного активу два великих досягнення: демократизацію та зближення із Заходом та Європейською Спільнотою. Раптом, свобода стала сприйматися як щось належне. Будь-хто вільно висловлював те, що думав. ЗМІ перестали бути обмежуваними й почали транслювати

різні думки. Вуличні демонстрації та невеличкі народні протестні акції стали буденними явищами. Проблемою радше було прийняття та виконання демократичних рішень.

Політична ситуація виявилася надміру нестабільною. Упродовж наступних чотирьох років, в Україні змінилося не менш, ніж чотири уряди, котрі по черзі очолювали Тимошенко, Юрій Єхануров, Янукович і знову Тимошенко. Парламентські вибори було проведено у березні 2006р. і знов у вересні 2007р. Україна приєдналася до Світової Організації Торівлі (СОТ) 16 травня 2008р., економіка продовжувала зростати високими темпами, однак, жодного політичного консенсусу віднайдено не було. Три головних політичних лідери не змогли сформувати тривалого чи бодай оперативного компромісу через недієздатність Конституції. Найбільшим каменем спотикання були відносини України з НАТО, і Президент Росії Владімір Путін робив усе, що тільки міг, щоб іще більше ускладнити ситуацію.

Формування помаранчевої коаліції

Помаранчеві лідери усі претендували на високі посади у новій адміністрації, і затримка з оголошенням офіційних результатів виборів лише посилювала внутрішню боротьбу. В принципі, нічого поганого не було в тому, що Ющенко взяв (цілком заслужену) відпустку на 10 днів, котру він провів у Карпатах разом із грузинським президентом Міхейлом Саакашвілі, однак, при цьому він припустився елементарної помилки, призначивши робочу групу з восьми лідерів, щоб вона узгодила склад нового уряду. А оскільки кожен з них зажадав посісти посаду прем'єр-міністра, ця ідея виявилася провальною.

Двома найсильнішими суперниками були Юлія Тимошенко та Петро Порошенко. Обое – вражаючі особистості, високоінтелегентні та здібні. Тимошенко як політик була водночас і найбільш популярним, і найбільш ненависним політиком; її вважали фанатичкою. Вона тисла на те, що Ющенко пообіцяв їй цю посаду у обмін на підтримку його кандидатури ще минулого липня. Її короткотерміновою ціллю було максимізувати кількість голосів, що її мав набрати блок її імені на парламентських виборах 2006р., і для цієї мети найкращим, на її думку, засобом була популістська політика.

Проблемою Порошенка була наявність у нього суттєвих інтересів у бізнесі. Він скаржився, що через свою опозиційність до старого режиму, він утратив дві третини своїх активів. Відтак, люди побоювалися, що він рветься до влади з метою повернути свої втрачені статки. Порошенка підтримували інші крупні помаранчеві бізнесмени – Давид Жванія, Микола Мартиненко та Євген Червоненко. Їхня репутація була гішою за Порошкову.

23 січня, нарешті, відбулася церемонія інавгурації Ющенка, і наступного ж дня він призначив Тимошенко в.о. прем'єр-міністра. 4 лютого Рада затвердила її кандидатуру переважачою більшістю у 373 голоси.

Ющенко сформував уряд. Сама Тимошенко не отримала у ньому жодного міністерського портфеля, однак її права рука – Олександр Турчинов, - став головою СБУ¹¹⁶. Старий ліберальний союзник Ющенка – Віктор Пинзеник, - повернувся до уряду в якості міністра фінансів. Люди Ющенка також контролювали зовнішню політику: його відданого голову апарату – Олега Рибачука, – було призначено заступником прем'єр-міністра з питань євроінтеграції; Борис Тарасюк повернувся на свою стару роботу у якості міністра закордонних справ; Анатолій Гриценко став міністром оборони.

¹¹⁶ Цей під-розділ суттєвою мірою посилається на інтерв'ю, котрі я записував у моїх особистих звітах про поїздки за 11-14 січня, 6-18 березня та 24-27 квітня 2005р.

Групу Порошенка також було щедро винагороджено – сам Порошенко дістав призначення секретаря РНБО, також групі дісталися два міністерських портфелі.

Дещо несподівано, невеличка соціалістична партія отримала аж чотири міністерських портфелі, включно з популярним Юрієм Луценком, що став міністром внутрішніх справ, та догматичною Валентиною Семенюк, котра очолила Фонд Держмайна. Таким чином, соціалістам, котрі виступали проти приватизації, було віддано ключовий з ідеологічної точки зору портфель. Четвертий партнер по коаліції – Анатолій Кінах, - став першим заступником прем'єра.

Президентська адміністрація була страшенно розділеною із самого початку. Першим помічником Ющенко взяв Олександра Третякова, сумнозвісного газотрейдера, котрий, однак, запропонував Ющенкові з сім'єю знайти прихисток у своїй укріпленій резиденції після отруєння. Олександр Зінченко – пізній перебіжчик із табору Медведчука, - став головою адміністрації Ющенка.

У результаті, що уряд, що президентська адміністрація, стали осередками як завеликих амбіцій, так і протилежних інтересів. Вони були приречені на всепоглинаючі міжусобиці.

Україна розвертається до Європи

Після формування уряду, Ющенко щез із внутрішньополітичної сцени, перейшовши на зовнішню. Він розпочав світове турне, святкуючи Помаранчеву Революцію, та потроху відходячи від отруєння.

24 січня 2005р., наступного дня після інавгурації, Ющенко зустрівся з Путіним у Кремлі, бажаючи повернути українсько-російські відносини у нормальну колію, а 19 березня він приймав Путіна вже у Києві. Однак будь-які значущі речі просто щезли з українсько-російських відносин, а обмін візитами на рівні міністрів практично припинився.

1 березня Україна заявила, що відкликає свої війська з Іраку. Сполучені Штати вже давно визнали таку позицію Ющенка, вершиною піднесення якого стали відвідини ним Вашингтону, де йому було надано рідкісну честь звернутися на об'єднаному засіданні до Конгресу США 6 квітня.

Помаранчева Революція неабияк покращила політичні взаємини України з Європейським Союзом, котрі стали пріоритетом для нового уряду, що бажав членства України в ЄС. Заступник прем'єр-міністра з питань євроінтеграції Олег Рибачук, один з героїв революції, з великим завзяттям заходився просувати інтеграцію до ЄС. Своєю ентузіастичною риторикою, чудовою англійською, дипломом Джоржтаунського університету та вихровою дипломатією, Рибачук змінював європейське обличчя України.

Мірою того, як Європейський Союз починав ставитися до України все більш позитивно, змінювалася й сама Політика євросусідства (ПЕС) щодо України. Ще урядом Януковича було підготовлено початковий план дій щодо ПЕС, однак угоди з ЄС так і не було досягнуто – тоді в уряді скаржилися на те, що Євросоюз висуває до України забагато вимог, пропонуючи замало навізаємін. Однак, багато з тих вимог стосувалися проведення нагально необхідних самій Україні реформ. Євросоюз же у відповідь наголошував, що ПЕС не є типовим, як були попередні угоди про партнерство та співробітництво, а що його було розроблено для кожної країни різний, виходячи з того, що чим ближче країна до ЄС, тим глибше співробітництво. 21 лютого, Україна уклала суттєвий початковий план дій з Євроспільнотою.

Цей план дій зазначав стратегічні цілі співробітництва між ЄС та Україною на наступні три роки. Він передбачав укладення угоди про зону вільної торгівлі між ЄС та Україною, котру мало бути ухвалено,

щойно Україна увійде до СОТ. Також він передбачав суттєву кооптацію з корисними відомствами ЄС, а також ЄС пропонував Україні децицію наукового та освітнього обміну.

Новий уряд також був рішуче налаштований домогтися вступу України до СОТ, котрий лишався головним пріоритетом країни незалежно від того, що за уряд був на той чи інший момент, також ставши основним фокусом для законодавчої діяльності.

Уряд Тимошенко: Реприватизація

Уряд Тимошенко прийшов до влади, обіцяючи реформи, від котрих здригатиметься земля: корупцію мало бути зачищено, тоді як державна адміністрація мала, нарешті, запрацювати належним чином. Кілька організацій сформулювали конкретні пропозиції щодо реформ, панував широкий консенсус¹¹⁷. Новий уряд затвердив програму, однак, без жодних наслідків. На жаль, жодних широких, повноцінних реформ не було розпочато, а сама помаранчева коаліція поринула у міжусобну боротьбу.

Тимошенко домінувала у кабінеті, відібравши у заступників прем'єра увесь їх персонал та повноваження, централізувавши усю владу в своїх руках. Вона виморювала кабмін довгими засіданнями, по двічі на тиждень. Дискусії, котрі там велися, були погано підготовлені, довготривалі та, вельми часто, не тягнули за собою жодних рішень. Таким чином, прем'єр-міністр приймала усі рішення одноосібно; цей процес отримав серед українців назву «ручне управління». Вона прилюдно робила випадки щодо міністрів, демонструючи неабиякий гнів. Секретаріат Ющенка був аналогічним «чудом організації». Управління українською державою не бачило подібного хаосу ще з часів Леоніда Кравчука.

Новий уряд зосередив увагу на впорядкуванні оподаткування та митниці, вступі України до СОТ та тісніших стосунках з Європейською Спільнотою, але й також на популістській політиці реприватизації, регулюванні цін, арештові винуватців з лав старого режиму та підвищило витрати бюджету з метою підняти популярність прем'єра перед парламентськими виборами.

Пинзеник проводив податкову реформу. Оскільки Тимошенко вважала політично неможливим (і для неї недоцільним) відкочування назад тих підвищень пенсії, що їх було зроблено за часів Януковича, потрібно було якось підвищити і доходи бюджету. Пинзеник досяг цього шляхом ліквідації дірок у оподаткуванні та вдосконаленні процесу збирання податків. Він скасував податкові пільги для певних галузей та усіх вільних економічних зон, котрі були, головним чином, зосереджені на Донбасі та Закарпатті, вирівнявши умови для всіх. У рамках підготовки до вступу до СОТ, уряд знизив митні тарифи та лібералізував легальну торгівлю, одночасно посиливши контроль. У результаті, доходи від мита різко зросли. Загалом, доходи держбюджету вражаюче зросли на 4.9% ВВП з 2004 по 2005р., скоротивши після ексцесів Януковича¹¹⁸ дефіцит бюджету наполовину – до 2.3% ВВП. Сумнозвісну практику вимагання з експортерів від 20% до 30% комісії за відшкодування ПДВ також було припинено.

Однак, усепоглинаючим питанням для уряду Тимошенко була реприватизація. Під час передвиборчої кампанії, Ющенко виступав за перегляд лише одного рішення з приватизації – Криворіжсталі, однак, зараз він вирішив зайти далі. 20 лютого 2005р. він заявив: «Ми скасуємо

¹¹⁷ Наприклад, Комісія Блакитної Стрічки в Україні (2005), ЄАБ(2004) та ОБСЄ (2004).

¹¹⁸ База даних он-лайн Європейський банку реконструкції та розвитку, www.ebrd.com (перевірено 16 серпня 2007р.).

кожне рішення з приватизації, котре було прийнято незаконно. Мене не зупинить ніщо.»¹¹⁹ Однак, далі ініціативу перехопила сама Тимошенко. 16 лютого вона підняла питання про перегляд 3000 справ по приватизації за останні п'ять років, тоді як Ющенко мав наміри обмежитися 20-30 окремими випадками. Уряд розробив кілька законопроектів, котрі визначали критерії та процедури приватизації, і вищий політикум провів чимало часу в дискусіях щодо недоліків тієї чи іншої конкретної приватизації.

Диспут на тему реприватизації перейшов у особистісну площину. Тимошенко з неабиякою насолодою стала цілитися на підприємства, що належали Вікторові Пінчуку та Рінату Ахметову. Дві конкуруючих олігархічних групи – Група Приват та Індустріальний Союз Донбасу, - підтримали реприватизацію і, хоча декотрі з їхніх заводів також були у тому сумнівному списку, вони сподівалися щось перехопити від Пінчука та Ахметова. Також, бізнесмени, котрі понесли значні втрати від олігархів Кучми та дали мільйони на кампанію Ющенка, вважали, що час розрахуватися і з ними.

Практично кожен виступав за м'яку експропріацію та повторний продаж Криворіжсталі у Пінчука та Ахметова. Цей продаж, котрий стався у червні 2004р. за 800 млн доларів, міг би принести 3 млрд – відтак, суди ухвалили рішення на користь реприватизації Криворіжсталі. Пінчук та Ахметов подавали апеляцію до найвищих судових інстанцій, однак програли.

Найбільш агресивним видався поєдинок між Пінчуком та Ігорем Коломойським з Групи «Приват» за Нікопольський феросплавний завод. Пінчук отримав його навесні 2003р. в конкуренції з «Приватом», оскільки у «Привата» були кошти лише в офшорах, тоді як за умовами, котрі визначив МВФ, можна було використовувати кошти лише з України. Коломойський вимагав цей цінний завод. Він переконав Тимошенко викликати 2000 бійців внутрішніх військ для захоплення заводу, тоді як Пінчук звернувся до тисяч своїх працівників із закликом захищати свої робочі місця. На щастя, сутички вдалося уникнути. Врешті-решт, цю справу було по-дружньому залагоджено між Пінчуком та Коломойським без участі будь-яких судів.

Реприватизація знову нагадала про корпоративне рейдерство, котре було злом українського капіталізму. Як правило, рейдер купував міноритарний пакет акцій компанії, котру вже ділили між собою кілька спів-власників. Користуючись своїм правом співвласника вимагати будь-яку інформацію про компанію, рейдер міг добути будь-які відомості. А оскільки в Україні з її суперечливою законодавчою базою просто неможливо було працювати повністю легально, рейдер подавав до суду чи шантажував основного власника знайденими порушеннями, і підкуплений суд міг винести будь-яке рішення. Як правило, рейдеру просто платили, однак часто-густо їм діставалася уся фірма, особливо у випадках, коли у основного власника було сутужно з готівкою. З 2000р. сталися десятки тисяч подібних випадків прихованого корпоративного рейдерства.

2 березня генеральна прокуратура заявила, що було порушено близько 2000 справ за фактами порушення законодавства під час приватизації¹²⁰. Опитування громадської думки засвідчило, що 71% українців підтримують перегляд приватизації найбільших держпідприємств, тоді як лише 11% воліли б лишити все на своїх місцях¹²¹.

¹¹⁹ Драгон Кепітал, «Щоденник Драгон», 11 лютого 2005р.

¹²⁰ «Генпрокуратура звинувачує 2 тисячі осіб у незаконній приватизації», *Українська правда*, 2 березня 2005р.

¹²¹ «Більшість українців підтримують ідею перегляду підсумків приватизації», *Українська правда*, 14 травня 2005р.

Іншою визначною ознакою нового уряду були величезні соціальні доплати. Янукович уже подвоїв пенсії 1 вересня 2004р., але новий уряд вирішив підвищити зарплати бюджетним працівникам ще на 60%.

Тимошенко, значною мірою, взяла на озброєння популістську політику бюджетних витрат Януковича, котра апелювала до його убогого та неосвіченого електорату. Її політика була практично точною протилежністю ліберального Ющенка. Вона, по суті, виступала за державний капіталізм, прагнучи державного контролю над командними висотами економіки, з метою створення вертикально інтегрованих державних монополій: «Ті крупні підприємства, на котрих легко організувати ефективний менеджмент та котрі генерують чудові прибутки для держави як власника, приватизувати не потрібно»¹²². Вона запустила кампанію з підтримки державних монополій, підняла їхні тарифи (та відповідно, прибутки), як і їхні виплати на користь держави.

Вона знову почала регулювати ціни. Тоді, коли внутрішні ціни на нафту зросли синхронно зі світовими цінами, Тимошенко звинуватила російські нафтові компанії у підвищенні цін для України: «Ви знаєте, певні країни не дуже задоволені результатами останніх виборів на Україні. За останні місяці, Росія підняла ціни на нафту на 30 відсотків... Російські нафтові трейдери хочуть нажитися за рахунок України, тому ставлять власні ціни значно вищими, оскільки вони є монополістами та думають, що можуть швидко викрутити Україні руки»¹²³. Незважаючи на те, що, насправді, український ринок нафти був цілком конкурентним – на ньому працювали чисельні приватні компанії, - Тимошенко обмежила верхню межу цін, внаслідок чого почали зупинятися нафтопереробні заводи та зачинятися автозаправлювальні станції. Коли ж російські нафтовики намагалися аргументовано заперечити, Тимошенко майстерно їх облачувала.

Аналогічно, вона намагалася регулювати ціни на м'ясо, вимагаючи від виробників та продавців продавати його за нижчими цінами: «Ціни на м'ясо будуть під моїм особистим контролем». У дусі раннього лєнінізму, вона заявляла: «Ми повинні усіма доступними засобами боротися зі спекулянтами (посередниками)»¹²⁴. Вона наказала губернаторам скласти плани виробництва м'ясної продукції у відповідних областях: «Це наказ. У Вас є пів-року на розробку планів з виробництва м'яса, залучення до його виконання підприємців та інвестицій»¹²⁵. Це нагадувало стару добру советську командну економіку, а м'ясо, тим часом, почало щезати з ринку.

Помаранчева революція прагнула запровадити верховенство права, однак насправді скидалося на те, що уряд карав одних олігархів та винагороджував інших. У квітні найбагатша людина в Україні – Ахметов, - утік до Москви після того, як його партнера Бориса Колесникова було заарештовано за звинуваченням у рекеті, повернувшись до України лише після відставки Тимошенко.

Довготривалі публічні дискусії щодо реприватизації підірвали права власності та довіру бізнесу до держави, у той час, як підвищений податковий тягар додатково ускладнював ситуацію. Як наслідок, темпи зростання ВВП почали падати на один процентний пункт щомісяця, доки у серпні воно не стало взагалі негативним. Економічна політика Тимошенко була катастрофою.

¹²² «Посівна: до, після й замість», *Дзеркало Тижня*, 16-22 квітня 2005р.

¹²³ «[ТИМОШЕНКО ЗВИНУВАЧУЄ РОСІЯН У ШАНТАЖІ ЧЕРЕЗ ПЕРЕМОГУ ЮЩЕНКА. Але обіцяє дешевий бензин](#)», *Українська Правда*, 15 травня 2005р.

¹²⁴ «Прем'єр-міністр Тимошенко береться за ціни на м'ясо», *Нова Європа* (Афіни), 9 травня 2005р.

¹²⁵ «Прем'єр-міністр Тимошенко наказує губернаторам розробити проекти забезпечення областей м'ясом до грудня», *Агенція Українські Новини*, 16 травня 2005р.

Українське суспільство вельми повільно прокидалося з тієї ейфорії, що запанувала після Помаранчевої Революції. Наприкінці березня, інтелектуальний тижневик «Дзеркало Тижня» почав скаржитися на «революційний популізм»¹²⁶. Єдиною можливою протиположністю був Ющенко, однак з 1999р. він утримувався критикувати Тимошенко на публіку. Однак, у середині травня він почав її лаяти, у першу чергу критикуючи її запозяті кампанію щодо реприватизації: «З першого ж дня, я сказав, що ані я, ані моя команда не прагнути націоналізації чи реприватизації жодного з об'єктів власності»¹²⁷. Він також розкритикував контроль за цінами: «Я гарантуватиму, що держава послугуватиметься виключно ринковими методами для вирішення питань на ринках м'яса, бензину та сирої нафти»¹²⁸.

19 травня вибухнула політична бомба: під час зустрічі з бізнесменами стосовно контролю за цінами на нафту, Тимошенко відкрито посперечалася з Ющенко¹²⁹. Врешті-решт, Ющенко запрохав її подати у відставку. Вона не пішла, однак, з помаранчевою коаліцією було вже покінчено. Уряд і адміністрація президента були настільки ворогуючими й розділеними, що нормально працювати не міг ані перший, ані друга.

3 вересня подав у відставку з посади голови адміністрації президента Зінченко, давши за два дні по тому скандальну прес-конференцію. Він звинуватив секретаря РНБО Порошенка, першого помічника Президента Третякова, та їхніх партнерів у зловживанні службовим становищем на користь власних продажних цілей. Однак, яких саме цілей¹³⁰, він не уточнював.

8 вересня, Ющенко зробив неминуче: звільнив обидві сторони – Тимошенко та Порошенка з Третяковим. Він призначив близьких і відданих йому Юрія Єханурова прем'єр-міністром та Рибачука – держсекретарем, головою секретаріату Президента. Перед тим, Ющенко призначив Єханурова губернатором Дніпропетровської області, ніби тримаючи його про запас подалі від київських чвар.

Помаранчеві революціонери розділилися у скандалах та суперечках. Ющенка звинуватили у тому, що він неефективний, неорганізований та наївний. Популярність Тимошенко упала паралельно з Ющенкою, оскільки бізнес розчарувала її популістська економічна політика. Під її пильним керівництвом, зростання економіки падало з місяця у місяць з 12% 2004р. до -1.6% станом на серпень 2005р. Через урядовий хаос, було прийнято лише кілька законів. Її захисники хвалили її за прийняття кількох законів по СОТ та скасування 3600 непотрібних обмежень. Але вже ніхто не називав її «наша Юлька».

Помаранчево-коаліційний уряд став жертвою революційної зарозумілості та непризначення дострокових парламентських виборів. Переможці почувалися непереможними й непохитними, вважаючи владу своїм одвічним привілеєм. Також, усі зосередилися на виборах 2006р., і Тимошенко була упевнена, що її популізм переможе. Понад те, сама побудова уряду була украй суперечливою, лишаючи прем'єр-міністра без жодного «свого» міністра у кабінеті.

¹²⁶ Наталія Яценко, «Революційна бюджетна доцільність», *Дзеркало Тижня*, 26 березня 2005р.

¹²⁷ «[Ющенко не віддасть Криворіжсталь державі, але ще має подумати](#)», *Українська правда*, 13 травня 2005р.

¹²⁸ «Ющенко каже, що «Дзеркало Тижня» пише байки», *Українська правда*, 25 травня 2005р.

¹²⁹ Юлія Мостова, «Гра з сірниками навколо бензину», *Дзеркало тижня*, 21 травня 2005р.

¹³⁰ «Скандальна прес-конференція Зінченка», *Українська Правда*, 5 вересня 2005р.

Уряд Єханурова: відновлення порядку

Після падіння уряду Тимошенко, серед помаранчевих виборців все більше ширилося розчарування й крах ілюзій¹³¹. Тим не менш, запанувало нове відчуття демократичної нормальності та порядку, оскільки демократія та свобода зберігалися. Чисельні скандали були відображенням прозорості влади та свободи ЗМІ. Однак, доки Ющенко та Тимошенко борсалися, Янукович потихеньку очунав, пройшовши швидке перетворення. Врешті-решт, він уже мав за плечима вдалий досвід керування українською економікою, а також підтримку відданого собі східного електорату.

У цій ситуації, Єхануров був цілком природнім вибором на посаду прем'єр-міністра. Він був невибагливим, його вважали технократом, але саме він здійснив масову приватизацію в Україні у період з 1994р. по 1997р., жодним чином не запламувавши власної репутації, що було ознакою неабиякої майстерності для політика. Він знав увесь апарат навиворіть, мав чудову самоорганізацію та тяжко працював. Дивовижно, але як для політика такого рівня, він мав дуже мало ворогів. Його слабким боком було те, що він був менш популярним як політик. Враховуючи той факт, що парламентські вибори мали відбутися у березні 2006р., його уряд мав відіграти роль такого собі сторожа.

Парламент мав затвердити Єханурова. Перша спроба, що відбулася 20 вересня, була невдалою – забракло всього 3 голоси – тоді як 223 депутати з семи партійних фракцій проголосували за його кандидатуру, увесь Блок Юлії Тимошенко (БЮТ), Компартія України та три олігархічних партії, включно з Регіонами та есдеками Медведчука, були проти¹³². Ющенко цілком міг би мобілізувати тих три додаткових голоси під час повторного голосування, однак він волів мати запас, тому уклав угоду з Януковичем. 22 вересня Рада затвердила Єханурова 289-ма голосами, у тому числі й завдяки 50 голосам Партії Регіонів¹³³.

Єхануров швидко сформував новий уряд, котрий був коаліцією з «Нашої України», соціалістів та промисловців Кінаха. Він був доволі однорідним, за винятком двох міністрів-соціалістів, котрі блокували приватизацію. 11 з 25 міністрів було замінено у зв'язку з виходом БЮТівців та крупних бізнесменів з «Нашої України». Нові міністри були, головним чином, молодими професіоналами з Ющенкової «Нашої України». Висхідна зірка Арсеній Яценюк став міністром економіки. Кінах замінив Порошенка у якості секретаря РНБО. Цей кабінет не привертав до себе стільки уваги, скільки Тимошенковий, однак він працював.

Як завдання, Ющенко окреслив «відновлення економічної, політичної та соціальної стабільності»¹³⁴, що якраз пасувало Єханурову. Щоб заспокоїти бізнес, він організував першу за всю історію незалежної України зустріч між Президентом та 20 найбільшими українськими бізнесменами, за прикладом Бориса Єльцина у Росії в середині 1990-х (Гофман 2002). Основною тезою послання Ющенка було те, що бізнесменам нічого боятися, і що урядові від них нічого не потрібно, тож вони можуть залишатися й спокійно працювати у своїй країні й надалі.

Головним пріоритетом для Єханурова було зупинити реприватизацію та дати гарантії тих прав власності, що сформувалися. Він погодився на перепродаж однієї компанії – Криворіжсталі, щоб Ющенко, таким чином, виконав свою передвиборчу обіцянку. 24 жовтня Криворіжсталь було

¹³¹ Цей під-розділ посилається на мій особистий візит до Києва упродовж 11-16 жовтня 2005р.

¹³² «Парламент не підтримав кандидатуру Єханурова», Українська правда, 20 вересня 2005р.

¹³³ «Рада затвердила Єханурова на посаду прем'єр-міністра», Агенція Українські Новини, 22 вересня 2005р.

¹³⁴ «Президент дав інтерв'ю чотирьом загальнонаціональним ТБ-каналам», Служба моніторингу ВВС, 4 жовтня 2005р.

повторно продано на аукціоні, котрий транслювало телебачення, і на котрому змагалося дві найбільших металургійних компанії світу – «Арчелор» та «Мітталь Стіл», що конкурували одна з одною. Мітталь виграв, запропонувавши 4.8 млрд доларів готівкою, що було ушестеро більше за ціну, що сплатили Ахметов та Пінчук у червні 2004р. (тим часом, ціни на сталь різко зросли). Цей продаж був величезним успіхом, суттєво збільшивши як доходи бюджету, так і прямі зарубіжні інвестиції, котрі пішли 2005р. на зліт. Політично, однак, виграла від цього Тимошенко, котра була особисто присутньою на аукціоні *(та подала це як власну ініціативу та перемогу – ред.)*.

У Єханурова було обмаль часу – до парламентських виборів, котрі мали відбутися 26 березня 2006р., однак, зупинивши реприватизацію він спромігся відновити довіру бізнесу і, таким чином, економічне зростання, оскільки українських бізнесменів доти настільки налякав реприватизаційний запал Тимошенко, що дехто навіть згорнув виробництво. Між ним та Ющенком не було жодних конфліктів, які б просочувалися назовні.

Росія перекриває постачання газу: підвищені ціни

Найбільшою драмою часів прем'єрства Єханурова стало перекриття російським Газпромом 1 січня 2006р. постачань газу на Україну – прямо посеред зими; формальною причиною була відсутність погоджених на 2006р. цін¹³⁵. Оскільки 80% російського експорту газу йшло до Європи через Україну, було суттєво знижено постачання газу до восьми європейських країн: Австрії, Франції, Німеччини, Угорщини, Італії, Польщі, Румунії та Словаччини. Москва їх не попередила, тож цей зрив у постачаннях спровокував міжнародні протести.

У якості реакції на ті протести, Росія припинила своє газове ембарго всього за два дні, тоді як українська делегація поспішила до Москви укласти угоду. З Україною була угода на п'ятирічне постачання газу, починаючи з 2004р., з Росії, котра, як наполягали Тимошенко та українські стальні барони, були чинною, однак Газпром, зі свого боку, закидав Україні, що вона не виконала умов цієї угоди, відтак, вона більше не була дійсною. Трьома ключовими питаннями були:

- Україна хоче купувати туркменський чи російський газ?
- Чи дозволять РосУкрЕнерго (РУЕ) продовжити працювати у якості посередника?
- Якою буде ціна? Газпром зажадав 230 дол/м³, при тому, що попереднього, 2005 року, Україна забирала по ціні усього 50 доларів.

Публічна дискусія зосередилася на ціні. Світові ціни на енергоносії різко зросли 2004р. Після Помаранчевої Революції, Україна принципово наполягала на ринковій ціні. Ющенко зазначав: «Якщо Україна дійсно бажає стати економічно незалежною, то рано чи пізно нам доведеться перейти до ринкових відносин у енергетиці та організувати наше споживання енергії раціонально»¹³⁶. Газпром, про людське око, схвально поставився до цих заяв, оскільки сам бажав м'якого переходу до європейських цін, котрі були учетверо-уп'ятеро вищими.

Уже вдосвіта 4 січня, українська державна енергетична компанія «Нафтогаз України» та російський контрольований державою Газпром дійшли згоди із загадковою трейдерською компанією РУЕ про постачання російського та середньоазійського газу до України. Угоду вітали з неабияким полегшенням, однак її було укладено поспіхом, тож чимало неясностей вона лишала на потім неврегульованими. Ціну на газ було встановлено на рівні всього 95 дол/тис.м³, що було все ще

¹³⁵ Джерелами для цієї секції є «Глобальний Свідок» (2006), Стерн (2006), Тейлан і Гюстафсон (2006), Дюбієн (2007), та Мілов і Нємцов (2008).

¹³⁶ «Ющенко обіцяє не влаштовувати шокової терапії», Українська Правда, 17 грудня 2005р.

ціною нижчою, ніж ціна для будь-якої іншої країни, крім Білорусі, але лише на першу половину 2006р. Майже весь газ мав надходити з Туркменістану. Явним удосконаленням цього разу було те, що з бартером було покінчено і всі розрахунки мали проводитись у грошовій формі.

Протиріччя залишали три додаткові умови. По-перше, РУЕ отримала монополію на продаж усього природного газу до України. Цей непрозорий посередник мав контролювати цю торгівлю та знімати з неї прибутки за рахунок як Газпрому, так і української держави, шляхом транзитного ціноутворення на користь небагатьох трейдерів та причетних високопосадовців. По-друге, що було ще гірше, РУЕ мало сформувати спільне підприємство – УкрГаз-Енерго, - разом із «Нафтогазом України», для реалізації газу на внутрішньому ринку, перехоплюючи прибуткову частку українського ринку газу в Нафтогазу України. По-третє, згідно з шістьма додатковими секретними протоколами до укладеної 4 січня угоди, Україна повинна була надавати РУЕ свої газогони та газосховища за безцінь¹³⁷. РУЕ заробило нечувані статки на внутрішній торгівлі газом в Україні.

Єхануров підкреслив, що Газпром наполіг на тому, щоб газ, купований Україною в Туркменістані, проходив через РУЕ, і Україна не мала вибору, оскільки Газпром контролював шляхи постачання. Офіційним поясненням РУЕ було те, що для торгівлі газом із чотирьох видобуваючих країн – Росії, Туркменістану, Казахстану та Узбекистану, – та транзиту його до України потрібен був посередник, однак українська громадськість ніколи не погодилася з цим аргументом¹³⁸. БЮТ та «Регіони» зловживали цим наслідком, намагаючись винести вотум недовіри прем'єр-міністру Єханурову та його кабінетові 10 січня 2006р., зібравши 250 голосів¹³⁹. Однак, це голосування було визнано неконституційним та таким, що не має чинності, і уряд Єханурова залишився.

Врешті-решт, питання йшло про можливий російський контроль над українським газовим сектором, російсько-українськими відносинами та крупномасштабну корупцію. Мірою того, як ставали відомими деталі, критика зростала. РУЕ було спільним підприємством Газпромбанку та Центрагазу – приватним трастом з досі невідомими вигодонабувачами. 26 квітня 2006р., контрольована Кремлем московська газета «Ізвестія» розкрила імена власників РУЕ: Дмитрові Фірташеві належало 90% Центрагазу, решта 10 – Іванові Фурсіну, банкіру з Одеси¹⁴⁰. Упродовж багатьох років Фірташ вів бартерну торгівлю з Туркменістаном, продаючи українське продовольство у обмін на туркменський газ. Було маловірогідним, щоб він був кінцевим вигодонабувачем – скоріш за все, чималу частину своїх прибутків він віддавав українським високопосадовцям. Він був пов'язаний з організованим злочинцем Семеном Могилевичем, що перебував у міжнародному розшуку і котрого було заарештовано у Москві у січні 2008р., після того, як він прожив там 10 років (Глобальний Свідок 2006, Дюбієн 2007).

Парламентські вибори, березень 2006р.

26 березня 2006р. в Україні відбулися перші звичайні (*себто, за графіком, не позачергові – ред.*) парламентські вибори після Помаранчевої революції. Вони були вільними й чесними, з високою явкою у 67%, продемонструвавши зрілість української демократії. Це були вибори за чисто

¹³⁷ «Текст угоди між Нафтогазом України, Газпромом та РосУкрЕнерго», Українська Незалежна Новинна Агенція, 5 січня 2006р.; «Газове СП створено. 5 років по 95 дол.», Кореспондент, 2 лютого 2006р.; Владімір Соккор, «УкрГазЕнерго: нове російське спільне підприємство домінуватиме в Україні», Євразійський щоденний монітор (Фундація Джеймстауна), 16 лютого 2006р.; Роман Купчинський, «Профіль РосУкрЕнерго», *Радіо Вільна Європа/Радіо Свобода*, 18 січня 2006р.

¹³⁸ Інтерв'ю з представником РосУкрЕнерго Робертом Шетлером-Джоунзом у Києві, січень 2006р.

¹³⁹ «Результати голосування за відставку Єханурова», *Українська Правда*, 10 січня 2006р.

¹⁴⁰ Том Уорнер, «Дмитро Фірташ – український мільярдер, котрого ніхто не знає», *Файненшл Таймз*, 27 квітня 2006р.

пропорційною системою, котрі призвели до бажаної консолідації на основі партійної системи. Кількість партійних фракцій зменшилася з 12 до 5 партій. Лише 22 відсотки голосів було змарновано на партії, що не змогли подолати прохідного бар'єру в 3%, що було нижчим за відповідні 24% на попередніх виборах 2002р.

«Регіони» тріумфально повернулися назад, отримавши 32% голосів, проти 22% БЮТ та ще скромніших 14% «Нашої України». Ці три право-центристські партії разом зібрали не менш, ніж 90% усіх місць у парламенті. Соціалісти пройшли до парламенту з 5.7%, а комуністи – з жалюгідними 3.7%, таким чином, маргіналізація крайніх лівих продовжилася (таблиця 8.1).

Таблиця 8.1 Результати виборів до Верховної Ради, 26 березня 2006р.^a

Партія	Голоси (%)	Кількість
		місць
Ліві	13.1	54
Комуністи	3.7	21
Соціалісти	5.7	33
Правоцентристи	82.9	396
Партія Регіонів	32.1	186
Блок Юлії Тимошенко	22.3	129
Наша Україна	14.0	81
Проти всіх та недійсні	4.0	0
Усього	100	450
Явка виборців (%)	67.1	

b. Вибори за чисто пропорційною системою.

Джерело: Центральна виборча комісія України, www.cvk.gov.ua (перевірено 31 вересня 2007р.).

Ці вибори відобразили дивовижну сталість помаранчевого та блакитного таборів. У грудні 2004р. Ющенко переміг Януковича з відривом у 8 відсотків, тоді як співвідношення між помаранчевими та блакитними коаліціями цього разу стислося до різниці у 6 відсотків. Географічно, лінія розділу лишилася там, де й була 2004 р.(Клем та Краумер 2008).

Усередині помаранчевої коаліції, однак, блок Тимошенко зі значною перевагою переміг Ющенкову «Нашу Україну». Тимошенко мала видатні здібності до ведення передвиборчої кампанії, лаючи старий режим за допомогою моралістичної риторики. Її головним гаслом була справедливість, що перегукувалося з невиконаною обіцянкою Ющенка часів 2004р.: «Бандитам – тюрми!». Вона гостро критикувала російсько-українську газову угоду від 4 січня, але вже не згадувала про реприватизацію та дещо стриманіше робила соціальні обіцянки, оскільки її популізм потроху випарувався. Кампанія «Нашої України» була бездарною, у ній приймали участь найменш популярні її представники, такі як дискредитований Порошенко, тоді як Президент та Єхануров не користувалися популярністю.

Ці вибори відзначили перехід України до президентсько-парламентської демократії з обмеженими повноваженнями Президента. Прем'єр-міністр повинен був зібрати коаліцію в парламенті зі щонайменш 226 депутатів.

Українські вибори лишалися надзвичайно дорогими. Перед виборами, спікер Володимир Литвин стверджував, що прохідні місця у партійних списках коштуватимуть до 5 млн доларів. Янукових

зберіг підтримку Ахметова, котрий уперше вирішив стати членом парламенту, протягнувши за собою до Ради не менш, ніж 60 своїх менеджерів вищої ланки, сформувавши, таким чином, фракцію своєї власної компанії усередині «Партії Регіонів». Індустріальний Союз Донбасу підтримав Ющенка, а Група Приват була найближчою до БЮТ, тоді як Пінчук вирішив триматися подалі від політики та покинув парламент. Інші крупні бізнесові групи також були представлені, перетворивши, таким чином, усі партії на олігархічні, з комуністами включно.

Після парламентських виборів розпочалися, як тоді бачилося, безкінечні перемовини щодо формування коаліції. Оскільки для того, щоб зібрати коаліційний уряд потрібно було задіяти дві чи три з п'яти партій, це завдання було майже невіршуваним. Розпочався неймовірний цирк інтриг. Серйозні розмови йшли аж про п'ять варіантів коаліції, аж доки, нарешті, у серпні не було сформовано уряд – через цілих чотири місяці після виборів. Тим часом, «сторожовий» уряд Єханурова продовжував свою роботу. Попервах, оновлена помаранчева коаліція скидалася на цілком реальну. БЮТ, «Наша Україна» та соціалісти обговорювали програму формування нового уряду. Але Олександр Мороз зажадав посади спікера Ради, неприєднання до НАТО та відмову від приватизації землі¹⁴¹, у той час як Ющенко не хотів бачити Тимошенко знову на посаді прем'єр-міністра. Врешті-решт, крупний бізнес із «Нашої України», котрий ненавидів Тимошенко, переконав Ющенка відмовитися від неї заради альянсу з «Регіонами»¹⁴².

На початку червня, Ахметов та Єхануров успішно домовилися про коаліційний уряд між «Регіонами» та «Нашою Україною». «Регіони» погодилися практично з усіма вимогами «Нашої України». Єхануров мав залишитися на посаді прем'єра, і кожна партія мала отримати половину портфелів. Повний текст угоди був готовим для погодження Ющенком на 18 червня.

Але 20 червня Тимошенко увірвалася до офісу Ющенка, переконавши його сформувати нову помаранчеву коаліцію, ніби-то за підтримки соціалістів. Без консультацій, Ющенко розірвав альянс між «Нашою Україною» та «Регіонами»¹⁴³.

Однак, Мороз, котрий мав поступитися спікерським кріслом Порошенкові, зрадив. 6 липня його несподівано було обрано спікером Ради за підтримки «Регіонів», соціалістів та комуністів. Наступного дня ці три партії підписали угоду про коаліційну більшість у 241 голос. І Ющенко, і Тимошенко програли. Тимошенко стверджувала, що Морозові було заплачено 300 млн доларів за перехід на інший бік, за що той подав на неї до суду. Соціалісти наполягали на тому, щоб «регіонали» дали їм і ті посади, і ту політику, котра їм була потрібна¹⁴⁴.

Було схоже на те, що Ющенко перегравав сам себе. В результаті, він отримав таку коаліцію, котра влаштовувала його найменше. 25 липня минало два місяці після відправлення кабінету у відставку, що давало Ющенкові повноваження оголосити дострокові вибори. Він скористався цим важелем, щоб провести круглі столи з усіма партіями та запропонувати проект декларації (універсалу) національної єдності. Ця декларація практично збігалася з тією урядовою програмою, котру «Наша

¹⁴¹ Олег Варфоломєєв, «Насувається кінець Помаранчевої Коаліції?», *Євразіан Дейлі Монітор* (Фундація Джеймстаун), 14 червня 2006; Юлія Мостова, «Коалітивщина», *Дзеркало Тижня*, 13 травня 2006.

¹⁴² «Любі друзі» переконали Ющенка об'єднатися з Януковичем?, *Українська Правда*, 18 квітня 2006.

¹⁴³ Олег Варфоломєєв, «Партії з Помаранчевої Коаліції пере заснували урядову коаліцію», *Євразіан Дейлі Монітор* (Фундація Джеймстаун), 28 червня 2006.

¹⁴⁴ Юлія Мостова «На сцені Майдану – завіса», *Дзеркало Тижня*, 18 липня 2006.

Україна» й «Регіони» узгодили між собою в червні. Головною його вимогою була підтримка євро-атлантичного курсу України¹⁴⁵.

3 серпня «Регіони», «Наша Україна» та соціалісти підписали *універсал*, тоді як комуністи зробили це із певними застереженнями. Тимошенко відмовилася та пішла у опозицію. Ющенкова Коаліція національної єдності сформувала уряд, а Ющенко погодився на Януковича-прем'єр-міністра. Янукович люб'язно похвалив ті позитивні впливи, котрі вчинила на Україну Помаранчева Революція: «Як би не було важко, цей період приніс користь державі... Ми почали звільнятися від того бруду, що накопичувався роками.»¹⁴⁶

Рада затвердила Януковича 271 голосом, за підтримки «регіоналів», соціалістів, комуністів, та 30 з 80 депутатів «Нашої України»¹⁴⁷. Передбачалося, що з цим новим урядом зможуть запровадити систему противаг та врівноважувачів. «Регіоналам» дістався увесь економічний блок в уряді, з Миколою Азаровим у якості першого заступника прем'єр-міністра та міністра фінансів – знову, Андрієм Ключевим у якості заступника прем'єр-міністра та Юрієм Бойком у якості міністра палива та енергетики. Коротше кажучи, донецькі важковаговики поверталися. Мороз лишився у кріслі спікера, а Семенюк – заклятий ворог приватизації, – лишилася головою Фонду Держмайна.

Люди Президента – Борис Тарасюк та Анатолій Гриценко, - повернулися на свої посади міністра закордонних справ та оборони, відповідно. «Нашій Україні» дістався в уряді силовий та гуманітарний блок – з портфелями міністрів внутрішніх справ, юстиції, культури, сім'ї, охорони здоров'я та освіти¹⁴⁸.

Декларація національної єдності явила собою історичний компроміс та мала стати урядовою програмою¹⁴⁹. Україна мала лишатися унітарною державою, українська – офіційною державною мовою, однак «будь-якому громадянину України гарантувалося право послуговуватися російською чи будь-якою іншою рідною мовою в усіх сферах життя». Купівлю-продаж сільськогосподарських земель мало бути легалізовано не пізніш, ніж 1 січня 2008р. Україна мала «зробити усі необхідні кроки на законодавчому рівні, щоб увійти до СОТ до кінця 2006р.» Усі прагнули європейської інтеграції, котра б передбачала членство у Європейському Союзі та запровадження зони вільної торгівлі з ним. Україна погоджувалася на участь у Єдиному Економічному просторі, однак лише у частині зони вільної торгівлі. «Взаємовигідне співробітництво з НАТО» віталось, однак, потрібно було провести референдум щодо вступу.

Найбільші розбіжності між «Нашою Україною» та «Регіонами» були щодо зовнішньої політики, де домінував Ющенко, тоді як у питаннях вільного ринку обидві партії стояли на схожих позиціях: і ті, й інші надавали перевагу ліберальній податковій реформі, реформі судочинства та анти-корупційним заходам. Міжнаціональну напруженість було знято і «Регіони» прийняли про-західну зовнішню політику, тоді як Тимошенко стала у прагматичну, але викличну опозицію. Чотири місяці урядової кризи раптом стали здаватися уже плідними, призвівши до формування потенційно конструктивної адміністрації.

¹⁴⁵ Олег Варфоломєєв, «Ющенко виклав свої умови для затвердження Януковича», *Євразіан Дейлі Монітор* (Фундація Джеймстаун), 28 липня 2006.

¹⁴⁶ «Янукович святкуватиме по-чоловічому», *Українська Правда*, 4 серпня 2006.

¹⁴⁷ [«Янукович – прем'єр. Мороз вказав йому на його місце»](#), *Українська Правда*, 4 серпня 2006р.

¹⁴⁸ [«Новий уряд затверджено»](#), *Українська Правда*, 4 серпня 2006р.

¹⁴⁹ [«Універсал національної єдності»](#), *Українська Правда*, 3 серпня 2006р.

Другий уряд Януковича: реставрація олігархії

На жаль, другий кабінет Януковича насправді не виявився плідним через спустошуючі суперечки довкола зовнішньої політики та Конституції. Янукович прощовхував свої рішення, тоді як «Наша Україна» віддалася внутрішній боротьбі. Тим часом, потихеньку наново розкручувався маховик корупції.

Янукович прямо втручався у питання зовнішньої політики. Його перший зарубіжний візит у якості прем'єра відбувся до літньої резиденції Путіна у Сочі. Перед цією поїздкою, Янукович спекулював, що Росія дасть символічну знижку на ціну на газ, однак Путін чітко дав Януковичу зрозуміти, що слід сплатити за попередніми рахунками (*маючи на увазі підтримку на виборах-2004, тощо – ред.*), тож той вернувся з пустими руками¹⁵⁰. Українсько-російські відносини лишалися неміцними та прохолодними.

14 вересня 2006р., Янукович відвідав штаб-квартиру НАТО у Брюсселі. Усупереч положенням «Декларації народної єдності», він не бажав тіснішого співробітництва з НАТО, чим збурих Ющенка, Тарасюка та Гриценка. Незважаючи на те, що міністра закордонних справ призначає Президент, Янукович змусив Тарасюка піти 30 січня, урізавши фінансування для його міністерства.

У вересні 2006р. Ющенко змінив свого ліберального та люб'язного шефа адміністрації Олега Рибачука на жорсткого управлінця Віктора Балогу, бізнесмена із Закарпаття з сумнівною репутацією. Балоба був кризовим менеджером та борцем без чіткої ідеології¹⁵¹. Він узяв командування секретаріатом Ющенка під свій жорсткий контроль, вичистивши його від усіх лібералів та помаранчевих революціонерів. Незабаром, за ним закріпилася репутація українського Распутіна.

Упродовж кількох місяців, «Наша Україна» продовжувала сперечатися, чи варто їй іти до коаліції з «регіоналами», хоча 10 її міністрів і так уже сиділо в уряді. Врешті-решт, більшість «нашо-українців» проголосувало проти коаліції, а більшість про-президентських міністрів подало у відставку 19 жовтня. Скидалося на те, що «Наша Україна» робила собі повільне харакірі.

У якості останньої образи на адресу Ющенка, Янукович і Тимошенко узгодили між собою конституційні питання у нього за спиною. 26 грудня 2006р., «регіонали» переконали БЮТ проголосувати разом із ними, соціалістами та комуністами за «Закон про Кабінет Міністрів». Цей закон мав надати додаткові повноваження парламентові та прем'єр-міністрові за рахунок повноважень Президента. Хоча Тимошенко й виступала за сильні повноваження Президента, вона підтримала це у обмін на «імперативний мандат», котрий полягав у тому, що депутат не має права міняти фракцію після обрання до Парламенту за партійними списками, оскільки мандат належить партії. Ющенко наклав вето на цей закон, але чотири інших партії змогли подолати це вето. У підсумку, це майже нічого не міняло.

Уряди Єханурова та Януковича відновили темпи економічного зростання до попередніх 7.3% упродовж 2006 та 2007рр. Однак, окрім законів, потрібних для вступу до СОТ, Україна практично не приймала нових законопроектів, як і не відбувалося структурних реформ.

¹⁵⁰ Владімір Соккор, «Януковича прохолодно зустріли під час першого візиту до Росії», *Євразійський щоденний монітор*, 17 серпня 2006р.

¹⁵¹ Віктор Чивокуня, [«Балоба. Новий фаворит Ющенка»](#), *Українська Правда*, 19 вересня 2006р.

Поверталися старі корупційні практики. Тоді як уряди Тимошенко та Єханурова змогли добитися успіхів у зниженні корупції при відшкодуванні ПДВ експортерами, з повернення Януковича та Азарова повернулися й вимоги сплати від 20 до 30% «комісії» за відшкодування ПДВ

Трьома головними українськими високопосадовцями у РУЕ були (повторимо): Юрій Бойко, голова НАК «Нафтогаз України» упродовж 2002-05рр., а тепер – міністр енергетики; Ігор Воронін – тривалий час заступник голови НАК «Нафтогаз України», а також президент «Укргаз-Енерго»; та Сергій Львовичкін, колишній перший помічник Кучми, а тепер – голова адміністрації Януковича (Глобальний Свідок 2006, Дюбієн 2007). Кричущий конфлікт інтересів становило перебування українських державних високопосадовців Бойка та Вороніна на посадах представників РУЕ.

РУЕ було раковою пухлиною української економіки. Воно визискувало гроші з міжнародної торгівлі газом та процвітало за рахунок власної монополії на внутрішньому українському ринку газу. Воно довело НАК «Нафтогаз України» до межі банкрутства наприкінці 2007р. Газ, що перебував у величезних українських газосховищах, якимось чином опинився у власності РУЕ. В Україні перед РУЕ звідкись узялися величезні борги, однак газові розрахунки контролювали РУЕ/Газпром. Загальна сума привласнених у такий спосіб коштів лишається таємницею, однак, скоріш за все, що це виливалося у грабунок серед білого дня на мільярди доларів щорічно. Тим не менш, РУЕ не домоглося контролю над газовою інфраструктурою України, оскільки парламент заборонив її продаж.

Приводом почати війну для Ющенка стало поступове перекуповування «Регіонами» депутатів з «Нашої України» та БЮТ. Лідери «регіоналів» агресивно заявляли, що мають наміри розширити власну більшість, щоб разом із соціалістами та комуністами досягти конституційної більшості у 300 голосів та провести зміни до Конституції. Наприкінці березня 2007р. Кінах, тоді один з лідерів «Нашої України», увійшов до уряду в якості міністра економіки, разом з 10-ма іншими депутатами з «Нашої України» та БЮТ. Такі операції завжди коштували чимало грошей, тож Ющенко вирішив діяти ще до того, як втратить конституційні повноваження.

За іронією долі, неформальний власник «Партії Регіонів» - Ахметов, - також не був задоволений Януковичем та його урядом. Ахметов свого часу оголосив, що йде до Парламенту, щоб удосконалювати законодавство, особливо – укріпити право приватної власності, щоб йому більше не довелося тікати з країни як це сталося улітку 2005р. Однак він мав мало впливу на законотворчість, як і жоден з його людей не став міністром. Натомість, «Регіони» розбилися на дві фракції однакової чисельності – безвладну партію Ахметова та правлячу партію Януковича, включно з важковаговиками Азаровим, Ключевим та Бойком.

Розпуск парламенту та нові парламентські вибори, вересень 2007р.

Президента було притиснуто до стінки і йому залишався небагатий вибір. Усупереч конституційним змінам 2004р., Янукович не давав Президентові призначати власного голову СБУ та МЗС. Змінена конституція не дозволяла переходити депутатам між фракціями парламенту, однак «регіонали» безсоромно скупали депутатів. І, не зважаючи на те, що конституційні підстави у Ющенка для розпуску парламенту викликали питання, Тимошенко, котра закликала до розпуску парламенту ще з серпня 2006р., підтримала його.

2 квітня 2007р., Ющенко розпустив парламент, пославшись на три наступні підстави: фракції «Партії Регіонів» було сформовано у незаконний спосіб, парламент виявився неефективним та прийняв неконституційні рішення (зокрема, Закон про Кабінет Міністрів) (Аслунд 2007с). Усе це відбувалося

на фоні величезної демонстрації, котра зібрала 100000 чоловік, таким чином слугуючи моральною підтримкою цим діям. Ющенко діяв швидко, забезпечивши собі контроль над силовиками та більшістю губернаторів областей.

Янукович зайшов занадто далеко. Корпоративне рейдерство розквітло, як ніколи доти, і уряд нічого не робив, щоб це зупинити. Корупція лютувала у газовій, як і податковій сфері. Суддю Конституційного суду було упіймано на [хабарі](#) у 12 млн доларів. Ющенко звільнив її, однак сторона Януковича поновила її на посаді¹⁵².

Янукович не прийняв розпуску парламенту, і наприкінці травня відбулася сутичка між його та президентським спецзагоном поблизу генпрокуратури, котру знімали й показували по телебаченню. Навряд чи колись Україна була настільки близькою до громадянського протистояння, однак знову Ющенкові та Януковичу вдалося досягти компромісу: Янукович погодився на проведення 30 вересня 2007р. дострокових парламентських виборів.

Вільні та чесні демократичні вибори стали буденністю, однак електорат був стомленим. Явка впала з 67% 2006р. до 62%, будучи, однак, усе ще вищою, ніж у сусідній Польщі на той момент. Як і 2006р., п'ять партій подолато 3%-вий прохідний бар'єр. Головним переможцем вийшов БЮТ, котрому вдалося підняти свою підтримку серед виборців з 22% 2006р. до 31%. «Регіони» дещо «підросли» - з 32 до 34%. «Наша Україна» залишила за собою частку в 14% - частково завдяки нещодавнім рішучим діям Ющенка, частково – завдяки тому, що до партії приєднався популярний Юрій Луценко (таблиця 8.2).

Додатково, до парламенту потрапили комуністи та новостворений «Блок Литвина». Останній являв собою центристську партію, проспонсовану трьома крупними бізнесменами. Ліві продовжували маргіналізуватися, отримавши усього 10% голосів та 6% місць. Соціалісти не потрапили до парламенту, оскільки вважалися зрадниками та кричуще корумпованими. Тривала консолідація партій – частка змарнованих на непрохідні партії голосів уполовинилася з 22% 2006р. до 11%.

Як і в усіх демократичних країнах Центральної та Східної Європи, корупція була домінуючою темою на виборах, і, цілком природньо, у ній звинувачували чинний уряд. Видний болгарський політолог Іван Крестев виявив, що практично усі чинні уряди Центральної та Східної Європи програвали наступні вибори. Згідно з цим спостереженням, Тимошенко виграла як найефективніший критик корупції. Одним з ефектів української демократії, таким чином, стало те, що партія може отримати додаткові голоси за сам перехід у опозицію.

Таблиця 8.2 Результати виборів до Верховної Ради, 30 вересня 2007р.

Партія	Голоси (%)	Кількість
		місць
Ліві	10.0	27
Комуністи	5.4	27
Соціалісти	2.9	0
Правоцентристи	87.1	423
Партія Регіонів	34.4	61

¹⁵² Павел Кордубан, «Чи може Конституційний Суд України бути неупередженим?», *Євразійський щоденний монітор* (Фундація Джеймстаун), 17 квітня 2007р.

Блок Юлії Тимошенко	30.7	156
Наша Україна – Народна	31,4	134
Самооборона		
Блок Литвина	14.2	72
Проти всіх та недійсні	2.9	0
Усього	100	450
Явка виборців (%)	62.0	

Джерело: Центральна виборча комісія України, www.cvk.gov.ua (перевірено 16 жовтня 2007р.).

Політичні теми, до яких апелювали три великих партії, змінилися серйозно. Їхні економічні програми зблизилися і, за європейськими мірками, усі вони належали до демокритичного правого центру. Вони бажали дерегуляції, більшої приватизації, стабільної макроекономічної політики, нижчих податків, вступу до СОТ та членства у Європейському Союзі. Настільки широка згода щодо економічної політики є рідкісною для будь-якої країни. Відійшли у минуле радикальні заклики підвищення соціальних трансфертів (*пенсій, тощо – ред.*) та реприватизації. Найбільше змінився БЮТ: 2005 року, блок подав заявку на членство у Соціалістичному Інтернаціоналі. Тепер він приєднався до Європейської Народної Партії, членом якої на той час уже була «Наша Україна». «Регіони» ж співробітничали лише з «Єдиної Росії» Путіна. Найбільшими політичними розбіжностями лишалися у сфері зовнішньої політики, оскільки лише «Наша Україна» наполягала на ранньому ПДЧ для НАТО, тоді як «Регіони» виступали проти тіснішого співробітництва з НАТО, а БЮТ не займав чіткої позиції.

Загалом доволі стабільні результати приховали величезні перетоки між групами виборців – тепер люди голосували менш, ніж раніше, як регіон, і більше – як клас. Хоча регіональна концентрація лишалася сильною, усі партії втратили частину виборців у своїх вотчинах та отримали, натомість, виборців на ворожій території. У результаті, всі партії стали більш загально-українськими, і замість поділу на Схід-Захід більш видимим став поділ на міський-сільський клас (Клем і Краумер 2008). «Наша Україна» постала як сільська партія, обстоюючи вільний продаж сільськогосподарських земель. «Регіони», котрі позиціювали себе як адвоката низьких податків, приваблювали верхівку міського середнього класу. БЮТ своїми популістськими гаслами зваблював нижній середній клас.

За цим зближенням економічних політик основних партій стояли крупні українські бізнесмени. Вони зробили загальні вливання порядку 500 млн доларів у цю надзвичайну виборчу кампанію, сплачуючи рекордних 10 млн за прохідне місце у партійних списках. Крупні бізнес-групи, за негласною інформацією, сплачували близько 100 млн кожна за свою партію, тоді як Ахметов, вірогідно, заплатив іще більше¹⁵³. Він продовжував підтримувати «Регіони» та розширив свою особисту парламентську групу з 60 до 90 депутатів, але Януковича підтримував також і інший бізнес, зокрема, Дмитро Фірташ із РУЕ. Дивовижно, що Група Приват та Індустріальний Союз Донбасу між виборами 2006 і 2007р. вдалися до короткої рокировки: якщо Приват переключився з підтримки БЮТ на Ющенка, то ІСД пішов від Ющенка до БЮТ. Тимошенко також приросла підтримкою Костянтина Жеваго - компанія «Феррекспо», котра на той час стала п'ятою з найбагатших бізнес-груп,

¹⁵³ Інформація з розмов із інсайдерами у Києві до та після виборів.

розробляючи велике залізорудне родовище під Полтавою. Також був випадок, коли один бізнесмен купив 10 місць за 30 млн доларів, розраховуючи потім заробити на цьому 70 млн доларів¹⁵⁴ чистими.

Для того, щоб сформувати уряд цього разу, достатньо було коаліції лише між двома з трьох крупних партій. На перший погляд, це здавалося легкою справою з огляду на схожість їхніх політичних позицій, але той факт, що будь-які дві партії могли утворити коаліцію, перетворював цю гру на безкінечну. Вони усі вели перемовини один з одним, при цьому тримаючи дулю в кишені, оскільки відчували один до одного глибоку недовіру. Залученість у цю гру крупних бізнес-інтересів ще більше її ускладнювала, через перевірену звичку бізнесу перекупати політиків та високу конкуренцію за них. Вони ставили перед політиками неможливу дилему: політики мусили зраджувати або інтереси своїх бізнес-спонсорів, котрі розраховували на повернення «інвестицій» через корупційні схеми, або ж своїх виборців, для котрих корупція була неприйнятною. Відтак, виборці були розчаровані, а постійна війна за конституційні повноваження лише додатково все ускладнювала.

Ця політична система не спромоглася дати країні те, що їй було так потрібно: уряд, що працює, та парламент, що приймає закони. Натомість, вона породила корупцію, що вражала усі сфери життя. Українці все більше стомлювалися від політиків, котрі нічого для них не роблять.

Другий уряд Тимошенко: глухий кут

БЮТ та «Наша Україна» мали більшість із запасом у всього два місця, котрі швидко перетворилися на одне. Навіть так, внаслідок твердої передвиборчої обіцянки, Ющенко та Тимошенко уклали суттєву коаліційну угоду лише через два тижні, згідно з якою Тимошенко мала стати прем'єр-міністром. І БЮТ, і «Наша Україна» мали отримати до 12 посад у Кабміні. Здавалося, чіткий баланс влади між Президентом та прем'єр-міністром було ґарантовано: Тимошенко контролюватиме увесь економічний блок, а «Наша Україна» - зовнішню політику, безпеку та гуманітарний блок. Частиною угоди також було прийняття пакету із близько десятка законопроектів¹⁵⁵.

Однак, формування уряду було відкладено через низьку партійну дисципліну в «Нашій Україні». Декотрі депутати наполягали на ширшій коаліції, котра би включала «Блок Литвина» або «Партію Регіонів». Врешті-решт, 29 листопада було сформовано нову помаранчеву коаліцію, а 18 грудня парламент затвердив Тимошенко у якості прем'єр-міністра ледь-ледь достатніми для цього 226-ма голосами. Вона тут же призначила новий уряд. Врахувавши досвід попередніх скандалів, до уряду не було узято жодного крупного бізнесмена¹⁵⁶.

Тимошенко та Ющенко винесли різні висновки з роботи попереднього кабінету. Тимошенко божилася, що добре засвоїла уроки 2005-го: цього разу, вона вже шукала співробітництва, виступала за нормальну ринкову економіку та не заїкалася більше за реприватизацію. І, хоча ціни на продовольство та енергоносії різко зросли, вона лібералізувала зовнішню торгівлю та обмежила власні зусилля з контролю за цінами. Вона делегувала більше повноважень усередині кабінету. Також допомагав той факт, що у неї був т.зв. малий кабмін, котрому вона довіряла і до котрого входив її перший заступник Турчинов, заступник прем'єра з питань європейської інтеграції Григорій

¹⁵⁴ Василь Хмельницький доклав до аморфного «Блоку Литвина». Тимошенко у своїй промові по телебаченню натякала саме на нього: «Більше того, ті люди, котрі заплатили за зраду 30 млн доларів більше не побачуть своїх тінювих мільйонів» (Українська Незалежна Інформаційна Агенція, 20 грудня 2007р.).

¹⁵⁵ Віктор Чивокуня, «Тимошенко та Ющенко поділили владу», Українська Правда, 16 жовтня 2006р.; Павел Кордубан, «Розбіжності усередині української коаліції наростають», Євразійський щоденний монітор (Фундація Джеймстаун), 13 жовтня 2007р.

¹⁵⁶ «В Україні новий уряд», Інтерфакс-Україна, 24 грудня 2007р.

Немиря та «важковаговик» міністр фінансів Віктор Пинзеник. Також вона прислухалася до порад міністрів із «Нашої України», з-поміж котрих найвидатнішим були перший заступник прем'єр-міністра Іван Васюник та міністр оборони Єхануров. Молода політична зірка Яценюк став спікером парламенту.

Ющенко ж почерпнув протилежного стибу урок. Він програв прем'єрам Тимошенко та Януковичу, оскільки був занадто поступливий. Скидалося на те, що він переслідував ціль більше не бути розсудливим. Разом зі своїм бойовим шефом адміністрації Балогою, він намагався максимізувати президентські повноваження. Він не дав Тимошенко жодного шансу покерувати, чим загнав уряд у суцільний глухий кут. Починаючи з квітня, він накладав вето мало не на кожен закон чи рішення, котрі йшли від Тимошенко. Так, згідно з Конституцією, губернатори областей підпорядковувалися Президентові. Балоба скористався цим пережитком, довівши його до крайнощів – заборонивши губернаторам зустрічатися з прем'єр-міністром взагалі.

Тимошенко прийняла розлогу урядову програму, котра цілком узгоджувалася з коаліційною угодою. Для початку, було підтягнуто успадкований від Януковича бюджет. Також вона завершила тих кілька останніх кроків, котрі лишалися Україні для вступу до СОТ, та розпочала перемовини з Європейським Союзом про зону вільної торгівлі.

Вона зосередилася на приватизації, швидко склавши солідну програму приватизації 19 крупних державних підприємств на 2008р. Доволі розумним було, що новий уряд пропонував контрольні пакети, звертаючись, таким чином, до стратегічного інвестора. У лютому уряд розширив цей список до 406 підприємств, котрі повинні були реалізовуватися на відкритих торгах – найбільш прозорій формі приватизації. Щоб підвищити популярність приватизації, Тимошенко хотіла витратити надходження від неї на компенсацію заощаджень, втрачених громадянами у Ощадбанку колишнього ССРСР внаслідок гіперінфляції на початку 1990-х років. Також, оскільки добігав кінця мораторій на заборону вільного продажу земель сільськогосподарського призначення, було подано два законопроекти, що врегульовували відповідні питання.

У квітні, однак, Ющенко заборонив усі ці приватизації, випустивши низку відповідних декретів. Завжди виступаючи за приватизацію, він раптом почав скаржитися, що ці приватизації нагадують йому «сезонний розпродаж у київському ЦУМі». Частка державної власності знизилася до 21% усіх активів країни, котру він назвав «граничною часткою державної власності». За його підставою, жодної приватизації не повинно було відбуватися доти, доки уряд не затвердить національної програми приватизації; зокрема, приватизація електричних компаній ніби-то загрожувала національній безпеці¹⁵⁷. Ющенко говорив це, немов соціаліст старого стибу, наклавши вето навіть на декрет Тимошенко про дозвіл на торгівлю землею – як на такий, що суперечить Конституції¹⁵⁸. Коли Тимошенко спробувала звільнити соціалістку Семенюк, котра керувала Фондом Держмайна, Ющенко заблокував це рішення.

У торгівлі газом, Тимошенко мінімізувала роль Укргаз-Енерго – спільного підприємства РУЕ та НАК «Нафтогаз України», що призначалося для торгівлі газом на внутрішньому ринку. Потім вона переконала Газпром та Нафтогаз виключити РУЕ та торгувати газом напряму, без посередників починаючи з 2009р. 2 жовтня Тимошенко зустрілася з прем'єр-міністром Путіним у Москві, у

¹⁵⁷ «Ющенко радить Тимошенко фарбувати крила та міняти бампер», *Українська Правда*, 24 квітня 2008р.

¹⁵⁸ «Ющенко заблокував Тимошенко у земельному питанні», *Українська Правда*, 25 квітня 2008р.

атмосфері підозрілої взаємної люб'язності, та попередньо узгодила трирічний перехід на європейські ціни на газ для України.

Митниця, на котрій Тимошенко навела порядок 2005р., знову перетворилася на основне гніздо корупції, тому вона призначила сильного керівника – Валерія Хорошковського, котрий повторив її попередній успіх. Іншим пріоритетом у цій сфері було відновлення надання відшкодування ПДВ експортерам, однак тут її успіхів не було зафіксовано.

Вступ до СОТ, травень 2008р.

6 лютого 2008р., після завершення перемовин, Генеральна Рада СОТ запросила Україну приєднатися до цієї організації. Відповідно, український парламент ратифікував вступ, і 16 травня 2008р. Україна стала 152-ою країною-членом СОТ, що й стало найбільшим досягненням чотирьох урядів після Помаранчевої Революції.

Україна подала заявку на членство у листопаді 1993р., однак упродовж 1990-х років мало що було зроблено¹⁵⁹. З 1998р. по 2003р., до СОТ приєдналися чотири маленьких країни СНД: Республіка Киргизія, Грузія, Молдова та Вірменія. Україна та Росія вели перемовини про вступ паралельно, уважно спостерігаючи одна за одною. Росія неодноразово прохала Україну про координацію вступу до СОТ, однак Україна не була зацікавлена прислухатися до таких вимог, котрі б для неї спричинили лише затримки.

Україні СОТ була потрібна більше, ніж Росії, що було обумовлено структурою її експорту. Близько двох третин українського експорту становили так звані чутливі товари, котрі часто підпадали під дію протекціоністських заходів, таких як анти-демпінг, – особливо метал, сільськогосподарська продукція, хімія та текстиль. Згідно з міжнародними дослідженнями, що проводилися, Україна могла отримати додатково від одного до двох відсотків зростання економіки упродовж наступних п'яти років виключно за рахунок вступу до СОТ (Копенгагенські економісти на ін. 2005а, 2005б, 2005в). Цифри ці незвично високі тому, що Україна є відкритою економікою з багатьма інституційними бар'єрами, котрі правила СОТ допомогли б усунути.

Починаючи з уряду Ющенка 2000р., Україна стала приділяти все більше уваги СОТ, прийнявши кілька головних законів, необхідних для вступу, таких як митний кодекс у липні 2002р. «Наша Україна» та БЮТ оголосили вступ до СОТ власними пріоритетами, а перший уряд Тимошенко прийняв суттєвий пакет законів по СОТ улітку 2005р. На той час, «Регіони» все ще опиралися лібералізації сільського господарства та металургії, але на початку 2006р. й вони опанували позитивне ставлення до СОТ. У виїнятковій єдності, усі три великих партії працювали над вступом до СОТ. Перемовини щодо СОТ велися стійкою командою держслужбовців під керівництвом заступника мініекономіки незмінного Валерія П'ятницького, котрого не чіпали на цій посаді упродовж усіх перестановок, що мали місце в уряді.

Паралельно, Європейський Союз визнав Україну ринковою економікою у грудні 2005р., тоді як США зробили це у лютому 2006р. То були односторонні оцінки ринкових умов України, котрі були необхідними для її захисту від анти-демпінгових розслідувань, оскільки країна, класифікована як ринкова економіка, може від них захищатися.

¹⁵⁹ Джерелами для цього під-розділу є Уільямсон (1995); Аслунд (2003а); та Бураковський, Гандріх та Гофман (2003).

Особливістю США була так звана поправка Джексона-Веніка до Торгівельного Акту США 1974р. У ній від СССР вимагали дозволити вільну еміграцію євреїв як передумову для того, щоб увести режим найбільшого сприяння у торгівлі, котрий щороку підлягав перегляду. Після розпаду СССР поправку Джексона-Веніка було поширено на усі країни СНД, хоч Советського Союзу вже не було і еміграція євреїв була вільною. У березні 2006р. Конгрес США нарешті «випустив» Україну з-під дії поправки Джексона-Веніка та налагодив з нею нормальні постійні торгівельні відносини після того, як США підписали двосторонній протокол з Україною про її вступ до СОТ; то був один з тих 50 протоколів, котрі Україні ще лише належало підписати.

Вступ України не був особливо складним – її тарифи були низькими та викликали мало занепокоєння, хоча інституції потребували вдосконалення. Як і в більшості інших країн, найбільші проблеми стосувалися сільського господарства (Фон Крамон-Таубадель та Зоря 2000). Українська пташина промисловість, що лиш народжувалася, закликала до протекціонізму шляхом все суворіших перевірок імпортованої курятини. Завелика та занадто захищена цукрово-бурякова промисловість зажадала підтримання імпорتنих квот, однак країни-партнери були не проти того, щоб Україна підвищувала двосторонні квоти на імпорт. Український уряд чимало разів запроваджував тимчасові заборони на експорт зерна, від котрих потрібно було відійти. Держдотації у сільське господарство були невеличкими, однак аграрне лобі хотіло б залишити за собою можливість підвищення цих дотацій у майбутньому. Права на інтелектуальну власність були, головним чином, чимось новим для України й вимагали нового законодавства, а також уряд хотів побороти піратство у сфері аудіо-візуальної продукції. Останнім, що лишалося зробити, було скасування тарифів на експорт, зокрема – металолому, котрий був важливою сировиною для металургії, але й це владнали на початку 2008р.

Будучи членом СОТ, Україна має можливість вимагати двосторонніх перемовин про доступ до ринків Росії, котра все ще намагалася стати членом. Це є найкращою можливістю для України врегулювати ті чисельні проблеми, що існують у торгівлі з Росією.

Протириччя НАТО та російсько-грузинська війна

До 2004р. Президент Кучма та його різні уряди працювали над досягнення суспільної згоди щодо тісніших відносин із НАТО. Під час президентської кампанії 2004р. Янукович зробив НАТО найспірнішим питанням зовнішньої політики¹⁶⁰.

Одразу після отримання незалежності Україна почала розвивати стосунки з НАТО, йдучи у цьому відношенні пліч-о-пліч із Росією упродовж 1990-х. 1994р. Україна була першою з колишніх советських республік, хто приєднався до програми НАТО «Партнерство заради миру». 1997р., коли Польща, Чехія та Угорщина стали членами НАТО, щоб росіяни не почувалися покинутими, було утворено раду НАТО-Росія, та аналогічну їй комісію НАТО-Україна.

Імідж НАТО в очах української публіки зазнав лише одного серйозного удару - коли НАТО бомбило Югославію 1999р. Українці тоді відреагували так, як це зробили росіяни, із солідарності з православними сербами. Тим не менш, Україна надавала війська для усіх миротворчих операцій НАТО на теренах колишньої Югославії.

У травні 2002р. Президент Кучма оголосив, що кінцевою метою України є приєднання до НАТО, уперше просунувшись, таким чином, набагато далі, ніж Росія. Однак, оскільки Україна не задовольняла демократичним критеріям НАТО, заява Кучми не привернула ані уваги, ані критики.

¹⁶⁰ Ця секція посилається на Пайфера (2004, 2008).

Українська публіка у більшості своїй була байдужою до НАТО. На початку 2003р. Україна надала 1700 вояків для операції США в Іраку – у такий спосіб Кучма намагався покращити свої, на той час уже погані, стосунки зі США.

Президентська передвиборча кампанія наприкінці 2004р. змінила ситуацію. Янукович у своїй передвиборній риториці виступав проти НАТО, як і комуністи, соціалісти та російський уряд. Ющенко ж увесь час надавав перевагу саме НАТО, однак, у ту кампанію він цілком слушно зосередився на тих питаннях, котрі були ближчі виборцеві. Таким чином, українці чули багатьох, хто відкрито критикував НАТО, але навряд чи хтось захищав його, що спричиняло тривале негативне до нього ставлення з боку публіки.

Після Помаранчевої Революції, зовнішню політику визначав Президент Ющенко разом із МЗС Тарасюком та мініоборони Гриценком, і усі вони прагнули повної інтеграції України до євро-атлантичної спільноти, у т.ч. НАТО. У квітні 2005р. міністри закордонних справ країн НАТО умовилися повести більш жвавий діалог із Україною, що вже скидалося на передтечу Плану Дій щодо Членства (ПДЧ).

Ющенко розробив у серпні 2006р. Декларацію національної єдності як крок на шляху до ПДЧ України, котрий, як передбачалося, НАТО мало надати Україні під час саміту в Ризі у листопаді 2006р. Однак, коли новопризначений прем'єр-міністр Янукович поїхав на засідання Північно-Атлантичної Ради до Брюселю у вересні 2006р., він там заявив, що виступає за тісне співробітництво з НАТО, але не ПДЧ.

У січні 2008р. Ющенко поновив зусилля, надіславши Генсекретареві НАТО Яапу де Хооп Схефферові листа, у якому він прохав про надання Україні ПДЧ під час саміту НАТО в Бухаресті у квітні 2008р. Він переконав новопризначену прем'єр-міністра Тимошенко та спікера Яценюка підписати його у рамках коаліційної угоди. Ця вимога немов спустила з цепу Росію, для котрої відносини України з НАТО стали головним питанням російської зовнішньої політики.

Президент США Джорж У.Буш підтримував ПДЧ України, як це зробили й нові східні члени НАТО, однак більшість старих європейських країн-членів виступили проти, посиляючись на недостатню підтримку членства у НАТО серед українського населення та незламний опір Росії. В результаті бухарестського саміту, Україні так і не було запропоновано ПДЧ, однак у ком'юніке чітко значилося: «НАТО вітає євро-атлантичні прагнення України та Грузії. Сьогодні ми погодили, що ці країни стануть членами НАТО... ПДЧ стане наступним кроком для України та Грузії на їхньому прямому шляху до членства. Сьогодні ми ясно даємо зрозуміти, що підтримуємо заявки цих країн на ПДЧ.»¹⁶¹

Президент Путін також відвідав саміт, де він 4 квітня спробував різко й у подробицях залякати Україну, по суті погрожуючи припинити її існування:

- «Що стосується України, третина її населення є етнічними росіянами. Згідно з офіційною статистикою, 17 млн етнічних росіян проживають там, з-поміж загального населення у 45 млн... Південь України повністю населений етнічними росіянами.»
- «Україна у своїй нинішніх кордонах з'явилася у радянські часи... Від Росії ця країна отримала величезні території, котрі тепер є Східною та Південною Україною».

¹⁶¹ Декларація з саміту в Бухаресті, від голів держав та урядів, що приймали участь у Північно-Атлантичній Раді, Бухарест, 3 квітня 2008р., доступно на www.nato.int.

- Крим було просто передано Україні рішенням Політбюро ЦК КПРС, навіть без дотримання належних у таких випадках передачі територій урядових процедур.»
- «Якщо, окрім інших проблем, до цього усього ще й додати питання з НАТО, це може призвести до межі існування України у якості суверенної держави.»¹⁶²

У такий спосіб Путін поставив під сумнів суверенність української державності та її територіальну цілісність, що було різкою протилежністю політики Бориса Єльцина та суперечило російсько-українській Угоді про дружбу, співробітництво та партнерство. Він висловив думку, що це державне утворення було створено штучно, її кордони є довільними, а передача Криму Україні була незаконною. Більш націоналістичні російські політики, зокрема, мер Москви Юрій Лужков постійно бубнів про те, що Севастополь та Крим належать Росії. У липні 2008р. Лужков заявив: «Севастополь Україні ніколи не передавали. Я дбайливо вивчив усі основні документи, тому можу робити подібну заяву.»¹⁶³

Починаючи з квітня погрожувалася агресія Росії щодо Грузії. На початку серпня 2008р. у сепаратистському регіоні Грузії - Південній Осетії, - дійшло до бойових дій. 7 серпня грузинські війська увійшли до Південної Осетії, однак їх було тут же відбито добре підготовленими та переважаючими російськими військами. Росія забезпечила собі контроль на Південною Осетією та Абхазією, обидві з котрих були про-російськи налаштованими сепаратистськими територіями Грузії. Російські війська також окупували декотрі інші частини Грузії. Кілька російських літаків було збито ракетами, купленими в Україні, тоді як Сполучені Штати відмовилися постачати зброю Грузії для оборони проти Росії. Невдовзі потому, Росія визнала Абхазію та Південну Осетію незалежними державами, виправдавши власні дії аналогією з визнанням Заходом незалежності Косова, а також великою кількістю російських громадян, що проживають там, однак така ситуація була результатом масової роздачі там паспортів Росією.

Подібні дії Росії налякали навіть її найближчих союзників – Білорусь і Казахстан. Ющенко негайно і твердо став на підтримку Грузії та свого друга Саакашвілі. Янукович, на відміну від нього, схвалив визнання Росією незалежності Абхазії та Південної Осетії, тоді як Тимошенко воліла висловлюватися на цю тему якомога менше. Не дивлячись на те, що вона, врешті-решт, висловилася за територіальну цілісність Грузії у тому ж дусі, що і Європейський Союз, Ющенко звинуватив її у державній зраді та тому, що вона є агентом Кремля, відкривши проти неї кримінальну справу.

Таким чном, несподівано Україна отримала нову загрозу від Росії. Не дивлячись на успішність російської операції у Грузії, розкрилися слабкі сторони її армії: її військова сила обмежувалася залишками застарілої вже радянської оборонки. Маловірогідно, щоб Росія змогла напасти на Україну звичайними збройними силами. Натомість, погрози Росії щодо України лежали у площині дестабілізації, проти якої НАТО не було очевидною панацеєю. Понад те, Сполучені Штати вже надали Україні суттєві гарантії безпеки в обмін на її без'ядерність. У тристоронній заяві президентів США, Росії та України, котру було зроблено у Москві 14 січня 1994р., «Президенти Клінтон і Єльцин повідомили Президента Кравчука про те, що Сполучені Штати та Росія готові надати гарантії безпеки Україні.»¹⁶⁴

¹⁶² «Що саме сказав Володимир Путін у Бухаресті», Дзеркало Тижня, 19 квітня 2008р.

¹⁶³ «Лужков вивчив питання Севастополя і вирішив, що його не передавали», Українська Правда, 24 червня 2008р.

¹⁶⁴ Відправлення Держдепу США, тристороння заява Президентів Сполучених Штатів, Росії та України у Москві, 14 січня 1994р.

Нова фінансова криза та угода з МВФ

2008р. на Україну насунула нова фінансова криза. Українська економіка була перегрітою після восьми років безпрецедентного буму і, як і деінде в регіоні, на початку 2008р. найбільше занепокоєння викликала інфляція. У травні 2008р. інфляція підскочила до 31% у порівнянні з травнем 2007р. (графік 8.1, Дреґон Кепітал 2008). Попри тривалу урядову кризу, Україна підтримувала жорстку бюджетну політику, тримаючи дефіцит бюджету десь на рівні 1 відсотка ВВП.

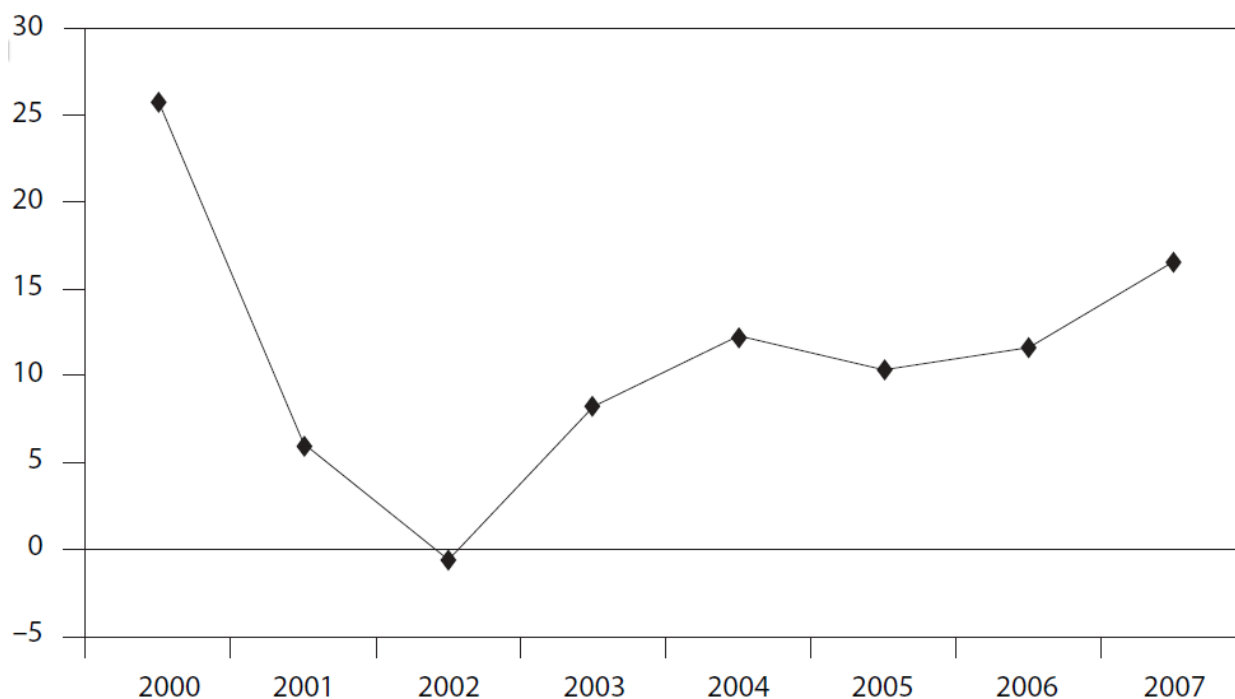
Зростаюча інфляція – головним чином, ціни на їжу та енергоносії, – була глобальним явищем, однак інфляція в Україні була третьою за величиною у світі. У регіоні, де панувало євро, лише Україна тримала власну валюту прив'язаною до американського долара. Враховуючи той факт, що долар того року упав до євро на 15%, цією своєю прив'язкою Україна «імпортувала» суттєву інфляцію. Висока інфляція давала можливість комерційним банкам брати 50% річних за споживчі кредити у гривні, котрі вони фінансували, позичаючи під 6% річних у Європі. Національний Банк України (НБУ) скуповував тверду валюту для підтримки обмінного курсу, значно підвищуючи у такий спосіб пропозицію грошей та інфляцію. Маючи ставку рефінансування всього 16% річних, Україна мала негативну реальну відсоткову ставку в 15% річних. Великі споживчі витрати йшли на імпорт, котрий різко зріс. Як наслідок, різко зросли дефіцити платіжного та торговельного балансу, як і приватний зовнішній борг.¹⁶⁵

Комерційні банки жваво знімали спекулятивні прибутки, і мало хто розумів, настільки небезпечною була така політика, однак подібна [схема Пондзі](#) не могла тривати довго. Україна ставала б неконкурентоспроможною та надмірно заборгованою. Нестерпна фінансова нерівновага зростала, погрожуючи неминуче вибухнути фінансовою кризою. Ключовою проблемою була політика обмінного курсу, за котру відповідав Національний Банк. Прив'язку до долара конче необхідно було замінити на плаваючий курс, а також НБУ потрібно було зосередитися на утримуванні інфляції на низькому рівні шляхом інфляційного таргетування (Труман 2003). Однак, будь-яка зміна обмінного курсу була непопулярною, оскільки неминуче знецінювалися б заощадження або у доларах, або у гривні. На щастя, НБУ послабив прив'язку наприкінці квітня, котра зробила більш помірним приплив спекулятивних грошей, і інфляція почала ставати помірнішою з кожним місяцем.

Графік 8.1 Інфляція в Україні (індекс споживчих цін), 2000-2007рр.

% зміна (з року в рік)

¹⁶⁵ Аслунд (2008). Статистика від «Дреґон Кепітал», *Щоденник Дреґон*, різні дати

Джерело: База даних Європейського Банку Реконструкції та Розвитку он-лайн, www.ebrd.com (перевірено 1 липня 2008р.).

Збудивши спогади про азійську та російську кризи 1997-98рр., міжнародна фінансова криза, що зародилася у Сполучених Штатах, вдарила й по Україні, котра була, по суті, відділеною від міжнародних фінансів. Ніхто не хотів рефінансовувати будь-яку позику Україні, тож, щойно за якоюсь із позик наставав термін погашення, боржник одразу ж банкрутував. Внутрішня банківська система раптом зупинилася – це тоді, як усі великі будівельні проекти трималися на кредитах.

Фондовий ринок стрімко обвалився, і станом на кінець жовтня падіння становило вже 82% до початку року¹⁶⁶.

Україна виявилася однією з країн, що першими відчули її удар, хоча фінансові показники були вельми стабільними: дефіцит держбюджету був близьким до балансу, державний борг був мізерним – усього 10% ВВП. Міжнародні валютні резерви були на пікові, дорівнюючи вельми солідним 38 млрд доларів станом на серпень 2008р. Близько 40 відсотків банківської системи перебувало у власності поважних іноземних банків, що полегшувало доступ до міжнародного фінансування. Найбільше турбував дефіцит платіжного балансу, однак він теж був помірним на рівні 4.2% ВВП у 2007р., позаяк його з лишком перекривали прямі зарубіжні інвестиції. Тим не менш, він був приреченим подвоїтися 2008р. через надмірний приток короткострокового капіталу та зниження експортних цін на метал.

2007-го року на метал припадала половина українського експорту, але наприкінці 2008р. ціни та попит на метал пішли на спад. Світові ціни на сталь сягнули вершини у липні, однак уже в жовтні відкотилися наполовину назад. Українські металовиробники відповіли скороченням виробництва

¹⁶⁶ Дреґон Кепітал, Щоденник Дреґон, різні дати.

сирої сталі на 49% у жовтні 2008р. порівняно з жовтнем 2007р.¹⁶⁷ В Україні було забагато виробників металу, і більшість із них – недостатньо ефективні. Нехтування цим упродовж років завдало шкоди – уся металургія поринула у раптову, нестримну кризу і потребувала консолідації.

Однак, Україна виокремила як одна з перших жертв міжнародної фінансової кризи ще й через безлад у політиці. Міжнародні інвестори не вірили, що тутешні політики здатні вжити необхідних заходів економії, щоб дати ради платіжному балансові, котрий все погіршувався.

Український уряд цілком слушно знову звернувся до МВФ і попросив про великий стабілізаційний кредит, щоб знову відкрити доступ до міжнародних фінансів, розморозити внутрішній кредитний ринок та врятувати обмінний курс від різкого падіння. 26 жовтня Україна уклала з МВФ дворічну угоду «стенд-бай», що передбачала фінансування у розмірі не менш, ніж 16.5 млрд доларів. Умов, за яких позика надаватиметься, було висунуто багато, і вони були вельми непрості, оскільки очікувалося 3%-не падіння ВВП упродовж 2009р., падіння імпорту на 20%, але помаранчеві партії провели відповідне рішення через парламент 31 жовтня. Все одно, Україна була приреченою пережити суворе падіння, супроводжуване спустошенням її металургійного та будівельного секторів.

Ющенко наполягає на нових виборах

Посеред лютуючої фінансової кризи, Ющенко знову почав наполягати на проведенні нових виборів. Починаючи з квітня 2008р. Ющенко та Балога докладали усіх зусиль для втілення трьох пов'язаних із цим намірів: розвал коаліції між «Нашою Україною» та БЮТ, зміщення уряду Тимошенко та провокування дострокових парламентських виборів. Улітку 2008р. опитування громадської думки показало, що на президентських виборах Ющенка підтримує всього 5% населення, Януковича – 20%, а Тимошенко – 25%; рейтинг відповідних партій було зафіксовано на аналогічних рівнях.

Тож для Ющенка не було явного сенсу провокувати ранні парламентські вибори. Він, його розколота партія та його народ були б цим зруйновані. Нові вибори не вирішили б жодних проблем, але кинули б українську політику в хаос аж до президентських виборів, котрі за графіком мали відбутися у січні 2010р. Але Ющенко був одержимий Тимошенко, показуючи своїми висловлюваннями та діями, що його єдиною метою було знищити її. Дивно, але Ющенко, вочевидь, сподівався, що його переоберуть, попри усі його очевидні зусилля з блокування законодавчої діяльності та мінімальний рейтинг популярності.

На початку вересня Тимошенко вдалося повернути зброю Ющенка проти нього ж. Утомлена політичною безвихіддю, вона зійшлася з Януковичем, і разом вони проштовхнули два важливих закони, значною більшістю. Першим був оновлений Закон про Кабінет міністрів, котрий позбавив Ющенка більшості його повноважень, перетворивши Україну на парламентську державу. Тимчасовий альянс Тимошенко-Януковича також прийняв довгоочікуваний закон про акціонерні товариства, котрий Ющенко просував роками з метою обмеження прихованого корпоративного рейдерства, однак «Наша Україна» проголосувала проти цього ключового закону, заявивши, що він недосконалий, тоді як навіть комуністи проголосували за нього. Врешті-решт, Ющенко таки підписав той закон.

А політичний цирк за участю Ющенка та Тимошенко у якості головних акторів продовжувався з іще більшим пожвавленням. Ющенко чинив максимально можливий тиск на фракцію «Нашої України» у парламенті, котра, врешті, проголосувала за розпуск помаранчевої коаліції мінімальною більшістю

¹⁶⁷ Там же.

2 вересня та офіційно полишила коаліцію¹⁶⁸. 7 та 9 жовтня Ющенко видав декрети про розпуск парламенту та проведення дострокових парламентських виборів¹⁶⁹. Тимошенко подала скаргу до суду, котрий скасував президентське рішення. Ющенко у відповідь зняв суддю, але рада суддів відновила його на посаді, перевівши таким чином питання про розпуск парламенту у підвішений стан¹⁷⁰. Міжнародна організація з захисту прав людини Human Rights Watch засудила дії і Ющенка, і Тимошенко як втручання у судочинну гілку влади¹⁷¹. Упродовж днів Ющенко блокував життєво-необхідне антикризове законодавство від МВФ, вимагаючи від парламенту спочатку виділити кошти на нові вибори.

В Україні тоді домінували три політичних особистості – Тимошенко, Янукович і Ющенко. Згідно із загальними очікуваннями, вони ж мали стати основними кандидатами на наступних президентських виборах, призначених на січень 2010р. Щодо Ющенка, то було схоже на те, що він спалив навіть ті незначні рештки свого кредиту довіри упродовж 2008р. Іміджеві Тимошенко, вірогідно, зашкодила б фінансова криза, оскільки саме вона була прем'єром на той момент, коли все почало валитися, хоча вона й могла врятувати власну шкуру шляхом ужиття рішучих антикризових заходів. Януковичу ж поталанило, що він у ці важкі часи не був при владі.

Поведінка Ющенка упродовж 2008р. збивала з пантелику. Хоча він і сформував коаліцію з Тимошенко, він так і не дав їй урядові шансу попрацювати. Усе його президентство було позначене законодавчим глухим кутом. Єдиним вартим уваги сегментом законодавства, що було ухвалено упродовж його каденції, були закони, що стосувалися вступу до СОТ та щорічні бюджети. Його особиста популярність перебувала на найнижчому за все його життя рівні, а його стара партія – «Наша Україна», - ризикувала вилетіти з Ради на наступних виборах. Україна зіткнулася як із очевидною загрозою власній безпеці з боку Росії, так і халепою фінансового падіння через внутрішньо-політичну нестабільність, але Ющенко наполягав на нових виборах.

Мірою того, як наближався кінець Ющенкового президентства, зростало розчарування. Його двома досягненнями було підтримання демократії та наближення України до Європейського Союзу. Однак, його каденція відзначилася реставрацією тієї ситуації глухого кута, котру ми бачили за президентства Кравчука, відтак очевидно є небезпека, що та недієздатність уряду, котра мала місце увесь цей час, просто дискредитує демократію в Україні.

Обмежені соціальні здобутки

Досі у цій книзі я не згадував про реформи соціальної сфери, оскільки жодної з них не було впроваджено.¹⁷² Головними винятками були скорочення пільг для номенклатури та прийняття нового трудового кодексу та закону про пенсійну реформу, однак вони так і не запрацювали. Міністерства охорони здоров'я та освіти були послідовно інертними. Ними керували бюрократи ще радянських часів, котрі опиралися будь-яким структурним реформам, лише вимагаючи виділення їм

¹⁶⁸ «Наша Україна проголосувала за вихід з коаліції», Українська Правда, 2 вересня 2008р., доступно на www.pravda.com.ua (перевірено 21 жовтня 2008р.).

¹⁶⁹ «Голосування Верховної Ради та Тимошенко не подовжили життя парламенту», Українська Правда, 21 жовтня 2008р., доступно на www.pravda.com.ua (перевірено 21 жовтня 2008р.).

¹⁷⁰ Проект парламентського розвитку Агенції з міжнародного розвитку США (USAID), «Рада суддів поновила на посаді голову суду, звільненого Президентом», 20 жовтня 2008р., доступно на www.iupdp.org (перевірено 21 жовтня 2008р.).

¹⁷¹ «БЮТ захищатиме суд, котрий відізвав дострокові вибори», Українська Правда, 14 жовтня 2008р., доступно на www.pravda.com.ua (перевірено 21 жовтня 2008р.).

¹⁷² Головними джерелами для цього під-розділу є Горальська (2000) та Малиш (2000).

більшої кількості ресурсів, котрі марнувалися у цих старих надміру централізованих советських системах.

Кучма (2003, 179) визнав цей провал:

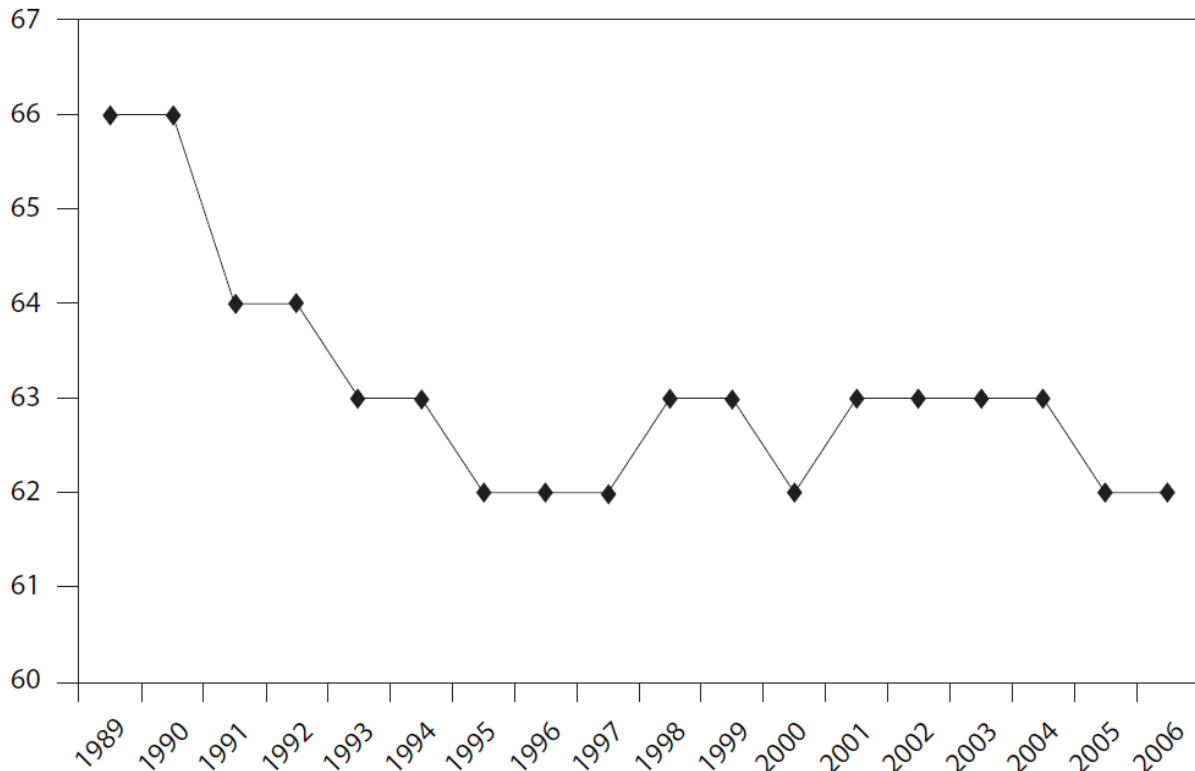
Наші перші кроки на шляху до ринкової економіки йшли за принципом: спочатку реформи, соціальні питання – потім. Ця формула вилилася у проведення реформ за рахунок застою в соціальній сфері... Нерівність за рівнем доходів населення була такою ж великою, як і у Західній Європі останньої третини ХІХст., що стало передумовою соціальної революції.

Найбільш убивчою соціальною статистикою в Україні є показник тривалості життя чоловіків (графік 8.2). Вона дещо зростала упродовж тих кількох років після оголошення Горбачовим анти-алкогольної кампанії, що розпочалася 1985р., сягнувши стелі у 66 років на 1989р., однак, це навряд чи був вражаючий результат. Упродовж пост-советського перехідного періоду, середня тривалість життя чоловіків упала до 62 років, що відповідало рівневі доволі бідної країни, що розвивається. Гірше, однак, те, що й після цього середня тривалість життя чоловіків не відновилася значним чином, лишившись на рівні десь 62.5 років.

Україна розділяє цю проблему з Росією, де ситуація ще гірша. Упродовж років середня тривалість життя чоловіків у Росії тримається десь на рівні 59 років. Переважаючим поясненням таких показників є спостереження, що східно-слов'янські та балтійські чоловіки часто допиваються до смерті. Тут завжди тяжко пили, а у перехідний період уряд був уже не в змозі збирати колись непомірний акциз на алкоголь (Брейнерд 1998). На більш глибокому рівні, проблема лежить у компанійськості тутешніх чоловіків, котрих дезорієнтувала обстановка перехідного періоду, й котрі не знали як підлаштуватися до соціально-економічних обставин, що змінилися. У той час, як жінки адаптувалися та жили довше, чоловіки настільки страждали від стресу й пили так багато, що помирали від насильства чи серцевого удару, як влучно помітила Джудіт Шапіро (1995) на початку перехідного періоду в Росії, що було добре задокументовано у пізніших дослідженнях (Школьніков, Андреев та Малева 2000). Жоден український уряд не проводив такої необхідної кампанії проти пияцтва.

Графік 8.2 Середня тривалість життя чоловіків, 1989-2006рр.

всього років

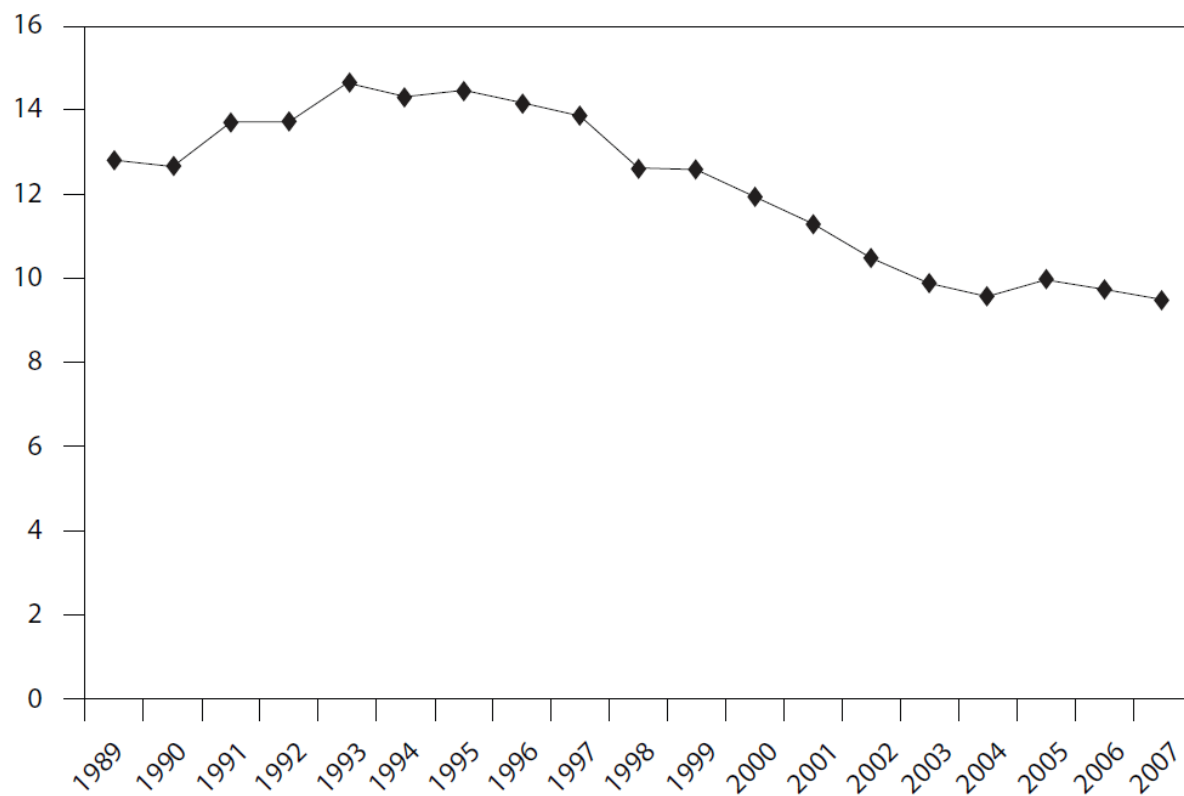
Джерело: Світовий банк, база даних «Світові індикатори розвитку», <http://devdata.worldbank.org/dataonline> (перевірено 1 липня 2008р.).

Іще якіснішим, за тривалість життя, мірилом ефективності системи охорони здоров'я є дитяча смертність. У роки падіння комунізму вона зросла з 13 дітей на 1000 народжених 1989р. до 15 – 1993р. Починаючи з 1993р., дитяча смертність упала на третину, опинившись на рівні 9.5 станом на 2007р. (графік 8.3). І, хоча це було суттєвим покращенням, воно не вражало. У Польщі та Чехії дитяча смертність впала на дві третини починаючи з кінця комунізму. Головною причиною такого зниження став, вірогідно, кращий доступ до ліків, а не вдосконалення й покращення у державній системі охорони здоров'я.

Іншою шокуючою статистикою було скорочення населення в Україні. Офіційно воно зменшилося з 52 мільйонів 1992р. до 46 мільйонів 2008р. (графік 8.4). Але навіть ця цифра є дещо прикрашеною, оскільки додатково від 5 до 7 мільйонів українців перебуває за кордоном, головним чином, працюючи нелегально у Європі, як правило, на будівництвах, у сільському господарстві та хатніми робітницями. Таким чином, населення, котре насправді живе в Україні скоротилося з 52 до 40-42 мільйонів або ж на 20% упродовж 15 років, що є величезним ударом по нації, навіть попри той факт, що у Грузії, Вірменії чи Молдові відсоток зменшення населення був іще вищим.

Графік 8.3 Дитяча смертність, 1989-2007рр.

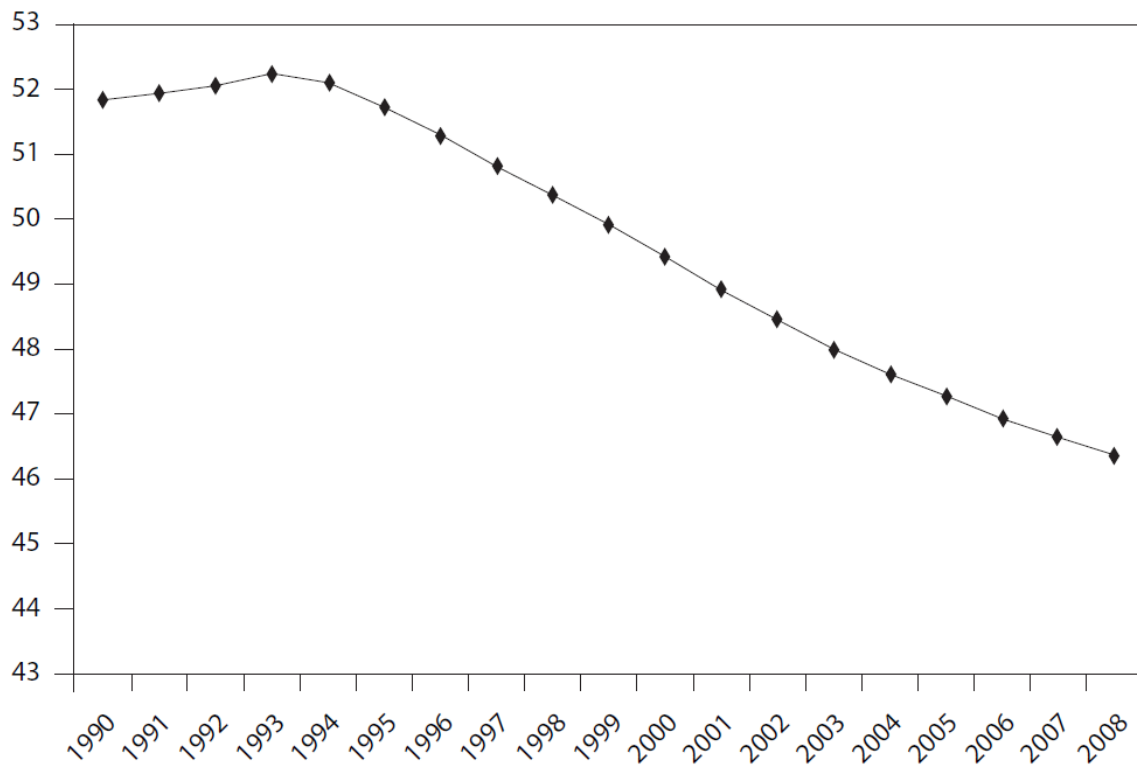
на 1000 народжених

Джерело: База даних Бюро перепису населення США, www.census.gov/ipc (перевірено 30 липня 2008р.).

Графік 8.4 Населення України, 1990-2008рр.

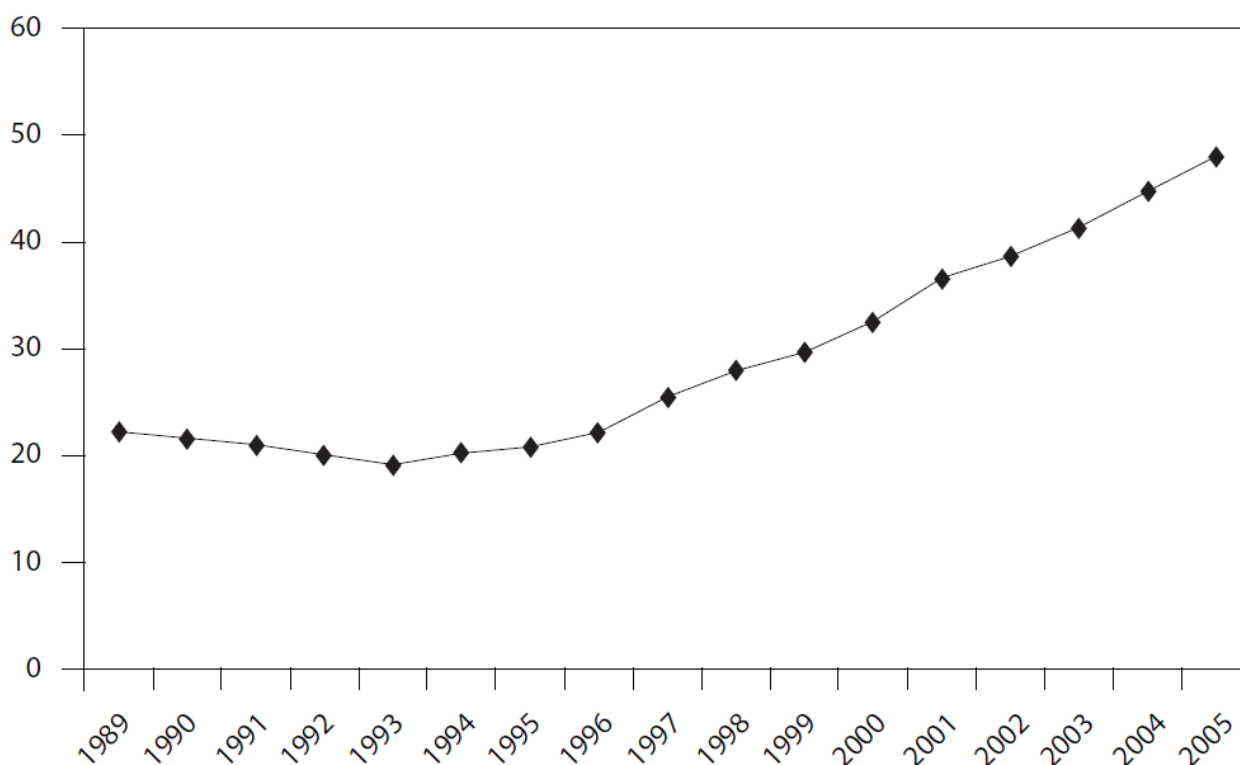
мільйонів

Джерело: Держкомстат України, www.ukrstat.gov.ua (перевірено 4 листопада 2008р.).

Графік 8.5 Частка молоді університетського віку, що здобуває вищу освіту, 1989-2005рр.

відсоток від загального населення у віком 19-24 роки

Джерело: ЮНІСЕФ, база даних TransMONEE, 2007р. www.unicef-irc.org/databases/transmonee/ (перевірено 16 серпня 2007р.).

Найпозитивнішою соціальною статистикою є ті інвестиції, що українська молодь вкладає у себе та у людський капітал своєї країни. Згідно з вузьким визначенням ЮНІСЕФ, частка української молоді, що здобуває вищу освіту, зросла у два с половиною рази з 19% 1993р. до 48% 2005р. (графік 8.5). Згідно ж із ЮНЕСКО (2008), котра послуговується більш широким визначенням, не менш, ніж 73% українців пішли здобувати вищу освіту 2006р. Ці цифри є свідченням амбіцій молодих українців, більшість із котрих сплачують серйозні суми офіційних чи неофіційних платежів за освіту, однак, чимало з пропозицій освіти є, на жаль, низької якості.

Одним із найважливіших зусиль на шляху реформ у освітній галузі було запровадження 2008 року всеукраїнського зовнішнього незалежного оцінювання випускників середніх шкіл, котре було запроваджено з метою знизити сумнозвісну корупцію на стадії прийому до вищих навчальних закладів.

Україна потребує соціальних реформ у сферах охорони здоров'я та освіти, щоб зробити їх більш ефективними та підвищити їхню якість. Пенсійна система також потребує реформування. Соціальні витрати держави, однак, постійно трималися на доволі високому рівні і є завищеними як для країни з таким рівнем розвитку, як Україна (Тандзі та Цібуріс 2000). Україну стримує брак ефективності, а не ресурсів.

Уроки перехідного періоду України

Ми знаємо, що ми є європейською нацією, і колись приєднаємося до Європейської Спільноти

- Заступник Прем'єр-міністра Григорій Немиря¹⁷³

Україна пройшла крізь 17 бурхливих років незалежності. За цей час вона багато чого досягла. Найбільшим здобутком є те, що навряд чи у когось з українців виникає сумнів щодо суверенності власної держави. Інша характерна риса – Україна стала демократією, а третім здобутком стало те, що країна є ринковою економікою з переважно приватною власністю.

Водночас, чимало завдань лишається недовирішеними. Європейський Союз так і не винагородив уже давно висловленого палкого бажання України приєднатися до цієї спільноти; найбільш кричущим недоліком є брак конституційного ладу, котрий дає можливість президентові блокувати рішення уряду та законодавчого органу, однак жодним чином не стимулює його бути при цьому конструктивним. Найкраще зарадив би за таких умов перехід до парламентаристського ладу. Однак, система виборів до парламенту успішно еволюціювала.

Україна становить виняток поміж інших пост-комуністичних країн тому, що її реформи було відкладено упродовж трьох років, та попри це вона все одно спромоглася збудувати ринкову економіку та демократію. Затримка у реформах сильно підвищила соціальну ціну цих реформ. Кінець-кінцем, вони увінчалися успіхом, що сталося завдяки сильному почуттю націоналізму українців. Важливу й корисну роль у дерегуляції та фінансовій стабілізації відіграв Міжнародний валютний фонд (МВФ).

Мало у якій країні олігархи є настільки сильними, як в Україні, і вони є палицею з двома кінцями: з одного боку, вони користуються власним привілейованим доступом до державної влади, з іншого – вони утворюють ядро конкуренції як у політиці, так і в бізнесі, що варте заохочування. Українська демократія пройшла до цього довгий шлях, однак такий порядок має витримати критичну перевірку на здатність дати задовільний результат і для звичайного населення.

Будучи розташованою у Європі та маючи ринкову економіку, Україна, за умов здійснення розумної економічної політики, приречена наздогнати розвинений Захід. У зовнішній політиці, в Україні небагатий вибір – повернутися до Заходу, оскільки Росії їй нічого запропонувати. Важливим досягненням України стало набуття членства у Світовій Організації Торгівлі (СОТ). Наступним кроком має стати Угода про асоціацію з Європейською Спільнотою. Відомим своєю

¹⁷³ З промови під час конференції «Ялтинська Європейська Стратегія», 12 липня 2008р.

протирічністю є питання відносин України з Організацією Північно-Атлантичного Договору (НАТО).

Конституційна еволюція та недоліки

Українську політику повернули до життя вибори до республіканської Ради у березні 1990р., і з тих пір парламент лишається захопливою політичною лабораторією. Особливою є поступова політична та економічна еволюція країни. Відомо, що більшість пост-комуністичних країн Центральної та Східної Європи було реформовано у радикальний спосіб, тоді як більшість країн СНД перейшли до реформ повільно і потрапили, таким чином, у т.зв. авторитарну пастку (Аслунд 2007а, Гаврилишин 2006). На сьогодні, Україна – єдина країна СНД, котру авторитетна установа Freedom House (2008) класифікує як «вільну» або демократичну.

За своєю політичною еволюцією Україна більше нагадує не-революційні демократії, як-от Англія чи Швеція, на відміну від решти пост-комуністичних країн, котрі або здійснили швидкий демократичний прорив, або ж стали авторитарними. Справді – Україна пережила Помаранчеву революцію, однак більшість політологів класифікують її як демократичний прорив, а не як справжню революцію (МакФол 2006а). Трьома фундаментальними питаннями, котрі тут було піднято, стали співвідношення між президентським чи парламентським правлінням, система виборів до парламенту та відношення між центром та регіонами. Четверте питання – реформи правосуддя, - так і не потрапило до політичного порядку денного.

Оскільки Конституція зразка червня 1996р. постала як результат суттєвого компромісу, чимало її положень потребувало деталізації у законах, котрих так і не було прийнято. Україна отримала нежиттєздатний гібрид президентської та парламентської систем, і Леонід Кучма намагався зарадити цьому шляхом помірної авторитаризації. Наступний конституційний компроміс, що його було досягнуто у грудні 2004р., передав суттєвий шмат повноважень від президента до уряду й парламенту, однак ця система навряд чи запрацювала. Рада ухвалила кілька законів конституційного значення, зокрема, Закон про Кабінет міністрів (двічі), однак, оскільки це був лише закон, а не конституційна норма, його було оскаржено й він так і не закріпився у якості конституційного правила. Таким чином, більша частина конституційних питань так і лишається невирішеною.

Президентське чи парламентське правління?

Вирішальною проблемою України є те, що вона застрягла у сірій зоні між президентською і парламентською системою. Президент має суттєві повноваження й може знімати прем'єр-міністра, однак може мало що зробити конструктивного поза цариною зовнішньої політики та зустрічей на вищому рівні, оскільки деталі виконавчої влади залишаються за кабінетом міністрів. Як наслідок, всі три президенти незалежної України виявлялися жертвою нестримної спокуси звільнити прем'єр-міністра, котрого в Україні знімали щороку, незалежно від успіхів.

Українська дилема має два логічних вирішення: або ж Президент отримує більше повноважень, - хоча усі пост-комуністичні президентські системи правління, окрім Грузії, стали авторитарними, - або ж запроваджується парламентарна система, - усі пост-комуністичні країни з такою системою правління є демократіями. Отже, Україні потрібна парламентарна система.

Постійна боротьба навколо питання, має Україна бути президентською чи парламентською, обтяжене ще й відсутністю чіткого поділу повноважень між гілками влади, котре рекомендував

ще Монтеस्क'ю [1748]. Теоретично, стаття 6 Конституції передбачає подібний поділ державної влади поміж законодавчою, виконавчою та судочинною гілками влади, однак організація державної влади не дала можливостей цьому положенню бути утіленим у життя (Футей 1997). Парламент поліз у прийняття виконавчих за своєю природою рішень, особливо у тому, що стосується розподілу бюджету та приватизації, тоді як Президент Кучма наполягав на можливості використання власних квази-законодавчих повноважень задля видання президентських декретів стосовно головних економічних питань. Час від часу, прем'єр-міністр отримував суттєву владу, нацьковуючи парламент і президента один на одного.

У порівнянні з іншими пост-комуністичними країнами, Україна затвердила найменше нового законодавства. Порівняльне дослідження Світового Банку, проведене 2005р., виокремлювало Україну й Грузію як реформістські перехідні країни, що демонстрували протиріччя й із найсуттєвішими пробілами законодавства (Андерсон, Бернстін і Грей 2005, ст.24). Президент та, іноді, прем'єр-міністр постійно скаржилися, що парламент веде замало законодавчої роботи, у той час, як парламент у відповідь вважав, що президент зажадає забагато авторитарної влади без наявних на те противаг і балансирів. І обое мають рацію!

Найяскравішим свідченням цього стала карикатурна ситуація, глухий кут в якому країна опинилася 2008р., коли прем'єр-міністр Тимошенко не могла винести жодного рішення, котре б не було тут же заветовано президентом Віктором Ющенком. Парламентська меншість також продовжувала давню традицію блокування роботи парламенту шляхом відсутності, що унеможливлювало створення кворуму, або ж фізичним блокуванням трибуни парламенту. У зазвичай мирному українському суспільстві, галасливі парламентарі-хулігани відверто нехтували елементарними правилами порядку. Закони писані не для них, оскільки їх захищає депутатська недоторканість, а їхній саботаж завжди спрацьовував.

Пол д'Аньєрі (2006, 55) пропонує правдоподібне пояснення цьому законодавчому дефіцитові. Парламентська більшість має настільки мало влади над виконавчою гілкою, відтак, мало зацікавлена у формуванні чи підтримуванні більшості, а відповідно – законотворчості. Згідно з цією аргументацією, «саме існування сильного інституту президентства знижує шанси на утримання парламентської більшості». Люди, котрих насправді цікавить законотворча діяльність, навіть не намагаються потрапити до парламенту. Натомість, бізнесмени з намірами розв'язати власні гендльові проблеми платять шалені гроші за прохідні місця. Д'Аньєрі (2006, ст.56), робить висновок: «Сильне українське президентство є притаманно проблематичним для будівництва ліберальної демократії».

Чималий шмат науково-політичної літератури присвячено аналізу порівняльних переваг президентської та парламентської систем, і пануючою є думка, що саме парламентаристські системи є бажанішими з демократичної точки зору (Лінц 1990), як показує практика пост-комуністичного світу. Понад те, змішані президентсько-парламентаристські системи Центральної та Східної Європи, врешті-решт, обрали парламентаристський шлях подальшого розвитку демократії. У СНД найбільш демократичні країни – Україна, Киргизстан, Молдова та Вірменія, - останнім часом рухалися у напрямку парламентаризму, тоді як у авторитарних країнах, навпаки, посилювалося президентське правління. Зв'язок між демократією та парламентаристською системою є сильним (Аслунд 2007а, Дім Свободи 2008).

З чисто аналітичної точки зору, легко зрозуміти, чому парламентаристські системи породжують сильніші демократії у пост-комуністичному світі: парламентаристські системи пропонують більше прозорості та підзвітності, ніж президентські. Парламент має змогу порівняно ближче наглядати за роботою уряду, тоді як президенти зі своїми адміністраціями, як правило, тягнуть до непрозорості та непідзвітності. Особливо це стосується колишніх соціалістичних країн, де президентські адміністрації, по суті, відтворюють центральний комітет комуністичної партії, а регіональні держадміністрації – аналоги колишніх обкомів та райкомів, з їхнім «телефонним правом» таємничого, вибіркового, беззаконного та нікому не підзвітного втручання. Прикметно, що в Україні адміністрація президента розташувалася у колишній будівлі ЦК. За таких умов, парламентське правління є, вочевидь, бажанішим.

Додаткове пояснення полягає у тому, що країни Центральної та Східної Європи є членами Євроспільноти і, хоча законодавчо ЄС не вимагає парламентського правління, тиск з боку інших членів спільноти змушує кандидатів підлаштовуватися під більшість політичних інституцій старших членів ЄС.

Аж до останнього року перебування на посаді, Президент Кучма постійно зажадав більших президентських повноважень задля проведення економічних реформ. Російські президенти Борис Єльцин та Владімір Путін, як і Президент Казахстану Нурсултан Назарбаєв обстоювали ті ж самі аргументи. Однак, історія пост-комуністичних країн свідчить якраз протилежне: чим сильнішою є влада парламенту (і демократії), тим далекосяжнішими та повноціннішими виявлялися проведені ринкові реформи (Банс 1999, Аслунд 2007а).

У дійсності ж, президентські декрети виявлялися значно менш ефективними, ніж закони, проведені через парламент. Похапцем написаним та ухваленим президентським декретам бракувало як довіри, так і прихильників, тоді як закони, котрі було пропущено через тривалі й допитливі слухання й внесені поправки у парламентських комітетах, є, як правило, кращої якості та мають впливові групи підтримки. Таким чином, для суттєвих реформ закони є бажанішими за президентські декрети (Процик 2004; Ремінгтон, Сміт та Гаспел 1998).

За президентства Кучми було два періоди реформ – наприкінці 1994р. та 2000р. Павло Лазаренко легко відкотив назад чимало з реформ 1994р., більшість з яких було проведено декретами, і котрі можна було легко змінити, тоді як жодну з реформ 2000р. не було відкочено назад, оскільки їх було належним чином закріплено через законодавчу процедуру у парламенті.

Сильна держава є правовою, прозорою та підзвітною. Цілком природньо, що життєво важливим доповнення є всеохоплююче законодавство з питань доступу до публічної інформації, котре забезпечує максимум прозорості. Характерно, що найбільш делекосяжне законодавство з доступу до публічної інформації існує у країнах Скандинавії, котрі є стійкими прихильниками парламентаризму.

Система виборів до парламенту

Еволюція виборчої системи була найбільш продуктивною. 1990р. Україна розпочала, маючи одномандатний парламент, котрий обирався повністю шляхом досягнення більшості голосів у одномандатних округах, без партій, але з численними повторними турами, оскільки вимогою відповідного законодавства була висока явка. Ця громіздка система не відображала політичних уподобань населення, а численні повторні тури діяли деморалізуюче; у кінцевому рахунку, все

це призводило до слабких партійних фракцій. Однак, був і позитивний момент – в Україні закріпився однопалатний парламент, що було на користь підтримування демократії.

Вибори 1994р. не принесли жодних реальних змін. Політичні партії було дозволено, однак вони піддавалися дискримінації. Повторні тури були ще гіршими за ті ж 1990р., оскільки було ще більше підвищено вимоги до явки виборців, і усіх місць у парламенті так і не було заповнено. Однак ці стомлюючі перевибори спонукали до реформи виборчої системи.

Парламентські вибори 1998р. запровадили два суттєвих покращення. По-перше, вимоги щодо обов'язкової явки виборців було скасовано, чим було покладено край нудним повторним турам, таким чином, питання заповнення парламенту вирішувалося за одну-єдину ніч після виборів. По-друге, виборча система стала змішаною, за якої половина місць заповнювалася на основі партійних списків, тоді як інша половина все ще виборювалася у мажоритарних округах. Для пропорційної частини, було запроваджено поріг у 4%. Ця система уможливлювала появу більш згуртованих партійних фракцій, хоча у кількості 14 їх було все ще забагато; слід зазначити, що внутрішні правила у Верховній Раді стимулювали поділ на чимбільше партійних фракцій, оскільки у такий спосіб можна було отримати більше представницьких місць у парламентських комітетах, а також вибити більше ресурсів з тих, що виділялися на фінансування Ради.

2002р. діяли ті ж самі виборчі правила, що й 1998р., і результати виявилися дуже подібними – 13 партійних фракцій, однак ці вибори дискредитували одномандатні мажоритарні округи, оскільки кінцевий розподіл місць серйозно відрізнявся від того, що діяв для пропорційної частини, і результат виглядав гротескно несправедливим. Опозиція виборола не менш, ніж 70 відсотків за пропорційною системою, однак діючий уряд утримував владу шляхом підкупу чи залякування «незалежних» депутатів.

Вибори 2006р. запровадили повністю пропорційну систему, котра глибоко змінила систему партій. Врешті-решт, кількість представлених у парламенті фракцій скоротилася до п'яти, з трьома великими право-центристськими та двома невеличкими партіями лівого крила. Прохідний поріг було знижено до 3%. Український парламент, схоже, набував своєї форми. Дострокові вибори 2007р. дали дуже схожий результат – у парламенті знову сформувалося п'ять фракцій.

Таким чином, станом на 2006р., Україна, схоже, віднайшла для себе зручну форму парламентського представництва. Виборча система змінилася з мажоритарної на таку, що базується повністю на партійних списках, з мажоритарних виборів у одномандатних округах до виборів за пропорційними партійними списками й порогом у 3 відсотки. Партійна система дала на виході три більш значні партії та дві дрібніші. Невирішеними у виборчій системі залишилися лише питання забезпечення партійної дисципліни та чи не підняти б прохідний поріг.

На жаль, більшість політичної активності спрямовано на протистояння з іншими партіями, а не пошукові компромісу з ними. Знайдене Юлією Тимошенко рішення – так званий імперативний мандат, - полягає у тому, що не депутат особисто, а партія є власником місця у парламенті. Якщо депутат залишає партію, він чи вона має відмовитися від мандату, а його місце посідає наступний за межею прохідної частини відповідного партійного списку.

Значною проблемою лишається фінансування політичних партій. Двоє останніх виборчих кампаній коштували близько пів-мільярда доларів кожна – це приблизно дорівнює бюджетові виборчої кампанії до Палати представників США, але ж Сполучені Штати приблизно у 100 разів заможніші за Україну. Усі ці кошти було надано українськими бізнесменами, котрі бажали захистити свої активи та просувати у майбутньому через парламент власні комерційні інтереси. Деякі бізнесмени зробили політику власним бізнесом. Під час кампанії 2007р., деякі бізнесмени (за словами посвячених) платили до 10 млн. дол. за прохідне місце у списку політичної партії, тоді як під час кампанії 2006р. аналогічна «ціна» складала ще 5 млн. дол.

Найкращим способом припинити цю практику купування прохідних місць було б запровадження голосування окремо за кожну людину у партійному списку, відходячи таким чином від фіксованих партійних списків. У Німеччині та Фінляндії діє пропорційна виборча система, було знайдено відповідні рішення для того, щоб можна було голосувати за конкретного кандидата. Повернення до мажоритарної системи однозначно не є рішенням, оскільки ще з виборів 2002р. повелося, що бізнесмени надавали перевагу купівлі цих місць, оскільки вони були дешевшими за їхні аналоги у партійних списках. Прозорість щодо фінансування політики була б, звісно, бажаною, однак поки що видається утопією.

І, врешті, продаватися у парламенті має значно менше. Якщо парламент залучає подібний вид фінансування, тоді він повинен не мати права голосу щодо приватизації, котру необхідно закінчити, а також менше повноважень щодо розподілу бюджету, котре теж необхідно підігнати під світові стандарти, спростити та зробити прозорішим. Парламентські та бюджетні правила мають сприяти мінімізації «базару» в парламенті. Корупція у парламенті є сильним аргументом на користь того, що державний сектор в Україні повинен мати дуже малу частку власності та перерозподілу.

Відносини між центром та регіонами

У сучасній Україні зберігається ще комуністична надмірна централізація державної адміністрації, а раціональний розподіл повноважень між центральною владою та місцевим і регіональним самоврядуванням все ще належить віднайти. Кількість регіональних урядів – 27 – виглядає нормальною. Попервах, центральний уряд боявся втратити контроль над регіональними виконавцями, однак результатом стала надмірна централізація, що призвела до безправ'я та безсилля місцевої влади. Водночас, повсюдно виникали суперечки між призначеними згори регіональними представниками виконавчої влади та виборними місцевими радами, що призводило до погіршення місцевого самоуправління. Суттєву частину повноважень державної влади варто делегувати регіонам та муніципалітетам. Україна не повинна намагатися відтворити стару комуністичну чи путінську «сильну вертикаль», котра завдала стільки шкоди Росії через паралізування політики та посилення корупції.

Україна успадкувала крайню фінансову централізацію від Советського Союзу. Як і за часів Советів, практично усі податки йдуть до центральної скарбниці й Міністерство Фінансів визначає витрати місцевої влади, однак формальна влада та реальний контроль не співпадають. Ситуація є нестерпною, і першою спробою її вирішення було зроблено через Конституцію 1996р., котра зосереджувала владу в руках Президента, котрий отримав право призначати голів обласних адміністрацій. Паралельно, центральний уряд замкнув на собі фінансові потоки.

Однак, надзвичайна фінансова та політична централізація паралізувала усю українську державу, оскільки регіональна влада не мала повноважень будь-що самостійно вирішувати. Лише кілька відсотків з необхідних їм фінансових ресурсів забезпечували ті податки, котрі вони мали право збирати. Розподіл коштів з центрального бюджету часто був бездумним через низький рівень бюджетного планування та вибіркову конфіскацію. Розвинувся та поширився бартер та взаємозаліки як спосіб для місцевої влади запобігти відтокові коштів до центрального бюджету. Множилася кількість місцевих податків та зборів.

Кожна місцева адміністрація «винаходила» нові податки та збори, аби покривати власні витрати. Ці податки, як правило, складалися з ліцензійних зборів та штрафів, котрі стягувалися вельми жвавими інспекціями, що, часто-густо, за принципом роботи більше нагадували особистий бізнес для отримання прибутку керівником такого відомства (Кравчук 1999). Як наслідок, такі інспекції «об'їдали» прибуткові підприємства, котрі не мали політичного «даху», часто – з фатальними для останніх наслідками. 1997р. я мав особисту розмову із директором київського пивзаводу «Оболонь», котрий був на межі розпаду; він розказав мені, що район міста, котрий відчував брак фінансування, запровадив здоровенний податок на мінеральну воду. Оскільки цей пивзавод був єдиним виробником мінеральної води у цьому районі, то за суттю то був податок запроваджений спеціально для цього заводу, однак, формально все було законно.

Місцевим адміністраціям бракувало стимулів, оскільки збір чи передача до центрального бюджету більшої суми офіційних податкових надходжень ніяк не винагороджувалася. Кравчук (1999) з'ясовував, що питомий ефект від оподаткування для місцевих адміністрацій був понад 100%. Таким чином, якщо вони збирали більше податків, то могли утримати ще менше у власний дохід.

Тому місцева та регіональна влада повинна мати стимули припинити хижацьке ставлення щодо зареєстрованого на їхній території бізнесу, тобто, припинити «трусити» підприємства у пошуках можливостей для утримання штрафів. Шляйфер і Трейзман (2000) досліджували аналогічну проблему в Росії. Вони доводять, що місцева влада дбала б про місцевий бізнес, якби була напряму залежна від тих податків, котрі вони сплачують. Те ж саме стосується державних послуг – аналогічно, якби місцевій владі було передано повноваження на їх надання на відповідній території, вони б підходили до цієї роботи відповідальніше. Логічним висновком слідує, що як податки, так і витрати, має бути чітко поділено між центром, регіонами та муніципалітетами/територіальними громадами, і перерахування податків до бюджетів вищих рівнів має бути мінімізовано. Кожен рівень урядування має нести повну відповідальність за певні податки, причому, база оподаткування має відрізнитися. Так, типовими податками, що зараховуються до центрального бюджету, є ПДВ та податки на зовнішню торгівлю, тоді як податки на землю та малий бізнес, як правило, мають належати місцевому бюджетові. Оборона та закордонні справи є типовими витратами центрального уряду, тоді як утримання шкіл, доріг та місцевої інфраструктури належить до царини місцевих урядів.

Необхідним політичним доповненням до місцевого самоврядування є повна демократизація регіональних та муніципальних урядів. Як регіональна, так і муніципальна виконавча влада та ради мають обиратися, як це й відбувається зараз, однак голови областей також мають обиратися, а не призначатися Президентом. Центральний уряд має надати регіонам та муніципалітетам реальні повноваження.

Брак порядку в судочинстві

Однією з найбільш провальних в Україні виявилася реформа судочинної системи, котра є корумпованою і перебуває у стані розладу, тому глибока й повноцінна реформа судочинства є просто необхідною – потрібно навести елементарний порядок. Повинно бути дотримано наступні критерії: наявність чіткої й зрозумілої ієрархії у судовій системі, незалежність та фаховість, достатнє фінансування, а також прозорість. З метою проведення саме такої реформи судочинства, Україні необхідно ухвалити велику низку законів (Комісія «Блакитної Стрічки» для України 2005).

У конституції 1996р. систему судочинства описано вельми побіжно. Так, суддя Богдан Футей (1997) виявив фундаментальну ваду: «Конституція, за фактом, перешкоджає створенню посправжньому єдиного судочинства, оскільки відсутнє чітке розмежування повноважень судів загальної інстанції та Конституційного Суду». Нерідко сторони у конфлікті мають право подати справу одночасно до різних судів в межах одного рівня – як результат, суди починають змагатися між собою. Потрібне чітке розмежування юрисдикцій та ієрархія. Особливо, слід припинити ще совєтську зверхність прокурорів над суддями.

На сьогоднішній день, суди залежать від виконавчої гілки влади у питаннях фінансування та призначень. Натомість, системі судочинства має бути надано незалежність від виконавчої гілки влади, але й зробити її більш підзвітною. Суддям потрібен розумний ступінь свободи, однак, повинна бути також і можливість зняти корумпованого суддю. Таким чином, атестацією та призначенням судей має опікуватися незалежна суддівська асоціація, аби посилити цілісність системи судочинства. Фахові вимоги до судей мають бути чітко прописані й призначення суддів має бути прозорим.

Корупція в українських судах є всюдисущою (ЄБРР та Світовий Банк 2002, 2005). Хабарі платяться на кожному кроці; причому, починається корупція ще з хабаря за вступ до юридичного ВНЗ, і, звісно ж, за призначення суддею; тож, для поборення корупції має бути задіяно багато різних засобів. Прозора атестація та оцінки діяльності суддів могла б стати непоганим початком на цьому шляху. Також, судді мають отримувати гідну зарплатню, а суди – бути належним чином фінансованими й обладнаними. Фінансування має бути прозорим та жорстко регульованим, вільним від адміністративного тиску.

Прозорість є найкращим засобом висвітлення корупції та некомпетентності – у цій царині унікальні нові можливості пропонує інтернет. Не лише усі закони й декрети, але й усі судові вироки/рішення мають публікуватися в інтернеті, виставляючи напоказ суперечливі вироки. Врешті-решт, якщо судові рішення мають поважатися, то їхнім впровадженням має ефективно й належним чином опікуватися високого рівня виконавча служба.

Україна наразі розвивається всупереч відсутності системи судочинства. Пристойні люди уникають звертатися до українських судів, котрі частенько є співучасниками схем корпоративного рейдерства, - натомість, серйозні українські компанії застосовують до врегулювання власних конфліктів міжнародне право. Як наслідок, українські юристи процвітають на виконанні подвійної роботи, будучи вимушеними уникати підсудності українській юрисдикції й застосовуючи право інших країн.

В принципі, до сьогоднішнього дня Україні вдавалося робити помітні успіхи й без судочинства, однак таке везіння навряд чи триватиме ще довго у майбутньому. Функціонування законодавчої та судочинної гілок влади є необхідним для ґарантування прав власності, оскільки зарубіжне право можна використовувати для забезпечення виконання контрактних зобов'язань, але не вітчизняних прав власності (Аджемоґлу та Джонсон 2005).

Українці все частіше звертаються до Європейського суду з прав людини та Ради Європи у Страсбурзі, коли їх не задовольняє рішення, винесене вітчизняними судами, і, на щастя, Україна визнає рішення цього міжнародного суду, котрий відіграє, таким чином, важливу роль незалежного суду «над-найвищої» інстанції.

Чому перехід України до капіталізму був успішним

Україна є ринковою економікою згідно з наведеним у вступі до цієї книги визначенням. Одними з найважливіших етапів на цьому шляху були: ціноутворення та торгівля були достатньо вільними з листопада 1994р. 1996р. в Україні було подолано інфляцію, а станом на 2000р. – забезпечено фінансову стабілізацію. Починаючи з 2000р., понад 60% ВВП України створюється у приватному секторі (графік 3.3).

Найбільш підходящим мірилом ступені ринковості економіки країни є композитний індекс перехідної економіки Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР), котрий розташовує ту чи іншу країну між відсутністю ринкової економіки (0) та нормальною ринковою економікою західного зразка (1). Станом на 2000р. Україна саме досягла значення 0.7, а це є рівень повноцінної ринкової економіки (графік 5.2).¹⁷⁴

Ключовою особливістю ринкової економіки є те, що економічні рішення приймаються вільними особистостями та незалежними фірмами. Сфера товарообігу в Україні є повністю приватною та незалежною. Немає жодного Комітету державного планування, котрий би вказував підприємствам, що виробляти, як і немає державного товаророзподілу. Ціни та торгівля є переважно вільними, а цінові субсидії – незначними. Всі розрахунки здійснюються, переважним чином, у грошовій формі, а також помітно розвинені фінансові ринки. Найбільш шкідливими рисами української економіки є високий ступінь беззаконня та бюрократичного втручання. Так, у своєму індексі зручності ведення бізнесу, що його щорічно укладає Світовий Банк та Міжнародна фінансова корпорація (2008), Україна посідає 145-те місце серед 181-ї країни світу, тоді як Польща та Росія, відповідно – 76-е та 120-е місця (графік 9.1). Цікаво, що мало не єдиними рейтингами, де Україна має гарні гарні показники, є зручність отримання кредиту (28-е місце) та примушення до виконання контрактних зобов'язань (49-е), котрі, вочевидь, реалізуються не через українські суди (графік 9.2). Україна посідає одне з найгірших місць у світі у рейтингах зручності отримання дозволів на будівництво та сплати податків. Будь-яка сфера діяльності, у котрій не уникнути контакту з державними органами, є надмірно важкою для українських підприємств, включно з такими процедурами, як закриття

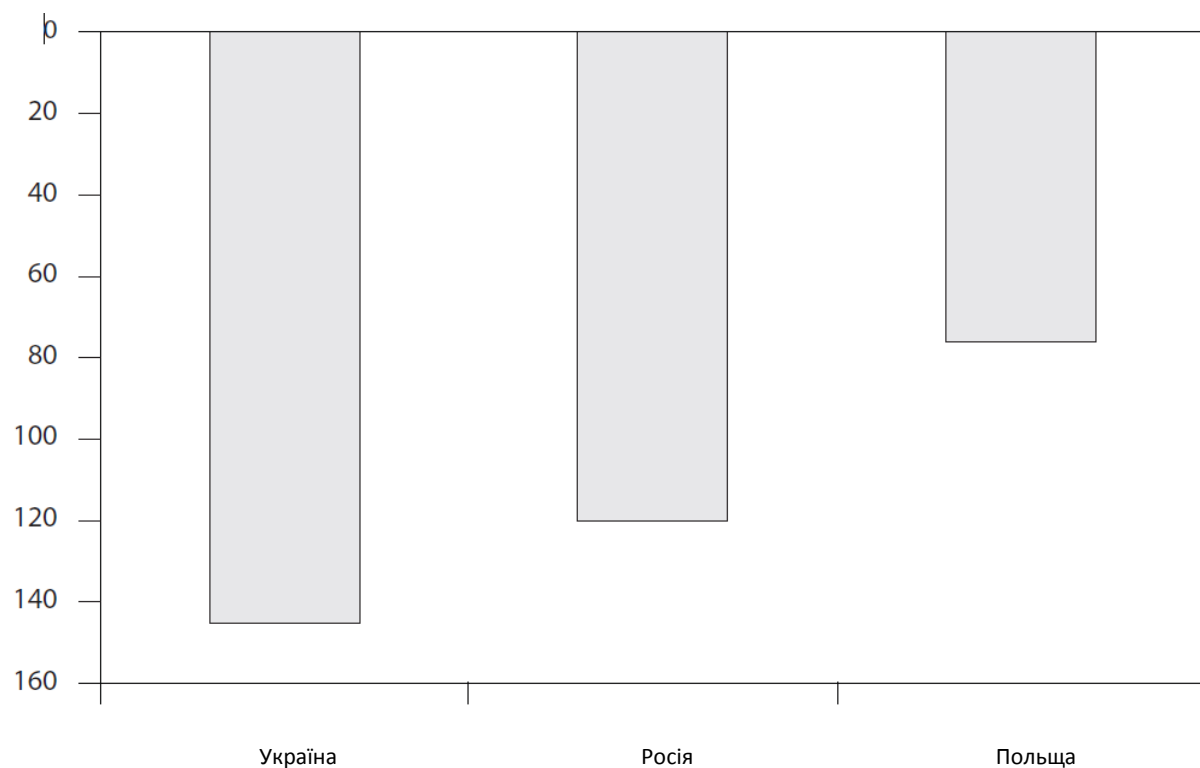
¹⁷⁴ Це визначення не містить жодних критеріїв стосовно верховенства права, наявність котрого не вважається необхідною передумовою.

підприємства, захист інвесторів, реєстрація власності, міжнародна торгівля та заснування нового бізнесу. Український бізнесовий та інвестиційний клімат є вельми несприятливим.

Перехід України до капіталізму відбувся, і, схоже на те, що відбувся він уже безповоротно. Визначною рисою цього переходу є те, що його, врешті-решт таки вдалося досягти, попри початкову дво-трирічну затримку, упродовж якої українцям довелося пережити гіперінфляцію та злиденний розвал економіки. Як правило, гіперінфляція призводить до зміни режиму, і у напів-демократичних колишніх советських республіках вона проклала дорогу для авторитаризму, однак в Україні негативний політичний ефект від неї виявився надивовижу обмеженим.

Графік 9.1. Рейтинг зручності ведення бізнесу, 2008р.

Поміж 181 економіки

Джерело: Світовий Банк, Звіт про зручність ведення бізнесу 2009, www.doingbusiness.org (перевірено 16 вересня 2008р.).

У тому, що стосується економіки, випадок України наглядно ілюструє небезпеку затримки у переході до ринкової економіки – затримки, з котрої ще жодна нація не почерпнула жодних вигод; вона лише погіршила інфляцію, посилила падіння виробництва, соціальні потрясіння та корупцію.¹⁷⁵ Як і не принесла ця агонія жодних великих інтелектуальних відкриттів, а тим, хто надто скаржився на ніби-то зашвидкі російські реформи (зокрема, Штігліц 1999, 2002), не зарадило б порівняти їх результат з набагато страшнішими злиднями в Україні.

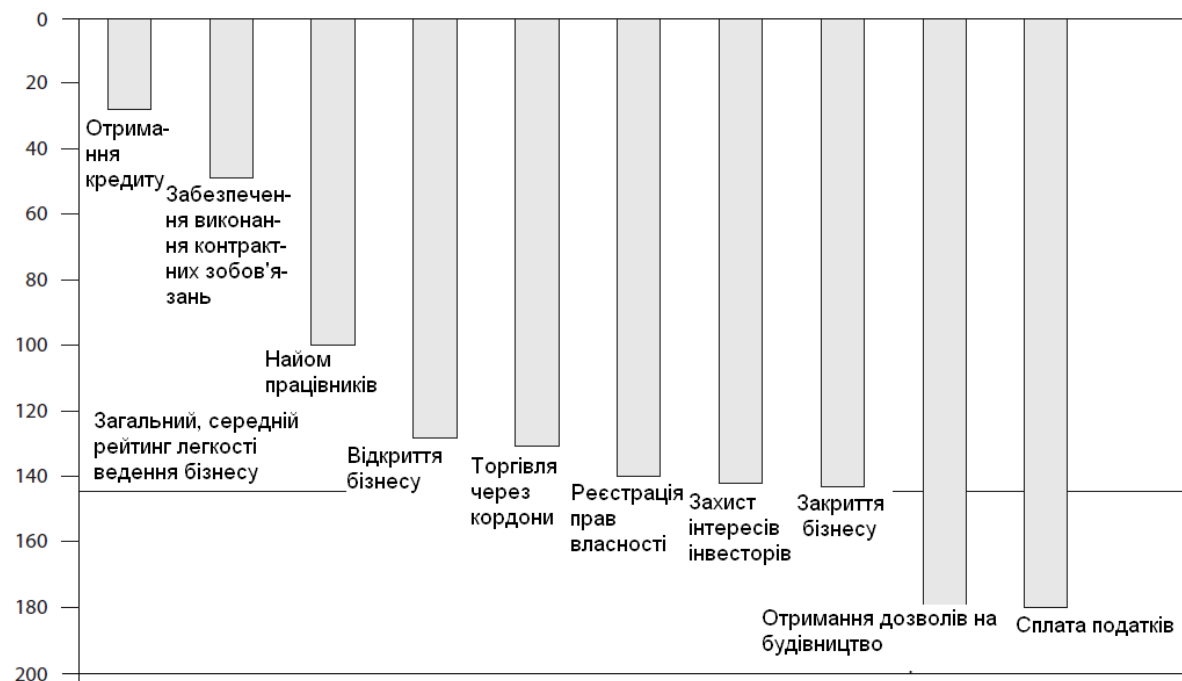
¹⁷⁵ Де Мело і Гельб, Де Мело, Денізер та Гельб (1997), Берг та ін. (1999), Фішер та Сагай (2000), Гаврилишин (2000), Гаврилишин та Вольф (2001), Кампос та Корічеллі (2002), Фішер (2005), та Гаврилишин (2006).

Тим не менш, Україна продемонструвала вражаючу моральну стійкість, котра дала її населенню можливість стоїчно пережити ці негаразди. Ніхто не гадав, що перехід буде легким, але й ніхто не продемонстрував більшої терплячості, ніж українці. Основним компенсуючим фактором виявився український націоналізм – українці знали, ціною яких страждань далася їм незалежність їхньої держави, і вважали, що їхні страждання були того варті. Українці дещо самокритично кажуть про себе «моя хата з краю», ніби висловлюючи притаманне їм бажання стояти осторонь того, що коїться у світі. Ця байдужість тривала аж до Помаранчевої революції, коли українці раптом почали активніше долучатися до суспільного життя й висувати нові вимоги.

Після трьох років відсутності будь-якої політики – з 1991 по 1994 роки, - Україна здійснила класичну, ортодоксальну макроекономічну стабілізацію. Державні видатки було скорочено на 11 % ВВП упродовж періоду з 1994 по 1996 рік, згорнувши дефіцит держбюджету з 8.7 до 3.2% ВВП (графік 3.1). Стабілізацію неабияк ускладнювала початкова затримка в реформах. Через брак міжнародної кредитоспроможності, навіть такий незначний дефіцит держбюджету було нелегко профінансувати. Як наслідок, реальна відсоткова ставка роками лишалася надзвичайно високою для України. Система оподаткування набула конфіскаційного характеру та загнала значну частину економіки у тінь. Розвинулася розлога система збирання ренти, що включала у себе податкові дірки, дотації та нечесні практики, тоді як рання стабілізація могла б покласти цим негативним явищам край ще до того, як вони глибоко вкоріняться (Бойко 1991; Мерфі, Шляйфер та Вішні 1993).

Графік 9.2 Легкість ведення бізнесу в Україні, за категоріями, 2008р.

Місце у рейтингу з-поміж 181 економіки світу

Джерело: Світовий Банк, Звіт про легкість ведення бізнесу 2009, www.doingbusiness.org (перевірено 16 вересня 2008р.)

Політично, фінансова стабілізація була пов'язана з обранням Кучми на посаду Президента у липні 1994р. Вінцем стабілізації стало символічно значуще запровадження гривні у вересні 1996р., здійснене під керівництвом Голови Національного банку України Віктора Ющенка. 2000р., будучи вже прем'єр-міністром, Ющенко довершив стабілізацію ще й зачисткою найгірших залишків ренто-збирання.

Також, Україною було змарновано перші роки незалежності у відношенні приватизації. Роком прориву став 1994р, коли було закладено певну юридичну та адміністративну базу, а Юрій Єхануров став Головою Фонду держмайна. Як і його російський колега Анатолій Чубайс, він був рішуче налаштований провести приватизацію в Україні якомога швидше. Він зупинив власний вибір на триєдиному підході: по-перше, він допустив суттєву інсайдерську приватизацію; по-друге, він сприяв масовій приватизації через ваучери; і, по-третє, він подекуди заохочував продаж підприємств новим, непов'язаним з ними доти особам.

Зрештою, більшість фондів перейшло до рук інсайдерів, оскільки приватизація стартувала зі значною затримкою, і старі керівники тих підприємств мали вдосталь часу, щоб посилити свої позиції, відтак, більшість із них стало взагалі неможливо посунути. Як і скрізь, приватизація на користь сторонніх, непов'язаних осіб була найбільш протирічною, і, чим прозорішим був продаж, тим більше невдоволення серед населення він збуджував, як, наприклад, сталося з аукціоном, на якому було продано «Криворіжсталь». Дещо із затримкою, але приватизація таки призвела до реструктуризації, перебудови економіки і, як підтверджує досвід інших пост-комуністичних країн, нічого хорошого не починалося, доки приватизацію не було проведено (Естрін та Роузвір 1999; Акімова та Швьодіауер 2000, 2002, 2004).

Роль МВФ

З 1994 по 2000р., МВФ був домінуючою міжнародною організацією в Україні. Він відігравав основну та дуже корисну роль у макроекономічній стабілізації країни.

З початку 1992р. і по серпень 1994р. місії МВФ відвідували Україну, однак їм не вдавалося достукатися до уряду і, відтак, вони не могли допомогти в укладенні бодай якоїсь програми реформ чи стабілізації. Тим не менш, сама присутність МВФ та дискусії, що періодично організовувалися, допомогли тим нечисленним прогресивним силам в українському уряді розвинути та впорядкувати власне економічне бачення.

Найкращим вчинком МВФ стала кредитна лінія для системної трансформації, про надання котрої домовленість з українським урядом було укладено наприкінці 1994р. Все починалося з візиту керуючого директора МВФ Мішеля Камдессю, котрий разом зі своїм першим заступником Стенлі Фішером продовжували тримати руку на пульсі українського розвитку упродовж усіх 1990-х років. МВФ та український уряд діяли разом швидко та гнучко. Ця угода позначила перехід України до ринкової економіки, дерегуляції цін та торгівлі, а також привела до фінансової стабілізації.

МВФ був найбільш активним в Україну упродовж 1994-2000рр., надавши чимало послуг. Мабуть, найважливішою з них було примусити уряд України таки зосередитися на фінансових проблемах та пошукові можливих їх рішень. Причому, у МВФ було вельми небагато технічних експертів,

котрі постійно перебували у Києві, однак саме ця купка й зробила найбільший внесок. Загалом та у цілому, політичне дорадництво МВФ було вельми слухним. Найбільш невдалою з порад, мабуть, було прийняття валютного коридору, котрий було утримувано з 1996 по 1998р., як і у Росії, що призвело до різкої девальвації наприкінці 1998р., перед тим спричинивши суттєві втрати міжнародних золотовалютних резервів.

Українські лідери уважно прислухалися до представників МВФ, оскільки останній був для країни основним джерелом міжнародного фінансування у ті кризові роки. За період з 1994 по 1999р., організація надала Україні позик на загальну суму 2.5 млрд у SDR (що в еквіваленті складає близько 3.5 млрд дол США) стабілізаційного фінансування (Аслунд 2002, таблиця 10.5). Це фінансування підкріпило доти вельми слабкі міжнародні валютні резерви України, котрі прямували до закріплення на позначці трохи вище за один млрд дол. МВФ також допомагав Україні у її складних перемовинах з реструктуризації боргів, головнo – по затримках у розрахунках за газ із Росією та Туркменістаном.

Україна та МВФ укладали Угоди про фінансову підтримку приблизно на рік, і щороку МВФ надавав Україні десь кілька сотень мільйонів доларів позик. Важливим було, що МВФ щоквартально проводив детальний аудит, і гроші видавалися траншами. Приблизно через раз, МВФ блокував надання чергового траншу через те, що Україна не виконувала декотрі з умов. У такий спосіб, себто, часто відмовляючи у здійсненні платежу, МВФ примушував рахуватися з ним та більше дослухатися його порад. На той час, МВФ був центральною темою дискусій в Україні, де одні казали, що МВФ занадто жорсткий, тоді як іншим він видавався занадто поблажливим.

За іронією долі сталося так, що коли прем'єр-міністр Ющенко здійснював другу велику реформу України 2000р., він мусив це робити за відсутності підтримки МВФ, оскільки останній заблокував будь-які позики Україні через те, що виявив факт маніпуляції резервами національного банку, котрий стався у проміжку між 1996-98рр. – як наслідок тієї маніпуляції, МВФ надав три транші, котрі він, за наявності достовірної картини, відмовився б надавати (МВФ 2000б). Навзамін, однак, МВФ не полишав дорадчої підтримки та зробив інтелектуальний внесок задля встановлення кращих процедурних та політичних стандартів у ту гарячу пору реформ.

Загалом, МВФ як організація цілком може пишатися тим, що досягла поставлених перед нею цілей в Україні вельми скромним коштом та за обмеженості ресурсів. Україна вже давно сплатила усі ті позики МВФ разом із відсотками. Окрім Фонда Сороса, жодна інша організація не може зрівнятися за значенням із МВФ. Світовий Банк також відігравав важливу роль, однак структурні реформи, котрі належали до його сфери компетенції, все ще відстають. Разом із Агенцією США з міжнародного розвитку, Світовий Банк може записати на власний рахунок українську приватизацію як свій найбільший успіх.

Коли Україна несподівано увійшла у нову фінансову кризу у жовтні 2008р., МВФ легко й ефективно повернувся в Україну, швидко ухваливши угоду про надання підтримкової позики, суттєвої як за умовами, так і за обсягом (16.4 млрд дол).

Вплив олігархів

Існує два важливих і взаємопов'язаних для майбутнього України питання – куди далі розвиватиметься її олігархія і чи виживе її демократія, оскільки вельми мало існує настільки

олігархічних суспільств і при цьому – формально демократичних. Олігархії, як і демократії, мають певні характерні риси, котрі визначають їхній подальший рух у тому чи іншому напрямку.

Дерон Аджемоглу (2003) досліджував проблеми з правами власності у олігархічному та демократичному суспільствах. Він визначає олігархічне суспільство як «таке, де політична влада перебуває в руках економічної еліти», порівнюючи властиві йому спотворення з тими, що властиві демократії – де політичну владу розподілено більш рівномірно.

Недоліком демократій є той факт, що вони тяжіють до підвищення податків та перерозподілу доходів від підприємців до робітників, знеохочуючи перших до інвестування. Україна саме переживає подібний виклик. Податкова ноша на її офіційний сектор така ж значна, як і у Центральній Європі (графік 5.4, Тандзі та Шулькнехт 2000). Вона зросла після Помаранчевої Революції, а податкові надходження ідуть, переважно, на соціальний перерозподіл.

Проблемою ж олігархічного суспільства, на думку Аджемоглу, є те, що воно пропонує менш рівноцінне поле гри: обмежується можливість входу на ринки нових підприємств, спотворюється виділення ресурсів, а дохід перерозподіляється на користь підприємців за рахунок зниження оплати праці. Дехто може сказати, що олігархи менш зацікавлені у верховенстві права, оскільки останнє схильне захищати маленьких від великих (Сонін 2003), що досвід України й підтверджує.

Зростання залежатиме від того, котре з цих спотворень матиме значніший економічний ефект. Аджемоглу (2003) припускає, що, як правило, олігархії попервах зростають швидше, однак потім виявляються менш динамічними за демократичні суспільства. Пост-комуністичний перехід попервах демонстрував протилежне: до 1998р., демократія була рушієм ринкових реформ та економічного зростання, оскільки основною перешкодою на шляху як першого, так і другого було надзвичайне за масштабами рентоздирництво, від котрого зиск отримували саме олігархи. Починаючи ж із 1999р., однак, означилася протилежна тенденція: негативні наслідки високого оподаткування, високого соціального перерозподілу та надмірно зарегульованих ринків праці у Центральній Європі втримували темпи зростання економіки на низькому рівні, тоді як олігархії СНД зазнали злету починаючи з 1999р. та пережили зростання на рівні 9% щороку аж до 2007р. включно. Рушієм цього зростання були низькі податки та вільні ринки праці (Аслунд 2007а).

Тим не менш, аргументація лібералів стосовно вирівнювання правил гри, подолання корупції та полегшення входу на ринок нових підприємств все ще лишається тут актуальною та доречною. Корупція в Україні є вельми значною, від неї виграють заможні, вона наділяє їх більшими правами у порівнянні з іншими. Однак, у кінцевому рахунку, найзаможніші виявляться найбільш зацікавленими у забезпеченні їхніх прав власності. Страх реприватизації, посіяний 2005р., показав, що навіть найбагатші не можуть почуватися у безпеці. Наразі, українські олігархи змушені витрачати непомірні суми грошей на політику, аби забезпечити збереження за собою своїх прав власності, на кожних виборах. Однак, ці витрати гарантують їм величезні привілеї, недоступні звичайним бізнесменам; і той факт, що фінансування політичних партій обмежено законом, не допомагає – відповідні розрахунки просто загнано у тінь.

Олігархію та демократію часто розглядають у дискусіях як статичну модель, однак, ключовими є відмінності між цими двома системами, що проступають у динаміці. В ідеалі, конкуренція між великими олігархічними групами має бути настільки інтенсивною, що вони врівноважують владу одна одної та виробляють стандартизовані правила, а також, що з'являється багато конкуруючих

бізнес-груп. Саме це й відбувалося з 2000 по 2004р., закладаючи підвалини Помаранчевої Революції, згідно з інтерпретацією еволюції конкуренції між монархом та парламентом у Британії, що її вивели Роберт Б.Екелюнд та Роберт Д. Толлісон (1981); ця боротьба спричинилася до поширення як економічної, так і політичної конкуренції – себто, конкурентної ринкової економіки та демократії.

Однак, ситуація, що склалася після Помаранчевої Революції, більше нагадує суб-оптимальну рівновагу або гру з відсутнім стабільним рішенням. Три головних олігархічних групи стоять за трьома різними олігархічними партіями, котрі врівноважують одна одну і, таким чином, практично жодних політичних рішень не приймається; не відбувається ані прогресу, ані регресу, що є ознакою консервативного суспільства у стані рівноваги. Однак, подібна рівновага є, вірогідно, лише тимчасовою, оскільки усі чотири провідних олігархічних групи сконцентровано у металургійній промисловості і чиє піднесення відбулося завдяки надзвичайному бумові на світовому ринкові сталі, котрий закінчився 2008р. і навряд чи повториться. Фінансова криза та скорочення попиту на сталь, вірогідно, спричинить глибокі політичні та економічні зміни.

Найбільшою загрозою для демократії буде, якщо один олігарх скупить з тельбухами весь український політикум та керуватиме ним як власним приватним підприємством, як це зробили казахський президент Нурсултан Назарбаєв чи азербайджанський Ільхам Алієв. Після виборів, цей олігарх зможе окупити свої інвестиції шляхом, скажімо, кількох вигідних приватизацій «на дружніх умовах». Поточна концентрація багатства у поєднанні з відсутністю верховенства права та етичних стандартів просто спокушає приватизувати політику. Однак, ризик подібного олігархічного придбання в Україні є не надто вірогідним з огляду на наявність там доволі сильного громадянського суспільства та широких свобод.

Україною все ще керують її сталеві барони, котрим вдалося раціоналізувати та поставити на потік свої корпоративні структури (Фрішберг 2006), однак, дехто з них не в змозі буде вижити чи перейти до інших галузей. Найслабші компанії програють, а їхні власники будуть змушені продати активи. Неважко вгадати, що жертвами стануть саме ті сталеві конгломерати, котрі не захищено від цінових примх вертикальною інтеграцією чи диверсифікацією. Натомість, піднімуться бізнесмени в інших галузях та «переплюнуть» за багатством сталевих баронів, і така структурна зміна, вірогідно, спричиниться до зростання економічного та політичного плюралізму.

Коли в українських олігархів запитати, як нормалізувати суспільство, звичною відповіддю є «завершити приватизацію». Великі бізнесмени інвестують забагато у ненадійних політиків, оскільки у держави все ще є чимало цінних підприємств, котрі можна виставити на продаж. Якби приватизацію було завершено, можливе поле для корупції суттєво згорнулося б. Навіть якщо вважати, що приватизація після Помаранчевої Революції нікуди не рухалася, вона, у будь-якому разі, скидається на незворотню і показує певний прогрес. Наступна велика приватизація у осяжному майбутньому – сільськогосподарських земель, і її буде проведено, щойно буде знято мораторій на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення.

Україна відчуває сильні впливи з-за кордону, причому, як із Заходу, так і зі Сходу. Очевидними є сильні, позитивні впливи Заходу – від зовнішньої торгівлі та інвестицій, від українських інвестицій за кордоном та від тиску ЄС.

Прямі зарубіжні інвестиції в Україну мають сильний вплив. Часто, зарубіжні компанії купують великі підприємства, що їх перед тим реструктуризували українські бізнесмени. Останніми роками неабияк було приведено до ладу українську банківську систему, оскільки великі банки збагнули, що можуть продати свої банки іноземцям за шалені прибутки, щойно їм вдасться досягти впорядкованості власних корпоративних структур та бухгалтерії. Близько 40 відсотків українського банківського сектору належить іноземним банкам, що удвічі більше, ніж в Росії. Українська банківська система майже повністю перебуває у приватних руках і, як наслідок, є сильнішою та чистішою, ніж російська, котрою наполовину володіє держава. Росія, однак, має краще комерційне законодавство та більш функціональне судочинство.

Останніми роками, великі українські бізнесмени отримали змогу виходити на розміщення своїх цінних паперів на фондових ринках, як правило, Лондонській фондовій біржі. Будучи націленими саме на такі перспективи, зокрема, найбільші українські бізнесмени – Рінат Ахметов та Віктор Пінчук, - роками удосконалювали організацію власних корпоративних структур та проходили аудиторські перевірки у компаній світового рівня, перш ніж почати продавати акції власних компаній на відкритому ринку. Водночас, офіційна оцінка їхніх активів зросла у рази.

Процес розширення Європейської Спільноти також висуває до бажаючих приєднатися чимало вимог та чинить тиск, що сприяє підвищенню рівня кандидатів до рівня країн-членів. Україна має мету стати членом Європейської Спільноти, тож перспектива піддавання її подібному тиску існує, хоча й не стала ще настільки ефективною, якою могла би стати. Україна вже прийняла на себе зобов'язання провести десятки інституційних вдосконалень у початковому плані дій, котрий вона уклала з Європейською Спільнотою у лютому 2005р. як частину Політики сусідства ЄС. Україна наразі веде переговорну роботу за угодою про європейську асоціацію, котра міститиме набагато більше інституційних вимог. Європейська Спільнота пропонує пряму інституційну взаємодію між державними агенціями-близнюками. Європейська спільнота також напряду впливає на українських суб'єктів. Великі українські бізнес-корпорації, зокрема, Індустріальний Союз Донбасу, «Систем Капітал Менеджмент» та «ІстВан», - усі зацікавлені в інвестиціях на Захід та свідомі того, що вони матимуть можливість здійснювати подібну діяльність лише якщо слідуватимуть за власною репутацією.

Однак, ці позитивні тенденції зводяться нанівець такими кепськими звичаями, як корпоративне рейдерство. Деякі бізнесмени усвідомлюють, що мають порівняльні переваги лише за умов ведення бізнесу по-старому, відтак, вони не мають бажання рухатися вперед. Корпоративне рейдерство в Україні процвітає, чому сприяє й застаріле корпоративне законодавство. Бізнесмен, що зростає, здатен підкупити будь-який суд. Згідно з українським законодавством щодо господарських товариств, загальні збори акціонерів, щоб зібрати кворум, потребують присутності 60 відсотків голосів акціонерів, що дозволило групі Приват контролювати Укрнафту роками, володіючи при цьому лише 42% акцій, хоча мажоритарним акціонером є держава (ЄБА 2004, ОЄЦД 2004). Таким чином, міцно утримувані позиції старого істеблішменту вдало опираються прийняттю більш адекватного закону про акціонерні товариства.

Значною мірою, українським компаніям вдається уникати подібних проблем, вказуючи в угодах, що до них застосовується міжнародне комерційне право, та звертаючись для вирішення диспутів до арбітражних судів за кордоном, однак за таких умов завжди лишається ризик, що який-небудь український суд не визнає подібну практику та/або відповідні судові рішення

чинними на території України. Комбінація застарілого законодавства, арбітражних судів та постійної боротьби за владу в державі робить ситуацію небезпечною та непевною, оскільки держава може втрутитися будь-коли й у найнесподіваніший спосіб.

Під великим питанням лишається, чи зможе Україна встановити верховенство права по відношенню до тамтешніх олігархів. Запровадження гарантій прав власності має відзначити той поріг, перетнувши який країна переходить до зрілого капіталізму, а нинішня українська олігархія (як спосіб устрою) зможе поступово знизити рівень корумпованості й трансформуватися у демократію. Тільки тоді зможе розвинути нормальна правова система, котра буде здатна дисциплінувати олігархів. Як правило, подібне стається тоді, коли розвиваючі авторитарні країни стають демократіями, і Помаранчева Революція, схоже, завершила цей процес. Однак, жодне політичне рішення (а це саме те, що ми маємо) навряд чи матиме тривалий ефект, якщо воно не опирається на сильний і широкий ідеологічний фундамент суспільного визнання недоторканості приватної власності. Якщо люди все ще не певні того, що капіталізм – це благо для них самих, вони навряд чи визнають припустимість існування супер-багатіїв.

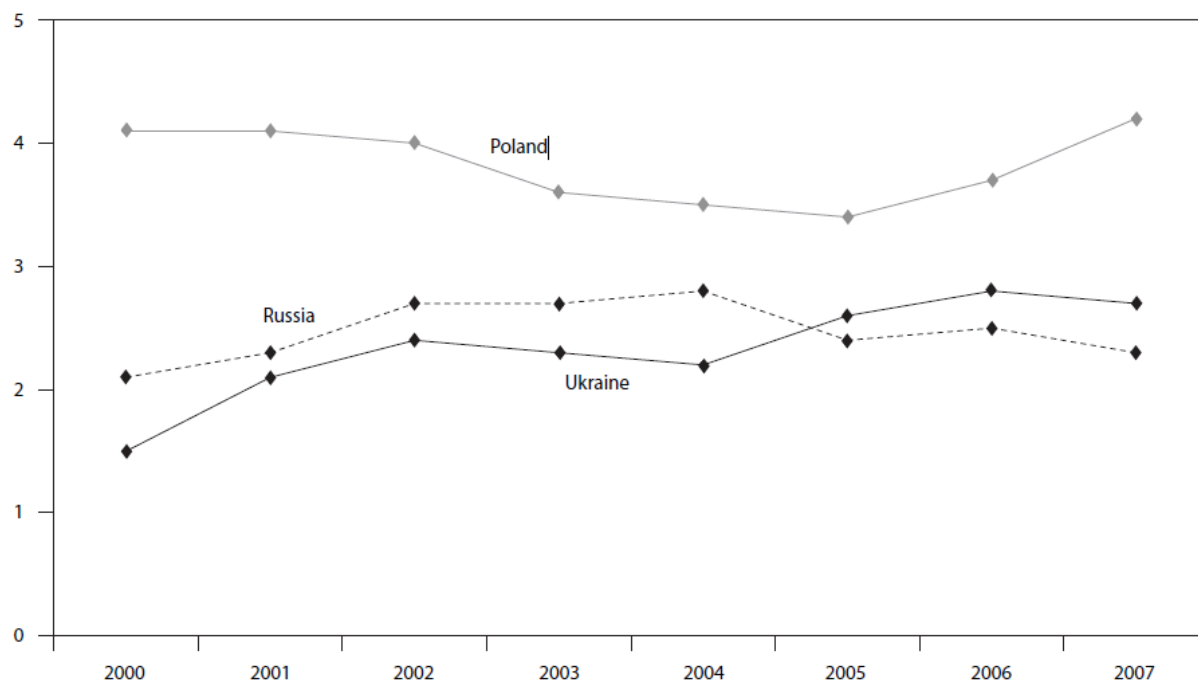
Чи виживе українська демократія?

Пост-комуністичні країни обрали або ж повну демократію, або ж авторитаризм. Україна є унікальною в цьому сенсі, оскільки вона є єдиною з країн СНД, котру Дім Свободи у своєму рейтингові (2008) відніс до «вільних». На графіку 9.3 Україна явно контрастує з Росією та Польщею. Польща, як і решта Центральної Європи та країн Балтії, стала вільною одразу по завершенню панування комунізму та лишається демократичною дотепер.

Україна й Росія, однак, у 1990-х були напів-демократичними. Звичайно, з падінням комунізму було суттєво розширено політичні та громадянські свободи, однак їх не було належним чином законодавчо закріплено або ж запроваджено. Тим не менш, Борис Єльцин чи Леонід Кучма не прагнули сконцентрувати усю владу в своїх руках. Натомість, вони нацьковували одні групи впливу на інших, вивищуючись над усім цим у якості такого собі арбітра «вищої інстанції». Наслідком такої політики було те, що зберігався плюралізм. Наприкінці 1990-х свободи в Росії почали згортатися й країна ставала дедалі авторитарнішою за правління Владіміра Путіна, котрий зосереджував владу в своїх руках за допомогою старих структур КГБ (Аслунд 20076).

Графік 9.4 Індекс сприйняття корупції, 2000-2007рр.

індекс

Примітка: Індекс приймає значення від 0 (надзвичайно корумпована) до 10 (надзвичайно чиста).

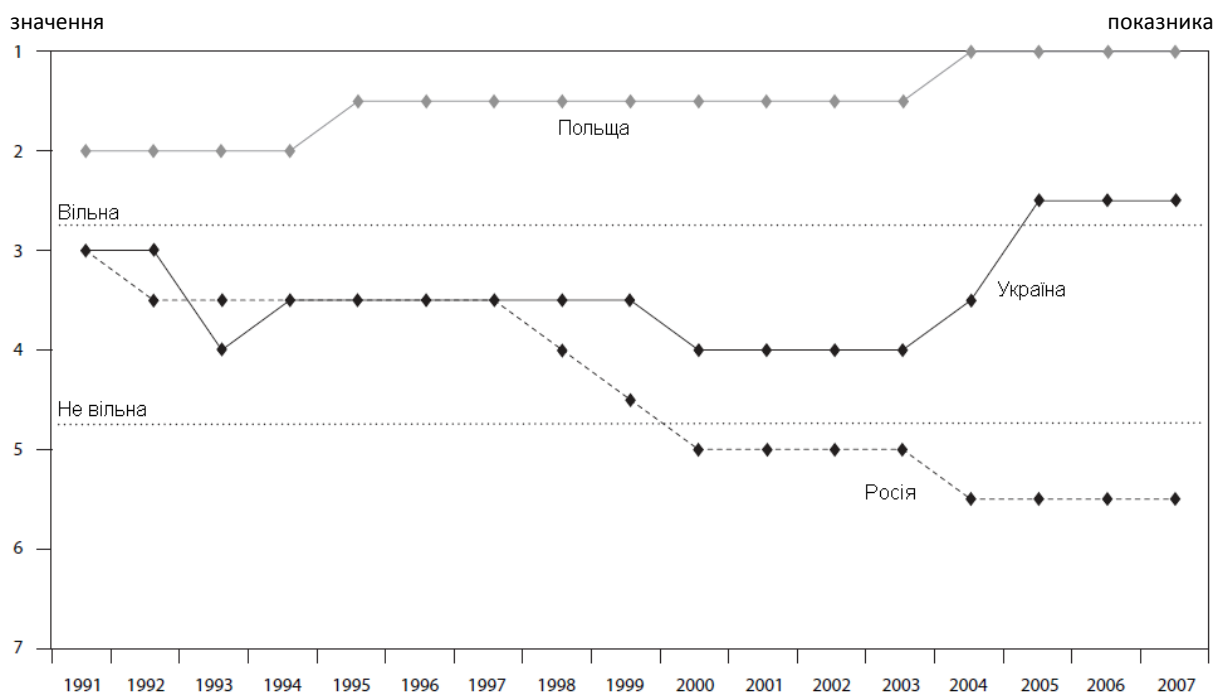
Джерело: "Транспаренсі Інтернейшнл", www.transparency.org (перевірено 1 липня, 2008р.).

Україна ж ніколи не переживала подібного згортання громадянських та політичних прав, якого зазнала Росія за Путіна, саме завдяки Кучмівській політиці «розділяй і володарюй». Помаранчева Революція суттєво розширила свободи, перетворивши Україну на демократію. Свобода слова, ЗМІ, зібрань та віросповідання почали повною мірою поважатися, а в Україні відбулося троє підряд вільних та справедливих виборів. Головним недоліком, що лишився, є брак верховенства права та високий рівень корумпованості.

Знову ж таки, порівняння з Росією є вельми слушним: за міжнародними стандартами, що Україна, що Росія є глибоко корумпованими країнами. Пропонуємо до уваги індекс сприйняття корупції, що його публікує Транспаренсі Інтернейшнл (2008), котрий дає змогу відстежувати щорічні показники (графік 9.4). Починаючи з 2000р. і по 2004р., Україна вважалася ще більш корумпованою, ніж Росія, однак, починаючи з 2005р. Україна стає менш, а Росія – більш корумпованою. Помаранчева Революція виставила тутешню корупцію на світ Божий, тоді як зростання авторитаризму в Росії неабияк їй приховало. Огляд сприятливості бізнес-клімату та продуктивності підприємств (BEEPS), що його сумісно проводили ЄБРР та Світовий Банк 2002р. та 2005р. приходить до того ж висновку (Андерсон і Ґрей 2006). Однак, анекдотична дійсність додає інший вимір. Бізнесмени часто розчаровуються в Україні, оскільки рішення вельми часто не приймаються через корупцію, що аж безчинствує. Вони не знають, кому потрібно заплатити, чи зробить той високопосадовець, котрому було заплачено, те, що він береться зробити (Шляйффер і Вішни 1993). У Росії, на відміну, все це, зазвичай, легше, однак, врешті-решт, лишається проблема – високопосадовець може вирішити відібрати бізнес, і жодного порятунку від цього не існує.

Чи виявиться Україна тим локомотивом, що поведе СНД до демократії, чи ж, натомість, вона теж піддається авторитаризмові, що панує у цьому регіоні? Як уже згадувалося у введенні, Україна упевнено відповідає критеріям демократичності, що їх вивів Хуан Лінц (1978, 5): свобода формулювати та обстоювати політичну альтернативу, право на свободу об'єднань та свободу слова, як і решту основних свобод, вільна та ненасильницька конкуренція поміж лідерів з періодичним підтвердженням чинності їхніх претензій на владу (вибори), підключенням до демократичного процесу усіх політичних інституцій, а також свобода участі в політичному процесі незалежно від політичних уподобань.

Графік 9.3 Громадянські та політичні права, 1991-2007рр.

Джерело: Дім Свободи, *Світовий історичний показник свободи країн*, <http://freedomhouse.org> (перевірено 16 вересня, 2008р.).

У зв'язку з цим, критичним постає питання – чи можна вважати легітимною країну, її політичні інституції та соціально-економічну систему? Відповідь можна отримати, застосувавши спрощене визначення Лінца (1978, 18) - «легітимним урядом вважається той, котрий з усіх доступних форм врядування втілює найменше зло».

Питання легітимності країни розділяється на два інших питання: безпека її кордонів та ступінь згуртованості нації. Денкуорт Растоу (1970) підкреслює важливість забезпечення безпеки кордонів перш, ніж можна братися за побудову будь-якої демократії. Держава, чиї кордони не є у безпеці, не може бути стабільною (МакФол 2001, 9). Завдяки тому, що Єльцин ще на самому початку існування держав СНД дав гарантії цілісності кордонів у межах, в яких існували колишні СРСР, а також той факт, що СРСР було ліквідовано мирним шляхом у 1991р., кордони України були цілком безпечними і, попри те, що різні російські політики час від часу щось варнякали про Крим, російсько-українська угода від 1997р., схоже, закрила питання територіальної цілісності України остаточно.

Іноді здавалося так, ніби українські вибори розділювали країну, - особливо це відчуття проявлялося під час президентських виборів 1994 і 2004р., - однак, на щастя, ці «розколи» були виключно поверховими, не призвівши до серйозного сепаратизму. А ще, Україна, схоже, таки спромоглася потихеньку виробити власну, хай і несяжну, національну ідентичність.

Після Помаранчевої Революції, Україна виробила помітний ідеологічний консенсус. 2007р. всі три основні політичні партії просували до плутанини схожі між собою ліберально-демократичні ідеї, тоді як ліве крило було змаргіналізованим. Спільними цінностями було визнано демократію, свободу, приватну власність на засоби виробництва, ринкову економіку, міжнародну відкритість та європейську інтеграцію. Упродовж чотирьох років було проведено троє вільних і чесних виборів підряд. Як політичні, так і соціально-економічні інституції України вважаються високолегітимними.

Ані збройні сили, ані спецслужби не становлять тут будь-якої загрози, тоді як у сусідній Росії саме вони є основними силами, що сприяють її скочуванню до автократії. Економічне зростання України також зробило свій внесок у легітимізацію нинішнього режиму, оскільки економіка зростала у середньому на 7.5 відсотків щороку з 2000р. по 2008р.

У порівнянні з Росією, Україна є благословенно позбавленою кількох російських проклять: по-перше, маючи вельми незначні доходи від видобутку нафти й газу, вона не страждає від прокляття енергетичної ренти, котру було б легко знімати невеличкому колу еліти (Фіш 2005, Даймонд 2008); по-друге, в Україні є відсутніми російські традиції сильного авторитаризму, що підкреслює, зокрема, Річард Пайпс (2005); ну і, по-третє, Росія страждає на пост-імперську ностальгію, тоді як новонабута незалежність українців лише надихає.

Тендітність української демократії, однак, влучно розкривається фразою Альфреда Гіршмана (1965) про те, що демократичне лідерство має довести свою спроможність. Україна, у цьому відношенні, страждає на три пов'язаних між собою вади: по-перше, досі відсутнє законодавство, котре б закріплювало права власності, або ж таке законодавство є занадто неповним, щоб задовольнити потреби суспільства у праві й порядку; по-друге, урядові бракує ефективності; по-третє, корупція залишається вельми розлогою та руйнівною за впливом.

Ризик того, що державне управління виявиться неадекватним, є очевидним, і, за більшістю вимірюваних показників, ефективність державного управління знизилася після Помаранчевої Революції, тоді як запити населення якраз зросли. От це зростання вимог та очевидна нездатність держави їх задовольнити є потенційною вибуховою сумішшю. Однак, у вільному суспільстві, люди знаходять чимало шляхів вирішити власні проблеми й без держави. Українська демократія не виправдовує покладених на неї сподівань, але її повалення не є ані вірогідним, ані необхідним. Водночас, фінансова криза, що спалахнула у жовтні 2008р., стане суворим випробуванням української демократії на міць.

Європейська економічна конвергенція

Домінуючою ідеєю в теорії економічного зростання є теза: маючи однакові економічні системи, схожі передумови та схожу економічну політику, економіки мають сходитися, конвергувати до схожого економічного рівня (Барро і Сала-і-Мартін 2004).

Країни Центральної та Східної Європи надали чудові приклади такої конвергенції. Станом на 2007р. їхні показники ВВП на душу населення (у купівельній спроможності) досягли половини рівня старих 15 членів Євроспільноти (МВФ 2008). У поточних курсах валют, їхній ВВП на душу населення ледь-ледь нижчий за третину від рівня старших 15 членів ЄС. Росія вже подолала схожу конвергенційну межу, досягнувши чверті від рівня ЄС-15 станом на 2007р. (МВФ 2008).

Україна також заскочила до цього вагону переможців: якщо протягом періоду 1992-2000рр. її ВВП у поточному доларовому еквіваленті теліпався десь на дні, то з 2000р. по 2007р. він уперто зростав, у середньому, на 24% щороку, сягнувши з 31 млрд доларів станом на 2000р. до 140 млрд 2007р. (графік 9.5). Це означало, що ВВП на душу населення України майже потроїлося підскачавши з 2.8 до 7.4% рівня єврозони (МВФ 2008). Україна настільки відстає від інших країн Центральної та Східної Європи, що її зростання може тривати високими темпами аж допоки вона досягне третини від рівня ЄС-15.

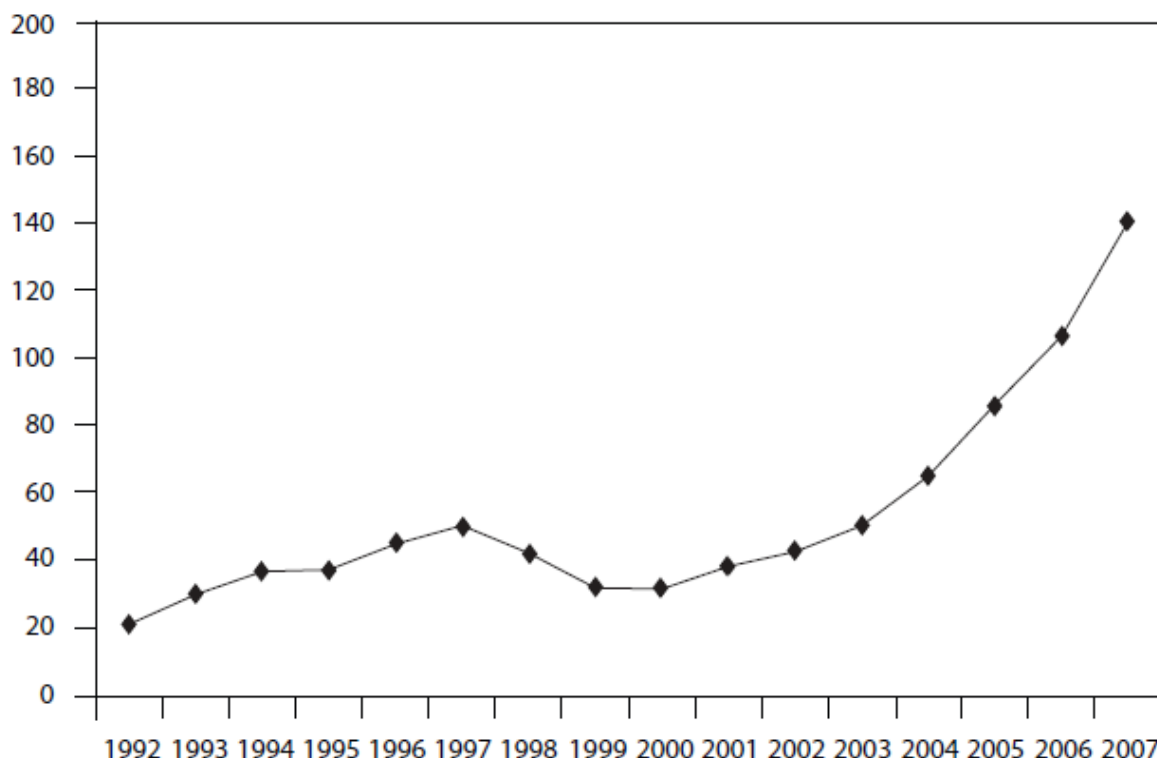
У наступному десятиріччі, в Україні має відбуватися надприродне номінальне зростання. Ринкова економіка закріпилася та насолоджується солідною політичною підтримкою. Дві третини ВВП виробляється приватним сектором, і ця частина лише зростає. Україна є дуже відкритою економікою, і стане ще більш відкритою зі вступом до СОТ. Після фінансової кризи, зростання може повернутися, надолуживши будь-яке попереднє падіння. Серйозною проблемою є корупція, однак, те ж саме діється у багатьох інших швидко зростаючих економіках.

Досі, Європейська Спільнота вела себе радше пасивно по відношенню до України, однак залучення ЄС зростає. Європейська Спільнота буде тиснути на і співпрацювати з Україною задля здійснення багатьох інституційних реформ, більшість з котрих сприятимуть подальшому зростанню. У Спільноти є здорова звичка проводити найбільш ліберальні реформи, такі як полегшення доступу до ринків та обмеження монополій, у першу чергу. Це встановить рівні стандарти, котрі, найвірогідніше, стануть домінуючою темою інституційної думки та дебатів в Україні, як це вже відбувалося у Центральній та Східній Європі.

Не дивлячись на спустошення, спричинювані поточною фінансовою кризою, матеріальних причин того, чому довготермінове економічне зростання України має лишатися високим, чимало. Ремонетизація економіки підштовхнула обсяг грошей (М3) як відсоток до ВВП з 16% 2000р. до 47% 2007р. (графік 9.6). Зростаючий попит на гроші знайшов своє відображення у циклі довготермінових кредитів, що призвело до зростання інвестицій. Таким чином, інвестиції по відношенню до ВВП зростали паралельно, з майже 20% 2000р. до 27% 2007р., і ця тенденція має продовжитися після проходження тимчасового затишшя в бізнесовому циклі (графік 6.3).

Графік 9.5 ВВП України в доларах США, 1992-2007рр.

млрд дол. США

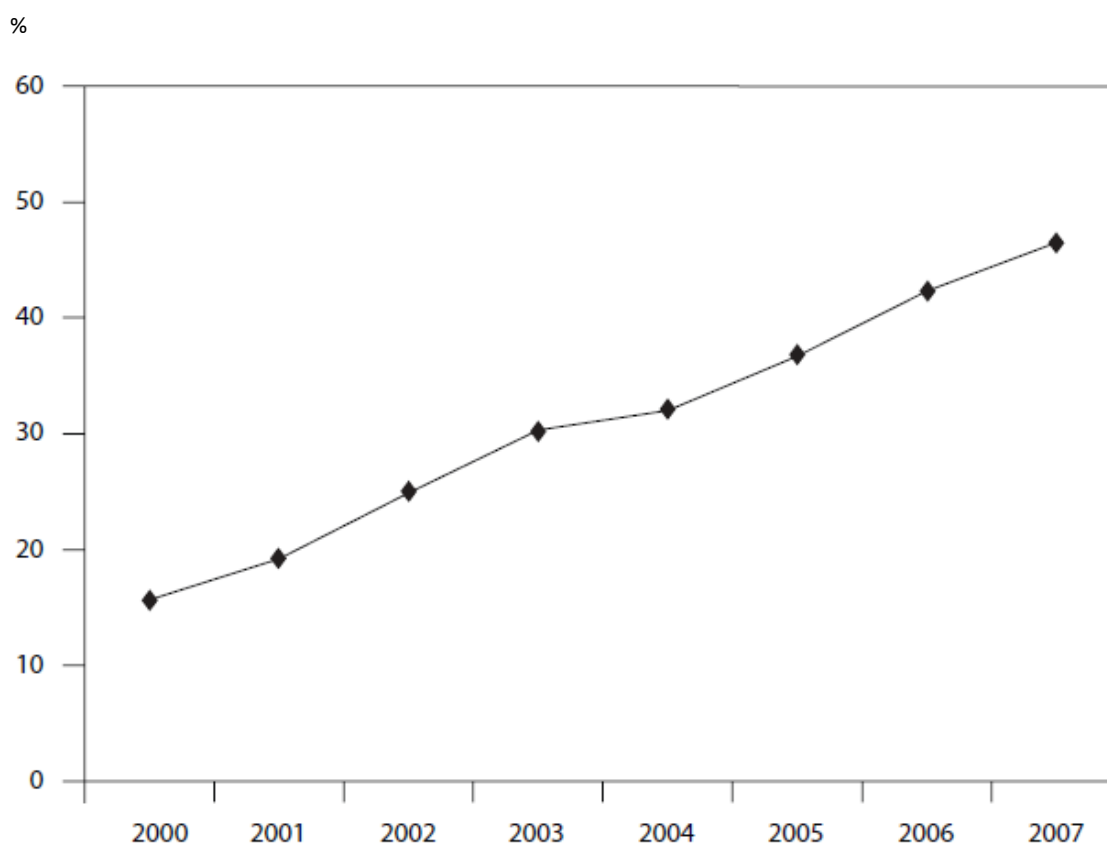
Джерело: МВФ (2008).

Частина із тих інвестицій, що зростають, припадає на прямі зарубіжні інвестиції (ПЗІ), котрі зростали безперестанку, сягнувши 6.5% ВВП у 2007р. (графік 9.7). Майже непомітно, Україна наздогнала за часткою ПЗІ у ВВП такі Центрально-Європейські країни, як Польща, значно обійшовши за цим показником Росію. Попри тимчасові негаразди, ПЗІ, вірогідно, залишаться значними ще довго, принаймні, виходячи з досвіду країн Центральної Європи. Також, триває структурна нормалізація – старі, неефективні підприємства советського стибу закриваються, тоді як з'являються й розвиваються інші, нові галузі.

Найбільш важливий потенціал зростання представляють собою ті 73 відсотки української молоді, котрі обирають ту чи іншу форму вищої освіти, роблячи колосальну інвестицію як у себе, так і в людський капітал країни.

Україна – країна відкритої ринкової економіки, розташована у Європі, і вельми інтегрована. Європейська Спільнота є для неї моделлю та інституційним стандартом, і, попри те, що Україна досі імітувала Європейську спільноту вельми повільно, вона має наміри це робити. Після 2000р., вона отримала кращий доступ до єдиного європейського ринку, котрий на сьогодні є її найбільшим експортним ринком. Близькість України до Європейської Спільноти не є гарантією конвергенції, однак, її політикам потрібно зробити забагато помилок, щоб зазнати невдачі на шляху її досягнення.

Графік 9.6 Грошова маса (МЗ) по відношенню до ВВП України, 2000-2007рр.

Джерело: Конкорд Капітал, березень 2008р.

Відчуження Путіна: розворот України на Захід

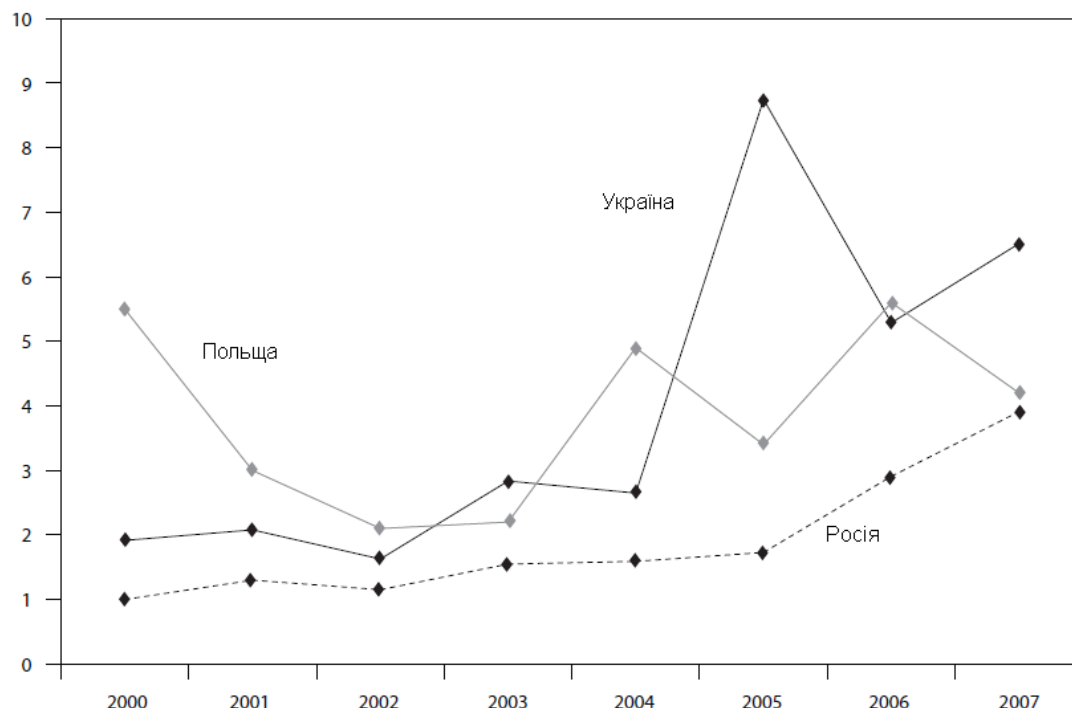
Від моменту здобуття незалежності, зовнішня політика України поступово стала більш прозахідно-орієнтованою. Період президентства Леоніда Кравчука можна охарактеризувати як ізоляціоністський. Україна була надто зайнята внутрішніми справами, щоб у неї доходили руки до зовнішнього світу, а єдиним важливим її активом була ядерна зброя.

Кучма бажав покращення відносин України як із Росією, так і з Заходом. Його політика була прагматичною, покладаючись на користання з можливостей, що відкривалися. Упродовж 1994-96рр., дві міжнародні потуги домінували в Україні: МВФ та Сполучені Штати. МВФ допомагав Україні добитися фінансової стабілізації, тоді як Сполучені Штати підганяли де-нуклеаризацію (себто, відмову від ядерної зброї) та надавали суттєву технічну підтримку. Візит Президента Білла Клінтона до Києва у травні 1995р. став найвищою точкою зачарування США Україною. У наступні роки, через численні погіршення ситуації з дотриманням прав людини та торгівлю зброєю, з боку США почало наростати занепокоєння. Роль же МВФ цілком природньо ослабла після того, як економіка України прийшла до тям 2000р.

Упродовж 2001-04рр. Захід відвернувся від України у зв'язку з вбивством Георгія Гонгадзе, не лишивши Кучмі іншого вибору, окрім як повернути до Росії.

Графік 9.7 Прямі зарубіжні інвестиції як частка до ВВП, 2000-2007

% ВВП

Джерела: Дрегон Кепітал, липень 2008р.; JP Morgan, липень 2008р.; Евростат, квітень 2008р.

Населення України, як і Росії, негативно відреагувало на бомбардування НАТО Сербії 1999р., на знак солідарності з православними сербами. Протягом 2003-04рр. президент Росії Володимир Путін долучив весь свій шарм у наступі на Україну, зваблюючи її Спільним Економічним Простором, суттєвими податковими та торгівельними поступками, щедрим фінансуванням передвиборчої кампанії та більшою кількістю двосторонніх зустрічей, ніж будь-коли до того. Однак, російська ініціатива створення Єдиного Економічного Простору 2003р., прикордонний конфлікт навколо о.Тузла з Росією у жовтні 2003р., а також масивне російське втручання у президентські вибори в Україні наприкінці 2004р. збудили гостру українську реакцію.

Після Помаранчевої Революції, Росія нічого не запропонувала. Провівши 12 зустрічей із Кучмою на протязі 2004р., президент Путін мінімізував свої подальші контакти з Україною. Він наніс візит Ющенкові до Києва по одному разу 2005р. та 2006р., однак Росія в цілому ігнорувала Україну. Практично жоден російський міністр не відвідав країни. Політика Росії по відношенню до України звелася до чотирьох ворожих видів діяльності: погрожування Україні підвищенням цін на газ, оголошення ембарго то на один, то на інший продукт українського експорту, здійсненням популістського галасу навколо Криму та Чорноморського флоту, а також висловлення невдоволення бажанням України приєднатись до НАТО. Коротше кажучи, політика Росії щодо України містила чотири батого й жодного пряника. Ніби бажаючи додати масла у вогонь, російське телебачення, котре люди дивляться на половині території України, вдалося до сильної анти-української пропаганди.

Путін перетворив російську політику щодо України на таку, що складається з галасу та ембарго. Україні за таких умов не залишалося нічого, окрім як відвернутися від Росії. Основною

раціоналлію, що ховалася за путінською політикою, котру, однак, замовчували, був той факт, що демократична та орієнтована на Захід Україна у очах російської публіки починала поставати як реальна альтернатива. Якщо українська демократія виявиться успішною, то становитиме смертельну загрозу путінському авторитаризмові. Таким чином, Путін був неабияк зацікавлений у тому, щоб Україна зазнала невдачі через дестабілізацію, щоб потім довести довірливим росіянам, що, на жаль, демократія – це не для східних слов'ян.

Росія нічого не полишила Україні, окрім як повернутися на Захід, що означало СОТ, Європейську Спільноту і НАТО. Україна подала заявку на членство у СОТ у грудні 1993р., і у травні 2008р. її було задоволено. Як результат, доступ України до ринків ЄС став легшим, однак, оскільки Росія лишалася поза СОТ, ринок останньої лишився таким же неприступним, як і раніше.

З огляду на розташування України в Європі, природньо припустити, що Європейська Спільнота мала б чинити величезний вплив на її пост-комуністичний перехідний період. На жаль, так не сталося. Президент Кучма клопотав про членство України в Євроспільноті, починаючи з 1996р., однак, від належної відповіді ЄС практично утримався. Упродовж усіх 1990-х, найбільшою вимогою до ЄС до України було закриття Чорнобильської АЕС, причому, жодними пропозиціями профінансувати цю недешеву операцію вона не супроводжувалася. Все ж, попри усю пасивність Євроспільноти, він був українським ідеалом.

Прорив у відносинах України з Євросоюзом настав під час Помаранчевої Революції. Європейці підтримували прагнення дотримуватися прав людини в Україні, а європейські політики діяли як посередники у замирюванні двох кандидатів у президенти. Європейська Спільнота вже запропонувала на той час Україні участь у Політиці Європейського Сусідства, після Помаранчевої ж Революції було ухвалено план дій, котрий виявився більш суттєво наповненим, ніж очікувалося й було домовлено у лютому 2005р. 9 вересня 2008р. Європейський Союз вирішив запропонувати Україні Угоду про європейську асоціацію, котра містила угод про зону вільної торгівлі та дещо іще. Метою було поглибити вільну торгівлю з подальшою інтеграцією. Як наслідок, Європейський Союз, вірогідно, стане найголовнішим ринком українського експорту.

Третьою опорою орієнтації України на Захід є НАТО. У 1990-х Росія й Україна паралельно розпочали співробітництво з НАТО. За Путіна, однак, Росія почала вбачати у НАТО ворога, тоді як Україна продовжувала співробітництво, все більше поглиблюючи його. У січні 2008р. Україна подала заявку на план щодо здобуття членства у НАТО, що стало цілком природним, наступним кроком цього все ближчого співробітництва. Однак, саміт НАТО в Бухаресті у квітні 2008р. відхилив цю заявку, оскільки підтримка вступу до НАТО серед населення була замалою, а також тому, що Росія чинила відвертий і сильний опір. Опір Росії вступові України до НАТО є, насправді, палицею з двома кінцями – що він сильніший, тим очевидніше проступає відповідна загроза національній безпеці України (Пайфер 2008р.); себто, занадто затятий та явний опір Росії збуджує підозру серед доти пасивних щодо цього питання верств населення, і, як результат, народна підтримка прагненню України до НАТО може зрости.

Конкретною потребою України на сьогоднішній день є не скільки саме НАТО, стільки безпека. Сполучені Штати надали широкі гарантії безпеки України, що було закріплено тристоронньою американсько-російсько-українською угодою від 14 січня 1994р., а також Угодою про скорочення стратегічних озброєнь (START). З огляду на це, для США було б доцільніше

посилатися на взяті на себе цими угодами зобов'язання, аніж слідувати курсом, котрий настільки полегшує Кремлеві завдання дестабілізувати Україну.

* * * * *

На момент виходу цієї книги, - у січні 2009р., - три великих хмари починають чорніти на українському горизонті: внутрішня політична нестабільність; поновлена, явна загроза українському суверенітету з боку Росії; а також, сувора фінансова криза.

Відповіддю на ці виклики може слугувати цитата, що правила цьому розділові за епіграф, а саме – запевнення заступника прем'єр-міністра Григорія Немирі: «Ми добре знаємо, що ми – європейська нація, і що ми збираємося приєднатися до Європейської Спільноти». Одразу по закінченню ери комунізму, країни Центральної Європи оголосили про своє «повернення до Європи». Україна цього не зробила, оскільки була занадто зайнятою творенням розчавленої української нації заново. Щойно те велике завдання було закінчено, українці повернули свої надії до Європи як до моделі, цивілізації, суспільства та ринку. Європейський Союз має відповісти пропозицією Угоди про суттєву європейську асоціацію, котра має містити не лише пункти з поглиблення вільної торгівлі, а й значну підтримку в сфері вищої освіти, що надало б Україні необхідні потужності для подальшого власного розвитку.

Наступним завданням має стати поліпшення конституційного порядку в Україні. Як я вже наводив відповідні аргументи вище у цій книзі, Україні потрібен повноцінний парламентаризм західно-європейського штибу, найкращі зразки якого надає Європейський Союз. ЄС повинен також допомогти Україні у розбудові власних державних установ та організації державної служби.

Оскільки Росія нічого, окрім дестабілізації, запропонувати наразі не бажає чи не здатна, українському керівництву варто обрати достатню дистанцію у відносинах з цією країною, що вони, в принципі, уміють робити.

Поточна фінансова криза стане суворим випробуванням для української демократії, і, я сподіваюсь, поліпшить її. Чимало з нині існуючих великих корпорацій піде, поза сумнівами, на дно. Старі компанії буде реструктуровано або ж вони збанкрутують. Погані бізнесові практики, такі, як корупція, буде піддано розголосу та поставлено під сумнів доцільність їх збереження, що створить умови для відходу від поточних практик політичного фінансування. Як результат, Україна може прийти до ситуації більш рівних можливостей у економіці та кращої демократії. Це буде нелегко зробити, однак, воно того варто.

Сполучені Штати відігравали важливу й позитивну роль у житті незалежної України, і вони мусять продовжити це робити. Так сталося, що лише США можуть гарантувати безпеку України, вони взяли на себе відповідні зобов'язання численними угодами, укладеними в рамках відмови України від ядерної зброї. Сполученим Штатам варто услід за Європейською Спільнотою також запропонувати Україні угоду про вільну двосторонню торгівлю, аби сприяти подальшій економічній інтеграції між двома країнами. Україні потрібно виховати нову еліту, і Сполучені Штати можуть допомогти, запропонувавши відповідні програми навчання для українських студентів у американських університетах. Врешті, Сполученим Штатам варто спростити візовий

режим для українських громадян, тим більше, що Україна вже зняла у односторонньому порядку будь-які візові обмеження для американських громадян.

Хронологія основних подій

Дата	Подія
1990	
4 березня	Парламентські вибори; комуністи зберігають владу
16 липня	Рада проголошує Декларацію про Державний Суверенітет
жовтень	Прем'єр-міністр Віталій Масол подає у відставку внаслідок голодування студентів; прем'єр-міністром стає Вітольд Фокін
19 листопада	Боріс Єльцин та Леонід Кравчук підписують Угоду про Основоволожні засади відносин між Росією та Україною
1991	
17 березня	Референдум про майбутнє ССРСР
1 серпня	Президент США Джордж Г.У. Буш виголошує знамениту промову про «Курчачий Київ» перед українським парламентом
19-21 серпня	Невдалий путч ГКЧП у Москві
24 серпня	Україна проголошує незалежність
30 серпня	Заборона Комуністичної партії України
1 грудня	На всеукраїнському референдумі народ підтримав незалежність України; Леоніда Кравчука обрано першим Президентом України
8 грудня	Договір між Білоруссю, Росією та Україною припиняє існування ССРСР
1992	

Дата	Подія
2 січня	Росія лібералізує ціни, і Україна змушена послідувати
24 березня	Парламент затверджує програму економічних реформ Кравчука та Олександра Ємельянова
березень	Міністр економіки Володимир Лановий презентує першу програму ринкових реформ
3 вересня	Україна приєднується до Міжнародного Валютного Фонду (МВФ)
30 вересня	Кравчук звільняє прем'єр-міністра Фокіна
13 жовтня	Прем'єр-міністром затверджено Леоніда Кучму
18 листопада	Кучма на шість місяців отримує особливі повноваження щодо економічної політики
1993	
26 січня	Віктора Ющенка призначено Головою Національного Банку України (НБУ)
7 лютого	Парламент приймає програму економічних реформ Кучми
16 червня	Кравчук видає президентський декрет, яким перебирає на себе контроль над урядом
Червень	10-денний страйк шахтарів на Донбасі
23 червня	Парламент відхилив поліпшену програму економічних реформ Кучми
24 червня	Росія й Україна укладають договір про двосторонню вільну торгівлю
31 серпня	Кучма подає у відставку
вересень	Рубльова зона, нарешті, припиняє існування
22 вересня	На посаду виконуючого обов'язки прем'єр-міністра призначено Юхима Звягільського
24 вересня	Кравчук і Рада погоджуються провести позачергові парламентські та президентські вибори
жовтень	Кравчук робить спробу повернутися до командної економіки

Дата	Подія
1994	
14 січня	Президенти Борис Єльцин, Білл Клінтон та Леонід Кравчук підписують Тристоронню угоду про відмову України від ядерної зброї
3 лютого	Рада ратифікує START I
27 березня	Перший тур парламентських виборів
10 квітня	Другий тур парламентських виборів
16 червня	Кравчук призначає прем'єром Віталія Масола
26 червня	Перший тур президентських виборів
10 липня	Другий тур президентських виборів; Кучма переміг Кравчука
11 жовтня	Доповідь Президента Кучми про радикальну ринково-економічну реформу
26 жовтня	Ухвалено надання першого кредиту від МВФ
жовтень	Запроваджено єдиний курс обміну валюти – той, що встановлюється на Українській Міжбанківській Валютній Біржі (УМВБ)
листопад	Парламент ухвалює вільний валютнообмінний курс та лібералізацію цін
22 листопада	Рада ратифікує Договір про нерозповсюдження ядерної зброї
20-23 листопада	Кучма їде з офіційним візитом до Уошингтону
1995	
1 березня	Масол подає у відставку з посади Першого заступника прем'єр-міністра Виконуючим обов'язки прем'єр-міністра призначено Євгена Марчука
4 квітня	Кучма виступає з другим річним посланням, щодо «корекції» реформ
12 травня	Президент США Білл Клінтон відвідує Київ

Дата	Подія
8 червня	Кучма й Олександр Мороз підписують Конституційну Угоду; Кучма призначає Євгена Марчука прем'єр-міністром
11 жовтня	Парламент ухвалює економічну програму «скоригованих реформ» Марчука
1996	
19-20 квітня	Зустріч «Великої Сімки» у Москві щодо закриття Чорнобильської АЕС
27 травня	Кучма звільняє Марчука та призначає прем'єр-міністром Павла Лазаренка
28 червня	Ухвалено нову Конституцію
червень	Україна позбувається ядерної зброї
10 липня	Рада затверджує Лазаренка прем'єром
16 липня	Лазаренкові вдається уникнути спроби його убивства в Києві
24 серпня	Оголошення грошової реформи, з великими урочистостями
2-16 вересня	Нова українська грошова одиниця – гривня, – замінила карбованець
15 жовтня	Лазаренко презентує трирічну програму економічних реформ від Заступника прем'єр-міністра Віктора Пинзеника у Раді, котра ту ухвалює
1997	
2 квітня	Рада відхиляє податкову реформу; Пинзеник подає у відставку з посади заступника прем'єра
28 травня	Україна і Росії підписують угоду про розділ Чорноморського військово-морського флоту колишнього СРСР
31 травня	Кучма та Єльцин підписують договір про дружбу між Росією та Україною
19 червня	Кучма звільняє Лазаренка
9 липня	Кучма підписує Статут про особливе партнерство Україна-НАТО під час саміту в Мадриді

Дата	Подія
16 липня	Підтверджено кандидатуру Валерія Пустовойтенка на посаді прем'єр-міністра
25 серпня	Грузія, Україна, Азербайджан та Молдова засновують ГУАМ у Страсбурзі
1998	
1 березня	Набирає чинності Угода про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС
29 березня	Парламентські вибори
22 квітня	Убито колишнього Голову правління НБУ Вадима Гетьмана
17 серпня	Російська фінансова криза спричиняється до різкої девальвації гривні
4 вересня	МВФ погоджується надати трирічну позику Україні в рамках Фонду розширеного фінансування
листопад	Кучма відхиляє поради МВФ щодо подолання фінансової кризи, натомість наполягаючи на посиленні валютного контролю, розширенні грошової маси, та обмежує незалежність НБУ
1999	
17 лютого	Рада позбавляє Лазаренка недоторканності, через три дні його заарештовано у США
25 березня	Лідер «Руху» В'ячеслав Чорновіл гине в автокатастрофі
липень	Рада погоджує надання 800 вояків для миротворчої місії у Косово
31 жовтня	Перший тур президентських виборів
14 листопада	Другий тур президентських виборів; Кучму переобрано
грудень	Кучма ліквідує колгоспи; землю має бути розділено між колишніми колгоспниками, з правом передачі в оренду, але без права продажу

Дата	Подія
14 грудня	У Раді не вдається зібрати достатню підтримку для затвердження Пустовойтенка прем'єр-міністром
22 грудня	Віктора Ющенка затверджено у якості прем'єр-міністра
2000	
березень	МВФ звинувачує Україну в маніпуляціях валютними резервами
5 квітня	Рада затверджує великий пакет економічних реформ
5 липня	Клінтон зустрічається з Кучмою в Києві; Україна оголошує про закриття Чорнобильської АЕС
16 вересня	Убито журналіста Георгія Гонгадзе
28 листопада	Олександр Мороз публікує записи з кабінету Кучми, на яких той віддає злочинний наказ щодо Гонгадзе
15 грудня	Закриття Чорнобильської АЕС
2001	
19 січня	Кучма звільняє заступника прем'єр-міністра Юлію Тимошенко
лютий	Велика демонстрація із закликами щодо імпічменту Кучми
14 лютого	Тимошенко заарештовано за звинуваченням в ухилянні від сплати податків
26 березня	Кучма звільняє міністра внутрішніх справ Юрія Кравченка
27 березня	Тимошенко звільняють з-під арешту
26 квітня	Рада відправляє уряд Ющенко у відставку шляхом висловлення недовіри
29 травня	Анатолія Кінаха затверджують прем'єр-міністром
2002	

Дата	Подія
31 березня	Парламентські вибори
15 квітня	Опубліковано докази того, що Кучма віддавав наказ продати «Кольчуги» до Іраку, в обхід санкцій ООН
16 вересня	Велика демонстрація в Києві з вимогою відставки Кучми
16 листопада	Кучма відправляє уряд Кінаха у відставку
21 листопада	Прем'єр-міністром стає Віктор Янукович
17 грудня	Сергія Тігіпка призначено Головою НБУ
2003	
травень	Україна реформує податкове законодавство, запроваджується фіксована ставка прибуткового податку в 13 відсотків
жовтень	Прикордонна суперечка з Росією навколо о.Тузла
30 грудня	Конституційний Суд України виносить рішення, що Кучма може балотуватися на третій термін президентства
2004	
червень	Віктор Пінчук та Рінат Ахметов купують завод «Криворіжсталь»
26 липня	Президент Росії Владімір Путін зустрічається з Кучмою та Януковичем у Ялті
5 вересня	Ющенко отруїли
26-29 жовтня	Путін зустрічається з Кучмою в Києві та агітує за Януковича
31 жовтня	Перший тур президентських виборів; Ющенко перемагає з незначним відривом
12-13 листопада	Путін зустрічається з Кучмою
21 листопада	Другий тур президентських виборів; Янукович перемагає; Ющенко заявляє, що вибори сфальшовано

Дата	Подія
22 листопада	Масова демонстрація у Києві проти фальсифікації виборів дає старт Помаранчевій Революції
28 листопада	Керівники областей Сходу України закликають до проведення референдуму щодо федералізації в Сєвєродонецьку
1 грудня	Рада висловлює недовіру урядові Януковича; Янукович відмовляється піти у відставку
2 грудня	Кучма зустрічається з Путіним на летовищі у Москві (уже вдванадцятьє за 2004р.)
3 грудня	Верховний Суд України визнає масове фальшування виборів та призначає повторне переголосування другого туру виборів
8 грудня	Рада ухвалює зміни до Конституції та інших законодавчих актів з метою розв'язання кризи, що виникла у зв'язку з президентськими виборами
26 грудня	Повторне переголосування другого туру президентських виборів; перемога Ющенка
31	Янукович подає у відставку з посади прем'єр-міністра
2005	
20 січня	Верховний Суд України відхиляє апеляційну скаргу Януковича
23 січня	Ющенко складає присягу як новий Президент України
24 січня	Ющенко призначає Юлію Тимошенко прем'єр-міністром; здійснює перший закордонний візит – до Москви
4 лютого	Рада затверджує Тимошенко в якості прем'єр-міністра
21 лютого	Європейський Союз та Україна підписують план дій як частину реалізації Європейської політики сусідства
1 березня	Україна оголошує про виведення своїх військ з Іраку
4 березня	Колишнього міністра внутрішніх справ Юрія Кравченка знаходять мертвим
19 березня	Путін зустрічається з Ющенком у Києві

Дата	Подія
6 квітня	Ющенко виголошує промову на об'єднаному засіданні Конгресу США у Вошингтоні
3 вересня	Керівник апарату Ющенка Олександр Зінченко подає у відставку
8 вересня	Ющенко звільняє уряд Тимошенко та секретаря національної безпеки Петра Порошенка
22 вересня	Юрія Єханурова затверджено на посаді прем'єр-міністра, з другого разу
24 жовтня	«Криворіжсталь» повторно приватизовано на відкритому аукціоні
1 грудня	Європейський Союз визнає за Україною статус ринкової економіки
2006	
1 січня	Набирає чинності нова редакція Конституції, що перетворює Україну на парламентсько-президентську республіку; Росія перекриває постачання газу в Україну
4 січня	Україна підписує угоду про постачання газу з Газпромом та РосУкрЕнерго
10 січня	Рада висловлює недовіру уряду Єханурова, однак це голосування визнано неконституційним
17 лютого	США визнають за Україною статус ринкової економіки
26 березня	Парламентські вибори
22 червня	Три партії Помаранчевої революції погоджуються сформувати коаліційний уряд
6 липня	Соціалістична партія перебігає у коаліцію з Партією Регіонів, Мороза обирають спікером Парламенту
3 серпня	Чотири партії підписують «Декларацію національної єдності»
4 серпня	Рада затверджує Януковича прем'єр-міністром
19 жовтня	Чотири про-президентських міністри йдуть у відставку після того, як «Наша Україна» голосує проти правлячої коаліції

Дата	Подія
1 грудня	Рада звільняє міністра внутрішніх справ Юрія Луценка та МЗС Бориса Тарасюка за підтримку сильніших зв'язків з ЄС та НАТО
2007	
30 січня	Тарасюк подає у відставку
21 березня	Рада ухвалює вибір Ющенка у якості МЗС – Арсенія Яценюка
2 квітня	Ющенко видає декрет про розпуск Ради та оголошує про позачергові вибори
27 травня	Досягнуто угоди між Ющенком, Януковичем та Морозом щодо проведення дострокових виборів
30 вересня	Позачергові парламентські вибори
18 грудня	Тимошенко призначено прем'єр-міністром
2008	
15 січня	Ющенко, Тимошенко та Яценюк підписують звернення до генерального секретаря НАТО з прохання надання плану щодо членства (ПДЧ) для України
3-4 квітня	Під час саміту НАТО в Бухаресті Україні було відмовлено в наданні ПДЧ
квітень	Ющенко блокує приватизацію своїм декретом
16 травня	Україна приєднується до Світової організації торгівлі у якості 152-го члена
6 липня	Двоє депутатів виходять з коаліції, внаслідок чого коаліції не дістає одного депутата до мінімальної більшості
8-12 серпня	Російсько-грузинська війна в Південній Осетії
2 вересня	Блок Юлії Тимошенко та Партія Регіонів ухвалюють Закон про Кабінет міністрів, що послаблює владу Президента
3 вересня	Фракція «Нашої України» виходить з коаліції з Блоком Тимошенко

Дата	Подія
9 жовтня	Ющенко видає декрет про розпуск Ради і закликає до проведення позачергових парламентських виборів
26 жовтня	Угода між урядом та МВФ щодо економічної програми та її підтримки позикою на 16.5 млрд доларів
31 жовтня	Рада ухвалює анти-кризове законодавство
5 листопада	МВФ погоджує дворічну програму в рамках угоди стенд-бай на суму 16.5 млрд доларів, для допомоги Україні у відновленні фінансової та економічної стабільності

Список аббревіатур та скорочень

БЮТ	Блок Юлії Тимошенко
ЦВК	Центральна виборча комісія
ЄЕП	Єдиний економічний простір
ДЗОЄ	Договір про звичайні озброєння у Європі
СНД	Співдружність Незалежних Держав
ІСЦ	Індекс споживчих цін
КПСС	Комуністична партія Советського Союзу
КПУ	Комуністична партія України
ЄБА	Європейська бізнес-асоціація
ЄБРР	Європейський банк реконструкції та розвитку
ПЕС	Політика європейського сусідства
ЄС	Європейська Спільнота
ПЗІ	Прямі зарубіжні інвестиції
КСС	Колишній Советський Союз
ВВП	Валовий внутрішній продукт
ГКЧП	Державний комітет з надзвичайного стану
ВНП	Валовий національний продукт

ГУАМ	Регіональне об'єднання Грузії, України, Азербайджану та Молдови
МБР	Міжконтинентальні балістичні ракети
МЦПД	Міжнародний центр політичних досліджень
МВФ	Міжнародний валютний фонд
ППП	Первинна публічна пропозиція (від англ. IPO)
ІСД	Індустріальний Союз Донбасу
КГБ	Комітет державної безпеки
ПДЧ	План дій щодо членства
НАТО	Організація Північно-Атлантичного Договору
НБУ	Національний банк України
НКВС	Народний комісаріат внутрішніх справ
ДНЯЗ	Договір про нерозповсюдження ядерної зброї
ОБСЄ	Організація з безпеки та співробітництва у Європі
ОУН	Організація український націоналістів
ДПК	договори про партнерство і кооперацію
ПКС	Паритет купівельної спроможності
РСФСР	Російська Советська Федеративна Соціалістична Республіка
РУЕ	РосУкрЕнерго
СБУ	Служба безпеки України
СКМ	«Системз Капітал Менеджмент»
START	Договір про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь
ЄЕСУ	«Єдині енергетичні системи України»
УНА-УНСО	Українська Національна Асамблея та Українська Народна Самооборона
ЕКОНЕ	Економічна Комісія Об'єднаних Націй з питань Європи
ЮНІСЕФ	Фонд Об'єднаних Націй з підтримки дітей та дитинства
УПА	Українська Повстанська Армія

USAID	Агенція Сполучених Штатів з міжнародного розвитку
СССР	Союз Советських Соціалістичних Республік
ПДВ	Податок на додану вартість
СОТ	Світова торгівельна організація

Список використаної літератури

Дерон Аджемоглу. 2003. *Форми власності: Олігархічні проти демократичних суспільств*.

Робочий документ НБЕД № 10037. Кембрідж, Мінесота: Національне Бюро Економічних досліджень.

Дерон Аджемоглу та Саймон Джонсон. 2005. Інституції, що роз'єднують. *Журнал політичної економії* № 113 (жовтень), ст.949-95.

Ірина Акімова. 2002. Продуктивність малих та середніх виробничих підприємств України: чи грає роль якість управління? З *«У пошуках стабільного зростання для України»*, за ред. Штефана фон Крамон-Таубадея та Ірини Акімової. Гайдельберґ: Фізика (вид-во).

Ірина Акімова та Гергард Швьодіауер. 2000. Реструктуризація українських підприємств після приватизації: чи грає роль форма власності? *Атлантичний економічний журнал* 28, № 1, ст.48-59.

Ірина Акімова та Гергард Швьодіауер. 2002. *Визначальні показники реструктуризації підприємств: роль керівничої власності та людського капіталу*. Робочий документ 13. Київ: Інститут економічних досліджень та політконсалтингу.

Ірина Акімова та Гергард Швьодіауер. 2004. Структура власності, корпоративне управління та продуктивність підприємства: емпіричні результати для України. *Міжнародні прориви у економічних дослідженнях* 10, № 1: 28-42.

Джеймс Г. Андерсон, Дейвід С.Бернстін та Шеріл У.Ґрей. 2005. *Правові системи в перехідних економіках: оцінюючи минуле, дивлячись у майбутнє*. Уошинґтон: Світовий Банк.

Джеймс Г. Андерсон та Шеріл У.Ґрей. 2006. *Анти-корупція при переході-3: хто виграє ... і чому?* Уошинґтон: Світовий банк.

Андерс Аслунд. 1985. *Приватні підприємства у Східній Європі: не-сільськогосподарський сектор у Польщі та НДР*. Нью-Йорк: Сент-Мартінс Прес.

Андерс Аслунд. 1995. *Як Росія стала ринковою економікою*. Уошинґтон: Брукінґз Інстіт्यूшн.

Андерс Аслунд. 1996. Реформи проти «рентоздирництва» у російській економічній трансформації. *Перехідні економіки (OMRI)*, № 26 (січень): 12-16.

Андерс Аслунд. 1997. Економічні причини злочинності у Росії. У *Верховенство Права та економічна реформа у Росії*, ред. Джефрі Д. Сакс та Катаріна Пістор. Баулдер, СО: Уествью Прес.

Андерс Аслунд. 1999. Чому економічна трансформація у Росії була такою напруженою? Документ, представлений на річній конференції Світового Банку з економік, що розвиваються, Уошинґтон, 28-30 квітня.

Андерс Аслунд. 2000. Чому Україні не вдалося домогтися економічного зростання? У *Реформа економіки в Україні: незавершений порядок денний*, ред. Андерс Аслунд та Жорж де Меніл. Армонк, Нью-Йорк: М.Е.Шарпе

Андерс Аслунд. 2001. Повернення України до економічного зростання. *Пост-Совєтська географія та економіка* 42, № 5: 313-28.

Андерс Аслунд. 2002. *Будуючи капіталізм: трансформація колишнього совєтського блоку*. Нью-Йорк: Кембрідж Юніверсіті Прес.

Андерс Аслунд. 2003а. *Стратегія зовнішньо-торгівельної політики для України*. Звіт Програми розвитку ООН (31 березня). Київ: Програма розвитку ООН.

Андерс Аслунд. 2003б. Залишені позаду. *Національний інтерес* (кінець року):107-16.

Андерс Аслунд. 2004. Україна ціла й вільна: що я побачив під час Помаранчевої революції. *Уіклі Стандарт* (27 грудня): 11-12.

Андерс Аслунд. 2005. Економічна політика після Помаранчевої Революції. *Євразійська географія та економіка* 46, № 5: 327-53.

Андерс Аслунд. 2006. Старий режим: Кучма та олігархи. У *Революція у помаранчевих тонах*, ред. Андерс Аслунд та Майкл МакФол. Уошингтон: Фондація Карнегі за міжнародний мир.

Андерс Аслунд. 2007а. *Як будувався капіталізм: трансформація країн Центральної та Східної Європи, Росії та Середньої Азії*. Нью-Йорк: Кембрідж Універсіті Прес.

Андерс Аслунд. 2007б. *Російська капіталістична революція: Чому ринкова реформа вдалася, а демократія – ні*. Уошингтон: Інститут міжнародної економіки Пітерсена.

Андерс Аслунд. 2007в. Щодо розпуску українського парламенту. *Національний інтерес он-лайн* (4 квітня).

Андерс Аслунд. 2008. Роздуми на поточною економічною дилемою України. *Євразійська географія та економіка* 49, № 2: 152-59.

Андерс Аслунд і Жорж де Меніл, ред. 2000. *Економічна реформа в Україні: незавершений порядок денний*. Армонк, Нью-Йорк: М.Е.Шарпе.

Андерс Аслунд та Ендрю Уорнер. 2004. Розширення ЄС: наслідки для країн СНД. У *Поза переходом: перспективи розвитку та дилеми*, ред. Марек Дабровскі, Бен Слей та Ярослав Ненеман. Алдершот: Ешгейт.

Андерс Аслунд та Майкл МакФол, ред. 2006. *Революція у помаранчі: походження українського демократичного прориву*. Уошингтон: Фондація Карнегі за міжнародний мир.

Андерс Аслунд та Марек Дабровскі, ред. 2007. *Європа після розширення*. Нью-Йорк: Кембрідж Юніверсіті Прес.

Андерс Аслунд, Пітер Бун та Саймон Джонсон. 1996. Як стабілізувати: уроки пост-комуністичних країн. *Документи Брукінгз з економічної діяльності* 26, № 1: 217-313.

Лешек Бальцерович. 1994. Як зрозуміти пост-комуністичні переходи. *Журнал Демократії* 5, № 4: 75-89.

Маргаріта Мерседес Бальмаседа. 1998. Газ, нафта та зв'язки між внутрішньою та зовнішньою політикою: випадок України. *Європейсько-азійські студії* 50, № 2: 257-86.

Кінг Банайан. 1999. *Українська економіка після незалежності*. Челтенгем, Великобританія: Едвард Елгар Паблішинг.

Роберт Дж. Барро та Хав'є Сала-і-Мартін. 2004. *Економічне зростання*. Кембрідж, Масачусетс: МІТ прес.

Ендрю Берг, Едуардо Боренштейн, Ратна Сагай та Йеронім Цеттельмейер. 1999. *Еволюція обсягів виробництва у перехідних економіках: пояснення розбіжностей*. Робочий документ МВФ 73. Уошингтон: Міжнародний Валютний Фонд.

Сара Бьорч. 2000а. *Вибори та демократизація в Україні*. Бейзінгстоук: Пелгрейв Мекміллан.

Сара Бьорч. 2000б. Пояснення регіонального ефекту в українській політиці. *Європейсько-азійські студії* 52, № 6: 1017-41.

Комісія блакитної стрічки в Україні. 2005. *Пропозиції для Президента: нова хвиля реформ*. Київ: Програма розвитку ООН.

БОФІТ (Банк Фінляндії). 2008. Російська статистика он-лайн. Доступно за адресою www.bof.fi (перевірено у різні дати).

Максим Бойко. 1991. Зняття контролю за цінами: випадок з мікроекономіки для підходу «Великого вибуху». *Оксфорд рев'ю оф економік полісі* 7, № 4: 35-45.

Максим Бойко, Андрей Шляйфер та Роберт Вішни. 1995. *Приватизуючи Росію*. Кембрідж: МІТ Прес.

Елізабет Брейнерд. 1998. Ринкові реформи та смертність у перехідних економіках. *Уорлд девелопмент* 26, № 11: 2013-27.

Збігнєв Бжезінські. 1994. Незріле партнерство? *Міжнародні відносини* 73, № 2: 67-82.

Тур Бюккволь. 2004. Приватні інтереси, публічна політика: Україна та угода про Єдиний економічний простір. *Проблеми пост-комунізму* 51, № 5: 11-22.

Валері Банс. 1999. Політична економія пост-соціалізму. *Славік Рев'ю* 58, № 4: 756-93.

Ігор Бураковський, Ларс Гандріх та Луц Гоффманн. 2003. *Вступ України до СОТ: виклики щодо внутрішніх економічних реформ*. Гейдельберг: Фізика-Ферлаг.

Джордж Г.У.Буш. 1991. Зауваги до Верховної Ради Української Советської Соціалістичної Республіки, Київ, Україна, УССР. *Телеграми держдепу США 2*, № 32 (12 серпня). Уошингтон: Держдепартамент США.

Філіп Кеген. 1956. Монетарна динаміка гіперінфляції. У *Студії щодо грошової теорії чисел*, ред. Мілтон Фрідман. Чикаго: Університі оф Чикаго Прес.

Науро Ф.Кампос і Фабріціо Корічеллі. 2002. Зростання під час переходу: що ми знаємо, що ні а що мусимо знати. *Журнал економічної літератури* 40, № 3: 793-836.

ЦВЕП (Центр вивчення європейської політики). 2006. *Перспективи глибокої вільної торгівлі між Європейським Союзом та Україною*. Доповідь, підготовлена для генерального директорату Європейської Комісії з питань торгівлі. Брюсель: Центр Вивчення європейської політики.

Пітер Крістофферсен та Пітер Дойл. 2000. Від інфляції до зростання: вісім років переходу. *Перехідні економіки* 8, № 2: 421-51.

Ральф С.Клем та Пітер Р.Краумер. 2005. Помаранчева тінь: електоральна географія президентських виборів України 2004р. *Євразійська географія та економіка* 46, № 5: 364-85.

Ральф С.Клем та Пітер Р.Краумер. 2005. Помаранчевий, блакитний та білий: електоральна географія виборів до Ради України 2006р. та 2007р. *Євразійська географія та економіка* 49, № 2: 127-51.

Комісія Європейських Спільнот. 2003. *Ширша Європа – сусідство: нові рамки для розвитку відносин з нашими східними та південними сусідами*. Повідомлення від Комісії до Ради Європарламенту, Ком (2003) 104, 11 березня. Брюсель: Комісія європейських спільнот.

Комісія Європейських спільнот. 2004. *Стратегічний документ європейської політики сусідства*. Повідомлення від Комісії, Ком (2004) 373, 12 травня. Брюсель: Комісія Європейських спільнот.

Роберт Конквест. 1986. *Врожай смутку: советська колективізація та голодомор*. Оксфорд: Оксфорд Юніверсіті Прес.

Копенгаген Економікс, ІЕД (Інститут Економічних досліджень та політичних консультацій) та Мюнхенський інститут східно-європейських студій. 2005а. *Аналіз економічного ефекту від вступу України до СОТ*. Вивчення секторів сфери послуг в Україні. Копенгаген, Київ та Мюнхен.

Копенгаген Економікс, ІЕД (Інститут Економічних досліджень та політичних консультацій) та Мюнхенський інститут східно-європейських студій. 2005б. *Аналіз економічного ефекту від вступу України до СОТ*. Загальна оцінка ефекту. Копенгаген, Київ та Мюнхен.

Копенгаген Економікс, ІЕД (Інститут Економічних досліджень та політичних консультацій) та Мюнхенський інститут східно-європейських студій. 2005в. *Аналіз економічного ефекту від вступу України до СОТ*. Вивчення промисловості та сільського господарства України. Копенгаген, Київ та Мюнхен.

Пітер К.Корнеліус та Патрік Ленен, ред. 1997. *Україна: прискорюючи перехід до ринку*. Уошингтон: Міжнародний Валютний Фонд.

Пол Д'Анієрі. 2006. *Як зрозуміти українську політику: влада, політика та інституційний дизайн*. Армонк: М.Е.Шарпе.

Марек Дабровські. 1994. Український шлях до гіперінфляції. *Комуністичні Економіки та економічна трансформація* 6, № 2: 115-37.

Марек Дабровські. 1995. Причини колапсу рубльової зони. *Стадіс енд Аналісез* 58. Варшава: Центр соціальних та економічних досліджень (CASE).

Марек Дабровські, Марцін Лучиньські та Малґожата Маркевіч. 2000. Фази бюджетної реформи. У *Економічна реформа в Україні: незавершений порядок денний*, ред. Андерс Аслунд та Жорж де Меніл. Армонк: М.Е.Шарпе.

Марін Далія та Моніка Шніцер. 2002. *Контракти у торгівлі та переході: повернення бартеру*. Кембрідж: MIT Прес.

Брадфорд Де Лонґ. 2002. Лицарі-розбійники. У *Нариси про світову економіку: видатні економісти світу у Московському Центрі Карнегі*, ред. Андерс Аслунд та Татьяна Малєва. Москва: Фундація Карнегі за Міжнародний мир.

Павол Демеш та Йорг Форбріґ. 2006. Пора – «Вже час» за демократію в Україні. У *Революція у помаранчі: походження українського демократичного прориву*, ред. Андерс Аслунд та Майкл МакФол. Уошингтон: Фундація Карнегі за міжнародний мир.

Сергій Дем'яненко та Сергій Зоря. 2002. *Оподаткування та українське сільське господарство після 2004р.* Робочий документ 18. Київ: Інститут економічних досліджень та політичних консультацій.

Марта Де Мело та Алан Ґельб. 1997. Сучасні перехідні країни: Порівняльний огляд. У *Уроках з економічних переходів: Центральна та Східна Європа у 1990-х*, під ред. Сальваторе Цеккіні. Норвелл: Клювер.

Марта Де Мело, Джевдет Денізер та Алан Ґельб. 1997. Від плану до ринку: характеристики перехідного періоду. У *Макроекономічна стабілізація перехідних економік.*, ред. Маріо І.Блейер та Марко Скреб. Кембрідж: Кембрідж Юніверсіті Прес.

Жорж Де Меніл. 1997. Волатильний зв'язок між дефіцитами бюджету та інфляцією в Україні., 1992-1996рр. *Перехідні економіки* 5, № 2: 485-97.

Жорж Де Меніл. 2000. Від гіперінфляції до стагнації. У *Реформа економіки в Україні: незавершений порядок денний*, під ред. Андерса Аслунда та Жоржа де Меніла. Армонк: М.Е.Шарпе

Дусіу Віньяс Де Суза, Райнер Швайкерт, Вероніка Мовчан, Олена Білан та Ігор Бураковський. 2005. *Уже ближче, але все ще далеко: Економічні відносини між Україною та Європейським Союзом*. Кільський дискусійний документ 419. Кіль: Інститут Світової економіки.

Алексіс Де Токвіль. 1955 [1856]. *Старий режим і Французька революція*. Нью Йорк: Даблдей.

Німецька економічна дорадча група при українському уряді. 2001. *Перші 365 днів: конструктивний погляд на здійснені реформи економіки в Україні року 2000*. Київ.

Леррі Даймонд. 2008. *Дух демократії: боротьба за побудову вільних суспільств в усьому світі*. Нью-Йорк: Таймз Букс.

Надія Дюк. 2006. Триумф громадянського суспільства. У *Революція в помарачевих тонах*, ред. Андерс Аслунд та Майкл МакФол. Уошингтон: Фондація Карнегі за міжнародний мир.

Рудігер Дорнбуш. 1992. Монетарні проблеми пост-комунізму: уроки з часів розпаду Австро-Угорської імперії. *Архів світового господарства* 128, № 3: 391-424.

Аллен Дрейзен та Вітторіо Ґріллі. 1993. Переваги кризових часів для здійснення економічних реформ. *Амерікен Економік Рев'ю* 83, № 3: 598-607.

Дреґон Кепітал. Різні роки. *Україна: макроекономічний огляд*. Київ.

Арно Дюбьєн. 2007. Росія-Україна: непрозорість енергетичних мереж. *Рюссі.Ней.Візьонс*, № 19 (травень). Доступно на www.ifri.org.

Джон Данлоп. 1993. *Підйом Росії та падіння советської імперії*. Принстон: Принстон Юніверсіті Прес.

Джонатан Данн та Патрік Ленен. 1997. Роль монетарної політики в середньо-строковій стратегії підлаштування України. З *Україна: прискорюючи перехід до ринку*, під ред. Пітера К.Корнеліуса та Патріка Ленена. Уошингтон: Міжнародний Валютний Фонд.

Роберт Б.Екелюнд та Роберт Д.Толлісон. 1981. *Меркантилізм як ренто-збиральне суспільство*. Колледж Стейшн: Техаський А і М Юніверсіті Прес.

Саул Естрін та Адам Роузвір. 1999. Продуктивність підприємств та корпоративне управління в Україні. *Журнал порівняльної економіки* 27: 442-58.

ЄБА (Європейська бізнес-асоціація). 2004. *Бар'єри на шляху інвестування в Україну*. Київ.

ЄБРР (Європейський банк реконструкції та розвитку). 1994. *Звіт про перехідні економіки за 1994р.* Лондон.

ЄБРР (Європейський банк реконструкції та розвитку). 2000. *Звіт про перехідні економіки за 2000р.* Лондон.

ЄБРР (Європейський банк реконструкції та розвитку). 2007. *Звіт про перехідні економіки за 2007р.* Лондон.

ЄБРР (Європейський банк реконструкції та розвитку). 2008. База даних он-лайн. Лондон.

ЄБРР (Європейський банк реконструкції та розвитку) та Світовий Банк. 2005. *Огляд бізнес-клімату та продуктивності підприємств (ОБКПП)*. Доступно за адресою www.worldbank.org (перевірено 31 серпня 2007р.).

Європейська Комісія. 2008. База даних он-лайн «Євростат». Доступно за адресою <http://epp.eurostat.ec.europa.eu> (перевірено станом на різні дати).

Стенлі Фішер. 2005. *Уроки МВФ з часів кризи: міжнародна фінансова система, стабілізація та розвиток*. Кембрідж: MIT Прес.

Стенлі Фішер та Ратна Сагай. 2000. *Перехідні економіки через десять років*. Робочий документ МВФ 30. Уошингтон: Міжнародний Валютний Фонд.

Дім Свободи. 2008. *Рейтинг свободи у світі-2008: вибіркові дані з щорічного глобального огляду Дому Свободи щодо політичних прав та громадянських свобод*. Доступно за адресою www.freedomhouse.org (перевірено 10 жовтня 2008р.).

Кристія Фріланд. 2000. *Розпродаж сторіччя: Дикі перегони Росії від комунізму до капіталізму*. Нью-Йорк: Краун Бізнес.

Алекс Фрішберг. 2006. *Сталеві барони*. Київ.

Роман Фридман, Андржей Рапачинський, Джон С.Ерл та ін. 1993. *Процес приватизації в Росії, Україні та країнах Балтії*. Будапешт: Централ Юропін Юніверсіті Прес.

Богдан А. Футей. 1997. Коментарі до Закону про Конституційний Суд України. *Іст Юропін Констіт्यूшнал Рев'ю* 6, № 2-3.

Кліффорд Дж.Гедді та Баррі У.Ікс. 1998. Віртуальна економіка Росії. *Форін Афеарз* 77, № 5: 53-67.

Єгор Т. Гайдар. 1993. Інфляційний тиск та економічна реформа у Советському Союзі. У *Перехід економіки у Східній Європі*, під ред. П.Г.Адміраал. Оксфорд: Блекуелл.

Єгор Т. Гайдар. 2007. *Колапс імперії: уроки для сучасної Росії*. Уошингтон: Брукінгс Інстіт्यूшн.

Дієго Гамбетта. 1993. *Сіцилійська мафія*. Кембрідж: Гарвард Юніверсіті Прес.

Шерман Гарнетт. 1997. *Наріжний камінь арки*. Уошингтон: Фундація Карнегі за міжнародний мир.

Німецька дорадча група з питань реформ економіки при українському уряді. 1999. *Наступні 1000 днів: порядок денний економічних реформ для України*. Київ.

Глобальний свідок. 2006. *Це газ – веселий бізнес у туркмено-українській торгівлі газом*. Уошингтон: Глобал Уїтнес Паблішинг.

Джеймс М. Гольдгайер та Майкл МакФол. 2003. *Влада і ціль: політика США щодо Росії після Холодної Війни*. Уошингтон: Брукінгс Інстіт्यूшн.

Георгій Гонгадзе. 2000. Усе про Олександра Волкова. *Українська Правда*, 5 вересня. Доступно за адресою www.pravda.com.ua.

Гелена Горальська. 2000. Фінансування соціальних пільг та система соціального забезпечення в Україні. У *Економічна реформа в Україні: незавершений порядок денний*, ред. Андерс Аслунд та Жорж де Меніл. Армонк: М.Е.Шарпе.

Міхаїл С.Горбачов. 1987а. *Вибрані промови та статті*, т.3. Москва: Політіздат.

Міхаїл С.Горбачов. 1987б. *Перебудова: нове мислення для нашої країни та світу*. Нью-Йорк: Гарпер і Роу.

Держкомстат ССРСР. 1991. *Народне господарство ССРСР 1990р*. Москва: Фінанси і статистика.

Госкомстат. 2006. *Російський статистичний щорічник за 2006р*. Москва.

Брігітт Гранвіль. 1995. Прощай, рубльова зоно. У *Російська економічна реформа під ризиком*, під ред. Андерса Аслунда. Нью-Йорк: Сент-Мартінс Прес.

Брігітт Гранвіль. 2002. МВФ та рубльова зона: відповідь Одлінг-Смее та Пастору. *Порівняльні економічні студії* 44, № 4: 3-29.

Єгор Григоренко, Юрій Городниченко та Дмитро Останін. 2006. *Відносні права власності у перехідних економіках: чи можуть олігархи бути продуктивними?* Робочий документ № 4. Москва: Консорціум економічної освіти та досліджень.

Олег Гаврилишин. 2000. Політична економія відкладеної реформи в Україні. В *Україна: у пошуках національної ідентичності*, ред. Шарон Вольчик та В.Звігліянич. Ленгам: Роуман і Літлфілд.

Олег Гаврилишин. 2006. *Стежки, що розходяться у пост-комуністичній трансформації: капіталізм для усіх чи капіталізм для небагатьох?* Бейзінгстоук та Нью-Йорк: Пелґрейв Мекміллан.

Олег Гаврилишин та Томас Фольф. 2001. Зростання у перехідних країнах, 1990-1998рр.: головні уроки. У *Десятиріччя переходу: досягнення й виклики*, під ред. Олега Гаврилишина та Салеха М.Нсулі. Уошингтон: Міжнародний Валютний Фонд.

Джоел С.Геллман. 1998. Переможцям дістається усе: політика половинчастих реформ у пост-комуністичних переходах. *Уорлд Політікс* 50, № 2: 203-34.

Джоел С.Геллман, Джерент Джоунз, Даніель Кауфманн та Марк Шранкерманн. 2000. Вимірюючи ефективність держуправління та ступінь захоплення держави: роль бюрократів та фірм у формуванні бізнес-клімату. Європейський бан реконструкції та розвитку і Світовий банк, Уошингтон. Копія.

Ерік С.Геррон. 2002. Причини та наслідки хиткого членства у [парламентських] фракціях в Україні. *Європейсько-азійські студії* 54, № 4: 625-39.

Мелвін Дж.Гініч, Валерій Хмелько та Пітер К.Ордершук. 1999. Парламентські вибори 1998р. в Україні: просторовий аналіз. *Пост-совіет афеарз* 15, № 2: 149-85.

Альфред Гіршнер. 1965. *Подорож до прогресу: вивчення економічної політики в країнах Латинської Америки*. Гарден Сіті: Даблдей.

Дейвід Гоффман. 2002. *Олігархи*. Нью-Йорк: Паблік Афеарз.

МЦПС (Міжнародний центр політичних студій). 1999а. *Огляд бізнесової думки* 5 (липень). Київ.

МЦПС (Міжнародний центр політичних студій). 1999б. Нове економічне законодавство, 1998-1999рр. *Політичні студії* (липень-серпень). Київ.

МВФ (Міжнародний Валютний Фонд). 1992. Координація монетарної політики в рубльовій зоні. Уошингтон. Ксерокопія (29 квітня).

МВФ (Міжнародний Валютний Фонд). 1993. *Економічний огляд: Україна в 1993р.* Уошингтон.

МВФ (Міжнародний Валютний Фонд). 1994. *Економічний огляд: політика реформ у сфері торгівлі в країнах колишнього СРСР*. Уошингтон.

МВФ (Міжнародний Валютний Фонд). 1995. *Економічний огляд: Україна у 1994р.* Уошингтон.

МВФ (Міжнародний Валютний Фонд). 2000а. Звинувачення щодо використання Україною міжнародних валютних резервів. Бюлетень новин № 00/19 (14 березня). Уошингтон.

МВФ (Міжнародний Валютний Фонд). 2000б. Випуск звітів ПрайУотергаузКуперз по Національному Банку України. Бюлетень новин № 00/26 (4 травня). Уошингтон.

МВФ (Міжнародний Валютний Фонд). 2008. *Світові економічні перспективи* (квітень). Уошингтон.

Саймон Джонсон, Даніель Кауфманн та Андрей Шляйфер. 1997. Неофіційна економіка під час перехідного періоду. *Документи Брукінгз про економічну діяльність* 27, № 2: 159-239. Уошингтон: Брукінгз Інстіт्यूшн.

Саймон Джонсон, Джон МакМіллан та Крістофер Вудрафф. 2000. Підприємці та порядок інституційної реформи: Польща, Словаччина, Румунія, Росія та Україна у порівнянні. *Перехідні економіки* 8, № 1: 1-36.

Адріян Каратницький. 2005. Українська Помаранчева Революція. *Форін Аффеарз* 84, № 2: 35-52.

Адріян Каратницький. 2006. Падіння й підйом політичної опозиції в Україні: від Кучмагейту до Помаранчевої Революції. У *Революція в помаранчі: походження українського демократичного прориву*, під ред. Андерса Аслунда та Майкла МакФола. Уошингтон: Фондація Карнегі за міжнародний мир.

Даніель Кауфманн. 1995. Заниження доходів перед адміністративним контролем та поява неофіційної економіки: каркас для аналізу та застосування щодо України. *Економічна політика* 19 (додаток): 52-69.

Даніель Кауфманн. 1997. Корупція: декотрі міфи та факти. *Форін Полісі* 107: 114-31.

Даніель Кауфманн та Олександр Каліберда. 1996. Інтегрування неофіційної економіки у динамку пост-соціалістичних економік: каркас для аналізу та реальність. У *Економічний перехід у Росії на нових державах Євразії*, ред. Бартломей Камінські. Армонк: М.Е.Шарпе.

Янош Корнаї. 1992. *Соціалістична система. Політична економія комунізму*. Принстон: Принстон Юніверсіті Прес.

Грегорі Краснов та Джозеф Брада. 1997. Неявні дотації у російсько-українській торгівлі енергоносіями. *Європейсько-азійські студії* 49, № 5: 825-43.

Леонід Кравчук. 2001. Похорони імперії. *Дзеркало Тижня*, № 32 (23 серпня-1 вересня).

Роберт С.Кравчук. 1999. У пошуках рівноваги: регіональне самоуправління та під-національна фіскальна політика в Україні. У *Державотворення та розбудова інституцій в Україні*, ред. Тарас Кузьо, Роберт С.Кравчук та Пол Д'Анієрі. Нью-Йорк: Сент-Мартінс Прес.

Роберт С.Кравчук. 2002. *Українська політекономія: перші десять років*. Нью-Йорк: Пелгрейв Мекміллан.

Аскольд Крушельницький. 2006. *Помаранчева Революція: особиста подорож крізь історію України*. Лоднон: Гарвілл Секер.

Леонід Д. Кучма. 1994а. Проект для України. *Файненшл Таймз*, 30 вересня.

Леонід Д. Кучма. 1994б. Звернення Президента до Верховної Ради. *Урядовий Кур'єр*, 11 жовтня.

Леонід Д. Кучма. 2003. *Україна – не Росія*. Москва: Время.

Леонід Д. Кучма. 2007. *Після Майдану*. Москва: Время.

Тарас Кузьо. 1997. *Україна при Кучмі*. Нью-Йорк: Сент-Мартінс Прес.

Тарас Кузьо. 2004. Олігархи приватизують Україну перед виборами. *Джеймстаун Юрейжа Дейлі Монітор* (17 червня).

Тарас Кузьо. 2006. З олігархів у бізнесмени: перехід України до пост-Кучмівської ери. Сучасні зміни в Україні. *Балтік енд Іст Юропін Стадіз* 5: 10-34.

Тарас Кузьо. 2006. З олігархів у бізнесмени: перехід України до пост-Кучмівської ери. Сучасні зміни в Україні. *Балтік енд Іст Юропін Стадіз* 5: 10-34.

Тарас Кузьо та Ендрю Уїлсон. 2000. *Україна: від перебудови до незалежності*. Нью-Йорк: Сент-Мартінс Прес.

Стіфен Ф. Ларрабі. 1996. Врівноважуючий Акт України. *Сьовайвал* 38, № 2: 143-65.

Зві Лерман. 1999. Земельна реформа та реструктуризація господарств в Україні. *Проблеми пост-комунізму* 46, № 3 (травень/червень): 42-55.

Домінік Лівен. 2000. *Імперія: Російська імперія та її суперники*. Нью-Гейвен: Йейл Юніверсіті Прес.

Хуан Лінц. 1978. *Розподіл демократичних режимів за видами: криза, розподіл та відновлення рівноваги*. Балтімор: Джонз Гопкінз Юніверсіті Прес.

Хуан Лінц. 1990. Небезпеки президентської форми правління. *Джорнал оф Демокрасі* 1 (зима): 51-71.

Сеймур Мартін Ліпсет. 1959. Деякі соціальні передумови демократії: економічний розвиток та політична легітимність. *Амерікен політікал сайенс рев'ю* 53, № 1: 69-105.

Ласло Ловеї. 1998а. Газова реформа в Україні: монополії, ринки та корупція. *В'юпойнт*, № 169. Уошингтон: Світовий Банк.

Ласло Ловеї. 1998б. Реформа електроенергетики в Україні: ефект слабкого управління та бюджетної кризи. *В'юпойнт*, № 168. Уошингтон: Світовий банк.

Ласло Ловеї та Константін Скольнік. 1997. Комерціалізації енергетичного сектору України. В *Україна. Прискорюючи перехід до ринку*, ред. Пітер К. Корнеліус та Патрік Ленен. Уошингтон: Міжнародний Валютний Фонд.

Надія Малиш. 2000. Україна потребує ґрунтовної пенсійної реформи. У *Економічна реформа в Україні: незавершений порядок денний*, ред. Андерс Аслунд та Жорж де Меніл. Армонк: М.Е.Шарпе.

Майкл МакФол. 2001. *Незавершена революція Росії: Політичні зміни від Горбачова до Путіна*. Ітака: Корнелл Юніверсіті Прес.

Майкл МакФол. 2006а. Висновки: Помаранчева Революція у порівняльній перспективі. У *Революція в помаранчевих тонах*, ред. Андерс Аслунд та Майкл МакФол. Уошингтон: Фундація Карнегі за міжнародний мир.

Майкл МакФол. 2006б. *Президентські вибори 2004р. в Україні та Помаранчева Революція: роль допомоги США*. Уошингтон: Агенція США з міжнародного розвитку.

Ірина Мельота та Пол Ґреґорі. 2001. *Нові спостереження стосовно тіньової економіки України: чи підрахували її вже?* Робочий документ 11. Київ: Інститут економічних досліджень та політичних консультацій.

Константін Міхалопулос та Дейвід Дж. Тарр. 1996. *Продуктивність торгівлі та відповідна політика у нових незалежних державах*. Уошингтон: Світовий Банк.

Сюзанн Мілчер, Бен Слей та Марк Коллінз. 2007. Економічний сенс «Європейської політики сусідства». У *Європа після розширення*, ред. Андерс Аслунд та Марек Дабровські. Нью-Йорк: Кембрідж Юніверсіті Прес.

Владімір Мілов та Боріс Немцов. 2008. *Путін і Газпром*. Москва.

Міністерство статистики України. Різні роки. *Економіка України*. Статистичний щорічник. Київ.

Шарль де Секондат Монтеск'ю. 1777 [1748]. *Дух закону*. Берклі: Юніверсіті оф Каліфорнія Прес.

Рендалл Морк, Даніель Вольфензон та Бернард Їьонг. 2005. Корпоративне управління, економічний застій та зростання. *Джорнал оф економік літреча* 43, № 3: 655-720.

Олександр Й. Мотиль. 1980. *Поворот праворуч: ідеологічні початки розвитку українського націоналізму, 1919-1929рр.* Нью-Йорк: Коламбія Юніверсіті Прес.

Олександр Й. Мотиль. 2003. Роблячи та переробляючи Україну. Лекція пам'яті Петришина, Гарвардський університет, 14 квітня. У *Документи Гарварду з україністики*.

Кевін А. Мерфі, Андрей Шляйфер та Роберт У. Вішни. 1993. Чому ренто-здирництво так дорого обходиться зростанню? *Амерікен Ікономік Рев'ю* 83, № 2: 409-14.

ОБСЄ (Організація з безпеки та співробітництва у Європі). 2004. Поліпшення умов для розвитку підприємств та інвестиційного клімату для вітчизняних та міжнародних інвесторів в Україні: правові питання бізнес-операцій та інвестування. Уошингтон та Київ. Ксерокопія.

Джон Одлінг-Смее та Г'ондзало Пастор. 2002. МВФ та рубльова зона, 1991-1993рр. *Комператів Ікономік Стадіз* 44, № 4: 3-29.

Марта Брілл Олкотт, Андерс Аслунд та Шерман Гарнетт. 1999. [Як усе зіпсувати](#). Уошингтон: Фундація Карнегі за міжнародний мир.

Джон О'Логлін та Джеймс Е.Белл. 1999. Політична географія залучення громадськості по Україні. *Пост-советська географія та економіка* 40, № 4: 233-66.

Луціян Орловські. 1993. Непрямі трансферти у торгівлі між колишніми республіками Советського Союзу: джерела, шаблони та політичні відповіді з пост-советського періоду. *Європейсько-азійські студії* 45, № 6: 1001-24.

Олександр Пасхавер. 1999. В Україні створюється бюрократичний капіталізм. *Бюлетень МЦПД*, № 10 (22 березня).

Олександр Пасхавер та Лідія Верховодова. 2006. *Приватизація до та після Помаранчевої революції*. Київ: CASE Україна.

Лео Павловські. 1928. *Економічний націоналізм у країнах дунайського басейну*. Лондон: Джорж Аллен і Ануін.

Енріко К.Перотті та Станіслав Гельфер. 2001. Лицарі червоні чи лицарі-грабіжники? Управління та інвестицій у російських фінансово-промислових групах. *Юропін Ікономік Рев'ю* 45: 1601-17.

Ніколай Петров та Андреї Рябов. 2006. Роль Росії у Помаранчевій Революції. У *Революція у помаранчевих тонах*, ред. Андерс Аслунд та Майкл МакФол. Уошингтон: Фундація Карнегі за міжнародний мир.

Стівен Пайфер. 2004. Майбутнє України та інтереси США. Свідчення перед Комітетом з міжнародних відносин Білого Дому, під-комітетом з питань Європи. Держдепартамент США, Уошингтон. Доступно за адресою www.state.gov (перевірено 10 липня 2008р.).

Стівен Пайфер. 2008. Україна і НАТО на саміті у Бухаресті. Свідчення перед Комісією Сполучених Штатів з безпеки та співробітництва у Європі. Доступно за адресою www.csce.gov (перевірено 29 липня 2008р.).

Брайан Пінто, Владімір Дребенцов та Александр Морозов. 1999. *Розбираючи систему неплатежів у Росії: створення умов для зростання*. Звіт Світового банку, Москва (вересень).

Річард Пайпс. 2005. *Російський консерватизм та його критика: дослідження з політичної культури*. Нью-Гейвен: Йейл Юніверсіті Прес.

Ілья Прайзел. 1997. Україна між прото-демократією та «м'яким» авторитаризмом. У *Демократичні зміни та авторитарні реакції у Росії, Україні, Білорусі та Молдові*, ред. Карен Дауіша та Брюс Перротт. Кембрідж: Кембрідж Юніверсіті Прес.

Олег Процик. 2004. Правління декретами: як створюються президентські декрети у Росії та Україні. *Європейсько-азійські студії* 56, № 5: 637-60.

Олена Притула. 2006 Повстання в українських ЗМІ. У *Революція в помаранчевих тонах*, ред. Андерс Аслунд та Майкл МакФол. Уошингтон: Фондація Карнегі за міжнародний мир.

Розарія Пульзі. 2003. Поява українських олігархів. *Демократизація* 10, № 3: 99-123.

Віктор Пинзеник. 1999. *Коні не винні: реформи чи їх імітація*. Київ: Академія.

Віктор Пинзеник. 2000. Як віднайти шлях до українських реформ. У *Економічні реформи в Україні: незавершений порядок денний*, ред. Андерс Аслунд та Жорж де Меніл. Армонк: М.Е.Шарпе.

Томас Ф. Ремінгтон, Стівен С.Сміт та Моше Гаспел. 1998. Декрети, закони та відносини між гілками влади у Російській Федерації. *Пост-совіет Афеарз* 14, № 4: 287-322.

Філ Дж.Рьодер. 1994. Види пост-советських авторитарних режимів. *Пост-совіет Афеарз* 10, № 1: 61-101.

Яцек Ростовскі. 1993. Борговий вибух між підприємствами у колишньому Советському Союзі: причини, наслідки, засоби подолання. *Комуністичні економіки та економічна трансформація* 5, № 2: 131-59.

Яцек Ростовскі. 1994. *Неплатежі та прострочена заборгованість між підприємствами у пост-комуністичних економіках*. Робочий документ МВФ (квітень). Уошингтон: Міжнародний валютний Фонд.

Російська Федерація. 1999. Федеральний закон про ратифікацію Угоди про дружбу, співробітництво та партнерство між Російською Федерацією та Україною, 2 березня. Доступно за адресою www.akdi.ru (перевірено 28 серпня 2008р.).

Денуорт Растов. 1970. Перехід до демократії: до динамічної моделі. *Комператів Політікс* 2, № 3: 337-64.

Джефрі Д. Сакс та Дейвід Ліптон. 1993. Кроки, яких бракує для побудови монетарної системи, що базується на ринкові. У *Змінюючи економічну систему в Росії*, ред. Андерс Аслунд та Річард Лейард. Нью-Йорк: Сент-Мартінс Прес.

Томас Дж.Сарджент. 1986. Кінець чотирьох великих інфляцій. У *Раціональні очікування та інфляція*, ред. Томас Дж. Сарджент. Нью-Йорк: Гарпер та Роу.

Джудіт Шапіро. 1995. Криза зростання смертності та її причини. У *Російська економічна реформа під ризиком*, ред. Андерс Аслунд. Нью-Йорк: Сент-Мартінс Прес.

Джеймс Шерр. 1997. Зближення України з Росією? Угоди по Чорноморському флоту. *Сьовайвал* 39, № 3: 33-50.

В.М. Школьніков, Є.М. Андреев та Т.М.Малева. 2000. *Нерівність перед обличчям смерті у Росії*. Москва: Московський Центр Карнегі.

Андрей Шляйфер. 2005. *Нормальна країна: Росія після комунізму*. Кембрідж: Гарвард Юніверсіті Прес.

Андрей Шляйфер та Деніел Трейзмен. 2000. *Без карти: політична тактика та економічна реформа у Росії*. Кембрідж: МІТ Прес.

Андрей Шляйфер та Роберт У. Вішни. 1993. Корупція. *Квотерлі Джорнал оф Ікономікс* 108, № 3: 599-617.

Андрей Шляйфер та Роберт У.Вішни. 1998. *Загребущі руки: урядові патології та їх лікування*. Кембрідж: Гарвард Юніверсіті Прес.

Роман Шпек. 2000. Пріоритети Реформи. *Російські та Східно-Європейські фінанси та торгівля* 36, № 1: 7-27.

Аксель Зіденберґ та Лутц Гоффманн, кол.авт. 1999. *Україна на перехресті – економічні реформи у міжнародній перспективі*. Франкфурт: Фізика-ферлаг.

Роман Солчаник. 2001. Україна й Росія: пост-совєтський перехід. Ленгам та Оксфорд: Роумен та Літлфілд Паблішерз.

Константін Сонін. 2003. Чому багатим може бути вигідний слабкий захист права власності. *Джорнал оф комператів ікономікс* 31: 715-31.

Джорж Сорос. 1991. *Страшуючи демократію*. Нью-Йорк: Фрі Прес.

Войцех Станіславскі. 2005. *Помаранчева стрічка. Календар політичної кризи в Україні (осінь 2004р.)*. Варшава: Центр сходознавства.

Фонд Держмайна України. 1996. *Масова приватизація в Україні: результати та прогнози*. Київ.

Державний комітет статистики України. Різні роки. *Річник статистики України*. Київ.

Гордон Джон Стіл. 2004. *Імперія багатства: епічна історія американської економічної міці*. Нью-Йорк: ГарперКоллінз.

Джонатан П.Стерн. 2005. *Майбутнє російського газу та Газпрому*. Оксфорд: Оксфорд Юніверсіті Прес.

Джонатан Стерн. 2006. *Російсько-українська газова криза у січні 2006р.* Оксфорд: Інститут Оксфорду з досліджень енергетики.

Джозеф Е.Стігліц. 1999. У який бік реформувати? Десять років переходу. Документ, представлений на річній конференції Світового Банку з розвитку економіки, Уошингтон, 28-30 квітня.

Джозеф Е. Стігліц. 2002. *Глобалізація та незадоволення нею*. Нью-Йорк: Нортон.

Орест Субтельний. 2005. *Україна: історія*. Торонто, Баффало та Лондон: Юніверсіті оф Торонто Прес.

Олександр Сушко. 2006. Відносини України з ЄС після парламентських виборів-2006. Київ: Центр за мир, діалог та зовнішню політику в Україні.

Роман Шпорлюк. 1994. Роздуми про Україну після 1994р.: дилеми національності. *Геррімен ревію* 7, № 7-9: 1-10.

Віто Тандзі та Гамід Давуді. 1997. *Корупція, державне інвестування та зростання*. Робочий документ МВФ 139. Уошингтон: Міжнародний Валютний Фонд.

Віто Тандзі та Лудгер Шулькнехт. 2000. *Державні витрати у ХХст.* Кембрідж: Кембрідж Юніверсіті Прес.

Віто Тандзі та Джордж Цибуріс. 2000. *Фіскальна реформа через десять років переходу*. Робочий документ МВФ 113. Уошингтон: Міжнародний Валютний Фонд.

Дейвід Дж. Тарр. 1994. Ефекти умов торгівлі після переходу на світові ціни для країн колишнього СРСР. *Джорнал оф Комператів Ікономікс* 18, № 1: 1-24.

Сергій Терьохин. 2000. Податкова політика. У *Економічна реформа в Україні: незавершений порядок денний*, ред. Андерс Аслунд та Жорж де Меніл. Армонк: М.Е.Шарпе.

Крістін Тейлан та Тейн Гюстафсон. 2006. Нова газова угода між Україною та Росією: що вона означає та як довго триватиме? *Лист рішення ЦЕРА* (січень). Кембрідж Енерджі Рісърч Асошіейтс, Інк.

Ульріх Тіссен. 2001. *Гадане оподаткування малих підприємств в Україні*. Робочий документ 6. Київ: Інститут економічних досліджень та політичного консультування.

Віктор Тимошенко. 1998. Усі багаті люди України заробили свої статки на російському газі. *Незалежна газета*, 16 жовтня.

Транспаренсі Інтернейшнл. 2008. Індекс сприйняття корупції. Доступно за адресою <http://transparency.org> (перевірено 13 жовтня 2008р.).

Едвін М. Трумен. 2003. *Таргетування інфляції у світовій економіці*. Уошингтон: Інститут міжнародної економіки.

КООНЕ(Комісія ООН по Європі). 1993. *Економічний огляд Європи, 1992-1993рр.* Нью-Йорк: ООН.

КООНЕ(Комісія ООН по Європі). 2004. *Економічний огляд Європи, № 2.* Нью-Йорк: ООН.

КООНЕ(Комісія ООН по Європі). 2007. База даних статистики. Доступно за адресою www.unece.org (перевірено у різні дні).

Інститут статистики ЮНЕСКО. 2008. Публічний звіт про освіту. Доступно за адресою <http://stats.uis.unesco.org> (перевірено 30 липня 2008р.).

ЮНІСЕФ. 2008. База даних ТрансМОНЕЕ. Флоренція: Інокентійський дослідницький центр ЮНІСЕФ. Доступно за адресою www.unicef-icdc.org/resources/transmonee.html (перевірено 28 вересня 2008р.).

Вадим Волков. 2002. *Брутальні підприємці: використання сили при побудові російського капіталізму*, Ітака: Корнелл Юніверсіті Прес.

Штефан Фон Крамон-Таубадель та Ірина Акімова, кол.авт. 2002. *Сприяючи стійкому зростанню в Україні*. Гайдельберґ: Фізика-Ферлаг.

Штефан Фон Крамон-Таубадель та Сергій Зоря. 2000. *Сільськогосподарські аспекти українського членства у СОТ*. Київ: Інститут економічних досліджень та політичного консультування.

Крістіан Фон Гіршгаузен. 1999. Реструктуризація газового сектору в Україні: залежність від імпорту, формування цін та соціо-економічні ефекти. В *Україна на перехресті – економічна реформа у міжнародній перспективі*, ред. Аксель Зіденберґ та Лутц Гоффманн. Гайдельберґ та Нью-Йорк: Шпрінґер-Фізика.

Крістіан Фон Гіршгаузен та Фолькґарт Вінцентц. 2000. Політика у сфері енергетики та структурна реформа. У *Економічна реформа в Україні: незавершений порядок денний*, ред. Андерс Аслунд та Жорж де Меніл. Армонк: М.Е.Шарпе.

Штефан Ваґстюль та Том Уорнер. 2006. Як британські зв'язки допомогли піднятися РосУкрЕнерго Дмитра Фірташа. *Файненшл Таймз*, 29 квітня.

Сара Уїтмор. 2004. *Державотворення в Україні: український парламент, 1990-2003рр.* Нью-Йорк: Раутледж.

Джон Уільямсон. 1995. Заявка України на членство у СОТ. Нотатки до конференції про еволюцію членства України у ГАТТ/СОТ та альтернативи йому, IIASA, Лаксенбург, Австрія, 2-4 липня.

Олівер Е. Уільямсон. 1975. *Ринки та ієрархії*, Нью-Йорк: Фрі Прес.

Ендрю Уїлсон. 2002 [2000]. *Українці. Несподівана нація*. Нью-Гейвен: Йейл Юніверсіті Прес.

Ендрю Уїлсон. 2005. *Українська Помаранчева Революція*. Нью-Гейвен: Йейл Юніверсіті Прес.

Роман Вольчук. 2002. *Зовнішня і безпекова політика України у 1991-2000рр.* Серія Базеес/Кьорзон з російських та східно-європейських студій. Нью-Йорк: РаутледжКьорзон.

Світовий Банк. 1994. *Відвертаючи кризу старіння: політика захисту старих та сприяння зростанню*. Оксфорд: Оксфорд Юніверсіті Прес.

Світовий Банк. 2005. *Зростання, бідність та нерівність: Східна Європа та колишній Сове́тський Союз*. Уошингтон.

Світовий Банк. 2008. Світові показники розвитку. Уошингтон. Доступно за адресою <http://devdata.worldbank.org> (перевірено у різні дати).

Світовий Банк та Міжнародна Фінансова Корпорація. 2008. Легкість ведення бізнесу 2009р.: створюючи робочі місця. Уошингтон: Світовий Банк. Доступно за адресою www.doingbusiness.org (перевірено 20 жовтня 2008р.).

Юрій І. Єхануров. 2000. Прогрес приватизації. У *Економічна реформа в Україні: незавершений порядок денний*, ред. Андерс Аслунд та Жорж де Меніл. Армонк: М.Е.Шарпе.

Боріс Єльцин. 1994. *Боротьба за Росію*. Нью-Йорк: Краун.

Віктор Ющенко. 2000. Монетарна політика під час переходу до ринкової економіки. *Російські та східно-європейські фінанси та торгівля* 36, № 1: 94-110.

Керстін Ціммер. 2003. Заклятий регіон, діячі та інститути українського Донбасу. У *Створення регіонів у пост-соціалістичній Європі: вплив історії, економічної структури та інституцій*, ред. Мелані Татур. Опладен (Нім.): Леске й Будріч.

Оригінальний список використаної літератури (англ.)

- Acemoglu, Daron. 2003. The Form of Property Rights: Oligarchic vs. Democratic Societies. NBER Working Paper 10037. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research.
- Acemoglu, Daron, and Simon Johnson. 2005. Unbundling Institutions. *Journal of Political Economy* 113 (October): 949–95.
- Akimova, Iryna. 2002. Performance of Small and Medium Sized Manufacturing Firms in Ukraine: Does the Quality of Governance Matter? In *Fostering Sustainable Growth in Ukraine*, eds. Stephan von Cramon-Taubadel and Iryna Akimova. Heidelberg: Physica-Verlag.
- Akimova, Iryna, and Gerhard Schwödiauer. 2000. Restructuring Ukrainian Enterprises after Privatization: Does Ownership Matter? *Atlantic Economic Journal* 28, no. 1: 48–59.
- Akimova, Iryna, and Gerhard Schwödiauer. 2002. Determinants of Enterprise Restructuring in Ukraine: the Role of Managerial Ownership and Human Capital. Working Paper 13. Kyiv: Institute for Economic Research and Policy Consulting.
- Akimova, Iryna, and Gerhard Schwödiauer. 2004. Ownership Structure, Corporate Governance, and Enterprise Performance: Empirical Results for Ukraine. *International Advances in Economic Research* 10, no. 1: 28–42.
- Anderson, James H., David S. Bernstein, and Cheryl W. Gray. 2005. *Judicial Systems in Transition Economies: Assessing the Past, Looking to the Future*. Washington: World Bank.
- Anderson, James H., and Cheryl W. Gray. 2006. *Anticorruption in Transition 3: Who Is Succeeding . . . and Why?* Washington: World Bank.
- Åslund, Anders. 1985. *Private Enterprise in Eastern Europe: The Non-Agricultural Sector in Poland and the GDR*. New York: St. Martin's Press.
- Åslund, Anders. 1995. *How Russia Became a Market Economy*. Washington: Brookings Institution.
- Åslund, Anders. 1996. Reform vs. “Rent-Seeking” in Russia’s Economic Transformation. *Transitions (OMRI)* no. 26 (January): 12–16.
- Åslund, Anders. 1997. Economic Causes of Crime in Russia. In *The Rule of Law and Economic Reform in Russia*, eds. Jeffrey D. Sachs and Katharina Pistor. Boulder, CO: Westview Press.
- Åslund, Anders. 1999. Why Has Russia’s Economic Transformation Been So Arduous? Paper presented at the Annual World Bank Conference on Development Economics, Washington, April 28–30.
- Åslund, Anders. 2000. Why Has Ukraine Failed to Achieve Economic Growth? In *Economic Reform in Ukraine: The Unfinished Agenda*, eds. Anders Åslund and Georges de Ménéil. Armonk, NY: M. E. Sharpe.

Åslund, Anders. 2001. Ukraine's Return to Economic Growth. *Post-Soviet Geography and Economics* 42, no. 5: 313–28.

Åslund, Anders. 2002. *Building Capitalism: The Transformation of the Former Soviet Bloc*. New York: Cambridge University Press.

Åslund, Anders. 2003a. A Foreign Trade Policy Strategy for Ukraine. UNDP Report (March 31). Kyiv: United Nations Development Programme.

Åslund, Anders. 2003b. Left Behind. *The National Interest* (Fall): 107–16.

Åslund, Anders. 2004. Ukraine Whole and Free: What I Saw at the Orange Revolution. *The Weekly Standard* (December 27): 11–12.

Åslund, Anders. 2005. The Economic Policy after the Orange Revolution. *Eurasian Geography and Economics* 46, no. 5: 327–53.

Åslund, Anders. 2006. The Ancien Régime: Kuchma and the Oligarchs. In *Revolution in Orange*, eds. Anders Åslund and Michael McFaul. Washington: Carnegie Endowment for International Peace.

Åslund, Anders. 2007a. *How Capitalism Was Built: The Transformation of Central and Eastern Europe, Russia, and Central Asia*. New York: Cambridge University Press.

Åslund, Anders. 2007b. Russia's Capitalist Revolution: Why Market Reform Succeeded and Democracy Failed. Washington: Peterson Institute for International Economics.

Åslund, Anders. 2007c. On the Dissolution of Ukraine's Parliament. *National Interest Online* (April 4).

Åslund, Anders. 2008. Reflections on Ukraine's Current Economic Dilemma. *Eurasian Geography and Economics* 49, no. 2: 152–59.

Åslund, Anders, and Georges de Ménéil, eds. 2000. *Economic Reform in Ukraine: The Unfinished Agenda*. Armonk, NY: M. E. Sharpe.

Åslund, Anders, and Andrew Warner. 2004. The EU Enlargement: Consequences for the CIS Countries. In *Beyond Transition: Development Perspectives and Dilemmas*, eds. Marek Dabrowski, Ben Slay, and Jaroslaw Neneman. Aldershot: Ashgate.

Åslund, Anders, and Michael McFaul, eds. 2006. *Revolution in Orange: The Origins of Ukraine's Democratic Breakthrough*. Washington: Carnegie Endowment for International Peace.

Åslund, Anders, and Marek Dabrowski, eds. 2007. *Europe after Enlargement*. New York: Cambridge University Press.

Åslund, Anders, Peter Boone, and Simon Johnson. 1996. How to Stabilize: Lessons from Post Communist Countries. *Brookings Papers on Economic Activity* 26, no. 1: 217–313.

Åslund, Anders, Peter Boone, and Simon Johnson. 2001. Escaping the Under-Reform Trap. *IMF Staff Papers, Special Issue* 48, no.4: 88–108. Washington: International Monetary Fund.

Balcerowicz, Leszek. 1994. Understanding Postcommunist Transitions. *Journal of Democracy* 5, no. 4: 75–89.

Balmaceda, Margarita Mercedes. 1998. Gas, Oil and the Linkages between Domestic and Foreign Policies: The Case of Ukraine. *Europe-Asia Studies* 50, no. 2: 257–86.

Banaian, King. 1999. *The Ukrainian Economy Since Independence*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing.

Barro, Robert J., and Xavier Sala-i-Martin. 2004. *Economic Growth*. Cambridge, MA: MIT Press.

Berg, Andrew, Eduardo Borensztein, Ratna Sahay, and Jeronim Zettelmeyer. 1999. The Evolution of Output in Transition Economies: Explaining the Differences. IMF Working Paper 73. Washington: International Monetary Fund.

Birch, Sarah. 2000a. Elections and Democratization in Ukraine. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Birch, Sarah. 2000b. Interpreting the Regional Effect in Ukrainian Politics. *Europe-Asia Studies* 52, no. 6: 1017–41.

Blue Ribbon Commission for Ukraine. 2005. *Proposals for the President: A New Wave of Reform*. Kyiv: United Nations Development Programme.

BOFIT (Bank of Finland). 2008. Russia Statistics Online. Available at www.bof.fi (accessed on various dates).

Boycko, Maxim. 1991. Price Decontrol: The Microeconomic Case for the “Big Bang” Approach. *Oxford Review of Economic Policy* 7, no. 4: 35–45.

Boycko, Maxim, Andrei Shleifer, and Robert Vishny. 1995. *Privatizing Russia*. Cambridge, MA: MIT Press.

Brainerd, Elizabeth. 1998. Market Reform and Mortality in Transition Economies. *World Development* 26, no. 11: 2013–27.

Brzezinski, Zbigniew. 1994. The Premature Partnership? *Foreign Affairs* 73, no. 2: 67–82.

Bukkvoll, Tor. 2004. Private Interests, Public Policy: Ukraine and the Common Economic Space Agreement. *Problems of Post-Communism* 51, no. 5: 11–22.

Bunce, Valerie. 1999. The Political Economy of Postsocialism. *Slavic Review* 58, no. 4: 756–93.

Burakovsky, Ihor, Lars Handrich, and Lutz Hoffmann. 2003. *Ukraine’s WTO Accession: Challenge for Domestic Economic Reforms*. Heidelberg: Physica-Verlag.

Bush, George H. W. 1991. Remarks to the Supreme Soviet of the Ukrainian Soviet Socialist Republic, Kiev, Ukraine, USSR. US Department of State Dispatch 2, no. 32 (August 12). Washington: US Department of State

Cagan, Philippe. 1956. The Monetary Dynamics of Hyperinflation. In *Studies in the Quantity Theory of Money*, ed. Milton Friedman. Chicago: University of Chicago Press.

Campos, Nauro F., and Fabrizio Coricelli. 2002. Growth in Transition: What We Know, What We Don't, and What We Should. *Journal of Economic Literature* 40, no. 3: 793–836.

CEPS (Centre for European Policy Studies). 2006. The Prospect of Deep Free Trade between the European Union and Ukraine. Report prepared for European Commission's Directorate-General for Trade. Brussels: Centre for European Policy Studies.

Christoffersen, Peter, and Peter Doyle. 2000. From Inflation to Growth: Eight Years of Transition. *Economics of Transition* 8, no. 2: 421–51.

Clem, Ralph S., and Peter R. Craumer. 2005. Shades of Orange: The Electoral Geography of Ukraine's 2004 Presidential Elections. *Eurasian Geography and Economics* 46, no. 5: 364–85.

Clem, Ralph S., and Peter R. Craumer. 2008. Orange, Blue and White, and Blonde: The Electoral Geography of Ukraine's 2006 and 2007 Rada Elections. *Eurasian Geography and Economics* 49, no. 2: 127–51.

Commission of the European Communities. 2003. Wider Europe—Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament, Com (2003) 104, March 11. Brussels: Commission of the European Communities.

Commission of the European Communities. 2004. European Neighbourhood Policy Strategy Paper. Communication from the Commission, Com (2004) 373, May 12. Brussels: Commission of the European Communities.

Conquest, Robert. 1986. *Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. Oxford, UK: Oxford University Press.

Copenhagen Economics, IER (Institute for Economic Research and Policy Consulting), and Institute for East European Studies Munich. 2005a. Analysis of Economic Impact of Ukraine's Accession to the WTO. Study on Service Sectors in Ukraine. Copenhagen, Kyiv, and Munich.

Copenhagen Economics, IER (Institute for Economic Research and Policy Consulting), and Institute for East European Studies Munich. 2005b. Analysis of Economic Impact of Ukraine's Accession to the WTO. Overall Impact Assessment. Copenhagen, Kyiv, and Munich.

Copenhagen Economics, IER (Institute for Economic Research and Policy Consulting), and Institute for East European Studies Munich. 2005c. Analysis of Economic Impact of Ukraine's Accession to the WTO. Study on Industry and Agriculture in Ukraine. Copenhagen, Kyiv, and Munich.

Cornelius, Peter K., and Patrick Lenain, eds. 1997. *Ukraine: Accelerating the Transition to Market*. Washington: International Monetary Fund.

D'Anieri, Paul. 2006. *Understanding Ukrainian Politics: Power, Politics, and Institutional Design*. Armonk, NY: M. E. Sharpe.

Dabrowski, Marek. 1994. The Ukrainian Way to Hyperinflation. *Communist Economies & Economic Transformation* 6, no. 2: 115–37.

Dabrowski, Marek. 1995. The Reasons for the Collapse of the Rouble Zone. Studies and Analyses 58. Warsaw: Center for Social and Economic Research (CASE).

Dabrowski, Marek, Marcin Luczynski, and Malgorzata Markiewicz. 2000. The Phases of Budgetary Reform. In *Economic Reform in Ukraine: The Unfinished Agenda*, eds. Anders Åslund and Georges de Ménéil. Armonk, NY: M. E. Sharpe.

Dalia, Marin, and Monika Schnitzer. 2002. *Contracts in Trade and Transition: the Resurgence of Barter*. Cambridge, MA: MIT Press.

De Long, Bradford. 2002. Robber Barons. In *Ocherki o mirovoi ekonomiki: Vydayushchiesya ekonomisty mira v Moskovskom Tsentre Karnege* [Series of Lectures on Economics: Leading World Experts at the Carnegie Moscow Center], eds. Anders Åslund and Tatyana Maleva. Moscow: Carnegie Endowment for International Peace.

Demes, Pavol, and Joerg Forbrig. 2006. Pora—"It's Time" for Democracy in Ukraine. In *Revolution in Orange: The Origins of Ukraine's Democratic Breakthrough*, eds. Anders Åslund and Michael McFaul. Washington: Carnegie Endowment for International Peace.

Demyanenko, Serhiy, and Serhiy Zorya. 2002. *Taxation and Ukrainian Agriculture after 2004*. Working Paper 18. Kyiv: Institute for Economic Research and Policy Consulting.

De Melo, Martha, and Alan Gelb. 1997. Transitions to Date: A Comparative Overview. In *Lessons from the Economic Transition: Central and Eastern Europe in the 1990s*, ed. Salvatore Zecchini. Norwell, MA: Kluwer.

De Melo, Martha, Cevdet Denizer, and Alan Gelb. 1997. From Plan to Market: Patterns of Transition. In *Macroeconomic Stabilization in Transition Economies*, eds. Mario I. Blejer and Marko Skreb. Cambridge: Cambridge University Press.

De Ménéil, Georges. 1997. The Volatile Relationship between Deficits and Inflation in Ukraine, 1992–1996. *Economics of Transition* 5, no. 2: 485–97.

De Ménéil, Georges. 2000. From Hyperinflation to Stagnation. In *Economic Reform in Ukraine: The Unfinished Agenda*, eds. Anders Åslund and Georges de Ménéil. Armonk, NY: M. E. Sharpe.

De Souza, Lúcio Vinhas, Rainer Schweickert, Veronika Movchan, Olena Bilan, and Igor Burakovsky. 2005. *Now So Near, and Yet Still so Far: Economic Relations between Ukraine, and the European Union*. Kiel Discussion Paper 419. Kiel: Institute für Weltwirtschaft.

De Tocqueville, Alexis. 1955 [1856]. *The Old Regime and the French Revolution*. New York: Doubleday.

Deutsche Beratergruppe Wirtschaft bei der Ukrainischen Regierung. 2001. *Die Ersten 365 Tage: Ein Konstruktiver Rückblick auf die Wirtschaftsreformen in der Ukraine in Jahr 2000* [The First 365 Days: A Constructive Reflection on the Economic Reforms in 2000]. Kyiv.

Diamond, Larry. 2008. *The Spirit of Democracy: The Struggle to Build Free Societies throughout the World*. New York: Times Books.

Diuk, Nadia. 2006. The Triumph of Civil Society. In *Revolution in Orange*, eds. Anders Åslund and Michael McFaul. Washington: Carnegie Endowment for International Peace.

Dornbusch, Rudiger. 1992. Monetary Problems of Post Communism: Lessons from the End of the Austro-Hungarian Empire. *Weltwirtschaftliches Archiv* 128, no. 3: 391–424.

Drazen, Allen, and Vittorio Grilli. 1993. The Benefit of Crises for Economic Reforms. *American Economic Review* 83, no. 3: 598–607.

Dragon Capital. Various years. *Ukraine: Macroeconomic Update*. Kyiv.

Dubien, Arnaud. 2007. *Russie-Ukraine: Opacité des réseaux énergétiques* [Russia-Ukraine: the Opacity of Energy Networks]. *Russie.Nei.Visions*, no. 19 (May). Available at www.ifri.org.

Dunlop, John. 1993. *The Rise of Russia and the Fall of the Soviet Empire*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Dunn, Jonathan, and Patrick Lenain. 1997. The Role of Monetary Policy in Ukraine's Medium-Term Adjustment Strategy. In *Ukraine: Accelerating the Transition to Market*, eds. Peter K. Cornelius and Patrick Lenain. Washington: International Monetary Fund.

Ekelund, Robert B., and Robert D. Tollison. 1981. *Mercantilism as a Rent-Seeking Society*. College Station: Texas A&M University Press.

Estrin, Saul, and Adam Rosevear. 1999. Enterprise Performance and Corporate Governance in Ukraine. *Journal of Comparative Economics* 27: 442–58.

EBA (European Business Association). 2004. *Barriers to Investment in Ukraine*. Kyiv.

EBRD (European Bank for Reconstruction and Development). 1994. *Transition Report 1994*. London.

EBRD (European Bank for Reconstruction and Development). 2000. *Transition Report 2000*. London.

EBRD (European Bank for Reconstruction and Development). 2007. *Transition Report 2007*. London.

EBRD (European Bank for Reconstruction and Development). 2008. *Online Database*. London.

EBRD (European Bank for Reconstruction and Development) and World Bank. 2002. *Business Environment and Enterprise Performance Survey (BEEPS)*. Available at www.worldbank.org (accessed on August 31, 2007).

EBRD (European Bank for Reconstruction and Development) and World Bank. 2005. *Business Environment and Enterprise Performance Survey (BEEPS)*. Available at www.worldbank.org (accessed on August 31, 2007).

European Commission. 2008. *Eurostat Online Database*. Available at <http://epp.eurostat.ec.europa.eu> (accessed on various dates).

Fischer, Stanley. 2005. *IMF Essays from a Time of Crisis: The International Financial System, Stabilization and Development*. Cambridge, MA: MIT Press.

Fischer, Stanley, and Ratna Sahay. 2000. The Transition Economies after Ten Years. IMF Working Paper 30. Washington: International Monetary Fund.

Fish, Steven. 2005. Democracy Derailed in Russia: The Failure of Open Politics. New York: Cambridge University Press.

Freedom House. 2008. Freedom in the World 2008: Selected Data from Freedom House's Annual Global Survey on Political Rights and Civil Liberties. Available at www.freedomhouse.org (accessed on October 10, 2008).

Freeland, Chrystia. 2000. Sale of the Century: Russia's Wild Ride from Communism to Capitalism. New York: Crown Business.

Frishberg, Alex. 2006. The Steel Barons. Kiev.

Frydman, Roman, Andrzej Rapaczynski, John S. Earle, et al. 1993. The Privatization Process in Russia, Ukraine, and the Baltic States. Budapest: Central European University Press.

Futey, Bohdan A. 1997. Comments on the Law on the Constitutional Court of Ukraine. East European Constitutional Review 6, no. 2–3.

Gaddy, Clifford G., and Barry W. Ickes. 1998. Russia's Virtual Economy. Foreign Affairs 77, no. 5: 53–67.

Gaidar, Yegor T. 1993. Inflationary Pressures and Economic Reform in the Soviet Union. In Economic Transition in Eastern Europe, ed. P. H. Admiraal. Oxford: Blackwell.

Gaidar, Yegor T. 1999. Days of Defeat and Victory. Seattle, WA: University of Washington Press.

Gaidar, Yegor T. 2007. The Collapse of the Empire: Lessons for Modern Russia. Washington: Brookings Institution.

Gambetta, Diego. 1993. The Sicilian Mafia. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Garnett, Sherman. 1997. The Keystone in the Arch. Washington: Carnegie Endowment for International Peace.

German Advisory Group on Economic Reforms with the Ukrainian Government. 1999. The Next 1,000 Days: An Economic Reform Agenda for Ukraine. Kyiv.

Global Witness. 2006. It's a Gas—Funny Business in the Turkmen-Ukraine Gas Trade. Washington: Global Witness Publishing.

Goldgeier, James M., and Michael McFaul. 2003. Power and Purpose: U.S. Policy toward Russia after the Cold War. Washington: Brookings Institution.

Gongadze, Heorhiy. 2000. Everything about Aleksandr Volkov. Ukrainska Pravda, September 5. Available at www.pravda.com.ua.

- Góral ska, Helena. 2000. Funding of Social Benefits and the Social Service System in Ukraine. In *Economic Reform in Ukraine: The Unfinished Agenda*, eds. Anders Åslund and Georges de M énil. Armonk, NY: M. E. Sharpe.
- Gorbachev, Mikhail S. 1987a. *Izbrannye rechi i stati [Selected Speeches and Articles]*, vol. 3. Moscow: Politizdat.
- Gorbachev, Mikhail S. 1987b. *Perestroika: New Thinking for Our Country and the World*. New York: Harper & Row.
- Goskomstat SSSR (State Committee of Statistics of the USSR). 1991. *Narodnoe Khoziaystvo SSSR v 1990g [USSR Economy in 1990]*. Moscow: Finansy i Statistika.
- Goskomstat. 2006. *Rossiisky statistichesky yezhegodnik 2006 [Russian Statistical Yearbook 2006]*. Moscow.
- Granville, Brigitte. 1995. So Farewell then Rouble Zone. In *Russian Economic Reform at Risk*, ed. Anders Åslund. New York: St. Martin's Press.
- Granville, Brigitte. 2002. The IMF and the Ruble Zone: Response to Odling-Smee and Pastor. *Comparative Economic Studies* 44, no. 4: 3–29.
- Grygorenko, Yegor, Yuriy Gorodnichenko, and Dmytro Ostanin. 2006. *Relative Property Rights in Transition Economies: Can the Oligarchs Be Productive?* Working Paper no. 4. Moscow: Economics Education and Research Consortium.
- Havrylyshyn, Oleh. 2000. The Political Economy of Delayed Reform in Ukraine. In *Ukraine: The Search for National Identity*, eds. Sharon Wolchik and V. Zviglyanich. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Havrylyshyn, Oleh. 2003. What Makes Ukraine Not Grow? Political Economic and Historical Factors that Hamper Economic Growth. In *Society in Transition. Social Change in Ukraine in Western Perspectives*, ed. Wsevolod W. Isajiw. Toronto: Canadian Scholars Press.
- Havrylyshyn, Oleh. 2006. *Diverging Paths in Post-Communist Transformation: Capitalism for All or Capitalism for the Few?* Basingstoke, UK, and New York: Palgrave Macmillan.
- Havrylyshyn, Oleh, and Thomas Wolf. 2001. Growth in Transition Countries, 1990–1998: The Main Lessons. In *A Decade of Transition: Achievements and Challenges*, eds. Oleh Havrylyshyn and Saleh M. Nsouli. Washington: International Monetary Fund.
- Hellman, Joel S. 1998. Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Postcommunist Transitions. *World Politics* 50, no. 2: 203–34.
- Hellman, Joel S., Geraint Jones, Daniel Kaufmann, and Mark Schankermann. 2000. *Measuring Governance and State Capture: The Role of Bureaucrats and Firms in Shaping the Business Environment*. European Bank for Reconstruction and Development and World Bank, Washington. Photocopy.

Herron, Erik S. 2002. Causes and Consequences of Fluid Faction Membership in Ukraine. *Europe-Asia Studies* 54, no. 4: 625–39.

Hinich, Melvin J., Valeri Khmelko, and Peter C. Ordershook. 1999. Ukraine's 1998 Parliamentary Elections: A Spatial Analysis. *Post-Soviet Affairs* 15, no. 2: 149–85.

Hirschman, Alfred. 1965. *Journeys toward Progress: Studies of Economic Policy-Making in Latin America*. Garden City, NY: Doubleday.

Hoffman, David. 2002. *The Oligarchs*. New York: Public Affairs.

ICPS (International Center for Policy Studies). 1999a. *Business Opinion Review* 5 (July). Kyiv.

ICPS (International Center for Policy Studies). 1999b. *New Economic Legislation, 1998–1999*. Policy Studies (July-August). Kyiv.

IMF (International Monetary Fund). 1992. *The Coordination of Monetary Policy in the Ruble Area*. Washington. Photocopy (April 29).

IMF (International Monetary Fund). 1993. *Economic Review: Ukraine 1993*. Washington.

IMF (International Monetary Fund). 1994. *Economic Review: Trade Policy Reform in Countries of the Former Soviet Union*. Washington.

IMF (International Monetary Fund). 1995. *Economic Review: Ukraine 1994*. Washington.

IMF (International Monetary Fund). 2000a. *Allegations about the Use of Ukraine's International Reserves*. News Brief no. 00/15 (March 14). Washington.

IMF (International Monetary Fund). 2000b. *Release of PriceWaterhouseCoopers Report on the National Bank of Ukraine*. News Brief no. 00/26 (May 4). Washington.

IMF (International Monetary Fund). 2008. *World Economic Outlook* (April). Washington.

Johnson, Simon, Daniel Kaufmann, and Andrei Shleifer. 1997. *The Unofficial Economy in Transition*. *Brookings Papers on Economic Activity* 27, no. 2: 159–239. Washington: Brookings Institution.

Johnson, Simon, John McMillan, and Christopher Woodruff. 2000. *Entrepreneurs and the Ordering of Institutional Reform: Poland, Slovakia, Romania, Russia and Ukraine Compared*. *Economics of Transition* 8, no. 1: 1–36.

Karatnycky, Adrian. 2005. *Ukraine's Orange Revolution*. *Foreign Affairs* 84, no. 2: 35–52.

Karatnycky, Adrian. 2006. *The Fall and Rise of Ukraine's Political Opposition: From Kuchmagate to the Orange Revolution*. In *Revolution in Orange: The Origins of Ukraine's Democratic Breakthrough*, eds. Anders Åslund and Michael McFaul. Washington: Carnegie Endowment for International Peace.

Kaufmann, Daniel. 1995. *Diminishing Returns to Administrative Controls and the Emergence of the Unofficial Economy: A Framework of Analysis and Applications to Ukraine*. *Economic Policy* 19 (supplement): 52–69.

- Kaufmann, Daniel. 1997. Corruption: Some Myths and Facts. *Foreign Policy* 107: 114–31.
- Kaufmann, Daniel, and Aleksander Kaliberda. 1996. Integrating the Unofficial Economy into the Dynamics of Post-Socialist Economies: A Framework of Analysis and Evidence. In *Economic Transition in Russia and the New States of Eurasia*, ed. Bartłomiej Kaminski. Armonk, NY: M. E. Sharpe.
- Kornai, János. 1992. *The Socialist System. The Political Economy of Communism*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Krasnov, Gregory, and Josef Brada. 1997. Implicit Subsidies in Russia-Ukrainian Energy Trade. *Europe-Asia Studies* 49, no. 5: 825–43.
- Kravchuk, Leonid. 2001. Pokhorony Imperii [Funeral of Empire]. *Zerkalo nedeli*, no. 32 (August 23–September 1).
- Kravchuk, Robert S. 1999. The Quest for Balance: Regional Self-Government and Subnational Fiscal Policy in Ukraine. In *State and Institution-Building in Ukraine*, eds. Taras Kuzio, Robert S. Kravchuk, and Paul D’Anieri. New York: St. Martin’s Press.
- Kravchuk, Robert S. 2002. *Ukrainian Political Economy: The First Ten Years*. New York: Palgrave Macmillan.
- Krushelnysky, Askold. 2006. *An Orange Revolution: A Personal Journey through Ukrainian History*. London: Harvill Secker.
- Kuchma, Leonid D. 1994a. Ukraine’s Blueprint. *Financial Times*, September 30.
- Kuchma, Leonid D. 1994b. Zvernennia Prezydenta Ukrayiny do Verkhovnoyi Rady. [Address of the President of Ukraine to Verkhovna Rada]. *Uryadovi kur’er*, October 11.
- Kuchma, Leonid D. 2003. *Ukraina- ne Rossiia [Ukraine is not Russia]*. Moscow: Vremia.
- Kuchma, Leonid D. 2007. *Posle Maydana [After Maydan]*. Moscow: Vremia.
- Kuzio, Taras. 1997. *Ukraine under Kuchma*. New York: St. Martin’s Press.
- Kuzio, Taras. 2004. Oligarch’s Privatize Ukraine before Elections. *Jamestown Eurasia Daily Monitor* (June 17).
- Kuzio, Taras. 2006. Oligarchs into Businessmen: Ukraine’s Transition to the Post-Kuchma Era. *Contemporary Change in Ukraine. Baltic and East European Studies* 5: 10–34.
- Kuzio, Taras, [and Andrew Wilson]. 2000 [1994]. *Ukraine: Perestroika to Independence*. New York: St. Martin’s Press.
- Larrabee, Stephen F. 1996. Ukraine’s Balancing Act. *Survival* 38, no. 2: 143–65.
- Lerman, Zvi. 1999. Land Reform and Farm Restructuring in Ukraine. *Problems of Post-Communism* 46, no. 3 (May/June): 42–55.

- Lieven, Dominic. 2000. *Empire: The Russian Empire and Its Rivals*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Linz, Juan. 1978. *The Breakdown of Democratic Regimes: Crisis, Breakdown, and Reequilibrium*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Linz, Juan. 1990. The Perils of Presidentialism. *Journal of Democracy* 1 (Winter): 51–71.
- Lipset, Seymour Martin. 1959. Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy. *American Political Science Review* 53, no. 1: 69–105.
- Lovei, Laszlo. 1998a. Gas Reform in Ukraine: Monopolies, Markets, and Corruption. *Viewpoint*, no. 169. Washington: World Bank.
- Lovei, Laszlo. 1998b. Electricity Reform in Ukraine: The Impact of Weak Governance and Budget Crises. *Viewpoint*, no. 168. Washington: World Bank.
- Lovei, Laszlo and Konstantin Skonik. 1997. Commercializing of Ukraine's Energy Sector. In *Ukraine. Accelerating the Transition to Market*, eds. Peter K Cornelius and Patrick Lenain. Washington: International Monetary Fund.
- Malysh, Nadia. 2000. Ukraine Needs a Fundamental Pension Reform. In *Economic Reform in Ukraine: The Unfinished Agenda*, eds. Anders Åslund and George de Ménil. Armonk, NY: M. E. Sharpe.
- McFaul, Michael. 2001. *Russia's Unfinished Revolution: Political Change from Gorbachev to Putin*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- McFaul, Michael. 2006a. Conclusion: The Orange Revolution in a Comparative Perspective. In *Revolution in Orange*, eds. Anders Åslund and Michael McFaul. Washington: Carnegie Endowment for International Peace.
- McFaul, Michael. 2006b. *The 2004 Presidential Elections in Ukraine and the Orange Revolution: The Role of U.S. Assistance*. Washington: US Agency for International Development.
- Mel'ota, Iryna, and Paul Gregory. 2001. *New Insights into Ukraine's Shadow Economy: Has it Already Been Counted?* Working Paper 11. Kyiv: Institute for Economic Research and Policy Consulting.
- Michalopoulos, Constantine, and David G. Tarr. 1996. *Trade Performance and Policy in the New Independent States*. Washington: World Bank.
- Milanovic, Branko. 1998. *Income, Inequality, and Poverty during the Transition from Planned to Market Economy*. Washington: World Bank.
- Milcher, Susanne, Ben Slay, and Mark Collins. 2007. The Economic Rationale of the "European Neighborhood Policy." In *Europe after Enlargement*, eds. Anders Åslund and Marek Dabrowski. New York: Cambridge University Press.
- Milov, Vladimir, and Boris Nemtsov. 2008. *Putin i Gazprom [Putin and Gazprom]*. Moscow.

- Ministry of Statistics of Ukraine. Various years. Economy of Ukraine. Statistics Yearbook. Kyiv.
- Montesquieu, Charles de Secondat. 1977 [1748]. *The Spirit of Laws*. Berkeley: University of California Press.
- Morck, Randall, Daniel Wolfenzon, and Bernard Yeung. 2005. Corporate Governance, Economic Entrenchment, and Growth. *Journal of Economic Literature* 43, no. 3: 655–720.
- Motyl, Alexander J. 1980. *The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919–1929*. New York: Columbia University Press.
- Motyl, Alexander J. 2003. Making Ukraine, and Remaking It. The Petryshyn Memorial Lecture, Harvard University, April 14. In *Harvard Papers in Ukrainian Studies*.
- Murphy, Kevin A., Andrei Shleifer, and Robert W. Vishny. 1992. The Transition to a Market Economy: Pitfalls of Partial Reform. *Quarterly Journal of Economics* 57, no. 3: 889–903.
- Murphy, Kevin A., Andrei Shleifer, and Robert W. Vishny. 1993. Why Is Rent-Seeking So Costly to Growth? *American Economic Review* 83, no. 2: 409–14.
- OECD (Organization for Economic Cooperation and Development). 2004. *Improving the Conditions for Enterprise Development and the Investment Climate for Domestic and International Investors in Ukraine: Legal Issues with Regard to Business Operations and Investment*. Washington and Kiev. Photocopy.
- Odling-Smee, John, and Gonzalo Pastor. 2002. The IMF and the Ruble Area, 1991–1993. *Comparative Economic Studies* 44, no. 4: 3–29.
- Olcott, Martha Brill, Anders Åslund, and Sherman Garnett. 1999. *Getting It Wrong*. Washington: Carnegie Endowment for International Peace.
- O’Loughlin, John, and James E. Bell. 1999. The Political Geography of Civic Engagement in Ukraine. *Post-Soviet Geography and Economics* 40, no. 4: 233–66.
- Orlowski, Lucjan. 1993. Indirect Transfers in Trade among Former Soviet Union Republics: Sources, Patterns and Policy Responses in the Post-Soviet Period. *Europe-Asia Studies* 45, no. 6: 1001–24.
- Paskhaver, Alexander. 1999. Bureaucratic Capitalism Is Being Created in Ukraine. *ICPS Newsletter*, no. 10 (March 22).
- Paskhaver, Alexander, and Lidiya Verkhovodova. 2006. *Privatizaciya do i posle oranzhevoy revoliucii* [Privatization before and after the Orange Revolution]. Kyiv: CASE Ukraine.
- Pasvolsky, Leo. 1928. *Economic Nationalism of the Danubian States*. London: George Allen & Unwin.
- Perotti, Enrico C., and Stanislav Gelfer. 2001. Red Barons or Robber Barons? Governance and Investment in Russian Financial-Industrial Groups. *European Economic Review* 45: 1601–17.

- Petrov, Nikolai, and Andrei Ryabov. 2006. Russia's Role in the Orange Revolution. In *Revolution in Orange*, eds. Anders Åslund and Michael McFaul. Washington: Carnegie Endowment for International Peace.
- Pifer, Steven. 2004. Ukraine's Future and U.S. Interests. Testimony before the House International Relations Committee, Subcommittee on Europe. US Department of State, Washington. Available at www.state.gov (accessed on July 10, 2008).
- Pifer, Steven. 2008. Ukraine and NATO at the Bucharest Summit. Testimony before the United States Commission on Security and Cooperation in Europe. Available at www.csce.gov (accessed on July 29, 2008).
- Pinto, Brian, Vladimir Drebenstov, and Alexander Morozov. 1999. Dismantling Russia's Nonpayments System: Creating Conditions for Growth. Report by the World Bank, Moscow (September).
- Pipes, Richard. 2005. *Russian Conservatism and Its Critics: A Study in Political Culture*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Prizel, Ilya. 1997. Ukraine between Proto-Democracy and "Soft" Authoritarianism. In *Democratic Changes and Authoritarian Reactions in Russia, Ukraine, Belarus and Moldova*, eds. Karen Dawisha, and Bruce Parrott. Cambridge: Cambridge University Press.
- Protsyk, Oleh. 2004. Ruling with Decrees: Presidential Decree Making in Russia and Ukraine. *Europe-Asia Studies* 56, no. 5: 637–60.
- Prytula, Olena. 2006. The Ukrainian Media Rebellion. In *Revolution in Orange*, eds. Anders Åslund and Michael McFaul. Washington: Carnegie Endowment for International Peace.
- Puglisi, Rosaria. 2003. The Rise of the Ukrainian Oligarchs. *Democratization* 10, no. 3: 99–123.
- Pynzenyk, Viktor. 1999. *Koni ne vinovaty: Reformy ili ikh imitatsiya* [Horses Are Not Guilty: Reforms or Their Imitation]. Kyiv: Akademia.
- Pynzenyk, Viktor. 2000. How to Find a Path for Ukrainian Reforms. In *Economic Reform in Ukraine: The Unfinished Agenda*, eds. Anders Åslund and Georges de Ménéil. Armonk, NY: M. E. Sharpe.
- Remington, Thomas F., Steven S. Smith, and Moshe Haspel. 1998. Decrees, Laws, and Inter-Branch Relations in the Russian Federation. *Post-Soviet Affairs* 14, no. 4: 287–322.
- Roeder, Phil G. 1994. Varieties of Post-Soviet Authoritarian Regimes. *Post-Soviet Affairs* 10, no. 1: 61–101.
- Rostowski, Jacek. 1993. The Inter-Enterprise Debt Explosion in the Former Soviet Union: Causes, Consequences, Cures. *Communist Economies and Economic Transformation* 5, no. 2: 131–59.
- Rostowski, Jacek. 1994. Interenterprise Arrears in Post Communist Economies. IMF Working Paper (April). Washington: International Monetary Fund.

Rossiiskaya Federatsiya. 1999. Federalny Zakon o Ratifikatsii Dogovora o Dryzhbe, Sotrudnichestve i Partnerstve mezhdru Rossiiskoi Federatsiei i Ukrainoi [Federal Law on the Ratification of the Treaty on Friendship, Cooperation and Partnership between the Russian Federation and Ukraine], March 2. Available at www.akdi.ru (accessed at August 28, 2008).

Rustow, Dankwart. 1970. Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model. *Comparative Politics* 2, no. 3: 337–64.

Sachs, Jeffrey D., and David A. Lipton. 1993. Remaining Steps to a Market-Based Monetary System. In *Changing the Economic System in Russia*, eds. Anders Åslund and Richard Layard. New York: St. Martin's Press.

Sargent, Thomas J. 1986. The Ends of Four Big Inflations. In *Rational Expectations and Inflation*, ed. Thomas J. Sargent. New York: Harper and Row.

Shapiro, Judith. 1995. The Rising Mortality Crisis and its Causes. In *Russian Economic Reform at Risk*, ed. Anders Åslund. New York: St. Martin's Press.

Sherr, James. 1997. Russia-Ukraine Rapprochement? The Black Sea Fleet Accords. *Survival* 39, no. 3: 33–50.

Shkolnikov, V. M., E. M. Andreev, and T. M. Maleva. 2000. *Neravenstvo pered litsom smerti v Rossii* [Inequality Facing Death in Russia]. Moscow: Carnegie Moscow Center.

Shleifer, Andrei. 2005. *A Normal Country: Russia after Communism*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Shleifer, Andrei, and Daniel Treisman. 2000. *Without a Map: Political Tactics and Economic Reform in Russia*. Cambridge, MA: MIT Press.

Shleifer, Andrei, and Robert W. Vishny. 1993. Corruption. *Quarterly Journal of Economics* 108, no. 3: 599–617.

Shleifer, Andrei, and Robert W. Vishny. 1998. *The Grabbing Hand: Government Pathologies and Their Cures*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Shpek, Roman. 2000. Priorities of Reform. *Russian and East European Finance and Trade* 36, no. 1: 7–27.

Siedenberg, Axel, and Lutz Hoffmann, eds. 1999. *Ukraine at the Crossroads—Economic Reforms in International Perspective*. Frankfurt: Physica-Verlag.

Solchanyk, Roman. 2001. *Ukraine and Russia: the Post-Soviet Transition*. Lanham, MD, and Oxford: Rowman & Littlefield Publishers.

Sonin, Konstantin. 2003. Why the Rich May Favor Poor Protection of Property Rights. *Journal of Comparative Economics* 31: 715–31.

Soros, George. 1991. *Underwriting Democracy*. New York: Free Press.

- Stanislawski, Wojciech. 2005. *The Orange Ribbon. A Calendar of the Political Crisis in Ukraine (Autumn 2004)*. Warsaw: Centre for Eastern Studies.
- State Property Fund of Ukraine. 1996. *Mass Privatization in Ukraine: Results and Projections*. Kyiv.
- State Statistics Committee of Ukraine. Various years. *Statistical Yearbook of Ukraine*. Kyiv.
- Steele, Gordon John. 2004. *An Empire of Wealth: The Epic History of American Economic Power*. New York: HarperCollins.
- Stern, Jonathan P. 2005. *The Future of Russian Gas and Gazprom*. Oxford: Oxford University Press.
- Stern, Jonathan. 2006. *The Russian-Ukrainian Gas Crisis of January 2006*. Oxford: Oxford Institute for Energy Studies.
- Stiglitz, Joseph E. 1999. *Whither Reform? Ten Years of Transition*. Paper presented at the Annual World Bank Conference on Development Economics, Washington, April 28–30.
- Stiglitz, Joseph E. 2002. *Globalization and Its Discontents*. New York: Norton.
- Subtelny, Orest. 2005 [1988]. *Ukraine: A History*. Toronto, Buffalo, and London: University of Toronto Press.
- Sushko, Oleksandr. 2006. *Ukraine-EU Relations after the Parliamentary Elections—2006*. Kyiv: Center for Peace, Conversation, and Foreign Policy of Ukraine.
- Szporluk, Roman. 1994. *Reflections on Ukraine after 1994: The Dilemmas of Nationhood*. *The Harriman Review* 7, no. 7–9: 1–10.
- Tanzi, Vito, and Hamid Davoodi. 1997. *Corruption, Public Investment, and Growth*. IMF Working Paper 139. Washington: International Monetary Fund.
- Tanzi, Vito, and Ludger Schuknecht. 2000. *Public Spending in the 20th Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tanzi, Vito, and George Tsibouris. 2000. *Fiscal Reform over Ten Years of Transition*. IMF Working Paper 113. Washington: International Monetary Fund.
- Tarr, David G. 1994. *The Terms-of-Trade Effects of Moving to World Prices on Countries of the Former Soviet Union*. *Journal of Comparative Economics* 18, no. 1: 1–24.
- Teriokhin, Serhyi. 2000. *Tax Policy*. In *Economic Reform in Ukraine: the Unfinished Agenda*, eds. Anders Åslund and Georges de Ménil. Armonk, NY: M. E. Sharpe.
- Teylan, Christine, and Thane Gustafson. 2006. *Russia and Ukraine's New Gas Agreement: What Does it Mean and How Long Will It Last?* CERA Decision Brief (January). Cambridge Energy Research Associates, Inc.
- Thiessen, Ulrich. 2001. *Presumptive Taxation for Small Enterprises in Ukraine*. Working Paper 6. Kyiv: Institute for Economic Research and Policy Consulting.

Timoshenko, Viktor. 1998. Vse bogatye lyudi Ukrainy zarabotali svoj kapital na rossiyskom gaze [All Rich People in Ukraine Made Their Capital on Russian Gas]. *Nezavisimaya gazeta*, October 16.

Transparency International. 2008. Corruption Perceptions Index. Available at <http://transparency.org> (accessed on October 13, 2008).

Truman, Edwin M. 2003. *Inflation Targeting in the World Economy*. Washington: Institution for International Economics.

UNECE (UN Economic Commission for Europe). 1993. *Economic Survey of Europe, 1992–1993*. New York: United Nations.

UNECE (UN Economic Commission for Europe). 2004. *Economic Survey of Europe, no. 2*. New York: United Nations.

UNECE (UN Economic Commission for Europe). 2007. *Statistical Database*. Available at www.unece.org (accessed on various dates).

UNESCO Institute for Statistics. 2008. *Public Report on Education*. Available at <http://stats.uis.unesco.org> (accessed on July 30, 2008).

UNICEF. 2008. *TransMONEE Database*. Florence: UNICEF Innocenti Research Center. Available at www.unicef-icdc.org/resources/transmonee.html (accessed on September 28, 2008).

Volkov, Vadim. 2002. *Violent Entrepreneurs: The Use of Force in the Making of Russian Capitalism*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Von Cramon-Taubadel, Stephan, and Iryna Akimova, eds. 2002. *Fostering Sustainable Growth in Ukraine*. Heidelberg: Physica-Verlag.

Von Cramon-Taubadel, Stephan, and Sergiy Zorya. 2000. *Agricultural Aspects of Ukrainian Membership in the WTO*. Kyiv: Institute for Economic Research and Policy Consulting.

Von Hirschhausen, Christian. 1999. *Gas Sector Restructuring in Ukraine: Import Dependence, Price Formation, and Socio-Economic Effects*. In *Ukraine at the Crossroads—Economic Reform in International Perspective*, eds. Axel Siedenberg and Lutz Hoffmann. Heidelberg, Germany, and New York: Springer-Physica.

Von Hirschhausen, Christian, and Volkhart Vincentz. 2000. *Energy Policy and Structural Reform*. In *Economic Reform in Ukraine: The Unfinished Agenda*, eds. Anders Åslund and Georges de Ménil. Armonk, NY: M. E. Sharpe.

Wagstyl, Stefan, and Tom Warner. 2006. *How the British Connection Helped the Rise of Dmytro Firtash ROSUKRENERGO*. *Financial Times*, April 29.

Whitmore, Sarah. 2004. *State Building in Ukraine: The Ukrainian Parliament, 1990–2003*. New York: Routledge.

Williamson, John. 1995. Ukraine's Application for Membership of WTO. Remarks at a conference on Evolution of Ukraine's GATT/WTO Membership and Alternatives," IIASA, Laxenburg, Austria, July 2–4.

Williamson, Oliver E. 1975. Markets and Hierarchies, New York: Free Press.

Wilson, Andrew. 2002 [2000]. The Ukrainians. Unexpected Nation. New Haven, CT: Yale University Press.

Wilson, Andrew. 2005. Ukraine's Orange Revolution. New Haven, CT: Yale University Press.

Wolczuk, Roman. 2002. Ukraine's Foreign and Security Policy 1991-2000. Basees/Curzon Series on Russian and East European Studies. New York: RoutledgeCurzon.

World Bank. 1994. Averting the Old Age Crisis: Policies to Protect the Old and Promote Growth. Oxford: Oxford University Press.

World Bank. 2005. Growth, Poverty, and Inequality: Eastern Europe and the Former Soviet Union. Washington.

World Bank. 2008. World Development Indicators. Washington. Available at <http://devdata.worldbank.org> (accessed on various dates).

World Bank and International Finance Corporation. 2008. Doing Business in 2009: Creating Jobs. Washington: World Bank. Available at www.doingbusiness.org (accessed on October 20, 2008).

Yekhanurov, Yuri I. 2000. The Progress of Privatization. In Economic Reform in Ukraine: The Unfinished Agenda, eds. Anders Åslund and Georges de Ménéil. Armonk, NY: M. E. Sharpe.

Yeltsin, Boris. 1994. The Struggle for Russia. New York: Crown.

Yushchenko, Viktor. 2000. Monetary Policy in the Transition to a Market Economy. Russian and East European Finance and Trade 36, no. 1: 94–110.

Yushchenko, Viktor. 2004. Speech at the European Square, Kyiv, September 18. In Ukrainska Pravda. Available at www.pravda.com.ua.

Zimmer, Kerstin. 2003. The Captured Region, Actors and Institutions in the Ukrainian Donbass. In Making Regions in Post-Socialist Europe: The Impact of History, Economic Structure and Institutions, ed. Melanie Tatur. Opladen, Germany: Leske & Budrich.